

समस्त स्वत्व रेजिस्टरी करके स्वाधीन रखा गया है।

द्वादशस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

द्वादशस्कन्धः

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्
श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीसुदर्शन-
सुरिकृतशुकपञ्चीयसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका,
श्रीमन्मध्वसिद्धान्तधुरन्धर श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्त-
निर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी, श्रीगौडियवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमज्जीव-
गोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, तदनुगामिश्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थ-
दर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि—श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका
इत्यष्टमिर्व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कितम् ।

तदिदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

वङ्गदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीविनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

तथा

काञ्चीमण्डलान्तर्गते ‘कान्दूर’ पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” ग्रन्थालये

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९६४

श्रीमद्भागवतम् ।

द्वादशस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

राजोवाच ।

स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणौ ।
कस्य वंशोऽभवत्पृथ्व्यामेतदाचक्ष्व मे मुने ! ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

योऽन्त्यः पुरज्यो नाम भविष्यो वारहप्रथः ।
तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् ॥ २ ॥
प्रद्योतसङ्गं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ।
विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥ ३ ॥
नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतना इमे ।
अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥ ४ ॥

श्रीधरखड्गमिश्रकृतभावाधेयटीपिका ।

श्रीगणेशायनमः ।

श्रीगुरुं परमानन्दं वन्दे आनन्दविग्रहम् ।
सस्य सञ्जतिमात्रेण चिदानन्दावते वपुः ॥
जयन्ति श्रीपरानन्दकृपाऽपाङ्गलसदृशः ।
या नित्यमनुवर्तन्ते सम्पदो विगतावशः ॥
यत्कल्यणोदयाध्यायैर्द्वादशे स्वाभयः सतः ।
अधिष्ठानावशिष्टाऽपामाश्रयश्चेश्वरः सतः ॥
उक्तो कथावहित्वेन प्राकृतात्यन्तिके लये ।
अधिष्ठानतया चोक्तो महापुरुषवर्णने ॥
तत्रादौ षडभिरध्यायैः शुकः प्राह परीक्षिते ।
येष्वेव तत्राख्यान्याह सूतः पृष्ठोऽयं सन्निभिः ॥
स्वाभयवर्णने काव्ये न विकल्पो मनीषिणा ।

इत्येतरकाख्यवैषम्यं चतुर्मिस्तावदुच्यते ॥

तत्र तु प्रथमे भाविभागध्यायव्यभूमिपात्र ।

कश्चिप्रभावतः प्राह सत्पुरुषादिमख्यमिहान् ॥

एवम्भूते सोमवंशे मुकुन्तः स्वैरकीडा धर्मिताऽशो स एव ।

वंशो भावीवर्णने कृष्णमर्कं मुक्त्या मुक्त्यै वर्तमानस्तीति वक्तुम् ॥

तदेवं वैवस्वतमनुवंशे सोमवंशप्रस्ताविते श्रीकृष्णावतारचरितानि सप्रपञ्चमनुवर्णितानि; अथेकानीं भावी सोमवंशः कश्चो विजातीयसत्पुरुषादिमख्यमसौ वैराग्यप्राप्तः श्रीकृष्णैकसंकिनिगमनावानुवर्ण्यते तत्र तु सोमवंशशास्त्रासु चिरकालानुवर्णितत्वात् प्रागध्वंशोऽनुकल्प्यते—तत्र पूर्वोक्तो उपरिचरोवसुस्तस्य वृद्धयस्तस्य वरासन्धस्तस्य सहदेवः पुत्रोऽभूद्विष्णुर्नवमस्कन्धे, तत्रैव सहदेवाभ्यामजोरिततः भूतश्रवा इत्यादयो स्मिज्यास्ता विद्यतिर्भावितो राजानो निरूपिताः तत्र राजा पृच्छति—
स्वधामेति ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

इदानीम् तदुपरितनं वंशं सकुरादिवोषैः प्रपञ्चयति-योऽन्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः स्वामिनं पुरञ्जयम् इत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतसंज्ञम् राजानं करिष्यति यस्य पालको नाम सुतो भाविष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः ॥ ४-८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

१-३ ॥

अष्टात्रिंशोत्तरं शतमिति कालावधिकृतः ॥ ४-१५ ॥

श्रीमद्भिराववाचास्मिन्कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

तदेवं नवमस्कन्धेनोपकान्तसूयवंशावलिं तदनन्तरापतितसोम-
वंशावलिं च श्रीकृष्णावतारपर्यन्तां निरूप्य भगवतोवतारप्रभृतीनि
स्वधामगमनान्तानि चरितानि दशमैकादशाध्यायां निरूपितानि भय
भाविषोमवेशपरम्परोत्तरावधि बुभुक्षया-पृच्छति राजा-स्वधा-
मानुगत इति । यदुवंशस्य भूषणवच्छेमावहे श्रीकृष्णे स्वधाम
स्वस्थानमनुगते सति ततः यदुवंशजानां सोमवंशानाम् उक्तानां
मध्ये कस्य वंशोऽभवद्वंशपरम्परा प्रावर्तते तदेतद्वेमुने ! महा-
माचक्ष्व ॥ १ ॥

बाहृद्वयवंशोऽभवदित्यभिप्रेत्य भाविने तम् अनुवर्णयितुमार-
भते, योन्यः पुरञ्जयो नामत्यादिना । पुरोर्वंशे उपरिचरोवसु-
स्तस्य बृहद्रथः तत्सुतो जरासन्धः तस्य सहदेवस्तस्य
मार्जारिः तस्य श्रुतभवाः प्रभृतयः पुरञ्जयान्ताः सुताः विंशति
सकृन्वा भाविनो नवमस्कन्धे एवोक्ताः योऽन्यः कनीयान् पुरञ्जयो
नाम बाहृद्वयवंशो भाविता तस्य पुरञ्जयस्यामासः यः शुनको
नाम स स्वामिनं पुरञ्जयं इत्वा ॥ २ ॥

तस्मात्तज्जम् प्रद्योतनामानं राजानं कर्ता करिष्यति यस्य
प्रद्योतनस्याऽलकः सुतः ते राजानं कर्तेति पूर्वेण सम्बन्धः तत्पुत्रः
अलकपुत्रः विद्याक्षयः ततोऽराजको भाविष्यति ॥ ३ ॥

तत्पुत्रो राजकपुत्रः नन्दिबर्जनः तस्य पुत्राः पञ्च प्रद्योतनाः
प्रद्योतनसंज्ञिकाः त इमे नृपा अष्टात्रिंशोत्तरशतम् इत्यस्य
समा इति शेषः । एवं कालावधिः एवमपि मोक्षयन्ति पाल-
यिष्यन्ति ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिराववाचास्मिन्कृतपदरत्नावली ।

श्रीहनुमते नमः ।

पद्मावसावधये नत्वा पद्मभूषणसंगीडयम् ।

द्वादशस्कन्धं व्याकुर्वे द्वादशात्मग्रीवै नित्यम् ॥

॥ १ ॥

श्रीनारायणकृतसंक्षिप्तवंशादिकथनेन तन्माह्वयमेव कथ-

यत्यस्मिन् स्कन्धे; तत्र प्रथमेऽध्याये वंशशेषं कथयति-य इति
अन्यः वंशावसानभवः कस्य वंशान्ते भव इत्यत उक्ते बाहृ-
द्वय इति स्वामिनं रिपुञ्जयमात्मजं स्मर्येति शेषः ॥ २ ॥

यस्य प्रद्योतस्य सुतः पालको नाम यत्तादृशस्यावयवत्वात्-
पष्टी यद्वा, यः पालको यस्य यत्पालकः स तस्य सुत इति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनेन साकं पञ्च तेषां राज्यावधि कालमाह-अष्टेति ।
मोक्षयन्ति पालयन्ति "भुजो नवने" (१।३।६६) इत्यतः
परस्मैपदे पूर्ववंशवैलक्षण्यप्रद्योतनार्थो वा व्यत्यासः ॥ ४-७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

द्वादशकमसन्दर्भे सत्त्वर्माणां समाहृतिः ।

क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतर्गोतिः ॥

१ ॥

तदेवमेकादशस्कन्धपर्यन्तग्रन्थेन निजामीष्टं श्रीकृष्णलक्षण-
माश्रये यथावन्निरूप्य पुराणोपसंहाराय द्वादशस्कन्ध आर-
भ्यते यत्र तदन्तर्धाने लोफानां युःखमेव स्यादिति दर्श-
यित्वा कथञ्चित् भजतां तु निस्तारः स्यादिति दर्शयिष्यते
श्रीशुक उवाच योऽन्यो रिपुञ्जय इत्यादिना ॥ २-२४ ॥

श्रीद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

प्रणम्य श्रीशुकं भूयः श्रीकृष्णं कृष्णाण्ययम् ।

लोकतायं जगद्भुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥

गोपराभाजतप्राणमेवसेतिप्रसूयावे ।

तदीयमियदास्याम मां मदीयमहं वदे ॥

अथोद्देशसिद्ध्यामिदोद्देशे तु चतुर्विधः ।

निरोधो दत्तः श्रीकृष्णकथाप्यत्रोपसंहृता ॥

त्रिमिषादौ कलेर्धर्मोद्बोद्धिः कथ्यते कथा ।

एकेन प्रपञ्चस्याय द्वाभ्यां शुकपरीक्षितो ॥

पुराणस्य तत्रैकेन मार्कण्डेयस्य च त्रिभिः ।

सूर्यस्याख्यानवृन्दस्य शास्त्रपूर्वैः क्रमात्रिभिः ॥

तत्र तु प्रथमे भाविभूमिपानां कथोच्यते ।

मागधान्वयजातानां कलिकलमपराजितानाम् ॥

१ ॥

तदेवं चन्द्रवंशावतंसस्य श्रीकृष्णचन्द्रस्य चरितामृतकथा-
सिन्धुः स्कन्धद्वयेन वर्णितस्तत्रैव लोफान् निमज्जयान्वयितुं
इदानीं तेषां ततोऽन्यत्र वैराग्यमुत्पादयितुं तस्यैव चन्द्रवंश-
स्यान्तिमो भावो वर्ण्यते, तत्र चन्द्रवंशशाखायां पुरोर्वंशे
उपरिचरोवसुः तस्य पुत्रो बृहद्रथः तस्य जरासन्धः तस्य
सहदेवः पुत्रोऽभूदित्युक्तं नवमस्कन्धे, पुनश्च तत्रैव सहदेवस्य
मार्जारिस्तस्य श्रुतभवा इत्येवं रिपुञ्जयान्तां विंशतिर्भाविनो
राजास्तो निरूपिताः अत्र स्कन्धे तदुपरितनं वंशं सकुरादि-
वोषैर्मलिनीभूतं वर्णयति, योऽन्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः

शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः ।

क्षेमवर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमवर्मजः ॥ ५ ॥

विविसारः सुतस्तस्याऽजातशत्रुर्भविष्यति ।

दर्भकस्तत्सुतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥ ६ ॥

नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः ।

शिशुनागा दशैवैते पञ्चयत्तरशतत्रयम् ॥ ७ ॥

समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुभ्रेष्ठ ! कलौ नृपाः ।

महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो बली ॥ ८ ॥

श्रीमच्छिखनायचक्रवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

वार्हद्वयः बृहद्रथवर्हयः स्वामिनि रिपुञ्जयं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतं
राजानं करिष्यति यत् यस्य प्रद्योतस्य सुतः पावकः पाव-
कसंघः प्रद्योतवंशत्वात् प्रद्योतनाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनिम्बार्काय नमः ।

श्रीकृष्णो यदनुष्ठानान्मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ।

मत्वा तं द्वादशे स्कन्धे प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥

अवशिष्टो निरोधोऽयं वर्ण्यते विविचरन्धरा ।

प्रासङ्गिकश्च वक्ष्येत्सर्वप्रवृत्तानुसारतः ॥

नवमस्कन्धे सूर्यवंशोद्भवो जलाद्वारा सोमवंशावलिः प्रोक्ता

तत्र श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रादुर्भावो वर्णितस्तच्छृण्वण्यजन्यप्रेमातिश-
येन तस्वरूपगुणादिबुभुक्षु राजानं प्रति तस्याश्रयभूतस्य भग-
वतः श्रीकृष्णस्य कममुखोद्भूतं स्वरूपगुणादिस्थापिका लोला स्कन्ध-
द्वयेन निरूपिता । एकादशे मुक्तिश्च वर्णिताऽधुनास्मिन्
स्कन्धे निरोध उच्यते, तत्र सर्वस्य प्राकृतपदार्थस्य कालतो
निरोध विषयस्वारस्यतो विरक्तः सन् हृदिमजनेन प्रात्यनितक
सम्पुष्पापरपर्यायं मुक्तिं संप्राप्येकिति निरूप्यते, श्रीमच्छिख-
नायः तत्र तावत् भाविस्सोमवंशावलिं पृच्छति-स्वभामानुगते इति ।
यदुपशस्य विभूषणो आभरणो भुक्तिमुक्तिप्रदश्च विनोदप्रद
इत्यर्थः । स्वभाम् अप्राकृतं लोकं गते सति यादवानां मध्ये
कस्य वंशश्चिरकालस्याचिरवेनाऽभवत् एतन्मे आचक्ष्व ॥ १ ॥

उत्तरमाह—य इति । सोमवंशे यदुत्तरपुत्रो पुरुस्तद्वंशे उपरि
लोकोवसुस्तस्य बृहद्रथस्तस्य जरासन्धस्तत्सुतः सहदेवः
इत्युक्तं नवमस्कन्धे, सहदेवान्माज्जरिस्ततः श्रुतध्रुव आदयो
रिपुञ्जयान्ता विद्यतिसङ्ख्याकाः भविष्या राजानस्तत्रैवोक्ताः
तत्र योऽनयो रिपुञ्जय एव पुरञ्जयस्तस्यामात्यः शुनको नाम-
स्वामिनि पुरञ्जयं हत्वा मातमजं स्वपुत्रम् ॥ २ ॥

प्रद्योतसंघं राजानं कर्ता करिष्यति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाख्याः अष्टत्रिंशोत्तरशतं समा इति शेषः ॥ ४ ॥

माया टीका ।

श्रीवत्पञ्चशक्तिने नमः ।

अशेषनिर्जस्वातकिरीटद्युतिकर्तुर्म ।

श्रीत्या श्रीरुक्मिणीकान्तचरणं शरणं वृणो ॥ १ ॥

द्वादशस्कन्धमाध्यायबोधिनी भक्ततोषिणीम् ।

टीका भागवताचार्यः कुर्वेत्सङ्ख्यायमाधया ॥ २ ॥

राजोवाच ।

राजापरीक्षितोवाच, कि—हे मुने ! यदुत्तर के विभूषण श्री-
कृष्णचन्द्र महाराज, जब अपने नाम को पधारें तिसके पश्चात्
इस पृथ्वी में जिसका राज्प हुआ, सो आप कृपा कर मेरे
भाग वर्णन करिये ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! बृहद्रथ के वंश में
एक * पुरञ्जय नामवाला राजा होगा, उसका मेजरी शुनक
मरणे स्वामी राजा पुरञ्जय को मार कर प्रद्योत नामक अपने
पुत्र को राजा करेगा, उस प्रद्योत का पुत्र पावक होगा,
तिसका पुत्र विशाखरूप होगा, तिस से राजक नामवाला
पुत्र उत्पन्न होगा, तिस राजक से नन्दिवर्द्धन पुत्र होगा, ये
प्रद्योत से लेकर नन्दिवर्द्धन पर्यन्त पाँच राजा प्रद्योतन के
वंशवाले एकसौ अठतीस १३८ वर्ष तक इस पृथिवी पर
राज्य करेंगे ॥ २—४ ॥

* नवमस्कन्ध के साईसवें अध्याय में यहकथा है, कि—चन्द्र-
वंशी राजा पुरुके वंश में उपरिचर वसु हुए, तिनके बृहद्रथ-
राजा हुए तिनके जरासन्ध, तिनके सहदेव नामक पुत्र हुए,
उस सहदेवके माज्जरि तिनके श्रुतध्रुव इत्येतिसे सह-
देवकी धीसत्री पीढ़ीमें रिपुञ्जय नामक (शुकदेवजी के कथन
समय में भावी) राजा हुए, उनरिपुञ्जय काही पुरञ्जय यह
भी नाम है, उसी रिपुञ्जय से आगे जो राजा हुए, तिनका नि-
रूपण इस स्कन्ध में करते हैं ॥

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।

ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ ६ ॥

स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः ।

शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ १० ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।

य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानः स्म शतं समाः ॥ ११ ॥

नव नन्दान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥ १२ ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

नन्दो नाम कश्चिन्महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिर्भविष्यति तत एव महापद्म इत्यपि तस्य नाम ॥ ६ ॥

एकमेव क्षत्रम् यस्यां तां पृथिवीम् शासिष्यति पाण्ड-
विष्यति क्षत्रोत्सादने दृष्टान्तः भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

समाः सप्तसहस्रम् ॥ ११ ॥

नवनन्दान् नन्दं च तत्पुत्रांश्चेत्येवं नव प्रपन्नान् शरणागतान् विश्व-
स्तान् विख्यातान्वा द्विजः कौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्राव्यकः
उद्धरिष्यत्युन्मूलयिष्यति मौर्या मौर्यसङ्घाः ॥ १२ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्रद्योतनेभ्यः शिशुनागो भविता तत्सुतः शिशुनागसुतः काक-
वर्णः तस्य काकवर्णस्य सुतः क्षेमधर्मो तस्माज्जातस्तु क्षेमधर्मः ॥ ५ ॥

विधिसार इति तस्य क्षेमधर्मस्याजातशत्रुरित्यस्य विधिसारा-
दिशब्दादिः तत्सुतः भजातशत्रुसुतः ॥ ६ ॥

नन्दिर्वर्द्धन इति भजेयः भज यस्यात्मजः तत्सुतः नन्दि-
वर्द्धन सुतः ॥ ७ ॥

कुरुक्षेत्रेति सम्बोधनं महानन्दिस्तु इति हे राजन् ॥ ८ ॥

महापद्मपतिरिति मन्वर्थे नाम महापद्मसङ्ख्यायाः सेनाया
धनस्य वा पतिरिति स च (शूद्रा) शूद्रागमादभवः बली अधिक
बलयुक्तश्च क्षत्रकुलविनाशकश्च नन्द इति तस्यैव नामान्तरं
यतोयं शूद्रागमादभव अतएव तत आरभ्य नृपाः शूद्रप्राया
अधार्मिकाश्च भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स इति महापद्म इति नामैकदेशग्रहणं महापद्मपतिः प्रमु-
ल्लङ्घितशासनः प्रजामिरनुल्लङ्घितमात्मशासने यस्य सः एकमेव
क्षत्रं यस्यां तथाभूतां पृथ्वीं शासिष्यति पाण्डविष्यति द्वितीयो भार्गवः
परशुराम इव ॥ १० ॥

तस्येति तस्य महापद्मपतेः सुतान्विशिनष्टि—य इति सहस्रं
संवत्सरान् ॥ ११ ॥

नवनन्दानिति नन्दशब्दस्तत्सुतपरश्च "आत्मा वै पुत्रः" इति
श्रुत्यनुसंधानात् अतएव नन्दानिति बहुवचनेन चेति विशेषणं च
ज्ञानं प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चिद्विश्वस्तघातकः कौटिल्यवात्स्याय

नाशको द्विज उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति नाशयिष्यति यावत्
नतस्तेषां सपितृकायां सुमाल्यप्रमुखानामभावे तेष्वतिक्रान्तेषु
इत्यर्थः । एवं सौमवंशे समाप्ते मौर्यसङ्घा भोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महानन्दि विशिनष्टि—महानन्दिरिति ॥ ८ ॥

महानन्दिध्वजध्वजः क इति । कश्चिदिति महापद्मसङ्ख्याया
सङ्ख्याता सेना महापद्मः तस्याः पतिः कुलक्षत्रविनाशकृत्
ततः कुलक्षत्राभावात् ॥ ९ ॥

स महापद्मो नाम्ना नन्दः ॥ १०-११ ॥

नन्देन सह नवसङ्ख्याशब्दाशब्दवंशजानुद्धरिष्यत्यापह इति
शेषः । मौर्या मुरवंशजाः हीनजातयः कैवर्त्तः ॥ १२ ॥

भीमद्विध्वनायकवर्तिकृतसारायर्द्धिनी ।

भजेयः भजेयस्य सुतः एकारमध्यत्वमार्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स नन्दः महापद्मपतित्वान्महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः
धनस्य वा पतित्वान्महापद्मः क्षत्रविनाशकृत्वे दृष्टान्तः भार्गवः
परशुराम इव ॥ १०-११ ॥

नवनन्दान् नन्दं च तत्पुत्रानाष्टौचेत्येवं नव प्रपन्नान् विश्व-
स्तान् द्विजश्राव्यकः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्याः
मौर्यसङ्घाः ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततः प्रद्योतानन्तरम् ॥ ५ ॥

भजेयः भजेयस्य सुतः ॥ ७-८ ॥

महापद्मपतिः महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिः
कश्चिन्नन्दनामकः क्षत्रविनाशकृत् भविष्यति तत आरभ्य
नृपाः शूद्रप्रायाः भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स नन्दः महापद्म इत्यपि तस्यैव नामान्तरम् न उल्लङ्घित
शासनमात्रं यस्य स एकमेव क्षत्रं यस्यां तां शासिष्यति पाण्ड-
विष्यति द्वितीयो भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।

तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः ॥ १३ ॥

सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः ।

शालिशूकस्ततस्तस्य सौमशर्मा भविष्यति ॥ १४ ॥

शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः ।

मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् ॥ १५ ॥

समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोदह ! ।

(इत्वा बृहद्रथं मौर्यं तस्य सेनापतिः कलौ ।

पुष्यमित्रस्तु शुक्राह्वः स्वयं राज्यं करिष्यति) ॥०॥ विज० ।

अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठोऽयं भविष्यति ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य नन्दस्य समाः सम्बन्धस्तान् ॥ ११ ॥

नन्दानिति एको नन्दः अष्टौ सुमाख्यप्रमुखास्तत्पुत्राः एवं नवसङ्ख्याकान् प्रजाः नन्दयन्तीति नन्दास्तान् प्रजापालन-
परान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चित् विश्वस्तथातकः कौटिल्य-
चात्स्यायननामकस्यायस्यः उद्धरिष्यति उन्मुक्तयिष्यति मौर्या
मौर्यनामकाः जगति भोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

तिसके पश्चात् शिशुनाग नामक राजा होगा, तिसका पुत्र
काकवर्मा राजा होगा, उसका पुत्र क्षेमधर्मा राजा होगा, तिसका
सुत चैत्रस राजा होगा ॥ ५ ॥

क्षेमस का विधिसार पुत्र होगा, तिसका सजातशत्रु नाम-
पुत्र राजा होगा, तिसका पुत्र दर्भक होगा तिसका अजस नामक
पुत्र राजा होगा ॥ ६ ॥

अजस का पुत्र नन्दिबर्धन, तिसका पुत्र महानन्दि होगा,
हे राजन् ! कलियुग में इस प्रकार शिशुनाग वंशी ये दश-
राजे तीनसौसाठ (३६०) वर्ष पर्यन्त पृथिवी के राज्य को
भोगेंगे ॥ और हे राजन् ! महानन्दी का पुत्र एक शूद्रा के गर्भ
से पैदा होगा और बड़ा बली होगा ॥ ७-८ ॥

और वह महापद्म सेना का अथवा महापद्म संख्या
वाले द्रव्य का पति होगा और उसका नन्द पेशा नाम होगा
वह क्षत्रियों के वंश का नाश करने वाला होगा । उससे
पहिले राजा लोग शूद्राय और अधार्मिक होंगे ॥ ९ ॥

वह महापद्म अथवा नन्द एक छत्र पृथिवी पर राज्य
करेगा और उसकी भाषा को कोरे भी उल्लेखन नहीं कर
सकेगा, जिस प्रकार परशुराम जी ने पृथिवी का शासन
किया, वैसेही वह भी पृथिवी का शासन करेगा ॥ १० ॥

[१]

सुमाख्य से आदि लेकर उस नन्द के आठ पुत्र होंगे
जो कि-राजा होकर इस पृथिवी पर सौ वर्ष तक राज्य
करेंगे ॥ ११ ॥

उस समय कोई एक चाणिक्य नामा ब्राह्मण, पिता
पुत्र सहित उन नवों नन्दों को विश्वास देकर राज्य से
उखाड़ देगा, जब वे नव नन्द नहीं रहेंगे, तब उनके अमाव
काय में कलौ में पृथिवी को मौर्य लोग भोगेंगे ॥ १२ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्यप्रथमम् ॥
१३ ॥ १४ ॥

तेषां प्रथमो दशरथः पराशरादिभिर्द्वयोऽप्राण्यनुसन्धेयः
तेन सह मौर्या दश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शते
समाः ॥ १५-१७ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

के पुनस्ते मौर्याः ? कथं च भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति
त्रिभिः, यस्तेषां नवानामुक्तौ द्विवः स एव मौर्यसंघं प्रथमं
चन्द्रगुप्तसंघं नाम स्मृतम् राज्येऽभिषेक्षति तत्सुतः चन्द्रगुप्त-
सुतः ततः वारिसारानन्तरं तत्सुतो अशोकवर्धनसुतः ॥ १३ ॥

तस्याऽशोकवर्धनस्य ॥ १४ ॥

तत्सुतः मौर्या इति यद्यपि चन्द्रगुप्तादयो नवैव तथापि-
पराशरादिभिश्चन्द्रगुप्तादिषु दशरथ एक उक्तः तदभिप्रायेण एते
दशोक्तम् । यद्वा, चन्द्रगुप्तस्य चः पिता तेन सह दशैव इत्युक्तम्
सप्तत्रिंशच्छतात्परं सप्तत्रिंशदुत्तरशते समा इत्यर्थः । कुरुकुलो-
दहेति सम्बोधनम् ॥ १५ ॥

अग्निमित्र इति । मौर्यसङ्घकस्य बृहद्रथस्य सेनानीः पुष्यमित्रा
नाम क्षामिन इत्वा राज्यं करिष्यति अग्निमित्रादयो नव

वसुमित्रो भद्रकश्च पुत्तिन्दो भविता ततः ।

ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ॥ १७ ॥

ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिरिति श्रुतः ।

शुक्ला दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ॥ १८ ॥

ततः काशवानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान् नृप ! ।

शुक्लं हत्वा देवभूतिं कण्वोऽमात्यस्तु कामिनम् ॥ १९ ॥

स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ।

तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः ॥ २० ॥

(सुशर्माख्यो ऽयं नृपतिः कण्वानां भविता ततः) । (विज०)

(नारायणस्य भविता सुशर्मा नाम विश्रुतः ॥) सिद्धान्तप्रदीपे०)

काशवायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणां च कलौ युगे ॥ २१ ॥

भीमस्त्रीरराधवत्चार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्वंश्या दशैते शुक्लसञ्ज्ञाः वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्ष-
शतं भोक्ष्यन्ति इति संस्मर्यः ॥ १६-१८ ॥

भीमस्त्रीरराधवत्चार्यकृतपदस्तनावली ।

कथं भोक्ष्यन्तीत्यत आह—स एवेति । स एव नवनरदा-
चार्यः ॥ १३-१४ ॥

मोचसंज्ञा अपि मौषोः ॥ १५-१६ ॥

वंशव्यत्यासं कथयति—इत्येति । पुष्पमित्र इत्यादि जाति-
अयुक्तं नाम शुक्लइत्यादि विशेष नाम ॥ ० ॥

भीमस्त्रीरराधवत्चार्यकृतसाराणंदर्शिनी ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? इत्यत आह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्येषु प्रथमं
ततश्चेति शिकाशात् विष्णुपुराणोक्तो दशरथो ज्ञेयः ॥ १३-१४ ॥

तच्चतुर्नरराजः राजा सप्तत्रिंशदुत्तरराजं समाः ॥ १५ ॥

वृहद्रथस्य सेनापतिः स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति स
पुष्पमित्रो नाम शुक्लानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रादयो नव इत्येवं
शुक्ला दश द्वादशाधिकं वर्षशतम् ॥ १६-१८ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? के च ते मौषाः ? तदाह, स इति साह-
स्त्रिमः । चन्द्रगुप्तं मौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

चन्द्रगुप्तादयो द्विजेन सहिता दश मौर्याः सप्त त्रिंशच्छतो-
त्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतम् ॥ १५ ॥ १६-१७ ॥

भाषा टीका ।

वही द्वादशा चार्याकथ प्रथममौर्यराजा चन्द्रगुप्त को राज्य
पर अभिषेक करेगा, उसका पुत्र चारिसार राजा होगा,
तिस्का अशोकवर्मेन पुत्र राजा होगा ॥ १३ ॥

उस अशोकवर्मेन का पुत्र सुवशा नामक राजा होगा,
तिस्का सुवश का सुत सङ्गत राजा होगा, तिस्का पुत्र शलि-
शूक राजा होगा, तिस्का पुत्र सोमशर्मा राजा होगा ॥ १४ ॥

तिस्के पश्चात् सोमशर्मा का पुत्र शतशब्दा राजा होगा
तिस्का पुत्र बृहद्रथ राजा होगा, ये दश राजा लोग मौर्य
होंगे । और हे कुरुकुलोद्भूत राजन् ! ये लोग एकसौ सैंतीस
(१३७) वर्ष तक कलियुग में पृथिवी पर राज्य करेंगे बृहद्रथ का
सेनापति पुष्पमित्र ही शुक्लजोगों में प्रथम राजा होगा तिस्का
अग्निमित्र, तिस्का सुज्येष्ठ पुत्र होगा ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषाणंदीपिका ।

वृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्पमित्रो नाम स्वामिनं बृहद्रथे
हत्वा राज्यं करिष्यति स च शुक्लानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रा-
दयो नवैतेष्वेवम् शुक्ला दश वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्ष-
शतम् ॥ १६ ॥

कथं कथयान् यास्यति ? तदाह—शुक्लमिति । परस्त्रीकामिनं
देवभूतिनामानं शुक्लम् हत्वा तदमात्यो वसुदेवनामा कण्वो
राज्यं करिष्यति ॥ १८ ॥

हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली ।

गां भोक्ष्यत्यन्धजातीयः कश्चित्कालमसत्तमः ॥ २२ ॥

कृष्णानामाऽयं तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः ।

श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्यामासस्तु तत्सुतः ॥ २३ ॥

लम्बोदरस्तु तुत्पुत्रस्तस्माच्चिबिलको नृपः ।

मेघस्वातिश्चिबिलकाददमानस्तु तस्य च ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

काण्वानां चतुर्थः सुशर्मा द्वयः ॥ २० ॥

इमे वसुदेवादयः काण्वायना वर्षाणां त्रीणि शतानि पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्ष्यन्ति ॥ २३ ॥

काण्वानामन्तिमं सुशर्माणं हत्वा बली नामा तद्भृत्यो गां भोक्ष्यति ॥ २२-२५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपदीपम् ।

काण्वानीति बहुवचनं तत्सन्तानस्यापि विवक्षा निबन्धनम् ॥ १६ ॥

तस्य काण्वस्य ॥ २०-२७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः काण्वानीति । हे नृप ! अल्पगुणान् गुणहीनान् काण्वसंज्ञान् यास्यति तदधीना भविष्यति तैः पालिता भविष्यतीति भावतु के पुनस्ते काणवाः ? कथं च तान्वास्यासीत्यत्राह—शुक्लमिति साख्यद्वयेन । यः शुक्लसंज्ञो देवभूतिस्तं कामिनं स्त्रीलासं हत्वा तदमात्यः काण्वः वसुदेवो नाम स्वयमेव करिष्यति महामत इति पाठे सम्बोधनं तस्येति इमे वसुदेवादयः काण्वायनसंज्ञाः पञ्चचत्वारिंशदधिकशतवयं समा भोक्ष्यन्तीत्यर्थः । अत्र नारायणस्य सुतः सुशर्मानामा दृष्टव्यः “हत्वा काण्वं सुशर्माणम्” इत्युत्पन्नस्यानुरोधतः ॥ १६-२१ ॥

तदभृत्यः सुशर्मणो भृत्यः बली बलीकनामा गां पृथिवीं कश्चित्कालमिति अत्यल्पत्वात्तद्भ्रातृकालस्यानादरेण सङ्ख्या न कृता ॥ २२ ॥

कृष्णानामेति तद्भ्राता बलीकभ्राता ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १७ ॥

शुक्लः शुक्लवंशजाः ॥ १८ ॥

काण्वः शुक्लवंशजाः तान्गुणान्वास्यति अल्पगुणान् भोक्ष्यतीति गुणसम्पादिरहिताः कथं काण्वान्वास्यासीत्यत आह—शुक्ल-

मिति । शुक्लं शुक्लस्य राजानं देवभूतिं हत्वा नाम्ना वसुदेवः काण्वः तस्य शुक्लस्यामात्यः कामिनं ग्राम्यकर्मासक्तम् ॥ १९ ॥

काण्वायनाः काण्ववंशमवाः काण्वानां चतुर्थः सुशर्मा इमे च वसुदेवादयः काण्वायनाः वर्षाणां त्रीणि शतानि पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्ष्यन्ति तस्य सुशर्मणो भृत्यः ॥ २०-२२ ॥

तस्य वृषलस्य भ्राता ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कथं काण्वान् वास्यति ? तत्राह शुक्लमिति । परस्त्रीकामिनं देवभूतिनामानं शुक्लं हत्वा ॥ १६-२० ॥

वसुदेवादयः काण्वायनाः ॥ २१ ॥

सुशर्माणमिति काण्वानामन्तिमः सुशर्मा द्वयः बली बली-सङ्गः ॥ २२-२५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दशैते इति । बृहद्रथनामकस्य मौर्वेस्य सेनापतिः पुत्रः मित्रसङ्गः बृहद्रथं हत्वा राज्यं कारिष्यति स शुक्लानां प्रथमः तद्वंश्या अभिमित्रादयो नव एवं शुक्ला दशसङ्ख्याकाः वर्ष-शताधिकं कतिपयवर्षाधिकं शतम् ॥ १८ ॥

अल्पगुणान् वीर्यशौर्यादिगुणलेशयुक्तान् काण्वसंज्ञान् वास्यति कथं वास्यति ? तत्राह—शुक्लमिति । वसुदेवसङ्गः काण्वः ॥ १६ ॥ २० ॥ २१ ॥

बलीनामा ॥ २२-२५ ॥

भाषा टीका ।

सुज्येष्ठ का पुत्र वसुमित्र राजा होगा, तिसका भद्रक, तिसका पुबिन्द पुत्र होगा, तिसका सुत घोष, और घोष का पुत्र वज्रमित्र राजा होगा ॥ १७ ॥

तिस वज्रमित्र से भागवत, भागवत से देवभूति पुत्र होगा ये शुक्ल लोग दशहों भी एक सौ बारह ११२ वर्ष पयन्त इस पृथिवी के राज्य को भोगेंगे ॥ १८ ॥

हे नृप ! तिसके पश्चात् यह भूमि अल्प गुणवाले काण्व

अनिष्टकर्मा ह्यलेयस्तलकस्तस्य चाऽऽत्मजः ।

पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्तस्तो राजा सुनन्दनः ॥ २५ ॥

चकोरो बहवो यत्र शिवस्त्रातिरिन्दमः ।

तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः ॥ २६ ॥

मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ।

विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रविज्ञः सलोमधिः ॥ २७ ॥

एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानि च ।

षट्पञ्चाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! ॥ २८ ॥

सप्ताभीरा आवभृत्पा दश गार्दभिनो नृपाः ।

कङ्गाः षोडश भूपाला भविष्यन्त्यतिबोलुपाः ॥ २९ ॥

ततोऽष्टौ यचना भाव्याश्चतुर्दशतुरुष्ककाः ।

भूयो दश गुरुगडाश्च मौना एकादशैव तु ॥ ३० ॥

एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ।

नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिम् ॥ ३१ ॥

भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग ! त्रीणि तैः संस्थिते ततः ।

किष्किक्लिवायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

छोगों पर जायगी, उस समय बड़ा बुद्धिमान, कण्व जो वसुदेव नामवाला, देवभूति शुङ्ग का मन्त्री होगा, वह परछी छस्पट ऐसे अपने स्वामी देवभूति शुङ्ग को मारकर स्वयं सापही राज्य करेगा, तिस्र का पुत्र भूमित्र राजा होगा तिसका पुत्र नाशायण नामक राजा होगा ॥ २६ ॥ २७ ॥

ये चारों कण्ववशी राजा कलियुग में तीन सौ पैंतालीस ३४५ वर्ष पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेंगे ॥ २९ ॥

तदनन्तर सुशर्मा नामवाले काण्व राजा का सेवक वृषभ (नीच जाति) बली बड़ा बुद्ध मन्त्रज्ञाति वाला, उसी अपने स्वामी सुशर्मा को मार कर कुछ काछ पृथिवी का राज्य करेगा ॥ २९ ॥

तिस्के पीछे उरुका भ्राता कृष्ण नाम वाला पृथिवी का पाले होगा, तिसका पुत्र भीशान्तकण्य नाम वाला होगा, तिसका सुत पौण्यमात्र राजा होगा, ॥ ३३ ॥

तिस्का पुत्र सम्बोद्ध राजा होगा, तिसका पुत्र विकल नाम वाला राजा होगा, विकल से मेघ स्त्राति पुत्र होगा, मेघ स्त्रातिका पुत्र प्रहमान नामक राजा होगा ॥ ३४ ॥

भीमरस्त्राभिकृतमावर्षदीपिका ।

यत्र येषु बहुसंख्येष्वष्टसु चरमः शिवस्त्रातिनामा भविता ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आवभृत्पाः अवभृतिर्नगरी सप्ताजातः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते माभीरादयो मौनव्यतिरिक्ताः पञ्चषष्टिनृपा एकोनशताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ततः पूर्वोक्ता एवैकादशमौनास्त्रीयब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यन्ति ॥ ३१ ॥

तैः संस्थिते तेषु मृतेषु किष्किक्लिवायां पुनर् नृपतयो भविष्यन्तीत्युत्तरेणाख्यः ॥ ३२ ॥

भीसुदशनसूक्तितुल्यपक्षीयम् ।

एत इति एतद्व्यतिरिक्तमृपतिपरः अनन्तमेव मौनानां पुण्यवक्तृत्वान् इति ॥ २८—४३ ॥

भीमहीरायवाचावर्षकृतमागवसचन्द्रचन्द्रिका ।

अनिष्टकर्मेति । तस्यादमानस्यानिष्टकर्मा सुत इति पूर्वेषु सम्बन्धः हावेयोऽनिष्टकर्मेयः सुत इति ॥ २५ ॥

चकोर इति यत्र येषु चकोरसंख्ये शिवस्त्रातिनाम चरमो

शिशुनन्दिभ्यः तदभ्राता यशोनन्दिः प्रकीर्कः ।

इत्येते वै वर्षशतं भविष्यत्यधिकानि षट् ॥ ३३ ॥

भीमहीरराववाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भविता इत्यर्थः । अरिन्दमेति सम्बोधनं सविसर्गपाठे शिवस्मृति
विशेषणम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

एत इति । एते वशीकृतमातः पञ्चविंशतिनृपतयः पृथिवी
मोक्षयन्तीति सम्बन्धः । वर्षसङ्ख्यामाह—त्रिंशच्चत्वार्यंशशतानि
षट्पञ्चाशच्चति षडशीत्युत्तरचतुशतं वर्षाण्यर्थः ॥ २८ ॥

सत्तेति । ततः सप्तभीरसङ्ख्या भाव्या इति उत्तरायणम् । तान्
विशिनष्टि—आवभृत्या अवभृतिनगरी तस्या राजानः आवभृत्या-
सङ्ख्या वा सप्त भाव्याः तान् विशिनष्टि, आभीराः आभीरजातीयाः
ततो दशगर्दभिनः तत्सङ्ख्या एवमग्रेऽपि योज्यं खोलुपाः
कामिनः ॥ २९-३० ॥

एते मोक्षयन्तीति । मौना एकादश क्षितिम् इति मौनानां
काक्षावधेः पृथगेव षड्विंशत्याद्यादेत इत्यनेन तेषां ज्ञेये परममूर्त्यते
दशवर्षशतानि नवाधिकाश्च नवतिम् इत्येकौनेकादशशतवर्षाणि
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अहं हे राजन् ! संस्थिते इति भावे कः तैमौनेः संख्यायां
तत्कृतं मरणं तेषु मृतेषु तेष्विति वाच्यं किञ्चिद्विषया पुरी
तस्यां भूतनन्द इत्यादयो नृपतयः भूतनन्द्याद्या षडुत्तरचतु-
र्वर्षाणि मोक्षयन्तीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हालेयः हलान्मेयः ॥ २५-३० ॥

एते आभीरादयो मौनव्यतिरिक्ताः पञ्चपष्ठिनृपा एकादश
शताधिक वर्षसहस्रं पृथिवी मोक्षयन्ति ततः पूर्वोक्ता एव
एकादश मौनाः त्रीण्यंशशतानि द्विति मोक्षयन्ति मौनाः मौन-
कुले जाताः एकादश त्रीणि अंशशतानि ॥ ३१ ॥

कुले मौनकुले संस्थिते नष्टे किञ्चिद्विषयाः तगर्भाः तस्य
शिशुनन्दिभ्यः भूतवन्द्योपवृद्धयुक्ताः षट् षट् वर्षाण्यधिक-
कानि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमजीवगोष्ठाभिकृतकमसम्बन्धः ।

अनिष्टकमेति हालेयस्य विशेषणम् ॥ २५ ॥

यत्र येषु महसु अमुकेषु नवमः शिवस्मृतिरित्यर्थः । इति
व्याविशतिः गोमतीपुत्रपुरीमती द्वौ ॥ २६ ॥

अन्ये वाच्यसिद्धोऽभिप्रेतः पृथक् पृथगायथा इति
विशयः ॥ २७-४३ ॥

भीमद्विजयपञ्चकवर्तिकृतसारार्थवर्णिनी ।

यत्र येषु षड्विंशतेषु महसु नवमः शिवस्मृतिनामा भवति ॥ २६-२८ ॥
आवभृत्या अवभृतिनगरी तत्र भवाः ॥ २९-३० ॥

[३]

एते मौनव्यतिरिक्ताः आभीरादयः पञ्चपष्ठिनृपाः मौना-
स्त्वेकादश त्रीण्यंशशतानि ॥ ३१ ॥

तैमौनेः संस्थिते मृते सति किञ्चिद्विषयां पुर्याम् ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र येषु चकोरः अनवमः कैश्चिद्वर्षैः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

एते वक्ष्यन्मृतयो नृपतयः पृथिवी त्रिंशच्चत्वार्यंशशतानि
च षट् पञ्चाशच्च मोक्षयन्ति ॥ २८ ॥

आवभृतिनगरी तद्राजानः आवभृत्याः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते मौनव्यतिरिक्ताः आभीरादयः पञ्चपष्ठिनृपाः शतवर्ष-
शतानि नवाधिका नवति च मोक्षयन्ति एकादश मौनास्तु ॥ ३१ ॥

त्रीणि अंशशतानि मोक्षयन्ति तैमौनेः किञ्चिद्विषयां पुरी
नृपतयो भविष्यन्तीत्युत्तरायणम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तिस्का पुत्र अनिष्टकर्म, तिस्का पुत्र, हालेय, तिस्का
पुत्र तलक, तिस्का पुत्र पुरीषमीर, तिस्का पुत्र सुनन्दन
राजा होगा ॥ २५ ॥

हे रिपुदमन ! सुनन्दन का चकोरक पुत्र होगा, तिस्र
चकोरक के बहु संतक नष्ट पुत्र होंगे, तिनमें नवम शिव-
स्मृति पुत्र होगा, शिवस्मृति का गोमतीपुत्र तिससे
पुरीमान् पुत्र होगा ॥ २६ ॥

तिस्के मेदशिरा, तिस्के शिवस्कन्ध, तिस्का पुत्र बद्धभी, तिस्का
पुत्र विजय, तिस्का चन्द्रविष, तिस्का सखामभि पुत्र होगा ॥ २७ ॥

हे कुलनन्द ! ये तीस ३० राजाओं का वारसोत्पन्न ४५६ वर्ष
तक इस पृथिवी के राज्य को मोंगे ॥ २८ ॥

तदनन्तर अवभृति नगरी के सप्त ७ राजा आभीर जाति के
(अहीर) होंगे, तिनके पीछे दश १० राजा गार्दभिन होंगे, तदनन्तर
खोलह १६ ककु नामक राजा होंगे, और ये सब खोलप अर्थात्
बोमी व्यवसिचारी होंगे ॥ २९ ॥

तिनके पीछे आठ व्यवन राजा होंगे, तिनके पश्चात् चौदह १४
तुलक राजा होंगे, तिन के पीछे दश १० गुरुपद राजा होंगे,
तिन के पीछे ग्यारह ११ मौन लोग राज्य करेंगे ॥ ३० ॥

ये आभीरों से लेकर गुरुपद पर्यन्त मौनों को छोड़कर सब
पैसठ ६५ राजा लोग एकसदृश निम्नानवे १०६६ वर्ष पर्यन्त राज
करेंगे, और एकादश मौनलोग जो हैं, सो तो इस पृथिवी को
तीनसो ३०० वर्षतक मोंगे, जब ये मौन लोग मरजावगे तिसके
पीछे किञ्चिद्विषा नगरी में राजालोग होंगे, तहाँ प्रथम भूतनन्द
राजा होगा, तिसके पीछे वगिरि नामक राजा होगा ॥ ३१-३२ ॥

भीमद्विजयमिश्रकृतसावार्थदीपिका ।

अधिकानि च षड्वर्षाणि ॥ ३३ ॥

तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः ।

पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च ॥ ३४ ॥

एककाला इमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्त कोसलाः ।

विदूरपतयो भाव्या निषधास्तत एव हि ॥ ३५ ॥

मामगधानां तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरजयः ।

करिष्यत्यपरो वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान् ॥ ३६ ॥

प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।

वीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पञ्चवत्यां स वै पुरि ।

अनुगङ्गामाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ ३७ ॥

सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः ।

व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रमाया जनाधिपाः ॥ ३८ ॥

सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।

भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चनः ॥ ३९ ॥

तुल्यकाला इमे राजन् ! म्लेच्छप्रायाश्च भूभूतः ।

एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिस्तुतभाषायेकीयिका ।

तेषां भूतमन्दादीनां यथायथं बाह्लिकानामानुषोदय सुताः भविष्यन्ति इति तथा पुष्पमित्रो नामान्यो राजन्यः अस्व च दुर्मित्रो नासपुत्रः ॥ ३४ ॥

तथा सप्तान्ध्राः कोसलाः विदूरपतयो निषधास्तत एव हि तस्य देशानामभिः प्रसूपास्तुल्यकालाः सप्तमण्डलेषु भूपास्तत एव तेषां बाह्लिकेभ्य एव भाव्या भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च मामगधानां तु राजा विश्वस्फूर्जिनां भविता स च पूर्वोक्तापुरजयादपरः पुरजय इति मसिखः सन् वर्णान् ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसञ्ज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति अपरा-
निति पाठे मध्यान्पुलिन्दैरादिसञ्ज्ञान् वर्णान् करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्चैव कृत्वाऽब्रह्मभूयिष्ठा अभैवययैमचुराः सतीः प्रजाः स्थापयिष्यति पाक्षयिष्यति स च पञ्चवत्यां पुरि वसन् अनु-
गङ्गां गङ्गाद्वारमारुह्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां पाक्षितां मेदिनीं भोक्ष्यति ॥ ३७ ॥

तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनी द्विजा प्रात्या उपनयन-
सहिता भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥

अब्रह्मवर्चनः वेदाचारशून्याः ॥ ३९ ॥

इमे च म्लेच्छप्राया भूभूतस्तुल्यकाला भविष्यन्ति । किञ्च, एते सर्वेऽधर्मानृतपरा अधर्मेऽनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदा-
सदपकातारः ॥ ४० ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवङ्गिका ।

तेषां भूतमन्दादीनां बाह्लिकसञ्ज्ञास्त्रयोदश सुताः भवितारो भविष्यन्ति इति तथा पुष्पमित्रो नामान्यो राजन्यः अस्व दुर्मित्रनामा पुत्रः ॥ ३४ ॥

तथान्ध्राः कोसलाः विदूरपतयः निषधास्ततस्य देशानामभिः प्रसूपास्तुल्यकालाः भूपास्तत एव बाह्लिकेभ्य एव भविष्यन्ति ते तेषां जनिष्यन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मामगधानामिति ततस्तु मामगधानां राजा विश्वस्फूर्जिनां भविता स च पूर्वोक्तापुरजयादिति मसिखः सन् वर्णान् ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसञ्ज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति अपरानिति पाठे मध्यान् पुलिन्दसञ्ज्ञान् करिष्यती-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

स चैवं कृत्वा प्रजाः अब्रह्मभूयिष्ठा अभैवययैमचुरान् स्थाप-
यिष्यति पाक्षयिष्यति । किञ्च, वीर्यवानिति स वै विश्वस्फूर्जिः
क्षत्रमुत्साद्य निर्मूलव पञ्चवत्यां पुरि वसन्निति शेषः अनुगङ्गां
गङ्गाद्वारमारुह्य प्रयागपर्यन्तां गुप्तां मेदिनीं भोक्ष्यति
तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनी द्विजा प्रात्याः उपनयनादि-
संस्काररहिताः भवन् एव शूद्रमाया भविष्यन्ति जनाधिपति
सम्बोधनं जनाधिपा इति पाठे ते शूद्रमायाः शूद्रप्रचुरा भवि-
ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति । व्रात्यायां प्रात्या ब्राह्मणा तेषां ते शूद्रा म्लेच्छाश्च
अब्रह्मवर्चन इति असामर्थेऽप्युचितत्वाद्भाषाविशेष्यं च शूद्रमाया-

श्रीमद्गीतावाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रमण्डिका ।

नदी तथा तसीरं लक्ष्यते कौन्तीम् । देशात् कौन्तीमिति पाठे
कुन्तिदेशेषु मया कौन्तीमिति चन्द्रभागाविशेषणम् ॥ ३९ ॥

तुल्यकाया इति । एते स्लेच्छप्रायाः भृशतस्तुल्यकाया भवि-
ष्यन्तीत्यर्थः । किञ्च, एते इति अयमेव अनुते च परितोषिताः
फलगुदाः अल्पदातारः तीव्रः उग्रो मनुष्येषां ते स्त्रीबाहेति
परदारधनयोराहता आदरयुक्ताः तद्वदहंशीला इत्यर्थः । उक्ति-
तास्तमितप्रायाः उदितप्रायास्तमितप्रायाः क्षणे तुष्टाः क्षणे रुष्टाः
खेत्तव्यः । अल्पसत्त्वा अल्पवत्त्वा अल्पायुषश्च असंस्कृताः गर्भा-
धानादिसंस्काररहिताः प्रजा इति एवमिहाः ते प्रजाः भवन्ति
यिष्यन्ति पीडयिष्यन्ति ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतपदरत्नावली ।

बाह्यिकाः बाह्यिकदेशपतयः ॥ ३४ ॥

तथा मान्धातुः अश्वपतयः कोसलाः कोसलविषयपतयः
वेदुरवः वेदुराख्यनगरपतयो निषधाश्च एते तस्य देशनामभिः
प्रख्याताः तुल्यकायाः खण्डमण्डलेषु भूपाः सत एव तेषां
बाह्यिकेषां एव भाष्या भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च नैषधतां विषयाणां राजा पुरजयः शत्रूणामिति-
शेषः । स पुष्पिस्तुल्यकायानवराजीचान् वयान् करिष्यति किं
बहुना सर्वाः प्रजाश्चापि विवक्षिताः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मभूयिष्ठाः बहुलवेदविदः स्थापयिष्यन्ति स्थिरीकरि-
ष्यन्ति अनुगङ्गां गङ्गासमीपे आप्रयागे प्रयागाख्यक्षेत्रपर्यन्तं
दीर्घां मेदिनीं पञ्चवत्यां पुरि स्थितिं कृत्वा आप्रयागे गुप्तां
वाञ्छिताम् ॥ ३७ ॥

तदनन्तरं सौराष्ट्राश्च आवन्त्याश्च आभीराश्च शुद्राश्च मधु-
काश्च माखवाश्च मात्याः संस्कारहीनाः द्विजाः शूद्रप्रायाः जना-
धिपतयो भविष्यन्ति ॥ ३८—३९ ॥

किञ्च, एते सर्वे अयमनुतपराः । अयमेव अनुते च परि-
निष्ठिताः फलगुदाः अल्पदातारः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतसारार्थवर्णिनी ।

षड्विंशतिं प्रवृत्तानि भविष्यन्ति माघानि व्याप्य
अक्षयान्ति पाक्षमिष्यन्ति ॥ ३३ ॥

तेषां भूतनन्दादीनां प्रयोक्ता बाह्यिकनामानो भविष्यन्ति अये-
त्यर्थ एव पुष्पमित्रः क्षत्रियोऽस्य पुष्पमित्रो नाम पुत्रः ॥ ३४ ॥

एककायाः खण्डमण्डलपतयः ॥ ३५ ॥

ततश्च मागधानां मध्ये कश्चिद्विश्वरूपजित्नाम पुरजयः पुरा-
णाञ्जितापरः प्राचीनपुरजयो द्वितीय इत्यर्थः । वयान् आक्षया-
दीन् पुष्पिस्तुल्यकायान् स्लेच्छप्रायान् करिष्यति ॥ ३६ ॥

अप्रह्वभूयिष्ठाः वेदरहिताः बहुतराः क्षेत्र पुण्यक्षेत्रम् उत्साह
कृतसत्तं कृत्वा ॥ ३७ ॥

ततश्च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा मात्याः संस्कारहीनाः
भविष्यन्ति ॥ ३८—४३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतप्रदीपः ।

एते भूतनन्दादयः ॥ ३३ ॥

तेषां भूतनन्दादीनां बाह्यिकाः तन्नामानः अथाऽन्यो राजस्यः
पुष्पमित्रो भविष्यति अस्य पुष्पमित्रस्य पुष्पमित्रः पुत्रो भवि-
ष्यति ॥ ३४ ॥

तत एव हि तेषां बाह्यिकसंज्ञेऽप्येवमाश्रयः तस्य देश-
नामभिः प्रख्याताः एककायाः तुल्यकायाः भूपाः तत्तद्वृत्ति-
प्रदेशनामकाः भाष्याः भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च पुरजयः पूर्वोक्तान्पुरजयादितरः अयोसहस्रतिप्रसिद्धः
विश्वरूपजित्नाम मागधानां राजा भविता सत्तु वयान् आक्षया-
दीन् पुष्पिस्तुल्यकायान् स्लेच्छप्रायान् करिष्यति ॥ ३६ ॥

एव कृत्वा विश्वरूपजित्नाम पञ्चवत्यां पुरि वसन् अप्रह्वभूयिष्ठाः
अप्रह्वयप्रचुराः प्रजाः स्थापयिष्यति यतो वुर्मतिः कलि-
विद्विषयमतिः नन्वस्ये क्षत्रियास्तं कुतो न धारयिष्यन्तीत्यत
आह, पीडयान् क्षत्रमुत्सायेति ॥ ३७ ॥

अनुगङ्गां गङ्गाप्रारम्भात्तय आप्रयागे प्रयागपर्यन्तां गुप्तां
वाञ्छितां मेदिनीं मोक्षयति तदनन्तरं सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः
मात्याः अप्रह्वयनादिसंस्काररहिताः भविष्यन्तीत्यभिप्रेत्या-
त्यर्थः ॥ ३८ ॥

द्विजाः श्रेष्ठिका मात्याः असंस्कृताः सन्तः शुद्रप्रायाः
भविष्यन्ति ॥ ३९ ॥

अप्रह्वयसत्तः वेदोक्तक्रियाशून्यत्वात् इति च स्लेच्छप्रायाः
भृशतस्तुल्यकाया भविष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

माघा टीका ।

फिर तिस धंगिरि के पीछे धंगिरि का भ्राता शिशुनन्दि
राजा होगा, और शिशुनन्दि के अनन्तर यशोनन्दि राजा
होगा, यशोनन्दि के पीछे पक्षीरक राजा होगा, ये भूतनन्द
के लेकर सब राजा लोग पृथिवी पर एकलौ के १०८ वर्ष
पर्यन्त राज्य करेंगे ॥ ३३ ॥

तदनन्तर इस भूत नन्दादि को जी सन्तान लेकर १३ पुत्र
होंगे, उनका नाम बाह्यिक पड़ेगा, उसी समय अन्य एक
पुष्पमित्र नामक राजा होगा, तिरुका पुत्र पुष्पमित्र राजा
होगा ॥ ३४ ॥

और उनही बाह्यिकों की सन्तान सात मान्धातु, सात
कोसल, तथा विदूरपति, और नैषध, इस प्रकार देश के
नामों से प्रसिद्ध आर खंड मंडल के अधिपति होंगे ॥ ३५ ॥

मागधदेशों का राजा विश्वरूपजित नामक दूसरा पुरजय
होगा, और वह आक्षयादि वयों को पुलिस्त, मधु, मद्रक संज्ञा-
वाले स्लेच्छ प्राय कर देगा, ॥ ३६ ॥

और वह वुर्मति, जिसे प्राय करके श्रेष्ठिक लोग नहीं
पैसी नीच प्रजा का मान करेगा, बड़ा पशुकमी होगा और
क्षत्रियों को उच्चाड कर पञ्चवती पुरी में रह कर हरिहार से
प्रयाग पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेगा ॥ ३७ ॥

स्त्रीबाणगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः ।

उद्वितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्लपकायुषः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसावृताः ।

प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति श्लेच्छा राजन्यरूपिणः ॥ ४२ ॥

तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ।

अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् द्वादशस्कन्धे राजवंशानुकीर्तनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

सीराष्ट्र (सोरठ) देश के अवनितदेश के शूद्र, अर्बुद, और माखव देश के ब्राह्मण से लेकर तीनों वर्गों उपनयनादि संस्कारों से हीन होकर पतित होजावेंगे और वहाँ के राजा लोग शूद्र प्राय होजावेंगे ॥ ३८ ॥

सिन्धुनदी के किनारे २ तथा चन्द्रमागा के किनारे २ कौन्ती देश और काशमीर मगडक इन देशों को शूद्र पतित मखेच्छादिक जो ब्रह्म तेज से हीन हैं वे राजा लोग मोंगे ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! ये सब राजा लोग एकही काल में श्लेच्छ प्राय होंगे, ये सब अधर्म और असत्य परायण होंगे, एवं थोड़ा दान करने वाले होंगे, और सीत्र कौभी होंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकापिका ।

उद्वितास्तमितप्रायाः हृष्यशोकादिवहुलाः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः भक्षयिष्यन्ति धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, तक्षायाः ते नाथा येषां ते जनपदा देशवर्तिनो मनुष्यास्तच्छीलाचारवादिनस्तेषामिष्य शीलमाचारो वादश्च तद्वन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकापिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीकृष्णोक्तशुक्लपञ्चीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यान

शुक्लपञ्चीये द्वादशस्कन्धे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तक्षाया इति ते श्लेच्छा नाथा येषां ते जनपदादेश वर्तिनः तेषामेव शीलं स्वभावः आचारो वादश्च येषां सन्तीति तथा अन्योन्यतः राजतः राजभिश्च पीडिताः नाथं यास्यन्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीमद्गीतराजवाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उद्वितास्तमितप्रायाः बहुलं सूर्योदयमस्तद्रूपमेव जानन्ति नापरम् अल्पकालावस्थायिनो वा ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्कारहीनाः प्रजाः भक्षयिष्यन्ति धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, एवंविधाः ये त एव नाथा येषां ते तक्षाया जनपदा देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषां शीलम् आचारश्च वादश्च तद्वन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिययां सकृच्चेतसाम् ॥

द्वादशे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उदिताऽस्तमितप्रायाः उत्पन्नविनष्टप्रायाः जन्ममरणबहुला
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

मत्स्यिष्यन्ति जीविकापहारादिना पीडयिष्यन्ति जनपदा
देशवर्तिनो जनाः सखीलाचारवादिनः भयान् तेषामिव शीला-
चारवादाः सन्ति येषां ते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

स्त्री, बालक, गौ, द्विज, इनके मारने वाले होंगे, और
पशुई स्त्री पराये भन में आदर करने वाले होंगे

और अल्पकाल से वृद्धि को प्राप्त होकर अल्पकाल में नष्ट
होते रहेंगे, तथा अल्प पराक्रम, और अल्प आयु वाले
होंगे ॥ ४२ ॥

और संस्कारों से रहित वैदिक क्रियाओं से हीन और
और रजोगुण तमोगुण से ढके हुए होंगे, ऐसे वे राजा
ओं के चिन्ह धारण करने वाले म्लेच्छ लोग, प्रजा का मन्त्रण
करेंगे अर्थात् प्रजा को दुःख देंगे ॥ ४२ ॥

और जब उस देश के लोगों के ऐसे भ्रमवासी स्वामी
होंगे तब देश की सब प्रजा लोग भी राजाओं के स्वभाव को
राजाओं के आचार को गृह्य कर राजाओं के सदृश असत्य
बोखने वाले होकर परस्पर में तथा राजाओं से पीडित
होकर क्षय को प्राप्त होजायेंगे ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में प्रथम अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं ० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

ततश्चाऽनुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।

कालेन बलिना राजन्नङ्क्षयत्यायुर्बलं स्मृतिः ॥ १ ॥

वित्तमेव कलौ नृणां जन्माऽऽचारगुणोदयः ।

धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥

दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।

स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥

लिङ्गमेवाऽऽश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।

अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥

अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु ।

स्त्रीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥ ५ ॥

दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्यं केशधारणम् ।

उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धाष्ट्यमेव हि ॥ ६ ॥

दाक्ष्यं कुटुम्बभरणं यशोर्ध्वं धर्मसेवनम् ।

एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णो क्षितिमण्डले ॥ ७ ॥

ब्रह्मविद्वत्तत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।

प्रजा हि लुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

द्वितीये तु कलेर्बलवृद्धौ कलकयवतारतः ।

अचर्मिष्ठे अने नष्टे पुनः कृतयुगामसः ॥

कलिधर्मोन्मेषश्चरति-ततश्चेत्यादिना ॥ १ ॥

धर्मन्यायव्यवस्थायां बलमेव ॥ २ ॥

दाम्पत्ये मायोपतिभावेऽभिरुचिरेव हेतुर्न कुलगोत्रादिः
व्यावहारिके कवचिकवादी स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः श्रेष्ठये
रतिकौशलमेव हेतुर्न कुलमाचारो वा ॥ ३ ॥

आश्रमाणां वृत्ताती काले लिङ्गमेव दण्डाजिनादिकं हेतुर्न स्वा-
चारविशेषः अश्रमोपस्थापत्तिकारणं चाऽऽश्रमादाश्रमातरप्राप्तौ च
कारणम् अत्रा बहुकक्षवादीनामन्योन्यापत्तौ तमस्कारादि
व्यवहारे कारणम् । अवृत्त्या, मुद्रापण्यादिवानासामर्थ्येन न्याये
दौर्बल्यं पराजयः, चापलं वचो बहुभाषणम् ॥ ४ ॥

असाधुत्वे चौर्याद्यभियोगे प्रसाधनमलङ्कारः ॥ ५ ॥

दूरे वर्तमानं वार्ययनं जवाशयस्तीर्थं न तु गुर्वादि स्वार्थः
पुरुषार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपदीयम् ।

१ ॥ २ ॥

रुचिहेतुः नस्वामिज्जवात्यादि सा च व्यावहारिकी लोकव्यव-
हारसिद्धा भावेव विवेकप्रतिबन्धिनी स्त्रीत्वे चेति स्त्रीत्वपुंस्त्वयो-
हेतुर्नास्ति स्त्रीत्वपुंस्त्वैकान्तगुणवृत्तयोगो हेतुः किन्तु अभिरुचिरेव
सम्भोग एव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवृत्तिः दारिद्र्यम् ॥ ४ ॥

स्त्रीकार एव न तु शास्त्रोपविहितव्यर्थः ॥ ५ ॥

भीमदशनसुरिकृतशुक्लपद्मम् ॥

उदरमिति उदरपाषणमेव स्मार्थः स्वस्य पुरुषार्थः ॥ ६—१६ ॥

भीमद्वीराववाचाय्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“तच्छीलाचारवादिनः” इत्येतदेव प्रपञ्चयन् कृतयुगप्रवृत्ति-
समीपकालं लक्ष्यन् तत्प्रवृत्तिप्रकारं कलियुगप्रादुर्भावलक्षणञ्च
वदन् राजवंशानुकीर्तनमुपसंहरति द्वितीयेन—ततश्चेत्यादिना ।
हे राजन् ! बलिना बलीयसा कालेन निमित्तेनानुदिनं भर्मादयो
नङ्क्षयन्ति ॥ १ ॥

वित्तमेवेति । जन्ममिजासं गुणः सद्गुणः तदावहे वित्त-
मेवेत्यर्थः ॥ तथा भर्मन्यायसौख्यं वस्थायां बलं धनबलमेव कारणं
हेतुः ॥ २ ॥

दास्यत्येति । दास्यत्ये मनुमायात्वे भर्मिस्त्वितरेव कारणं नत्वाभि-
जात्यादिः व्यावहारिके क्रयविक्रयादिव्यापारे माया वञ्चनमेव
नतु निष्कापट्यं व्यावहारिकीतिपाठे शोकव्यवहारसिद्धा मायैव
विवेकप्रतिबन्धनीत्यर्थः । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः प्राशस्त्ये रति-
कौशल्यमेव हेतुर्नतु स्त्रीत्वपुंस्त्वैकान्तगुणवृत्तयः सूत्रमेव नतु
छपनयनादि ॥ ३ ॥

लिङ्गमेवेति । आश्रमाणां स्थातौ धाने लिङ्गमेव दण्डाजिनादिक-
मेव हेतुर्नत्वाचारविशेषः अन्योन्यापत्तिकारणमाश्रमादाश्रमान्तर-
प्राप्तौ च कारणं वर्णांतरात् वर्णांतरप्राप्तौ नीचोत्तमभावप्राप्तौ
वा कारणमित्यर्थः । अशुचिः वस्त्रिता तथा न्यायसौख्यं पराजयः
सप्तम्यन्तपाठे तस्यां सत्यां न्यायसौख्यं सा न्यायसौख्यं
हेतुरित्यर्थः । पाणिद्वये चापञ्चे वचः बहुभाषणं हेतुः ॥ ४ ॥

अनाढ्यतैवेति । असाधुत्वे निकृष्टत्वे अनाढ्यतैव हेतुः नतु
कुलहीनता साधुत्वे उत्कृष्टत्वे दम्भः देहालङ्कारः उवाहे विवाहे
स्त्रीकरणमेव नतु शास्त्रीयविधिः प्रसाधनं शरीरमलापनधनमेव
ज्ञानं नतु विशुद्धतीर्थावगाहनम् ॥ ५ ॥

दूर इति । यदूरे वर्तमानं चायेन जलाशयस्तत् तीर्थं नतु गङ्गादिः
नतु गुर्वादिर्वा वायव्ये निमित्ते केशधारणं नतु शास्त्रादिहिताङ्ग-
चौर्यं उदरभरणमेव सर्वपुरुषार्थः सत्यत्वे सत्यवादित्वे धाष्ट्ये
प्रसहिष्णुत्वं नतु अनुत्वादित्वम् ॥ ६ ॥

वाक्चे समर्थत्वे कुटुम्भभरणं नतु भर्मादिपुरुषार्थसम्पादनं
यशोर्थं नतु पारलोकार्थं एवम् इत्यभूताभिः प्रजामिराकीर्णं
भूमण्डले ॥ ७ ॥

ये आश्रमादवस्थेतां मध्ये यो- यस्मि स एव नृपो भविता
प्रजा इति उन्वैरयंकामपरैस्त एव निवृत्तैर्निष्कपैः दस्युभर्मभिः
चौरवधप्रवृत्तिभिः राजभिः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयस्वजतीयकृतपद्मवर्णा ।

कल्कयवतारं तस्मिन् च युगविभागलक्षणं च वक्तव्यमिज-
ध्याये; तत्रादौ कलिवैमथमाह—ततश्चेति । कालक्षयानन्तरं
भर्मादयो नङ्क्षयन्तीत्यन्वयः । कारकाभावादिति शेषः ॥ १ ॥

यदि कलो नृणां वित्तमस्ति तर्ह्येव तेषां जन्मादयः पूज्याः

स्युरिति शेषः । अयं भर्मादयं न्याय इति व्यवस्थायां वक्तव्ये
कारणं धनमिति वा पाठः ॥ २ ॥

भर्मिस्त्वितरेन्योन्यस्नेहलक्षणेच्छा हेतुः न कुलगोत्रादिशास्त्रीय-
योगः व्यावहारिके क्रयविक्रयादिव्यवहारविषये मायैव हेतुः
अतिरतिः अतितरां मनोदर्शनीयताविशेषः सूत्रं तन्तुवच-
णम् ॥ ३ ॥

आश्रमाणां स्थातौ धाने ब्रह्मचर्याश्रम इति वक्तव्ये
अन्योन्यापत्तिकारणम् आश्रमादाश्रमान्तरप्राप्तिकारणं लिङ्ग-
मुपाध्यायादिवचनं लाङ्कनम् अन्यायसौख्यं अन्यायकारणं
भवतिस्त्वितराहित्यं वृत्त्यभाव एव हेतुः कृतान्यायोन्याय इत्यर्थः
अचापलम् अचञ्चलतालक्षणं वचः कारणमित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

अनाढ्यता दरिद्रत्वम् असाधुत्वे दुष्टत्वे त्वं मम जाया इति
स्त्रीकारः हेतुः प्रसाधनं शरीरस्य शुद्धिरङ्गुली वा ॥ ५ ॥

दूरेवायं दूरतश्च जलाशया यत्र क्रियते तर्हीत्यं नतु
गुर्वादि केशधारणं भर्मिलुभारणम् उदरभरता स्त्रीदरपूर्यता
स्मार्थः स्वयोजनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ ब्राह्मणः दस्युतां भर्माणि चौर्यादीनि येषां ते तथा
तैः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसङ्क्रमः ।

१—५ ॥

जावश्यं निमित्ते केशधारणमेव करिष्यन्ति इति सप्तम्य-
न्तानामन्वयः ॥ ६—२८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वितीये तु कलेदोषस्तदन्ते कल्हिकसम्भवः ।

कलेद्वेद्विपरिज्ञानं तदन्ते सत्यमुच्यते ॥

कलिकोषानाह—तत इति ॥ १ ॥

वित्तमेवेति यस्य वित्तं वर्तते स एव सत्कुलजन्मा स
एव सदाचारः स एव सद्गुणः इत्येवमेवात्र अपि
व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्योन्यापत्तौ परस्परमुत्कर्षोपकर्षप्राप्तौ लिङ्गमेव दण्डा-
जितशिक्षास्त्राग्राहिकमेव कारणं नतु ज्ञानसदाचारादिकम् अत्रत्या
मुद्राद्यपेणासामर्थ्येनैव हेतुता न्यायसौख्यं न्याये पराजयः
चापलवचः चापल्ययुक्तं भाषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

धार्येन जलाशयः ॥ ६—१४ ॥

भीमच्छुक्लवैकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कलिकोषं पुनः कृतप्रवृत्तादिकं च द्वितीयेऽध्याये निरूप-
यति, तत्र यदुक्तं ग्लेच्छपायाः भूभृतो भविष्यन्तीत्यादितद-
नन्तरं किं भविष्यतीत्याकाङ्क्षावामाह—तत इति ॥ १ ॥

जन्माचारगुणानामुदयो यस्मात् स तथा जन्मादिविख्यातिः
हेतुर्वित्तमेव यो वित्तवान् स एव भूजन्मादिमानित्यर्थः । तथा

आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ।

शाकमूलाभिषक्तौद्रफलपुष्पादिभोजनाः ॥ ९ ॥

अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ।

शीतवातातपप्रावृद्धिर्भैरव्योन्यतः प्रजाः ॥ १० ॥

भीमशङ्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

धर्मन्याययोर्वैतन्यायां विस्तरेण कारणं हेतुः कदाचित्प्रशंसितो
योज्यम् ॥ २ ॥

किञ्च वास्पत्ये जायापतिमाने अभिरुचिरेव हेतुर्ननु कुल-
गोत्रादिः व्यावहारिके कृषिकृषादौ भाषा वक्ष्यते हेतुः ननु
सत्यभाषणं स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः भ्रष्टत्वे रतिः अत्यासक्तिरेव
हेतुर्ननु मयधर्माचारः विप्रत्वे सूत्रमेव हेतुर्ननु सन्ध्योपासनसत्य-
शौचादिः ॥ ३ ॥

आश्रमाणां ख्यातौ श्राने दण्डाजिनादिकं हेतुर्ननु गुरुशुभ्र-
पादि अन्योऽन्यतः दानदीक्षाकिसिः आपतो प्राप्ती च लिङ्ग-
मेव हेतुर्ननु पात्रत्वादिः न्याये सर्वोपत्पनिर्दोषत्वादिनां निग्रहा-
नुग्रहनीतौ अवृत्त्या कौर्बल्यं निर्धनत्वादिना दण्ड्यत्वं भवति
ननु सर्वोपत्पेन, पाणिदत्तये आपदापचः लोकप्रजनार्थं बहु-
भाषणं न तु तत्त्वज्ञता असाधुत्वे अपेक्षणीयत्वे अनादयता
धनविद्यादिराहित्यमेव हेतुर्ननु सुकृतित्वं साधुत्वे आदरणी-
यत्वे दम्भ एव ननु सुकृतित्वम् उदाहरे विवाहे स्त्रीकार एव ननु
पाण्यग्रहणमन्त्राः प्रसाधनमलङ्कारः ॥ ४-५ ॥

चार्यवने जलाशयः दूरे स्थितं तीर्थं भवति यत्राविहारप्रद-
त्वात्तु—

गङ्गां च समुद्रां चैव प्लुज्जानां सरस्वतीम् ।

रथस्यां सरयू चैव गण्डकीं गोमतीं तथा ॥

अपर्युषितपापास्ते नदी सप्त सिञ्चन्ति ये ॥

इति महाभारतादिप्रसिद्धानि तीर्थानि चावगम्येति मित्रं केश-
धारणं तनु यथाशास्त्रं ब्रह्मचर्यादिनिमित्तम् उदरभरता
उदरभरत्वमौपस्थ्यजैहयकसुखसाधनाचरणपरत्वं स्नानं पुरु-
षायः ननु तपोव्रताद्यचरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीकटिकभगवते नमः ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! तदनंतर बड़े बलवान्
काल के प्रभाव से विनोदित धर्म, सत्य, शौच, क्षमा, दया,
आयु, बल, स्मृति, ये सब नष्ट होते जावगे अर्थात् घटते
जावगे ॥ १ ॥

कलियुग में जिन मनुष्यों के समीप धन होगा वेही
उत्तम अन्नवाले, शुद्ध आचार वाले, उत्तम गुणवाले कहावेंगे,
और धर्म न्याय की व्यवस्था में सब ही कारण होगा, अर्थात्

जो बली होगा वह युक्त अयुक्त जैसा धर्म का न्याय निवेडेगा
वही सबको मान्य होगा ॥ २ ॥

स्त्री पुरुष के युगल जोड़ी होने में राजी होना ही कारण
रह जायगा, कुल गोत्र आदि से कुछ प्रयोजन नहीं, कस
धिकस आदि व्यवहार में कंपट ही प्रधान रहिगा, स्त्रीपने और
पुरुषपने में केवल रति कुशलता ही कारण होगी, कुल
आचार कुछ नहीं, एवं ब्राह्मणपने में केवल यज्ञोपवीत (जनेऊ)
मात्र का पहिरना रह जायगा और कर्म नहीं ॥ ३ ॥

आश्रम की पहिचान में वैदिक आश्रम का चिन्हमात्र
कारण रहेगा, और वही चिन्ह बखलना, आश्रम के बखलने
में कारण होगा, आश्रम के अनुगुण आचारादिक कुछ नहीं ।
और धूल सिसपत के देने में सामर्थ्य न होता ही । राजकीय
न्याय (मुकदमा) से हारने का कारण होगा, अपराध की
सत्यता नहीं । बातों की चपलता ही पैडिताई में प्रधान
कारण होगी, शास्त्राध्ययन आदि कुछ नहीं ॥ ४ ॥

निर्धनपना ही असज्जनता में कारण होगा, ओटा आचार
नहीं । दम्भ करना ही साधुता में कारण होगा, सकाचार
नहीं । स्त्रीकार करनेवा आश्र ही विवाह में कारण होगा,
विधि नहीं । स्नान करना ही अंधकार समुका आवगा, भूषण
वस्त्र तो कहां से आवेंगे ॥ ५ ॥

दूर जो जल हो वही तीर्थ समुझा आवेगा, हरि गुरु देव
स्थल नहीं । केशधारण ही ब्राह्मण में हेतु होगा, पेट सर-
बेना ही स्नान कहावेगा, ढीठता ही सत्यपने में हेतु होगी ॥ ६ ॥

कुटुम्ब का पालन करना ही उत्तराई होगी, यश के लिखेही
धर्म किया जावेगा, इस प्रकार की कुछ प्रजा से जब पृथिवी
भंडल व्हाप्त हो जावेगा ॥ ७ ॥

उब ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, इनमें जो बली होगा वही
राजा होजावेगा, और चोरो के सहस्र धर्मवाले निर्दय लोभी
राजा लोग, अपनी प्रजा के स्त्री और धन को छीने लिया
करेंगे, इसी ढर से प्रजा लोग पर्वतों में वनों में जाकर निवास
करेंगे, और चाक, मूख, नामिष (मांस) मधु, फल, फूव,
बीज अथवा खाल, से अपने भोजन का निर्वाह करेंगे ॥ ८ ॥ ९ ॥

भीमशङ्कामिकृतभाषाटीका ।

आच्छिन्ना अपहृता दारा द्रविणानि च बासां च ताः अष्टि-
वीजम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षुत्तृभ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया
त्रिंशद्दिवसाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥ ११ ॥
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ।
वर्णाश्रमवर्ता धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥ १२ ॥
पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।
चौर्यान्तवृथा हिंसा नानावृत्तिषु वै नृषु ॥ १३ ॥
शूद्रप्रायेषु वशेषु क्षात्रप्रायासु धेनुषु ।
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥ १४ ॥
अणुप्रायास्तोषधीषु शमीप्रायेषु स्यास्तुषु ।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्यसु ॥ १५ ॥
इत्थं कलौ गतप्राये जने तु खरधर्मिणि ।
धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतारिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाध्यायीपिका ।

क्षीयमाणेष्वित्यादीनामित्ये कलौ गतप्राये इति पञ्चमेनान्वयः
क्षीयमाणेष्वल्पप्रायेषु ॥ १२ ॥

दस्युप्रायेषु चौरतुल्येषु चौर्यान्तवृथा हिंसाया नाना वृत्तयो
येषां तेषु ॥ १३ ॥

क्षात्रप्रायासु प्रमाणातः क्षीरतश्चाजातुल्यसु ॥ १४ ॥

अणुप्रायासु इयमाकतुल्यासु स्यास्तुषु वृत्तेषु विद्युत्प्रायेषु
तडिद्वयुल्लेषु शून्यप्रायेषु शमीप्रायेषु सद्यसु गृहेषु ॥ १५ ॥

जने तु खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ गतप्राये समाप्तप्राये ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशन्दिका ।

आच्छिन्नाः अपहृता दाराः द्विविद्यानिचया यासां ताः प्रजाः गिरि-
कानने वास्यन्ति तत्र शाकादिभोजनाः तत्र क्षौद्रं मधु अधिर्वीजम् ॥ ११ ॥

तत्राप्यनावृष्ट्या यः दुर्मित्त्वरः शाकाद्यमात्रकरः काल-
स्तेन यद्वा दुर्मित्ते यः करः स्वामिप्राप्तो भागः तेन पीडिताः
शीतादिभिरन्वयन्तश्च पीडिताः नष्टयन्ति प्रावृषि हिममेव
कथञ्च ननु वृष्टिरित्यभिप्रायेण प्रावृष्टिर्युक्तं तृतीयान्ताना-
मसामर्थ्येपि सामर्थ्यापीडिता इत्यनेन सम्बन्धः । तत्र सन्ताप-
स्त्रिभिः तापः इत्थं पीडितानां नृणां परमायुर्विद्यतिस्त्रि-
शद्वर्षाणि ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेष्विति-सत्सम्पन्नानाम् इत्थं कलौ गतप्राये सतीति
पञ्चमेन सम्बन्धः । वर्णाश्रमवर्ताणां अपि वेदपथे वेदमार्गे
तदुक्ते धर्मे च नष्टे सति ॥ १२ ॥

राजसु दस्युप्रायेषु सत्सु तदेव विवृणोति-चौर्येति
चौर्यादिना वृत्तयो येषां तेषु ॥ १३ ॥

धेनुषु क्षात्रप्रायासु प्रमाणातः क्षीरतश्चाजातुल्यसु आश्रमेषु
गृहप्रायेषु तद्वन्मैथुनचर्मपथेषु सत्सु बन्धुषु यौनप्रायेषु यौनि-
सम्बन्धमात्रप्रधानेषु ॥ १४ ॥

[५]

औषधीषु धान्येष्वणुप्रायासु अतिसूक्ष्मासु स्यास्तुषु वृक्षेषु
शमीप्रायेषु परिमाणातः क्षायातः फलतश्च तुल्येषु इत्यर्थः मेघेषु
विद्युत्प्रायेषु तडिद्वयुल्लेषु सद्यसु गृहेषु शून्यप्रायेष्वतियिभोजनादि-
धर्मरहितेषु सत्सु ॥ १५ ॥

इतीत्यं खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ सत्त्वेन भगवत्सत्त्व-
मयेन देहेन ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आच्छिन्नदारद्विविद्याः यदादाकृष्टमायाविताः क्षौद्रं मधु
“मधु मद्यं मधुक्षौद्रं मधुपुष्परसं विदुः” इत्यभिधानं शाकादि-
भोजनं येषां ते तथा ॥ ११ ॥

दुर्मित्त्वरनिमित्तपीडिताः हिमं तीक्ष्णः ॥ १० ॥

तपसा तुल्यसा व्याधिभिः कृष्टादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

चौर्याद्यर्थं नानावृत्तयो येषां ते तथा ॥ १३ ॥

क्षात्र अत्र तुगभावो विज्ञेयत्वात् प्रति शूद्रमायना एव
बन्धुत्वं यौनिसम्बन्धमात्रम् ॥ १४ ॥

अणुप्रायेषु कचमाषप्रचुरासु जनशून्यप्रायेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थशशिनी ।

स्यास्तुषु वृत्तेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आधिर्वीजम् ॥ ११ ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेष्वित्यादिसत्सम्पन्नानामित्यं कलौ गतप्राये इति
पञ्चमेन सम्बन्धः ॥ १२-१३ ॥

स्यास्तुषु वृत्तेषु ॥ १५ ॥

खरधर्मिति सत्त्वमेवातके गतप्राये समाप्तप्राये सत्त्वेन

चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ।

धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥ १७ ॥

शम्भतग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥ १८ ॥

अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।

अग्निनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥

विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः ।

नृपलिङ्गच्छदा दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति ॥ २० ॥

अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।

वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धाऽनित्यस्पृशाम् ।

पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥

तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति ।

वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते ॥ २२ ॥

यदाऽवतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ।

कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥ २३ ॥

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।

एकराशौ समेष्वन्ति तदा भवति तत्कृतम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रकीर्णः ।

निष्कम्पभूतेन सस्त्रगुणोत्तमोपलक्षितं भवतास्त्विति भावि-
मंविष्यति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हादि न होने से दुर्भिक्ष और कष्ट से पीड़ित होकर प्रजा
अति दुःखित होकर, शीत, वात, मातप, वर्षा, हिम, इन
हेतुओं से तथा परस्पर में द्वेष पाकर प्रजा के लोग नष्ट
होवेंगे ॥ १७ ॥

क्षुषा, तृषा, व्याधि, सन्ताप, और चिन्ता से बहुत लोग
नष्ट होजायेंगे, और कलियुग में तीस वर्षे चौस वर्षे पर्यन्त
हो मनुष्यों की पड़ी आयु कहावेगी ॥ १८ ॥

इस प्रकार जब कलियुग के दोषों से देह धारियों के देह
भी क्षीण होने लगेंगे, और मनुष्यों के वर्णाश्रमों के धर्म नष्ट
हो जायेंगे तथा वेद का मार्ग जब नष्ट होजायगा ॥ १९ ॥

धर्म जब पापंड प्रचुर हो जायगा, राजा लोग जब चौर-
प्राय हो जायेंगे, एवं चोरी, धूँ, व्यर्थ हिंसा इत्यादिक से निरत
नाना प्रकार की जब मनुष्यों की वृत्ति होजायगी ॥ २० ॥

सब वर्ण जब शूद्रप्राय हो जायेंगे, और गाँवें जब बकरी
सदृश हो जायेंगी, आश्रम जब शूद्रप्राय हो जायेंगे, और योनि
सम्बन्धि मात्र जब बन्धु हो जायेंगे ॥ २१ ॥

औषधि जब अणुप्राय हो जायेंगी, वृक्ष जब शमीप्राय
हो जायेंगे, वर्षा समस्त में विजुबी मात्र का जब अधिक
कौधा हुआ करेगा, और वर्षा कुछ न होगी, शूद्रस्य लोगों के
शूद्र जब किसी कारणों से शून्ध प्राय हो जायेंगे, ॥ २२ ॥

तब चराचर गुरु अखिलात्मा सम्पूर्ण जगत् के निवन्ता
ऐसे श्रीविष्णु भगवान् का अवतार, साधु जनों के धर्म की
रक्षा के लिये और उनके कर्म छुड़ाने के लिये, अर्थात् मोक्ष
देने के लिये होगा ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एतत्प्रपञ्चयति-चतुर्भिः । चराचरगुरोरीश्वरस्येति च धर्म-
प्राणो हेतुः गुरुत्वेऽश्वत्थवोरुपपादानमखिलस्य विश्वस्याऽऽत्मनः
कारणस्येति पञ्चभूतस्य विष्णोर्जन्म साधूनां धर्मत्राणाय धर्म-
प्राणप्रयोजनमाह-कर्मापनुत्तये मोक्षाय ॥ १७ ॥

शम्भतग्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना विष्णुपदसो प्राह-
यस्य भवने शूदे ॥ १८ ॥

भीधरस्वामिकृतभावायंदीपिका ।

धर्मप्राणप्रकारमाह—अश्वमिति । असाधवो वस्यन्ते येन तमश्वमारुह्यासिना दस्युन् कोटिशो निहनिष्यतीत्युत्तराण्यन्वयः । असाधुदमन इति पाठे कल्किविशेषणम् अग्निमाधैश्वर्याणि गुणाश्च सत्यसङ्कल्पस्वादयस्तैरन्वितः ॥ १९ ॥

तत्प्रपञ्चः आशुना शीघ्रगामिना तेन हयेनाश्वेन क्षीरयां पृथिव्यां विचरन् नृपलिङ्गच्छदो राजवेषच्छत्रान् ॥ २० ॥

ततश्च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अथेति, साक्षांश्याम् । तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशदयानि भविष्यन्ति तत्र हेतुः वासुदेवस्याङ्गरागेण चन्दनादिनाऽतिपुण्यगन्धो योऽनिलस्तं स्पृशन्तीति तथा तेषाम् ॥ २१ ॥

स्थविष्ठः स्थूलः ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदावतीर्ण इति । प्रजानां सृतिः प्रसूतिः ॥ २३ ॥

तद्वतारकालोपलक्षणायाह—यदा चन्द्रश्चाति । तिस्रः पुंस्यः अयमर्थः चन्द्रसूर्यवृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगस्तदा तत् कृतयुगं भविष्यति यद्यपि च प्रतिद्वादशाब्दे कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमावास्यासु तेषां प्रयाणामपि पुष्ययोगः सम्भवति तथाऽपि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः समेप्यन्तीति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

भीसुदर्शनसंस्कृतशुक्लपक्षीयम् ।

आशुना आशुगतिना ॥ २०—२७ ॥

भीमद्वीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवज्रिका ।

धर्मप्राणायेत्यनेन धर्मपरिप्राणमेवावतारप्रयोजनम् इत्युक्तं तदेव सहेतुकमुपपादयति—परावरगुरोरिति । विशेषणानि हेतुगर्भविशेषणानि गुरुशब्देन हितप्रवर्तकत्वमभिप्रेतं तस्य सर्वविषयकत्वस्फोरणायासिलात्मन इत्युक्तम् आत्मत्वं न केवलमस्तःप्रविष्टम् आस्फुटत्वमेवापितु तत्प्रशासनगर्भमिति द्योतनयिष्वरस्येत्युक्तम् एवम्भूतस्य विष्णोर्जन्मावतारः साधूनां धर्मप्राणाय तत्प्रयोजनमाह—कर्मापनुत्तये इति । तिस्रेष्वसप्रतिबन्धिकर्मनिवर्तनाय यद्वा दुष्कर्मनिवर्तनाय वा “विनाशाय च शुद्धताय” इत्युक्तेः ॥ १७ ॥

कावतारिष्यति ? किन्तस्य नाम ? इत्यत आह—शम्भलेति । शम्भलस्यग्रामे मुख्यस्य भेषुस्य विष्णुयशसः भवने गृहे कल्किस्तस्मात्प्रवर्तयति ॥ १८ ॥

तस्य जीष्टमनुवर्णयति द्वाश्याम्—अश्वमिति । देवदत्तनामानम् आशु गच्छतीति तथा तमश्वमारुह्यासिनाऽसाधून् दमयतीति तथा दस्युन् कोटिशो निहनिष्यतीति उच्यते सम्बन्धः । अष्टैश्वर्याण्यग्निमादीनि गुणाः शौर्यवीर्यादयः तैरन्वितः आशुना आशुगतिनाऽश्वेन क्षीरयां पृथिव्यां विचरन् नृपलिङ्गच्छदः राजवेषच्छत्रान् ॥ १९—२० ॥

अथेति । अखिलेषु वस्युषु हतेषु सत्सु अथ तेषां पौरजानपदानां वासुदेवस्य कर्कः योऽङ्गरागः तस्य योऽतिशयितः पुण्य-

गन्धवायुः ते स्पृशन्तीति तथा तेषां हेतुगर्भमिदम् अतः मनांसि विशदयानि निर्मलानि भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

तेषां विशदयमानानां प्रजाविसर्गः पुत्रादिरूपः प्रपञ्चः स्थविष्ठः स्थूलः सम्भविष्यति वासुदेव इति हृदि स्थित इत्यस्य मतश्च सात्त्विको भविष्यतीति शेषः ॥ २२ ॥

तदा पुनः कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । धर्मपतिर्धर्मगोप्ता कल्किर्यदावतीर्णः तदा कृतयुगं भविष्यति तदा प्रजानां सृतिः प्रसूतिः सात्त्विकी सत्त्वगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकावोपलक्षणायाह—यदेति । तिस्रः पुंस्यः यदा सूर्यवृहस्पतौ एकराशौ सङ्गता भवन्ति तदा तत्ततः कृतयुगं प्रवर्तत इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दे कटकराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमावास्यासु तेषां प्रयाणामपि पुष्ययोगस्तम्भवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः “समेप्यन्ति” इति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयश्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

विष्णोर्जन्म कर्म च साधूनां धर्मप्राणाय दुष्कर्मापनुत्तये च स्यादिति शेषः ॥ १७ ॥

शम्भलग्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नास्तीति विष्णुयशसः ब्राह्मणस्य भवने गृहे ॥ १८ ॥

आशुना शीघ्रगामिनम् ॥ १९ ॥

नृपलिङ्गच्छदः राजवेषच्छत्रान् ॥ २० ॥

वासुदेवस्याङ्गरागस्य चन्दनाद्यनुलेपनस्य प्रयास्तपुष्यगन्धेन युक्तं वायुं स्पृशन्तीति वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिल-स्पृशः तेषाम् ॥ २१ ॥

प्रजाविसर्गः सन्ततीनामुत्पत्तिः स्थविष्ठः बहुलः ॥ २२ ॥

प्रजासृतिः सन्तानोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

कृतप्रारम्भे लक्षणांतरमाह—यदेति । तिस्रः पुंस्यः चन्द्रसूर्यवृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रयोगः तदा कृतयुगं भविष्यति यद्यपि प्रतिद्वादशाब्देऽङ्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्त्रमावास्यासु तेषां प्रयाणामपि पुष्ययोगः सम्भवति तथापि तेषां सह प्रयोगोऽत्र विवक्षितः “समेप्यन्ति” इति वचनात् ॥ २४ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विष्णोर्जन्म भविष्यति साधूनां कर्मापनुत्तये मोक्षाय ॥ १७ ॥ १८ ॥

देवैः प्रस्थापितत्वाद्देवदत्तम् ॥ १९ ॥

आशुना शीघ्रगामिना असाधवो दम्यन्ते येन तमसाधुदमनं नृपलिङ्गच्छदः राजवेषच्छत्रान् ॥ २० ॥ २१ ॥

स्थविष्ठः धर्मनिष्ठतया स्थूलतरः ॥ २२ ॥

सृतिः प्रसूतिः ॥ २३ ॥

सत्यगारम्भकालं लक्षयति—यदेति । तिस्रः पुंस्यः अयमर्थः चन्द्रसूर्यवृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगस्तदा कृतयुगं भविष्यतीति यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दे कटकराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रासु समावास्यासु तेषां प्रयाणामपि पुष्ययोगः सम्भवति

येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ।

ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सौमसूर्ययोः ॥ २५ ॥

आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पञ्चदशोत्तरम् ॥ २६ ॥

सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ।

तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ २७ ॥

तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्पञ्चदशतं नृणाम् ।

ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः ॥ २८ ॥

विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णारूपोऽसौ दिवं गतः ।

तदाऽविशत्कलिलौकं पापे यद्रमते जनः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवतिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः "समस्यन्ति" इति वचनात्
अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतत्प्रपञ्चयति—चराचरगुरोरिति चतुर्भिः । साधूनां बुभु-
क्षूणां मुमुक्षूणां च धर्मप्राणाय स्वर्गादिसाधवरक्षणाय कर्मा-
पनुत्तये मोक्षाय च विष्णोर्जन्म ॥ १७ ॥ १८ ॥

देवदत्तसङ्ग्रहम् प्रसाधयो दम्पत्येन तमाशुगं शीघ्रगमं भव-
मारुह्य दस्युन् निहनिष्यतीत्युत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैश्वर्यैः प्राणि-
माकिभिः गुणैः सत्यसङ्कल्पादिभिश्च आन्वितः ॥ १८ ॥

आशुना शीघ्रगामिना नृपलिङ्गच्छदः नरपालिवेषच्छ-
न्नान् ॥ २० ॥

तदनन्तरं पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अथेति, साङ्ख्येयाः ।
आखिलेषु दस्युषु हतेषु वासुदेवे हृदि स्थिते च मतिः तेषां
वासुदेवस्य योऽङ्गरागस्तस्यातिपुण्यगन्धवायुं स्पृशन्तीति तथा
तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशदानि निर्मलानि भविष्यन्ति
प्रजानां पुत्रपौत्रादीनां विसर्गश्च स्थविष्ठः स्थूलो भविष्यतीति
साङ्ख्यबोद्धव्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । प्रजानां स्मृतिं प्रमृतिं सात्त्विकी
सरवणुणाप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकाख्योपखण्डमाह—यदेति । तिस्रः पुंस्रः समे-
ष्यन्ति युगपरप्रवेशं कतिष्यन्ति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जब कृतयुग प्राय करके बहुत बीत जाय-
गा, और मनुष्य जब गधेन के सदृश चेष्टा वाले हो जाय

गे, तब धर्म की रक्षा के प्रर्थ भगवान् सर्व गुण से
अवतार लेंगे ॥ १७ ॥

सम्भल प्राय के विषे मुख्य महारामा विष्णुयशा ब्राह्मण
के गृह में कलिक अवतार धारण कर भगवान् प्रकट
होवेंगे ॥ १८ ॥

और देवताओं के दिये हुये शीघ्र गामी घोडा पर बैठ
कर, अष्ट ऐश्वर्य गुण युक्त जगरति कलिक भगवान् हाथ में सङ्ग
लेकर दुष्टों का दमन करेंगे ॥ १९ ॥

अतुल्य कान्ति वाले श्रीकलिक भगवान् शीघ्र गामी
घोडा पर बैठकर विचरते हुए राजाओं के वेष धरने
वाले किरौडों चौदों की मारेंगे ॥ २० ॥

जब सब चौदों कुछ लोग नष्ट होजायं गे तब भीवासु-
देव भगवान् के श्रीसङ्ग के चन्दन की सुगन्ध की लेकर जो
पवन चलेगा, उस पवन के स्पर्श मात्र से पुरवासी देश
वासी लोगों के मन निर्मल पाप रहित होजायं गे ॥ २१ ॥

जब सर्व मूर्ति भगवान् वासुदेव उन लोगों के हृदय
में विराजें गे, तब उनकी सन्तान सतयुग सदृश दीर्घ
और स्थूल होने लगेगी ॥ २२ ॥

जब धर्म के पति श्रीकलिक भगवान् अवतार लेंवेंगे,
उसी समय से सतयुग हो जावेगा, और प्रजा की पैदा
इस सात्त्विकी हो जावेगी ॥ २३ ॥

सह नियम है, कि—जब चन्द्र सूर्य और बृहस्पति, पुष्य
नक्षत्र के साथ योग होता है, अर्थात् एक राशि में जायें
जब एकही साथ प्रविष्ट होकर, स्थित होते हैं तबही कृत युग
होता है ॥ २४ ॥

अधिरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

एवं तत्रसङ्कल्पमारभ्यानुकाशं वैवस्वतमनोर्वैश्वदेवं निगम-
यति—येऽतीता इति । उद्देशतः संक्षेपतः ॥ २५ ॥

यावत्स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।

तावत्कलिवै पृथिवी पराक्रान्तुं न चाऽशकत् ॥ ३० ॥

यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि ।

तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ३१ ॥

यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः ।

तदा नन्दात्मभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ३२ ॥

भीमहरीराघवाचार्यकृतभाष्यटीका ।

कलियुगावन्तश्चिदेषं वक्तुमाह—आरभ्येत्यादिना । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति कस्यापि विवक्षयाऽवान्तरसङ्ख्येयं वस्तुतस्तु परीक्षितव्योऽन्तरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परीक्षितसमकालं मागधं मार्जारिमारभ्य शिपुञ्जयान्ता विंशतिराजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “ये बाह्वद्रघभूपाळा माव्याः साहस्रवत्सरम्” इति ततः परं पञ्चप्रद्योतना मघाविंशोत्तरं शतम् शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥ २६ ॥

कलेः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपपन्नमाह—सप्तर्षीणामिति । अयमर्थः प्रागग्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षि मण्डलम् तत्र किञ्चिदुत्तरेषां ग्रहस्थानीयो मरीचिः ततः पश्चाद्दानस्रयुगकन्धराकारो वसिष्ठः समावृतः ततः पश्चाद्वीषतुत्तरेषां मूषस्थानीयोऽङ्गिराः ततः पश्चात्तुरभताराचतुष्के ईशान्वेऽग्निः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ दृश्येते पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये परस्मिन् दक्षिणोत्तरे रेखायां समवेशावस्थितमश्विन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव युक्ता नृणां मन्वन्तं तिष्ठन्ति ते च द्विजास्त्वदीये कालेऽधुना मघा आभिता वर्चन्ते ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेषु मघासु वर्तमानेषु सप्तसु यदा विष्णोर्भानुर्भोतीति भानुः शुक्लसत्त्वात्मको देवो दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कलियुगमविशत् यद्यस्मिन् युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २६ ॥

ननु, भीकणो पृथिव्यां वर्षमानेऽपि सन्ध्याकूपेण कलिः प्रविष्ट एवाऽऽसीत् सखम् तथापि तावत्स्य पराक्रमो नाभवदित्याह—वाचदिति । पराक्रान्तुमभिममवितुम् ॥ ३० ॥

अतो मथोक्त एव कलिप्रवेशकाल इत्याह—यदा देवर्षयः इति द्वादशाब्दशतात्मक इति । विद्येन मानेन सन्ध्यासन्ध्या-द्वाभ्यां सह सो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिस्तदा सन्ध्यामतिक्रम्य प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कलेः प्रवेशकालमुक्त्वा तस्य वृद्धिकालमाह—यदेति । तदा प्रद्योतनामभृति वृद्धिं गच्छन्नात्मभृत्यतिवृद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमहरीराघवाचार्यकृतभाष्यटीका ।

ते द्विजाः सप्तर्षयः ॥ २८ ॥

तेषु मघासु वर्तमानेषु सप्तसु यदा विष्णोर्भानुः शुक्लसत्त्वा-
त्मको देवो दिवं वैकुण्ठं गतः तदा कलियुगोऽविशत् यत् यस्मिन्
युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २९—४४ ॥

भीमहरीराघवाचार्यकृतभाष्यटीका ।

इत्यत्र अयमप्युपसंहरति—वेत्तीता इति । सोमसूर्ययौर्धृतीषां वंश-
प्रमदाः ते तुभ्यम् उद्देशतः उत्पत्तिक्रमतः संक्षेपता वा प्रोक्ताः ॥ २५ ॥

मज्जन्मप्रभृतिषां तस्मिन् वंशसमाप्तिं कियान् कालो भविष्यति इत्यभिप्रायमाह—आरभ्येति । नन्दाभिषेचनपर्यन्तं सोम-
वंशस्यानुवृत्तिरतो यावत्संक्रान्तिपर्यन्तमित्युक्तम् एतदन्तरं वर्षाणां
पञ्चदशोत्तरशतं सहस्रञ्जैत्यर्थः । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं
चेति कस्यापि विवक्षयाऽवान्तरसङ्ख्येयं वस्तुतः परीक्षितव्यो-
रन्तरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परी-
क्षितसमकालं मागधं मार्जारिमारभ्य शिपुञ्जयान्ता विंशतिराजानः
सहस्रसंवत्सरान् भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “ये बाह्वद्रघभूपाळा
माव्याः साहस्रवत्सरम्” इति, ततः परं च प्रद्योतना मघाविंशोत्तरं
शतं शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रैवो-
क्तत्वात् ॥ २६ ॥

कदा तर्हि कलियुगारम्भ इत्यभिप्रायमाह—तद्वृत्तिकालं
च विवक्षुस्तावदारम्भकालमुपलक्ष्योनाह—सप्तर्षीणामिति-
द्वाभ्याम् ॥ अयमर्थः प्रागग्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं
तत्र किञ्चिदुत्तरेषां ग्रहस्थानीयो मरीचिस्ततः पश्चाद्दानस्र-
युगकन्धराकारो वसिष्ठः समावृतः ततः पश्चाद्वीषतुत्तरेषां मूष-
स्थानीयोऽङ्गिराः ततः पश्चात्तुरभताराचतुष्के ईशान्वेऽग्निः ततो
दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः
एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहक्रतु-
संज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोः पूर्वयोस्तु मध्ये परस्मिन् दक्षिणतः
समवेशावस्थितमश्विन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव
युक्ता नृणां मन्वन्तं तिष्ठन्ति ते च द्विजाः सप्तर्षयः
त्वदीये काले अधुना मघामाभित्य वर्चन्ते पूर्वयोर्मघानां च साम्बा-
वस्थित्यपक्रमकालः कलियुगारम्भकाल इति सूचितं तदर्थं
स्वप्नमेव वदित्यति ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदा तर्हि युगामिमानिपुरुषप्रवेश इत्यतस्तमुपलक्ष्योनाह—
विष्णोरिति । मानुः मातीति मानुः प्रकाशबहुलः कृष्णाख्यो
भगवतो देहः यदा दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कलिरिमं लोकम्
अविशत् सद्यस्माद्युगामिमानिपुरुषाद्धेतोः जनः पापे रमते
युगसन्धौ हि भगवद्वतारः प्रवृत्तेः कलौ युगे
भगवतः संधामानुगमनात् पूर्वं कलिपुरुषो न प्रवभूवेत्यनेन
सूच्यते ॥ २६ ॥

तत्र स्पष्टमेवाह—यावदिति । सः श्रीकृष्णः कलिपुरुषः पृथिवीं
पराक्रान्तुमभिमवितुं नाशकप्रलयकार्येक्ष्मो बभूवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सूचितमर्थं स्पष्टमाह—यदा देवर्षेण इति । मघासु विचरन्ति
तासां समजवे चरितुमारब्धवन्त इत्यर्थः । तदा कलियुगं तस्य
परिमाणं द्वादशाब्दशतारमक इति दिव्येन मातेन सध्वासन्ध्या-
याभ्यां सह यो द्वादशाब्दशतारमकः स कलिः प्रवृत्त इति
सूच्यते ॥ ३१ ॥

कदा तर्हि कलिप्रमाणमिदं विस्तरितस्तमुपलक्ष्योनाह—यदा
सन्ध्याभ्यां इति, मघाभ्यां इति पञ्चमी तत्समन्वये विहाय पूर्वोपादानां
(पूर्वकल्पाभ्यां) समवेशं वाचयन्ति तदा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

एवं नवमस्कन्धमारभ्यानुक्रान्तं वैवस्वतमनोर्विशद्वयमुपसं-
हरति—येऽतीता इति । उद्देशतः सङ्क्षेपतः ॥ २५ ॥

कलियुगावन्तविशेषमाह—आरभ्येति । वर्षसहस्रे पञ्चदशो-
त्तरशतं चेति कयापि विवक्ष्यताऽत्रान्तरसङ्ख्येयं वस्तुतः परी-
क्षितव्यमेतत्तदा द्वादश्यामुनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः
परीक्षितसमकालं भागधर्माजोरिमारभ्य रिपुञ्जयास्तां विद्यां
राजानः सहस्रवत्सरं मोक्षयन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “ये सार्धद्वय
भूपाणां मानवाः साहस्रवत्सरम्” इति ततः परं च प्रद्योतना अष्ट
त्रिंशच्छतं शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतप्रभं मोक्षयन्ति पृथिवीमि-
त्यत्रैवोक्तम् ॥ २६ ॥

कलः प्रवृत्तिं वृत्तिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्ष्यमाह,
सप्तर्षीणामिति । भयमर्थः प्रागग्रं शकटाकारं ताशसप्तकं सप्तर्षि-
मण्डलं तत्र किञ्चिदुत्तररेखाया अप्रस्थानीयो मरीचिः ततः
पश्चादातस्युत्तररेखाकारी वसिष्ठः सप्तर्षेः ततः पश्चादीष्वुज-
स्तेषां मुखस्थानीयोऽङ्गिराः ततः—पश्चात्तुरन्ताराचतुष्के
इशान्येऽङ्गिरः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः
तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये सौ पूर्वो उदय-
समये प्रथममुदितौ पुलहक्रतुसङ्घौ तयोस्तु मध्ये तयोः पूर्व-
कोश्च मध्ये परस्मै दक्षिणतः समवेशावस्थितमभिन्यादिषु यद-
न्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥

यत्नेन तथैव युक्ताः नृणामब्धयतं तिष्ठन्ति ते च
द्विजास्त्वदीये काले अधुना (म)घाम आश्रिता वर्तन्ते ॥ २८ ॥

तेषु आदिषु मघासु वर्तमानेषु सन्तु ॥ २९ ॥

पराक्रान्तुं स्वसामर्थ्यं दूरीयितुम् ॥ ३० ॥

कियत्त कालं विचरामित्यत उक्तं द्वादशेति ॥ ३१ ॥

अस्तु कलः परं कञ्चित्कालं दिव्या पश्चाद्वृत्तिः सा कदेति
तत्राह—इदं ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

विष्णोरिति यदा युगावतारस्य विष्णोस्तदंशत्वाद्भिमत्या-
नीयस्य कृष्णाख्यो मानुः सूर्यमण्डलस्थानीयः दिवं प्राव-
श्चिकलोकगोचरं मथुरादीनामेव प्रकाशविशेषरूपं वैकुण्ठलोकं
गतः तदा कलिर्लोकमविशत् एषां च प्रकाशः पृथिवीस्थोऽयं
तदन्तर्ज्ञानशक्त्या तामस्पृशन्नेव विराजते अतस्तया न स्पृश्यते
पृथिव्यादिभूतमयैरस्माभिर्वाणहोक्तप्रहाकरम्बादिरिव यस्तु प्रा-
श्चिकलोकगोचरो मथुरादिप्रकाशः सोऽयं कृपया पृथिवीस्पृश-
न्नेवावतीर्णः अतस्तया स्पृश्यते तादृशैरस्माभिर्दृश्यमानकदम्बादि-
रिव अस्मिन् प्रकाशे यदावतीर्णो भगवांस्तदा तत्स्पृशनापि
तत्स्पृशतांस्पृशन्नेवास्ते स्म सम्प्रति तदस्पृष्टप्रकाशे विहरमाणाः
पुनरस्पृशन्नेव भवति यद्यप्येवं तथापि ह्योर्भेदेन कचिद्भेदेन
विवक्षा तत्रतत्रावगन्तव्या ॥ २९ ॥

तदेतदभिप्रेत्याह—यावदिति । पराक्रान्तुमित्यनेन तत्पूर्वमपि
किञ्चित्कालं व्याप्य प्रविष्टोऽसाविति स्थापितम् ॥ ३०-३४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

नवममारभ्योपक्रान्तां कयामुपसंहरति—येऽतीता इति ॥ २५ ॥

एतद्वर्षसहस्रमित्येव सङ्ख्या प्रमाणीकर्तव्या परीक्षितस-
मकालवर्तिमाजोरिप्रभृतीनामानन्त्यात् मौगकालसङ्ख्या तु किञ्चि-
न्मूने सार्धसाहस्रं यद्वर्षाणि भवन्ति तत्तेषां अण्डमण्डलपतीनां
विनाशानन्तर्येण सङ्ख्यानीति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अथ कलेरुत्पत्तिकाल इति कालं च निरूपयितुं कालज्ञान-
विशेषमाह—सप्तर्षीणामिति । प्रागग्रं शकटाकारं ताशसप्तकं सप्तर्षि-
मण्डलं तत्रोदयसमपूर्वो प्रथममुदितौ पुलहक्रतुसङ्घौ यौ
निशि दृश्येते तयोर्भेदगतमभिन्याद्यन्यतमभेदकं नक्षत्रं तिष्ठति
एकैकं शतवर्षं व्याप्य तेन तेनैव युक्ता अथवास्तिष्ठत्येति
नियमः अधुना तु ते मघाभिता वर्तन्ते इति तेनाश्रयाभितेषु
तेषु श्रीकृष्णप्रादुर्भावः मघाभितेषु तेषु तदन्तर्ज्ञानं कलि-
प्रवेशश्च पूर्वोपादास्यतेषु कलेर्द्विस्त्रिपुष्टप्रमण्डलद्वया ज्ञेयम्
॥ २७-२८ ॥

तत्रापि मघास्तेव यदा भगवतो मानुः श्रीकृष्णस्य किर-
णरूपो वैकुण्ठनाथः दिवं वैकुण्ठं गतः कृष्णाख्यः कृष्णात्वेन
आसम्बक्ष्णवतिर्यस्य सः मातीति मानुः शुद्धस्वत्वात्मको देह
इति स्वाभिचरणीः ॥ २९ ॥

ननु, द्वापरस्य सन्ध्याशये भगवद्वतारमग्न एव यदा
कुट्योधनो धूने प्रवक्ष्यामास ततो द्वापरीवक्षाकर्णसमय-
मेव भगवदावृष्टः कलिः पृथिव्यामधिकन्ते प्रथमशुभमुहूर्त-
ञ्जकारेति धृतं सत्यं तदपि स तदा अकिञ्चित्कर एवासीदि-
त्याह—यावदिति । कृष्णावतारमध्ये कलि “वतुर्मिर्वसेसे येन
पादैर्लोकसुखावहे” इति पृथिव्युत्केलेतायुगतोऽपि धर्मस्य प्रा-
वृत्तं कुतः कलेस्तदा पराक्रम इति भावः ॥ ३० ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराण्यदर्शिनी ।

अतो मघास्थेषु ऋषिषु कृष्णान्तर्जानय्यासमनन्तरं च
एव कलिः प्रविष्ट इत्याह—यदेति । द्वादशवर्षात्मक इति-
दिव्येन मानेन सन्ध्यासन्ध्याशांकां सहस्रवर्षः ॥ ३१ ॥

कलेर्द्विकालमाह—यदेति, ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतसिंहास्तप्रदीपः ।

नवमस्कन्धमाह मनोर्विशम—

“श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परमप ॥

न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि” ॥

इत्यादिनोपक्रान्तं वंशव्यमुपसंहरति—ये इति । उद्देशतः सङ्क्षे-
पतः ॥ २५ ॥

प्रथमाध्याये नन्दाभिषेचनानन्तरं ययुक्तं “ततो नृपा भवि-
ष्यन्ति शुद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः” इति तत्र नन्दाभिषेचनात् पूर्व-
स्मिन् काले नृपा शुद्धाः एव स कालो मज्जन्मारुप नन्दा-
भिषेचनपर्यन्तः कतिसम्बत्सरात्मक इत्येवमिदमित्युमावक्ष्याह
आरभ्येति । वर्षाणां सहस्रं दशोत्तरं पञ्चगुणं शतञ्च एतत्
दशाधिकं सार्धसहस्रवर्षाणां मधतीत्यर्थः । अमिम्युसमकालो
जरासन्धमुतः सहदेवः परीक्षितसमकावः सहदेवमुतो
मार्जारिस्तमारुप रिपुञ्जयास्ताः विद्यतिराजानः सहस्रसम्ब-
त्सरं मोक्षयन्त्युक्तं नवस्कन्धे “ये वार्हेक्यभूपाजा भाव्याः
साहस्रवत्सरम्” इति ततः पञ्चप्रद्योतनाः अष्टत्रिंशोत्तरवर्षात्
इह शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरवर्षात् सोऽप्यन्ति पृथिवीमित्यत्रै-
वोक्तत्वात् द्वादशसम्बत्सराणां शिशुनागराज्यभ्रंशनन्दाभिषे-
चनयोरन्तरालिकत्वाच्चोक्तसम्बत्सरसङ्ख्या सम्यक् सङ्गच्छते
पञ्चाब्दस्य पञ्चगुणे सङ्ख्यां विनोक्तसङ्ख्याविरोधः स्यात् ॥ २६ ॥

कदा कलेः प्रवृत्तिः वृद्धिरेवाकाङ्क्षायां तत्प्रवृत्तिं वृद्धिं च
वक्तुं कालज्ञानोपपन्नमाह—सप्तर्षीणान्विवति द्वाभ्याम् । अत्रैवं
बोध्यम् प्रागग्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं तत्र कि-
ञ्चिदुत्तररेखाप्रस्थानीयो मरीचिस्ततः पश्चाद्वानज्युगकचरा-
कारो वसिष्ठः समावस्ततः पश्चादीषदुत्तररेखासूत्रस्थानीयो-
ऽङ्गिराः ततः पश्चाच्चतुरस्रतालाचतुर्केऽन्तान्निस्ततो वसिष्ठतः
पुलस्त्यस्ततः पश्चिमतः पुलहस्तत उत्तरतः क्रतुः इत्थं संस्थितानां
सप्तर्षीणां तु मध्ये यो पूर्वो उदितो पुलहक्रतुसंक्षौ दृश्यते
तस्योक्तं मध्ये अस्मिन् वसिष्ठतः समवेद्यावस्थितमश्विन्यादिषु
यद्वन्त्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥

तेन तथैव युक्ता ऋषयो नृणामव्ययं सिद्ध्यन्ति ते च
विज्ञास्वदीये कालेऽधुना मघामाभिताः सन्ति ॥ २८ ॥

यदा मघामाभिज्य मुनयः संस्थितास्तदा प्रसी शान्तिविषय
भूतः मम हृद्गोचरः सर्वत्र सर्वोत्तमत्वेन मार्ताति कृष्णारयो-
भानुः किं निजशोकं गतः तदैव च लोकं कलिरावि-
शत् यत् येन हेतुभूतेन यस्मिन्वा जनः पापे दमते ननु कलि-
स्तातन्त्रेण किं लोकं मार्तिशायित्यत आह यत् मः कलिर्भूत
ततो विष्णोरेव तदधीनस्थितिप्रवृत्तिमानित्यर्थः ॥ २९ ॥

कृष्णाधीनत्वमेव कलेर्दर्शयति—यावदिति । अत्रमर्थः श्रीकृष्णाम्रे-
तदाज्ञाया सन्ध्यारूपेण शनैः प्राविष्टोपि पराक्रान्तुमभिमवितुं
तु नाशकइतस्तत्तन्त्र इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्माद्युक्त एव कलिप्रवृत्तिकाल इत्याह—यदेति ॥ ३१ ॥

कलेः प्रवृत्तिकालमुक्त्वा वृत्तिकालमाह—यदेति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जो व्यतीत होचुके, और जो वर्तमान हैं, और
जो आगे होते बाखे हैं, उन चन्द्रवंशी और सूर्यवंशी राजाओं
का वर्णन हमने तुम्हारे सम्मुख नवम स्कन्ध से लेकर अब
पर्यंत किया ॥ २५ ॥

राजन् ! तुम्हारे जन्म से लेकर जबतक नंदों का अभिषेक
होगा, तब तक एक सहस्र एक सौ पंद्रह १११५ वर्ष बीतेंगे
(अथवा १५१० वर्ष बीतेंगे) ॥ २६ ॥

आकाश में सप्त ऋषियों के मध्य में उदय काल में जो
पूर्व को पुष्य और क्रतु ये दो ऋषियों के नक्षत्र देख पड़ते हैं
उनके मध्य में उनके समान आश्विनी आदि में से जो नक्षत्र
राशि में देख पड़ता है ॥ २७ ॥

उसी नक्षत्र से युक्त होकर मनुष्यों के सौ १०० वर्ष तक
सप्तऋषि उसी एक नक्षत्र पर स्थित रहते हैं । वे सप्त ऋषि अब
इस तुम्हारे समक्ष में मघा नक्षत्र पर हैं ॥ २८ ॥

भगवान् श्रीविष्णु का कृष्ण नामक दिव्य देह जिस
समय पर वैकुण्ठ गमन करता मया, उसी समय से कलियुगमी
लोक में प्रवेश करचुका है, क्योंकि—मनुष्यों का चित्त पाप
में रमता है ॥ २९ ॥

जब तक रमापति श्रीकृष्णचन्द्र अपने श्रीचरण कमलों
से पृथिवी का स्पर्श करते हुए विराजते थे, तब तक
कलियुग पृथिवी में अपना पराक्रम करने को समय नहीं
पुगा ॥ ३० ॥

जिस समय से सानों देव ऋषि मघा नक्षत्र पर विचरते
हैं तब ही से वह देवताओं के प्रमाण से बारह सौ १२०० वर्ष
तक रहने वाला कलियुग प्रवृत्त होता है ॥ ३१ ॥

जब सप्त ऋषि लोग मघा से पूर्वाषाढ नक्षत्र पर जावेंगे
तब नंदों के अभिषेक से लेकर वह कलि वृद्धि को प्राप्त
होवेगा ॥ ३२ ॥

यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ।

प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥ ३३ ॥

दिव्याब्दानां सहस्रान्तै चतुर्थे तु पुनः कृतम् ।

भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ॥ ३४ ॥

इत्येष मानवो वंशो यथा सङ्ख्यायते भुवि ।

तथा विद्गूढविप्राणां तास्ता ज्ञेया युगे युगे ॥ ३५ ॥

एतेषां नामलिङ्गानां पुरुषाणां महात्मनाम् ।

कथामात्राविशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥ ३६ ॥

देवापिः शान्तनोभ्राता मरुध्वेक्ष्वाकुवंशजः ।

कलापग्राम आसीत् महायोगबलान्वितौ ॥ ३७ ॥

ताविहैत्य कलेरन्ते वासुदेवानुशिक्षितौ ।

वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रणयिष्यतः ॥ ३८ ॥

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।

अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥

राजन्नैते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथाऽपरे ।

भूमौ समत्वं कृत्वाऽन्ते हित्वेमां निधनं गताः ॥ ४० ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभाष्येऽपीपिका ।

ननु यदा कवेर्लिङ्गमुपलब्धं तदैव प्रविष्ट इति युक्तम्
ततः पूर्वमेव प्रवेशस्ततः परं वृद्धिरित्यत्र किं प्रमाणम् ? तत्रा-
ऽऽह—यस्मिन्निति । प्रतिपक्षे प्रविष्टमिति ज्ञातम् पुराविदः
पूर्वज्ञातारः ॥ ३३ ॥

कलेरन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याब्दानामिति । चतुर्थे कलौ
प्रवेशनाब्दपरिमितेनाशेनाऽपि सहातीति । सतीत्यर्थः । कृतयुग-
प्रवेशाच्चिह्नमाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं भविष्यति
तदेति ॥ ३४ ॥

राजवंशोकां स्थितिं प्राहणादिवंशेष्वप्यतिदिशति—इत्येव
इति । यथा यामिरुद्धनीचावस्थानिः तास्ता भवस्थाः वंशा
इति वा पाठः ॥ ३५ ॥

एतत्कीर्तनस्य वैराग्योपयोगितामाह—एतेषामिति । नामैव
लिङ्गम् ज्ञापकम् येषां तेषां कथामात्रेणैवाविशिष्टानां कीर्ति-
रेव स्थिता न तु राज्यं पुत्रादयो वा ॥ ३६ ॥

कदावुत्सजानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह—देवापिः
सोमवंशजः मरुस्तु सूर्यवंशजः कलापग्रामो नाम योगिना-
भावाच्च प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं दर्शयति—कृतमिति, ॥ ३९ ॥

एतेषां नामलिङ्गानामित्यादि बहुलं तत्प्रपञ्चयति—राजश्रुति
पञ्चभिः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पराक्रान्तं न चाशकदित्यनेन प्रविष्टस्यापि कलियुगस्य मगध-
त्पादवशात्स्पर्शप्रभावात्स्वकार्यक्षमत्वमुक्तं तत्राभिधानसम्बाधयति-
यस्मिन्निति । यस्मिन्नहनि जातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तस्मि-
न्नेव क्षणे कलियुगे प्रतिपक्षे स्वकार्यकरणे प्राप्तं प्राहुः पुरा-
विदः काष्ठाभिधाः ॥ ३३ ॥

कलेरन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याब्दानामिति । चतुर्थे-
कलौ युगे दिव्यानामब्दानां यत्सहस्रं तस्यान्ते दिव्येन मानेन
सहस्राब्दपरिमिते चतुर्थे युगेऽतिक्रान्ते सति इत्यर्थः । द्वाव-
शाब्दशतैरुक्तम् इति सन्धिभ्यां सङ्ख्येयैरुक्तम् अप्र तु तो
विना मगधकावपरिमाणमुक्तम् इत्यतो न विरोधः कृतयुगा-
रम्भकावमुपलक्ष्येनाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशक-
मित्यात्मस्वरूपगोचरत्वं भविष्यति तदा कृतयुगे भविष्यती-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्र प्रजाः कीदृशः इत्यभिप्रायमाह—इत्येव इति । इत्य-
भूत एव मानवः वैवस्वतमनुवंशः यथासङ्ख्यायते यामिरुद्ध-

श्रीमद्गीरराधवाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नीचाऽवस्थाभिः सम्यक् स्थायते कथ्यते तदा विदुश्च विप्राणां तास्ता अवस्था युगे युगे बोध्या इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किं बहुना वंशानुकीर्तनेनति तदस्यशुद्धं वास्तव्यमिति-एतेषामिति । नामविदुशब्दो मत्वर्यीयाऽर्थमाद्यजन्तः एवंविधतामरूपवताम् इत्यर्थः महात्मनाम् इत्यनेन तत्र केषाञ्चिद्भागवतत्वं तत एव तद्विरुद्धस्यावश्यभोतव्यत्वादिकञ्च सूच्यते कथामात्रेणैवावशिष्टानां ननु नामरूपाभ्यामेतत् तयोरेकित्वत्वं सूच्यते तेन च तात्पर्यालोचनतया वैराग्यहेतुत्वं फलितं कीर्तिरेव स्थिता भुवि स्थितेनात्रह्यम् राजभिः कीर्तिमहिम्नवितम्बम् इति व्यज्यते ॥ ३६ ॥

ननु, कलाकुत्सराजवंशतयमाणां कुतः पुनः कुतः प्रवृत्तिरित्यभिप्रायमालङ्घ्याह-देवापिरिति । शन्ततोऽर्था देवापिर्नाम सोमवंशजः मरुतामिहैवाकुवंशजः सूर्यवंशज इत्यर्थः । तावमाधुना कलापग्रामे आसति कलापग्रामो मरुतोऽभ्यस्यो योगिनामावासः प्रविष्टः कथम्भूतो महता योगबलेनाश्वितौ ॥ ३७ ॥

ततः किमत माह-ताविति । कलेरन्तः कृतयुगादिः तदा अगवता प्रवृत्तिरिति उपदिष्टवर्णाभ्यस्यो आदिष्टी चेह लोके एवागत्व वर्णाभ्यस्यो पूर्वप्रत्ययविषयतः प्रकटीकरिष्यतः ॥ ३८ ॥

प्रतिचतुर्युगरीतिः कीदृशीत्यभिप्रायमालङ्घ्याह-कृतमिति । अनेन क्रमयोगेन निरूपितचतुर्युगक्रमयोगरीत्यैव प्रतिचतुर्युगप्राप्तिषु वर्तते निमित्ततया प्रवर्तते इत्यर्थः । इयमेव रीतिः प्रतिचतुर्युगमिति भावः यद्यप्यत्र भेदाद्वाप्ययोः प्रकारे नोक्त इत्यनेन क्रमयोगेनेत्यसङ्गतं तथाप्याद्यन्तयुगरीतिनिरूपणे मध्ययोगि युगवोर्निरूपितप्रायतैवेत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ॥ ३९ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् इत्यनेन सूचितं विदुषोति-राजमिति । हे राजन् ! एते सयाऽधुना निरूपिता वैवस्वतमन्वन्तराऽवस्थाश्च राजानस्तावद्भूतो ममत्वं ममतावुद्धिं कृत्वाऽन्ते तद्भोगनिमित्तं पुनरावसाने निधनं नाशङ्कताः तेनैव ममत्वेन युता निरयं प्राप्ता इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थैकृतपदरत्नावली ।

उत्सवगारोद्ग्यानन्तरं कश्चित्काष्ठं हित्वा पश्चादवविष्टः किं कश्चित् तस्मिन्नेवावतीति सन्देहं व्यवच्छिन्नज्ञि-प्रस्मिति ॥ ३३ ॥

ततः कियत् कालः कृतप्रारम्भावेति तत्राह-दिव्येति । यदा यस्मिन् कृतयुगे आत्मप्रकाशकं प्रस्मारमप्रकाशकं भवतीति शेषः ॥ ३४ ॥

इतिशब्दः समाप्तिपर्यन्तं कथितः यत्र मानवो वंशः वैवस्वतमनुसम्पन्नी भुवि यथा सङ्ख्यायते तथा विदुश्च विप्राणां वंशा अपि युगे युगे वेद्याः बोद्धव्याः इत्यतिदेशोपम ॥ ३५ ॥

एतेषां सर्वे किंवापकमत्राह-एतेषामिति । नामविदुशुक्तानां अनेनैतिहा प्रमाणाशुक्तं भवति ॥ ३६ ॥

कृते धर्मप्रतिष्ठापकः क इति तत्राह-देवापिरिति । महायोग-

[७]

बलाश्वितौ महामानवव्युक्तौ प्राणिमाद्यैश्वर्ययुक्तौ वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
कृतियुगान्त्यत्राह-कृतमिति ॥ ३९ ॥
एवमज्ञानमाह-राजमिति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थैकृतसारांशदर्शिनी ।

ननु, कवेः प्रथमसन्ध्यायां कृष्णोऽवतीर्ण इति मधीना वदन्ति तत्रेत्याह-यस्मिन्निति । यतो युगानां पूर्वयुगसन्ध्यांशोऽयं एव प्रारम्भसमय इति सो नियमः सोऽपि कवेर्भगवत्प्रमाणाद्यर्थे एवाभूदिति भावः ॥ ३३ ॥

कृतयुगप्रवेशकालमाह-दिव्येति । चतुर्यं कलौ तदीयसन्ध्यांशोऽयमसमय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मानवो वंशी यथासङ्ख्यायते मनुवंशानां यावत् सङ्ख्या यथोक्ता इत्यर्थः । तथैव तत्र तत्रत्यानां वैद्यादीनां वैद्यादिवैद्यानामपि तावत् सङ्ख्या मनुका अपि वेद्याः ॥ ३५ ॥

यामैव विदुः ज्ञापकं येषाम् ॥ ३६ ॥

कलाकुत्सराजवंशानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह-देवापिः सोमवंशजः ॥ ३७ - ३८ ॥

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं दर्शयति-कृतमिति ॥ ३९ - ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रकीर्णः ।

ययुक्तं कृष्णारयोऽतो दिवङ्गतः तदाविशत्कलिखौकमिति तत्रापि कस्मिन्दिने कलिः प्रवृत्त इत्यत्राह-यस्मिन्निति । यस्मिन्प्रहनि कृष्णो दिवं यातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तदैव तस्मिन्क्षणे क्षयं प्रतिपन्नं प्रवृत्तं कलियुगं भवतीति पुराविदः पूर्वज्ञातारः प्राहुः ॥ ३३ ॥

कलेरनन्तरं कृतयुगप्रवृत्तिं दर्शयति-दिव्यान्वानामिति चतुर्यं कलौ दिव्यानामन्वानां यत्सहस्रं तदन्ते पुनः कृतं भविष्यति सहस्रमिति मुख्यकलियुगानिमित्तं तच्च सन्ध्यासन्ध्यांशुलक्षणास्य सन्वत्सरशतद्वयस्याप्युपलक्ष्यमाह-यदा नृणां मनः आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदा ॥ ३४ ॥

राजवंशोक्तं स्थितिं यथाऽन्तरेऽव्यप्यतिदिशति-इत्येव इति । मानवो वैवस्वतमनुवंशः इत्याकुप्रभृतिद्वारा ऐश्वर्यभृतिद्वारा च यथा उत्तममध्यमाधमाभिरवस्थाभिः सम्यक् स्थायते कथ्यते तथा विदुश्च विप्राणां युगे युगे वंशाः वेद्याः ॥ ३५ ॥

प्राकृतदेहगेहादीनामनित्यतां वैराग्योत्पादनायाह-एतेषामिति । एतेषां पूर्वोक्तानां महात्मनां स्वधर्मेनिष्ठानां भोतव्यकीर्तनां नामविदुशब्दो नामरूपवतां मत्वर्यीयार्थं आद्यजन्तो नामविदुशब्दः कथामात्रेणैवावशिष्टानां कीर्तिरेव भुवि स्थिता ननु देहगेहादिकम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ननु, कलाकुत्सराजवंशानां राजवंशादीनां कृते पुनः प्रवृत्तिः कृत इत्यत्राह देवापिरिति ॥ ३८ ॥

अयमेव युगप्रतिप्रकारः भागवानागतेषु सर्वेषु युगेषु बोध्य इत्याह-कृतमिति ॥ ३९ ॥

कृमिविट्भस्मसज्जाऽन्ते राजन्नाम्नोपि यस्य च ।

भूतघ्नुकं तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ ४१ ॥

कथं सेयमखण्डा भूः पूर्वमेव पुरुषैर्धृता ।

मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य वा ॥ ४२ ॥

तेजोऽवन्नमयं कायं गृहीत्वाऽऽत्मतयाऽनुधाः ।

महीं समतया चोभौ हित्वाऽन्तेऽदर्शनं गताः ॥ ४३ ॥

येये भूपतयो राजन्! भुञ्जन्ति भुवमौजसा ।

कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे कलिधर्मो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भुकृदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतेषां नामलिङ्गानामिति श्लोकार्थं प्रपञ्चयति—राजमिति पञ्चभिः । अपरे विदुर्द्विप्राः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिस समय जिस दिन भीकृष्ण भगवान् स्वधाम को पधारें उसी दिन उसी समय कलियुग आकर प्राप्त हुआ इस प्रकार पहिले जानने वाले लोग कहते हैं ॥ ३३ ॥

देवताओं के सहस्र वर्ष बीतने पर जितना कि—कलियुग का परिमाण है, निस्के पश्चात् फिर सतयुग होवेगा, और उस सतयुग के होने का यही मुख्य निशान होगा, कि—मनुष्यों के मन में आत्मा का स्वरूपज्ञान होजायगा ॥ ३४ ॥

जैसे इस भूमि में यथासंख्य हमने तुम्हारे सामने मानववंश का वर्णन किया, उसीप्रकार वैश्य शूद्र और जाह्नवों के वंश की भी जिस २ युग में वह २ व्यवस्था जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

एक नाम मात्रही जिन का आपक (जनाने वाला) रह गया ऐसे इन महात्मा पुरुषों की केवल कथा मात्रही अवशिष्ट रह गई, और कीर्ति उन लोगों की भूमि में अब तक विद्यमान है ॥ ३६ ॥

शन्तनु महाराज के भ्राता चन्द्रवंशी राजा देवापि, और इन्द्राकु वंशी राजा मरु, ये दोनों उत्तर में वदरिकाधम के समीप महान् योग के बल से कलाप ग्राम में अभी तपस्या कर रहे हैं ॥ ३७ ॥

ये दोनों श्रीवासुदेव भगवान् की शिक्षासे इस कलियुग के मन्त में वर्णाश्रमधर्म की पूर्व सदृश प्रथा बाधेगे ॥ ३८ ॥

कृतयुग, त्रेता, त्रापर, कलियुग, ये चारों युग पृथिवी में इसी क्रमसे प्राणिधर्म में वर्तते हैं ॥ ३६ ॥

हे राजन् ! ये जो हमने तुम्हारे सामने राजा लोग कहे, और इन से प्रतिष्ठित अन्य बहुत से राजा लोग, इस भूमि में ममत्व कर वृत्ति में इस को छोड़ कर मरणा को प्राप्त हो गये ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

भमत्वं कृत्स्ननेन सूचितां भूतद्रोहप्रकृतिं निन्दति—कृमिः । राजन्नाम्नो राजेति नाम यस्य तस्यापि द्रवस्यान्ते कृमयो विद्धा भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते तदर्थं यो भूतघ्नुकं भूतभ्यो द्रव्यति स किं स्वार्थं वेद ? किन्तु तत्र वेद कृतः इत्यपेक्षया हेतुत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि—यतो भूतद्रोहाजिरयो भवति ॥ ४१ ॥

ममत्वप्रकारं प्रपञ्चयति—कथामिति । सेयमखण्डा भूमौ पूर्वजैर्धृता सती इदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवम् ॥ ४२ ॥

उभौ महीं कार्यं च अदर्शनं मृत्युम् ॥ ४३ ॥

उपसंहरति—येये इति । ते सर्वे च कथासु कियमात्रासु कथामात्राः कालेन कृताः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमदशनसुरिकृतशुकपदीये ।

इति भीमद्भागवतस्याख्यानं

शुकपदीये ब्राह्मसूत्रम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमदशरथवाचायंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव विशदयति—कथमिति । यस्य राजनाम्नोऽपि शरीरस्थाने कुमयो विष्ठा मस्मेति वा सञ्ज्ञा मविष्यति तत्कृते तदर्थं भूतद्रोहो द्रुह्यतीति तथा च किं स्वार्थं स्वहितं वेद ? तत्र हेतुत्वेन भूतद्रोहो विवशनाष्टि—यतो भूतद्रोहाभिरयो भवति ॥ ४१ ॥

ममतां कृतेत्युक्तं ममताप्रकारं प्रपञ्चयति—कथमिति । सेयमखण्डा भूमिर्मम पूर्वजैर्धृताः सती मरुत्ततरं मत्पूर्वमह-
मेव पूर्वा भर्ता यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं स्याद-
ित्येवम् ॥ ४२ ॥

किञ्च, तेज इति । मनुष्याः देहातिरिक्तात्मज्ञानविधुरा अत एव तेजोऽवन्तपरिणामरूपं कायम् शुक्तिरमात्मनया गृही-
त्वाऽपिमित्य महीतु ममनया गृहीत्वा उभौ पृथ्वीकायो हित्वाऽन्ते प्रारब्धान्तेऽदर्शनम् जयङ्गनाः प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् ह्यस्य प्रपञ्चमुपसंहरति—ये इति । हे राजन् ! ये राजानो भुवमौजसा पौरुषेण भुज्जन्ति ते सर्वे कावेन कृताः समाप्ताः कथासु क्रियमाणासु कथामात्ररूपाः कृताश्च ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रम्

भीमदशरथवाचायंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राजन्नाम्नोऽपि यस्य शरीरस्थाने नाशे कुमिविड्मस्म-
सेवा तादृशं शरीरं प्राप्य भूतभूक स्वार्थं मनुते न परप्रयोजनं
यतो भूतद्रोहाभिरयो भवति तं वेद किन्तु वेदेव यस्य पुरुष-
शरीरस्थाने इति वा ॥ ४१ ॥

स्वार्थमननप्रकारमाह—कथमिति । ममत्तयां सत्त्वानीति भू-
मेयं मत्पूर्वः पुरुषः भूता सेयं भूममाखण्डा राजान्तरानधि-
कृता कथं स्यान्मत्पुत्रस्य मत्पौत्रस्य च ममेशस्य अहं पूर्वं यस्यां
ह्य मत्पूर्वा च कथं स्यादिति मत्वा ॥ ४२ ॥

तेजोऽवन्तमिव कायमात्मनया नित्यत्वेन युधा गृहीत्वा अमी
राजानो ममत्वेन गृहीत्वा उभौ मही च वेद च हित्वा
अदर्शनं मरणां गता भवन्तीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

मात्रप्रतं तेष्वेकोऽपि नास्तीत्याशयेनाह—य इति । पुण्यादिगत
कथासु कथामात्राः सर्वात्मना कथेयं येषां ते तथाकृताः स्वरू-
पतो न सन्तीति शेषः ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रम्

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति भीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रम्

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

राजन्नाम्नोऽपि वेदस्य अन्ते मरणां सति कस्यादिकमेव
नाम भवेत् तस्य वेदस्य कृते ॥ ४१ ॥

ममत्त्वप्रकारमगितयेन दर्शयति—कथमिति । मत्पूर्वा च सती
मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवम् ॥ ४२ ॥

कायम् प्राप्तात्मनया मही च ममनया गृहीत्वा उभौ मही-
कायो अदर्शनं मृत्युम् ॥ ४३ - ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिनां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

ब्राह्मसूत्रं द्वितीयोऽयं सङ्कतः सङ्कतः सप्तमः ॥ २ ॥

भीमचक्रकवेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं निधनाहं देहादिमतो देहाद्ययमकृतकारिणो मुखत्वं नरका-
हंत्वञ्चाह—कथमिति । राजेति नाम यस्य तस्यापि देहस्थान्ते कस्यादि-
सञ्ज्ञा मविष्यति तत्तस्य वेदस्य कृते यो भूतभूक प्राणिभूयो
द्रुह्यति स भूतद्रोहे किं स्वार्थं वेद न किमपि तत्र स्वार्थः
परायो वास्ति अपितु यतो भूतद्रोहाभिरय एव ॥ ४१ ॥

भूमौ ममत्वं कृतेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—कथमिति । या
मे मम पूर्वजैर्धृता सेयमखण्डा सकला मत्पूर्वा अहं पुत्रादे-
रपेक्षया पूर्वं भर्ता यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं
स्यादिति ॥ ४२ ॥

किञ्च कायमात्मनया मही ममनया च गृहीत्वा अन्ते
जीवनान्ते उभयं हित्वा अदर्शनं जयं गताः यतोऽमुषाः ॥ ४३ ॥

उक्तां देहगेहाद्यनिस्ततामुपसंहरति—ये इति । ये ये भुवम्
मोजसा पौरुषेण भुज्जन्ति ते सर्वे कथासु क्रियमाणासु कथा-
मात्राः कावेन कृताः अतः सर्वे प्राकृतं देहादिकं निरोधविवय-
मतस्तत्र विरक्तः सन् हरि मजेदिति कवितोऽर्थः ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रम्

भीमचक्रकवेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ॥

जिस देह का राजा यह नाम है, अन्त में उसी देह की कुमि, विष्टा, और भस्म, ये तीन संज्ञा होती हैं, उसी देह के निमित्त यह पुरुष प्राणियों से द्रोह करता है, वह क्या स्वार्य जानता है, किन्तु नहीं जानता, क्योंकि जिस भूत द्रोह करने से इसको तरक होता है ॥ ४१ ॥

राजा लोग ऐसा विचार करते हैं, कि—यह अखण्ड भूमि का राज्य हमारे पहिले पुरुषाओं ने भोगा, और आज कल हम भोगते हैं परन्तु यह हमारे पुत्र पौत्र और वंश के इस राज्यको किस प्रकार निर्विघ्न भोगेंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार सोच विचार करते हुए निर्वृद्धि लोगों ने जिस तेज जब असमय शरीर को आत्मा करके

मान रखा है उस देह को, और जिसको "यह मेरी है" इस प्रकार मान रखा है, उस पृथिवी को ही दोनों को भी छोड़कर आप ही अर्धेयन को प्राप्त हो गये और होते जाते हैं ॥ ४३ ॥

हे राजन् ! जिन २ राजा लोगों ने भूमि (धन) को बलात्कार (जबरदस्ती) से भोगा है, उनही राजाओं की काल ने कथामों के बीच में कथा मात्र अवशिष्ट रखी है ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे द्वितीय अध्यायकी,

श्रीवृन्दाचलस्थ पं ० भागवतार्थावलि

भाषा टीका समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रान्नुपान् हसति भूरियम् ।

अहो मां विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥ १ ॥

कामं एष नरेन्द्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि ।

येन केनोपमे पिरुडे येऽतिविश्रम्भिता नृपाः ॥ २ ॥

पूर्वं निर्जित्य षड्र्गं जेष्यामौ राजमन्त्रिणः ।

ततः सचिवपौराक्षकरीन्द्रानस्य कण्टकान् ॥ ३ ॥

एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ।

इत्याशाबद्धहृदया न पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तकम् ॥ ४ ॥

समुद्रावरणाजित्वा मां विशन्त्यब्धिभोजसा ।

कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५ ॥

यां विसृज्यैवमनवस्तत्सुताश्च कुरुद्वह ! ।

गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ॥ ६ ॥

मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः ।

जायते ह्यसतां राज्ये समताबद्धचेतसाम् ॥ ७ ॥

ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढति वादिनः ।

स्पर्द्धमाना मिथो घ्नन्ति म्रियन्ते मत्कृते नृपाः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तृतीये भूमिगीतिश्च राज्यदोषादि वर्ण्यते ।

कवी च दोषभूयिष्ठे दोषहन्त्री हरेनेति ॥

देहेऽहस्तां भूमौ च समतां कुर्वन्त्यतोऽनुधा इत्युक्तं तदेव भूमिगीतिः प्रपञ्चयति—इष्टेखादिना । आत्मानि पृथिव्यां जये व्यग्रान्नुपान् हास्यप्रकारमेवाह—अहो इति । मां नाम ॥ १ ॥

येन कायेन केनोपमे पिरुडे देहेऽतिविश्रम्भिता विश्वासं लीला ये तेषां नरेन्द्राणामेव कामो मोघ एव स्यात् ॥ २ ॥

काममेव हर्षयति—काङ्क्षाम् पूर्वमिति । शत्रिपक्षेणैव स्पष्टं न राज्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथममिन्द्रियषड्वर्गे निर्जित्य राज-मन्त्रियो जेष्यामौ षष्ठीकरिष्यामः सचिवा अमात्याः करीन्द्रा हास्तिपास्तांश्च जेष्यामः कण्टकान् प्रतिपन्नान् अस्य अपास्य अथ कण्टकानिति वा पाठः ॥ ३-४ ॥

एव केचिदाशाबद्धहृदया एवं केचिन्मां पुनर्जित्वाऽऽवतितुष्यावा मन्त्रिषु विशन्ति तदेवमिन्द्रियजयेन ये राज्यं साधयितुमिच्छन्ति तेऽतिमन्दा इत्याह—कियदिति ॥ ५ ॥

अन्तकं न पश्यन्तीत्युक्तं तदेवाऽऽह—यामिति । कुरुद्वहेति भूमिगीतं कथयन् शुकः सम्बोधयति कुबोध इति तु पाठः सुगमः ॥ ६ ॥

अनुसृत्य इत्युक्तं तत्प्रपञ्चयति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीसुखगंनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥

पिरुडे वसीरे ॥ २ ॥

अब्धिं विशन्ति व्रीपान्तरानभिजयन्ति ॥ ३-१३ ॥

भीमजीवराजवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रयत्नतां ममतां महीहासेन सखादयन् वेलाभ्यमुपादयन्
कलिदोषान्प्रपञ्चयन् तन्निरसनोपायमुपदिशति तृतीयेन—इष्टात्म-
विजय इत्यादिना । आत्मनि भूमौ निमित्ते यो विजयः तस्मिन्
व्यमानुषुकान् इष्टा इयं भूदंसति, हासमेव प्रपञ्चयति—मही-
इत्यादिभिः सार्द्धैर्दोषाभिः । मृत्वाः क्रीडनकास्तदधीना इमे
नृपाः मां विजिगीषन्ति विजयेन मां भोक्तुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

काम इति विदुषामपि । पित्रादिहृदयान्तेन मुन्युपहृततां पश्यता-
मपि प्रयं कामः विजिगीषात्मकलक्षणाविशेषः मोघः व्यर्थः
मोघत्वे हेतुतमा कामं विशिनष्टि—येन कामेन फलोपमे
जलबुद्बुदवदस्ये पियडे शरीरे ये नृपाः अतीव विश्वसिताः
विश्वासे नीताः तेषां नरेन्द्राणामिति पूर्वेषामसम्बन्धः ॥ २ ॥

विजिगीषुतां प्रपञ्चयति—सार्द्धैर्दोषां पूर्वमिति । इन्द्रिय-
लक्ष्मणस्य न राज्यमाप्तिः स्यादिति तावत् पञ्चगमं इन्द्रियवत्कं
जित्वा तद्वारा देवताप्रसादमधिगम्येति भावः । क्रमेण राजमन्त्रि-
प्रभृतीनां भूमण्डलस्य कण्टकतुरगान् जेष्यामः तत्र सखिवा-
ग्रमाणां भवान्तरुण्यापारिणाः पौराः पुनः भवाः तेषामाप्ताः
करीन्द्रा हस्तिपाश्च तान् ॥ ३ ॥

ततः सागराः मेखला यस्यास्तां मेखलयेव सागरेण परि-
वृताम् इत्यर्थः । पृथ्वीं जेष्यामः स्वाधीनां करिष्यामः इतीत्यं-
भूताशया वक्ष्यम् इदमपि येषां ते अन्तिके समीपे वर्तमानमन्तकं
मृत्युं न पश्यन्ति नावलोकयन्ति किन्तु मां समुद्रावरणां जित्वा
ततोऽधि विजान्ति व्रीपान्तवाणि प्रविशन्ति तान् विजिगीषन्ति
इत्यर्थः । तावत्कृतस्योन्द्रियजयस्य तदं फलमित्याह—किञ्चिदिति ।
एतत् कुरुतभूमण्डलस्य सप्तद्वीपस्यात्माधीनताप्राप्या-
मित्येतत् किञ्चित्फलं न किञ्चिदेतदित्यर्थः । तत्फलस्य नश्वरत्वा-
दिति भावः । किं तर्हि फलमित्यत आह—मुक्तिरामजये तावत्
फलमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयति—यामिति । कुरुदेहि सख्योचनं भूमिगीति
कथयन् शुकः सम्बोधयति कुलोद्धेत्यपि पाठः सुगमः तत्-
श्रुता मनुपुत्राश्च यां मां विजुज्येव गताः मृताः तथा तां विजित्वा
विमुष्टामपि अनुदधो बुद्धिरहिताः युद्धे जेष्यन्ति युद्धेन वशी-
करिष्यन्तीत्यर्थः । गतमित्यस्य तैरिति शेषः । तेष्वेवमेव गमिष्य-
न्तीत्यर्थः । अत्यन्तसाहस्येनामेकमात्रेण गतमिति भूतनिर्देशः ॥ ६ ॥

अबुद्धितां प्रपञ्चयति मरुते इति । मरुते मरुत्यं
विमर्दः विरोधः । जायते तत्र हेतुत्वेन तान् विशिनष्टि
राज्ये ममताविमर्शेन वक्षं वेतां येषां तेषामत एव आसतां
कुरारमनाम् ॥ ७ ॥

ममतायश्चेतस्त्वमेवाभिनयेन दर्शयन्ती तत्प्रत्यक्षमसत्यकर्म
दर्शयति—ममवेति । हे गूढ त तत्रेयं भूमिर्न भवति किन्तु ममवेति
वाक्यान् कुर्वन्तः मिथः जग्मि ॥ ८ ॥

भीमविजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

चतुर्थगवमंविभागः कलिदोषपरिहारश्चेत्येतदस्मिन् अध्याये

मिधीयते, तत्रादौ राज्ञां मौल्यदर्शनेन भूमेः परिहासप्रकारमाह
इष्टेति । आत्मनो नितरां जये उपग्रांसदेकपरायणान् ॥ १ ॥

मौल्यत्वमुपपादयति, येनेति ॥ २ ॥

कीदृशस्तेषां कामः ? इति तत्राह—पूर्वमिति । पञ्चगमं सन्ध्यादि-
लक्षणं निर्जयो नागोत्कर्षः वाङ्मिद्वयविषयं वा अनेन भूत्येक-
साधनाग्रहं सूचयति—राजमन्त्रिणः राजा च मन्त्रिणश्च राज-
मन्त्रिणः मन्त्री बुद्धिसहायः स्यादिति ततो मन्त्रिजयानन्तरं
सखिवः कर्मसहायः “अमात्याः कर्मसखिवाः” इत्यमरः । आप्ताः
विश्वस्ताः भयं पश्चात्कण्टकान् भुङ्क्ताश्च ॥ ३ ॥

प्रयं क्रमेण राज्ञो जित्वा पृथिवीं जेष्यामः वशीकरिष्यामः
इत्याशयवतिरुपाया अन्तर्कं सूचयन् ॥ ४ ॥

एव केचित्पुनः मां जित्वाप्यनिसुष्टायाऽधि विजान्तीत्यनेन
द्वितीयादिजयाद्यं सूचयति—भूजयादिना न किमपि प्रयोजनमपि
त्वन्तोऽनर्थं एवावशिष्यते मनोजयफलपेक्षेत्याह—किञ्च-
दिति । आत्मजयस्य मनोजयस्य फलापेक्षेत्येतद् भूजयादिकं किञ्चत्
फलम आत्मजये किं फलं येनायमेव साध्यः स्यादिति तत्राह
मुक्तिरिति आत्मजये मुक्तिरेव फलं यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ ५ ॥

इतोपि मज्जयकामा मञ्चा एवेत्याह—यामिति । मनवसत्त-
सुताश्च यां मां विजुज्येव गता याताः अनुदधयः तां मां
जेष्यन्तीत्यन्वयः मातृजयवतां त्यागशक्तिरन्येषामन्यथेति सूच-
यति ॥ ६ ॥

न केवलमितरेषां मरुते विग्रहोऽपि तु शरीरसम्बन्धिनामपि
स्यादित्याह—मरुते इति, अपिशब्दः पुत्रादीनामित्यनेन सम्ब-
न्धयितव्यः मयमपि प्रायिक इत्याह—मसतामिति । असतामप्रसक्त-
कर्मणाम् ॥ ७ ॥

किं प्रकारो विग्रह इति तत्राह—ममेति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसंक्षेपः ।

॥ १-८ ॥

भीमविजयस्वजनीयंकृतसारायैवर्णिनी ।

तृतीये तु भुवो हास्यं धर्मपादव्यवस्थितिः ।

कलेर्दोषो बाधहारि हरिस्मरणाभिरुचते ॥

कथंसेयमस्यडाभूरिस्वयुधानां मनोरथ उक्तसमेव पृथिव्या-
वर्धनेन प्रपञ्चयति—इष्टेति । मां माम् ॥ १ ॥

येन कामेन पियडे देह ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—पूर्वमिति आश्याम् । तत्रेन्द्रियाद्यलक्ष्मण-
राज्यप्राप्तये स्यादतः प्रथममिन्द्रियपञ्चगमं जित्वा अस्य सत्यवि-
पक्षनृपस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

मां पृथ्वीं जित्वा अतितुण्याया अधि विजान्ति तदीयरम-
न्याहर्षमिति भावः । एवमिन्द्रियजयेन वे स्वाधिविमुक्तिरिति
ते मन्त्रा इत्याह—किञ्चदिति, ॥ ५ ॥

यथागतं यथाज्ञानं स्वस्वज्ञानमनतिक्रम्य विरका भूत्वा
यनं गता इत्यर्थः । तां मामेते मन्त्रा युद्धे जेष्यन्ति ॥ ६-८ ॥

पृथुः पुरुरवा गांधिर्नहुषो भरतौऽजुनः ।

मान्धाता सगरौ रामः खट्वाङ्गो धुन्धुहो रघुः ॥ ६ ॥

तुषाबिन्दुर्ययातिश्च शर्पातिः सन्तनुर्गयः ।

भगीरथः कुवल्याश्वः ककुत्स्थो नैषधो नृपः ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः ।

नमुचिः शम्बरः भौमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ॥ ११ ॥

अन्ये च बहवो वैत्या राजानो ये महेश्वराः ।

सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवक्तृसिद्धान्तप्रदीपः ।

“तेजोऽयस्त्रयं वेहं गृहीत्वाऽऽत्मतयाऽबुधाः” इत्यत्रोक्तमबुधत्वं प्रयोज्यम् कविदोषात् त्रिष्टुप्पायऽच्चाह—वृत्तयेनाच्चायेन उभृति । आत्मनि भुवि यो जयः तत्र व्यग्रान् व्याकुलान् इष्टा इषे भूहंसति हासप्रकारमाह—महो इति साङ्गैर्दोषमिति ॥ १ ॥

येन कामेन पिण्डे वेहे अतिविभ्रमिताः अतिविश्वासां नीताः स एष नरेन्द्राणां विदुषामपि किमुत मूर्खाणां कामः विजिगीषालक्षणाः सोषो व्यर्थः एव स्यात् ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—व्याख्यां पूर्वमिति । “नचानिर्जितपटुर्गो राजा ये राज्यमहेति” इत्यतः पूर्वं पटुवर्गमिन्द्रियवटुं निर्जित्य ततः क्रमेण राज्यमन्दादीन् मरुष भुविजयस्य फण्टकतुल्यात् जग्यामः धर्मीकरिष्यामः तत्र सचिवाः प्रमात्याः पौराः पुरे मवाः राजहितेषिणो धनितः आप्ताः राजपूज्याः कवीन्द्राः हस्तिपाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

देवात्केचिन्मां जित्वापि सन्तीषं न कुर्वन्तीत्याह—मर्जेन समुद्रावरणमिति । वड्वर्गजयस्य नेहं फलं किन्तु मुक्तिरिति दर्शयति—किमिति । एतव भुविजयादिकम् आत्मजयस्य सेन्द्रियमनोजयस्य किमफलं न किमपि ॥ ५ ॥

हे कुरुक्षत्र ! युधिष्ठिर ! रुपेण कुरुवृद्धनीति स तथा हे धर्म कर्तेषु धर्मे प्रति भूमिगीतं भूयोपादिष्टमिति गम्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—हे राजन् ! यह पृथिवी अपने (पृथिवी के) जीतने में व्यग्र होने वाले राजाओं को देखकर हैसती है, कि—महो ! ये मृत्यु के खिजोने मेरे जीतने की इच्छा करते हैं ॥ १ ॥

यह राजा लोगों का मनोरथ व्यर्थ हो जाता है, राजाओं की तो बात ही क्या है, किन्तु बड़े २ विद्वानों का भी यह मनोरथ व्यर्थ हो जाता है, जिस मनोरथ से फेन के टुकड़ सदृश इस पिण्ड (शरीर) में बड़े २ राजा लोग विश्वास का प्राप्त हुए हैं ॥ २ ॥

राजा लोग क्या मनोरथ करते हैं, कि—हम प्रथम तो यह इन्द्रिय रूप शत्रुओं को जीतेंगे क्योंकि जो इन्द्रिय सम्पत् होना उसको राज्य की प्राप्ति कैसे हो सकती है । फिर इन्द्रियों को जीतकर राजमन्त्रियों को वश करेंगे, तदनन्तर सचिव ((ममाद्वयी)) लोगों को वश करेंगे ((यहां पर सलाह देनेवाले मंत्री और सचिव वह जिसको दीवान कहते हैं)) इन को वश करके पुरवासी आपतजन और महावत प्रभृति कामवाले लोगों को वश करेंगे, तिसके पश्चात् राज्य में जो कण्टक रूप होंगे तिनहों को निकास कर भक्षण करेंगे ॥ ३ ॥

इस प्रकार समुद्र जिसकी मेलबा है उस समग्र पृथिवी को जीतेंगे—इस प्रकार की भाशा से जिन्हों का हृदय वैश्व रक्षा है वे लोग अपने समीप ही में आनेवाले फाव को नहीं देखते हैं ॥ ४ ॥

कितने एक राजा लोग समुद्र से घिरी हुई मो पृथिवी को जीतकर द्रोणांतर की विजय अथवा रत्नों के खोम से समुद्र में प्रवेश करने हैं । परञ्च जब मन को जीत लिया तब पृथिवी को जीतना सुबूझ है क्योंकि ? मन के जीतने से तो मुक्ति पर्यंत फल मिश्र-सकता है ॥ ५ ॥

जिस मेरे जिंघे छोड़कर मनुज लोग और उन के पुत्र-लोग प्रियव्रतार्थि जिसे माये वैसे ही चखे गये, तिस मेरे को वे निबुंदि धुंर राजा लोग क्या जीते में ॥ ६ ॥

मेरे खिये ही पिता पुत्र और भ्राताओं का भी विग्रह (खडाई) हो जाता है, यदि असत् हों तो, क्यों कि ? उन-का चित्त समता से बन्धा हुआ रहता है ॥ ७ ॥

हे मूढ़ ! यह समग्र पृथिवी हमारी है तेरी नहीं, एव प्रकार कहते हुए परस्पर में स्पर्धा करते हुए राजा लोग मारते हैं और मरते हैं ॥ ८ ॥

श्रीशुक्लामिहकृतभाषाटीपिका ।

तमो नाम कश्चिद् राजा । यद्वा, लोकदण्डादायकविश्व निर्दिष्टः ॥ ६ ॥ १० ॥

लोकं सव्यति रोदयतीति लोकरावणः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ममतां मय्यवर्तन्त कृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः ।

कथाऽवशेषाः कालेन ह्यकृतार्थाः कृता विभौ ॥ १३ ॥

कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परैर्युषाम् ।

विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभौ ! वचोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यम् ॥ १४ ॥

यस्तूतमश्लोकगुणानुवादः सङ्गीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः ।

तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णोऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

केनोपायेन भगवन् ! कलेदोषान् कलौ जनाः ।

विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ॥ १६ ॥

श्रीभरुणामिकृतमाचार्यकीर्तिका ॥

मयि उच्चैर्ममतां कृत्वा वेऽवर्तन्त ते कालेन कथावशेषाः
कृताः विभौ इति सम्बोधनं कुरुक्षेत्रेतिवत् ॥ १३ ॥

राजवंशानुक्रमेण तात्पर्यमाह—कथा इमा इति । विज्ञानं
विषयाऽप्यारताज्ञानं ततो वैराग्यं तयोर्विवक्षया परैर्युषां
मृतानां वचोविभूतीर्षोऽग्निसमाश्रया न तु पारमार्थ्यं पर-
मार्थं युक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि पुरुषाणामुपादेयः परमार्थस्तमाह—यस्त्विति । नित्यं
प्रब्रूयन् तत्राऽप्यभीक्ष्णम् ॥ १५ ॥

कलिदोषोपचये सति सत्केरसम्भवं मय्यमानः पृच्छति—
केनोपायेनेति । विधमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

न तु पारमार्थ्योऽत्र न तु पुरुषार्थभूतस्वावित्यर्थः ॥ १४ ॥

यस्त्विति तथा विद्योऽयम् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्भारवचनचन्द्रिका ॥

इतरैरजिताश्च के पुनस्ते नृपा इत्यतस्तां कांश्चिदर्थं वदन्ति,
पृथुरिति । मञ्जुनः काश्चिदर्थः रामो नाम कश्चिद्राजा न तु
दाशरथिः पुण्ड्रहा पुण्ड्रमारः ॥ ६ ॥ १० ॥

योऽं रावति मारयतीति लोकरावयो रावणः मौमो
नरकासुरः ॥ ११ ॥

उक्तोऽप्येवैत्या राजानश्च महीश्वराः पृथिवीपतयः ते
सर्वे एव यद्यपि सर्वतः इतरैरजिताश्च ॥ १२ ॥

मध्यप्युच्चैरधिकं ममतां कृत्वाऽवर्तन्त कश्चित्कावमिति शेषः
मर्त्यधर्मिण इति हेतुगर्भम् अतः कालेनाकृतार्थाः अस्मापित-
मोगामिवाः कृताः विभौ इति सम्बोधनं कुरुक्षेत्रेतिवत्
व्येवम् (योऽवयम्) ॥ १३ ॥

राजवंशानुकीर्तनस्य तात्पर्यं कुरुमाह—कथा इति । लोकेषु
यथाविशेषं विस्तारं परैर्युषां परलोकं प्राप्तानां महीयसां

माहात्म्ययुक्तानाम् इमाः कथाः ते तुभ्यं कथिताः विज्ञानवैराग्य-
विवक्षया विज्ञानं विषयाणामसास्त्वज्ञानं ततो वैराग्यं तयो-
र्विवक्षया कथिता इति सम्बन्धः तत्र हेतुत्वेन कथा विशि-
नष्टि—वचोविभूतीः व्यत्ययेन प्रथमायां द्वितीया चान्वैभव-
विषयाः मनेन विशेषणानामिष्टेन विशदयति, न तु पारमार्थ्यमिति
परमोऽर्थः पुरुषार्थः तस्य भावः पारमार्थ्यं तत्र तु नहीत्यर्थः
न ह्यभिर्मुक्तं भोगेषु पारमार्थ्यमिति भावः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि परमार्थोपाय इत्यत आह—यस्त्विति । सङ्गीयते
इत्यस्य सङ्गिरित्यादिः उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानामनु-
वादः सच अमङ्गलं संसृत्यापादकमशुभं कर्म इतीति तथा
तमेवमन्वहं तत्राप्यभीक्ष्णं शृणुयात् भवद्यप्रयोजनं वशं-
प्रधिकरणं विशिनष्टि—कृष्णोऽमलां भक्तिमभीप्समानः अमलामनस्य-
प्रयोजनां भक्तिमभीप्समानः कामयमानः भवद्यपरस्परया भग-
वति वृद्धा भक्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ १५ ॥

तथा नन्दात्मभृति एष कश्चिदर्थं गमिष्यतीत्युक्तं तथा-
वसरनिरूपणानन्तरं के पुनस्ते कश्चिदर्थमयुक्तवोषाः ? कस्य
निस्तरणोपायः ? के पुनस्तद्गुणासाधारणगुणाः ? यावदेतच्चतुर्गुण-
प्रवृत्तिस्ततः कथं वा प्रलयः ? स च कति विधः ? इति पृच्छति
राजा—केनेति ब्रूयाम् । हे भगवन् ! कलौ युगे उपचिताः कले-
दोषान् केनोपायेन साधनेन विधमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति तत्साधनं
मे मया यथावद्ब्रूहि ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र कांश्चिन्नुपात् निर्दिशति—पृथुरित्यादिना ॥ ६—१२ ॥

एते मर्त्येश्वरीरधर्मिणः सर्वेऽप्यमर्त्यायां नित्यायां मयि विषये
ममतां कृत्वा अकृतायां असाधितपुरुषार्थाः कालेन वक्षिणा कथा-
वशेषाः कृताः हि यस्मात्तस्मादमीषाम् अज्ञानमहो अत आत्मजयेन
मायामित्यर्थः ॥ १३ ॥

मिगमयति—कथा इति । लोकेषु यशो विताय विस्तृत्य परैर्युषां
लोकं प्राप्तानां महीयसां मन्वादीनाम् उत्तमानां पुरुषाणामिसाः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथास्ते कथिता भवेतिशेषः । किमर्थं कथिता इति तत्राह-विज्ञानेति ।
वचोविभूतिः वचसां विभूतयो विविधमवनविषया वा विज्ञानवैराग्य-
विवक्षया योग्यस्य पुंसो विज्ञानवैराग्ये स्यातामित्यभिप्रेत्य विवृताः
नतु पारमार्थ्यं परमार्थं उत्तमार्थं वेद मुख्यार्थो भगवांस्तत्-
सम्बन्धविवक्षया नैव तस्य विधिनिषेधाविषयत्वात् विज्ञानविव-
क्षया अपि मनुक्त एव ग्राह्यो नान्योक्त इत्याह-वचोविभूती-
रिति । अन्यवाचो विभूतयो वचसां बहुत्वात् पारमार्थ्यमुत्तम-
पुरुषार्थसाधनज्ञानमुद्दिश्य न भवन्तीत्यर्थः । “वाचो विज्ञापनं
हि तत्” इति श्रुतः ॥ १४ ॥

कृत इतरा वाचो विभूतयः पुरुषार्थोपयोगिन्यो न द्युरित्यत
आह-वचोविभूतिः । अत्र यस्यां वाचि उत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गी-
यते पुरुषस्त्वामेव वाचं शृणुयात् शृणोत्वित्यर्थः । भीहरिमत्त-
नुत्पादकत्वादितरा वाचो हेया इत्यर्थः “अन्या वाचो विमुञ्चय”
इति श्रुतः ॥ १५ ॥

ज्ञातकलितोषपरिहारोऽपि राजा लोकोपकाराय पृच्छति-
केनेति । कलितोषान्दोषान् विधिमस्यन्ति परिहरिष्यन्ति उपचितान्
सर्वज्ञानं तदुपायस्वरूपं यथा यथावत् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पृथुरिति पञ्चकम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

अन्ये चेति चकारादन्ते च मयि ममतां कृत्वा मर्य-
वसन्त तत्र ये ममेश्वरा भगवद्वतारा भागवता वा ते सर्वे
सर्वविदः शूराश्च ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां परमपण्यांता इत्यर्थः ।
अत एव सर्वजितः स्वयमजिताश्च सर्वशब्दावाप्तिरतिहर्ष-
णातिहास्यविवक्षया च ॥ १२ ॥

ये तु तत्र मर्यवमिण्यो मर्यवसमावासांकास्ते कावेता-
कृतार्थाः कथामात्रावशेषिताश्च कृता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेव द्यनकि-कथा इमा इति ज्ञापयाम । महीयसां भग-
वद्वतारमागवतेभ्य इतरेषां महाराजानाम् ॥ १४ ॥

उत्तमश्लोकानां भगवद्वताराणां भागवतानां च गुणा-
ऽनुवाको यस्तमेव नित्यं शृणुयात् तत्र स्वतिसाधेनाग्रहं कुर्वी-
दित्यर्थः । सर्वस्य तस्यापि परमं फलमाह-कृष्ण इति । कृष्णे
“कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” इत्यादिना प्रसिद्धे श्रीगोपाक्ष
इत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थवर्णिनी ।

रामो नाम कश्चिद्भूयो राजा नतु दाशरथिचिन्ति स्वामि-
चरणाः ॥ ६-१२ ॥

मयि उद्यमैर्ममतां कृत्वा येऽवसन्त ते काले कथावशेषा
अभूवन् किन्तु तेन कृतार्थाः अपितु कृतार्थाः एव मातस्व-
स्वामीणा एव कृताः पश्योप्ताः पूर्णा एव रूपशुभादिभि-
स्तदपि ते कथावशेषा अभूवन् ममार्चितास्त अकृतार्था भनादि-

[९]

मिरप्यपूर्णाः किमुतेति भावः । युगपदप्योप्ताः कृतं “पश्योप्तिः
परिपूर्णता” इत्यमरः ॥ १३ ॥

राजवंशकथनस्य तात्पर्यमाह-कथा इति । महीयसां प्रिय-
व्रतादीनां परेयुषां परं श्रीभगवन्तमीयुषां प्राप्तानां किमर्थं
कथितास्तत्राह-विज्ञानं तेषां भगवदनुभवः वैराग्यं च तयो-
र्विवक्षया तेषां तथाचरणम् श्रोतृजना अपि शिक्षन्तिवति
भावः । हे विमो ! इति स्वमपि तादृश एको भवसीति भावः
किञ्च इमाः कथा वचोविभूतीवचसां विभूतयो न भवन्ति
किन्तु पारमार्थ्यम् आसां कथानां परमार्थतैव हेचेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्मान्महीयसां तेषां कथा नित्यम् शृणुयादेव कृष्णगुणा-
ऽनुवादेतु तेषां महिष्ठेभ्योऽप्यधिकतमानां कृष्णलोकापरि-
कराणां महतां कथामिर्विचित्रे विशेषे शृणुवन्त्याह-य इति ।
उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानुवादस्तेषु तेषु स्फुटेषु कचित्
कचिद्दृशमेतु सर्वत्रैव ते नित्यमेव मभीक्ष्णमेव भक्तिमयी-
त्तमाने एव शृणुयादेवेत्यवधारणचतुष्टयम् ॥ १५ ॥

विधिमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मयि ममतां कृत्वा उद्यमैरधिपतित्वेनाऽवसन्त हे विमो !
विष्णुमुत्तं वरं ॥ १३ ॥

शाश्वद्विषयाणामनित्यताज्ञानं ततो वैराग्यं च न स्यात्ताव-
त्तत्साधनभूताः राजवंशकथाः श्रोतव्याः तयोः सिद्धौ तु
विशेषतो नित्यं श्रीकृष्णभक्तिसिद्धये तद्वर्तिते श्रोतव्यमित्याह,
कथा इति ज्ञापयाम । लोकेषु परशिक्षाये यशोविताय विस्तार्य
परेयुषां परलोकं गतानां महीयसां महानुभावानाम् इमाः कथाः
हे विमो ! राज्यादिवासनात्यागे समर्थः । ते तुभ्यं विज्ञानं वैराग्य-
विवक्षया विज्ञाने विविधानां विषयाणामनित्यताज्ञानं विषयेभ्यो
वैराग्यं च तयोर्विवक्षया कथिताः कथानां सत्यतामाह, महा-
मुनीनां ववासादीनां वचोविभूतीः वाग्वैभवविषयाः जानीहि ।
नतु, आसन्नमवाणीविभूतिभूतानां हरिमक्तिसाधनत्वमप्यस्तु
नेत्याह, न तु पारमार्थ्यमिति । परमार्थः मुक्त्युपायरूपश्रीकृष्ण-
भक्तिसाधनं तस्य भावस्तत्त्वम् राजकथानां विज्ञानवैराग्य-
साधनत्वं न तु मुक्तिप्रदभक्तिसाधनत्वमित्यर्थः । सामान्यत इह-
मुक्तगन्तव्यीषादिकथाश्रवणस्य हरिमक्तिजनकत्वात् ॥ १४ ॥

तर्हि कृष्णभक्तिसाधनं किं तदाह-वर्तित्वेति । अमङ्गलं
हन्तीति अमङ्गलघ्नः य मभीक्ष्णं पुनः पुनः सम्यक् गीयते
वेदेमुक्तिमिष्य तमेव नित्यमनिशं तत्राप्यभीक्ष्णम् ॥ १५ ॥

श्रीकृष्णभक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति निर्णीतमतस्तदनुष्ठान-
सिद्धयर्थे कलितोषजयोपायं युगादिकं च पृच्छति केनेति
ज्ञापयाम, ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

पृथु, पुरुरवा, गाधि, नहुष, भरत, सहजवाह, माण्डाता
सगर, वसुधाम, जटाम, पुण्ड्रि, रघु, ॥ ६ ॥

युगानि युगधर्माश्च मानं प्रलयकल्पयोः ।

कालस्थेश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कृते प्रवर्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः ।

सत्यं दया तपोदानमिति पादा विभोर्नृप ! ॥ १८ ॥

सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः ।

आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः ॥ १९ ॥

त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः ।

अधर्मपादैरनृताहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः ॥ २० ॥

तदा क्रियातपोनिष्ठा नाऽतिहिंसा न लम्पटाः ।

त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! ॥ २१ ॥

तपःसत्यदयादानेष्वर्हं हसति द्वापरे ।

हिंसातुष्टयनृतद्वैधैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥ २२ ॥

यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययनैः रताः ।

आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः ॥ २३ ॥

कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः ।

एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनश्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तथाविन्दुः, सयाति, शयाति, शन्तनुः, राय, मगरिथ-
कुवलयश्व, ककुत्स्थ, नैषध, मृग, ॥ १७ ॥

हिरण्यकशिपु, वृत्रासुर, लोकों को रक्षाने वाला रावण,
नमुचि, शम्भरासुर, भौमासुर, हिरण्यक, और तारकासुर ॥ ११ ॥

और बहुत से दैत्य लोग, राजा लोग, जो कि—बड़े-
ईश्वर (समर्थ) कहलाते थे, वे सबही सब को जीतनेवाले
और आप किसीसे न जीते जायें ऐसे प्रतापी हुये ॥ १२ ॥

और वे सब ही मेरे विषे बड़ा ममत्वं रखकर वर्तते
रहे । परन्तु हे राजन् ! पृथिवी कहती है, कि—उन सबों को
कालने, अकृतार्थ ही करके कथा मात्र में प्रवाशित रहने दिखे
और उनका नाम निशान कुछ नहीं रहने दिया ॥ १३ ॥

इस लोक में अपने यश को विस्तारकर परमात्मा को
प्राप्त होनेवाले महान्पुरुषों की से कथा हमने विज्ञान और
वैराग्य के कहने की इच्छा से कहीं, हे विभो ! राजन् !
यह लौकिक वैभव तो केवल बाणी काही विवास है कुछ
छिर स्वभाव से रहने वाला नहीं है ॥ १४ ॥

जो पुरुष श्रीकृष्णचन्द्र के विषय में निर्मल मक्ति की
चाहना करने वाला हो तो निरन्तर अमङ्गली (अशुभों)

का नाश करने वाला उच्चमङ्गल भीकृष्णचन्द्र का जो
गुणानुवाद गाया जाता है, उसी गुणानुवाद को निरन्तर
श्रवण करे ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि—हे मुने ! हे भगवन् ! कलियुग के मनुष्य
बड़े हुए—कालि दौषों को किसप्रकार दूर करेंगे यह उपाय
आप क्या योग्य कहिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

कलियुगे कः परो धर्म इति । बुधुःसया पृच्छति—युगातीति ।
ब्रूहीत्यनुषङ्गः, आत्यन्तिकप्रलयजिज्ञासया पुनः पृच्छति प्रलय-
कल्पयोः संहारस्थितिकालयोः नचायं बहिर्मुखः प्रश्न इत्याह—
कालस्थेति ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मास्तावदाह—कृत इति । तज्जनैस्तत्कालीनैर्जनैः
दानमरागद्वेषतयाऽमयदानं तदेव प्रथमस्कन्धे शोचयन्नेनोक्तं
विभोः सम्पूर्णस्य धर्मस्य ॥ १८ ॥

तदानीन्तनजनानाह—सन्तुष्टा इति । मैत्रा भूतमैत्रीयुक्ता-
भमया आत्माभ्यासवन्तः ॥ १९ ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

अनुतेन सत्यं हिंसया दया असन्तोषेण तपः विग्रहेण दान-
मिति यथासङ्गं योज्यम् ॥ २० ॥

ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

हिंसाऽतुष्टयनृतद्वेषैरित्यं क्रमो न विवक्षितः धर्मस्याधि-
हसति क्षीयते अधर्मस्य लक्षणेऽभिहितः पादैरित्यर्थः ॥ २२ ॥

यथास्त्रिनः कीर्तिप्रियाः चतुर्विजोत्तराः क्षत्रियब्राह्मण-
प्रधानाः ॥ २३ ॥

कलौ धर्मपादानां तुर्यांश्चतुर्यांशोऽवशिष्यते ॥ २४ ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

अधर्मपादैरिति असन्तोषो नाम लोभकार्यो दानप्रतिभटः क्रोध-
कार्यो विग्रहः, तत्प्रतिभटकामविकाराणामप्युपलक्षणायां विग्रहः
कामस्यापि तपः प्रतिभटत्वात् ॥ २० ॥ २१ ॥

हिंसाऽतुष्टयनृतद्वेषैरिति अतुष्टिरभिसन्धिः द्वेषं विग्रह-
मुख्यमन्तर्मेदम् ॥ २२ ॥

महाशाला महागृहाः ॥ २३—४३ ॥

भीमद्विराजवाचान्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रलयस्य भानं धैविष्यं भानं विशिनष्टि-कालस्येति । ईश्वरस्य
कर्म शरीरं तस्य कालस्य गतिः प्रवृत्तिः ब्रूयति सम्बन्धः महा-
त्मन इति विशेषणसामर्थ्यादीश्वरस्यैव विशेषणम् ॥ १७ ॥

तत्र तावद्युगधर्मानाह-कृत इत्यादिना यन्नामधेयमित्यतः
प्राक्तनेन । चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पादमेतज्जनैः कृतयुग-
जनैर्धृतः प्रवर्तते के पुनस्ते पादाः इत्यत आह-सत्यमिति । हे नृप
विमोः पुण्यस्य धर्मस्य ॥ १८ ॥

कार्त्ययुगान् जनान् वर्णयति-सन्तुष्टा इति । अस्य देवाल्लभे-
नेत्यादिः करुणाः परदुःखनिराचिकीर्षवः भूतमेवियुक्ताः तिवि-
चित्रः लक्ष्यसाहिष्यावः समदृशः जातिगुणावितारतम्यानादरेण
सर्वस्य भीमगवदात्मकत्वदर्शनाः अमर्याः तपश्चर्यादिप्रयुक्त-
कायकेशयुक्ताः ननु सर्वेष्वेवविधाधेयमुक्ता एव स्यादिति न युगा-
न्तरप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य व्यावृत्त्यै प्रायश इत्युक्तम् एवंविधा
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रेतामामिति अधर्मस्य पादैरनुताविमिर्धर्मस्य पादानां तुर्यांशः
शनेहीयते प्रतिपादं चतुर्यांशः क्षीयते असन्तोषेति ख-
विग्रहः भूतविरोधः क्रमेणैतैः सत्यादीनां तुर्यांशा हीयन्त
इत्यर्थः ॥ २० ॥

तात्कालिकान् जनान् आह-तदेति । न सम्पदाः नातीव विषय
बोद्धवाः ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः प्रवीणज्ञाः वैदिककर्म-
वृद्धाः ॥ २१ ॥

द्वारे युगे अधर्मस्य लक्षणेऽभिहितः पादैरिति पावत् हिंसा-
विमिष्टतुर्भिर्धर्मस्य पादैः पादादित्वमेव अर्थो हसति हिंसातुष्टय-
नृतद्वेषैरिति क्रमो न विवक्षितः अनुतेन सत्यं हिंसया दया-
असन्तोषेण तपः विग्रहेण दानम् इति यथाह योज्यम् ॥ २२ ॥

तादात्मिकजनानाह-यथास्त्रिन इति । महाशालाः महापञ्चा-
नुष्ठानशालाः महाभोग्रियाः चतुर्विजोत्तराः क्षत्रियब्राह्मण-
प्रधानाः ॥ २३ ॥

कलावेति । एवमप्यनुक्तमप्यवगन्तव्यं धर्महेतुनां धर्मपादानां
तुर्यांशः कलाववशिष्यते सोप्यधमानैर्वर्जमानैरधर्मस्य हेतुभिः
पादैरहरहः क्षीयमाणोऽन्ते सावशेषं विनश्यति ॥ २४ ॥

भीमद्विजयजतीयंकृतपदरत्नावली ।

कालस्य विष्णोर्गतिं गमनप्रकारं च ॥ १७ ॥

सूचीकटाहस्यामेन युगधर्मस्वरूपमादौ वक्ति-कृत इति । तज्जनैः
कृतयुगजनैः के चत्वारः पादाः ? इत्यत्राह-सत्यमिति । विमो-
धर्मस्य ते पादाः ॥ १८ ॥

तत्राभमिणां स्वभावमाह-सन्तुष्टा इति । समदृशः वस्तुयाथाव-
ज्ञानिनः करुणान्तर्गतिः करुणाः आभमिणा इत्यनेन आर्षाद्य-
वियोगमाह-नित्यगृहस्था इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तुर्यांश्चतुर्यांशो दानलक्षणाः पादो हीयते हसति पाददानौ
प्रतिपक्षमाह-अधर्मैति, ॥ २० ॥

तदा प्रेतायां यथादिक्रिया तपोनिष्ठा भवन्ति न सम्पदाः
विषयरागिणो न भवन्ति प्रैवर्गिकाः त्रिवर्गसहिताः प्रवीणज्ञाः
वेदविद्यायां विचारदा प्रैविद्या इत्यर्थः ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणा-
धिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मलक्षणेः अधर्मस्वरूपपादैः हिंसातुष्टयनृतद्वेषैः हिंसा-
तुष्टयनृतलक्षणाधेयं द्वित्वं येषां ते तथा तैः अतुष्टियुतमनृतम-
तुष्टयनृतं अधर्मस्य तपःसत्यदयादानेषु पादैश्च हसति अनेन
द्वापराधो निरुक्तः ॥ २२ ॥

महाशाला इत्यनेन यक्षकर्तारः ॥ २३ ॥

पर्याप्तो निरासः सोऽपि सत्यलक्षणाऽपि धर्मो वा ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रेतामामित्यादिकं प्रथमस्कन्धसन्दर्भोऽनुसारेण सम्प-
द्येयम् ॥ २०-३१ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

युगानीति ब्रूहीत्यनुपदः प्रलयकरपयोः संहारस्थितकालयोः
नचायं बहिर्मुखः प्रश्न इत्याह-कालस्येति, ॥ १७ ॥

प्रथमयुगधर्मानाह-कृत इति । तज्जनैस्तत्कालमवलोक्यैः भूतौ
धृतः दानमिति "दैव शोचने" इत्यस्मात् शोचमित्यर्थः । तथैव
प्रथमस्कन्धांशः ॥ १८ ॥

अमर्याः आत्माभ्यासवन्तः ॥ १९ ॥

अनुतेन सत्यम् हिंसया दया असन्तोषेण तपः विग्रहेण
शीचम् ॥ २० ॥

ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

हिंसेत्यत्र क्रमो न विवक्षितः ॥ २२-२३ ॥

तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।

दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदाशोत्तराः प्रजाः ॥ २५ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।

कालसञ्चोदितास्ते वै परिवर्तन्त आत्मनि ॥ २६ ॥

प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।

तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः ॥ २७ ॥

यदा धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।

तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! ॥ २८ ॥

यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।

कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदर्शिनी ।

धर्महेतूनां सत्यादीनाम् अधर्महेतुमिरनुतादीनिः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युगानि मानतः ब्रह्मसुषुप्तः महात्मनः परमात्मनः ईश्वरान् ब्रह्मादीन् तत्तत्काले तत्तदधिकारे रूपयति निरूपयति तस्य विष्णोः च शक्तिभूतः कालस्तस्य च गतिं ब्रह्मसन्धयः । ब्रह्मा, चेतनं रूपेण भिन्नोऽपि भगवच्छक्तित्वात्तदभिन्नोऽस्तुर्लक्षणविशेषणानि कालस्वैव ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मान् तत्तद्युगजनांश्चाह-कृत इत्यादिना । चतुष्पात् सत्त्वारः पादा यस्य स तथा तज्जनैः कृतजनैः विभोः सम्पूर्णस्य धर्मस्य सत्याद्यः पादाः अधर्माः तत्तत्काले कृतधर्माः ॥ १८-२० ॥

ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मस्य तप आदिषु पादेषु अर्थे वसति वीर्यते तत्र असन्तुष्ट्या असन्तोषेण तप अनुत्तम सत्यम् हिंसया दया द्वेषाद्वेदं तत्कार्यभूतो विग्रहो गृह्यते कार्यकारणयोरभेदात् तेन दानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

चण्डिजाः उच्चमाः प्रधानाः येषु ते ॥ २३ ॥

कसौ तु धर्मस्य हेतूनां पादानां तुर्योऽप्यन्तः । सोऽपि अधर्मस्य हेतुभिः पादैः प्रत्यक्षम् पञ्चमानैः क्षीयमाणाः अन्ते विनश्यन्ति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तथा युग और युगन के धर्म, तथा प्रवृत्त और कल्प का प्रमाण, तथा महात्मा परम समर्थ भविष्यु रूप काव की गति को यथावत् निरूपण करिबे ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—सतयुग के विषय धर्म चारों चरणों से प्रवृत्त होता है, सतयुग के लोग उस धर्म को धारण करते हैं, हे राजन् ! सत्य दया तप और दान यही धर्म के चारों चरण हैं, ॥ १८ ॥

सतयुग में प्रायः करके सब जन सन्तुष्ट हुआवान् भैरव शास्त्र दांत तितिक्षु आत्माराम समदृष्टि और परिश्रमशील होते हैं ॥ १९ ॥

त्रेतायुग में धर्म के चरणों में से भीरे २ चतुर्थीया हीन होजाता है वह भी अधर्म के जो अंठ हिंसा असन्तोष और विग्रह के चार चरण हैं तिनसे होता है ॥ २० ॥

हे राजन् ! उस समय मनुष्य क्रिया और तप में निष्ठा वाले तथा न अति हिंसक और न अति सन्तोष तथा धर्म अर्थ कामरूप विग्रहों के सेवन करनेवाले वेदधर्मों के जानने वाले ब्राह्मण जिनमें अधिक ऐसे वर्ग होते हैं ॥ २१ ॥

द्वापर में धर्म के जो तप सत्य दया दान ये चार चरण हैं तिनमें से अधर्म के हिंसा असन्तोष अनृत और द्वेष इन चार चरणों से अधर्म प्रयत्न हो चरणों हास को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

उस समय बुराई महाशीलवाले व्याधाय अध्वर्यु में निरत आख्य कुटुम्बी क्षत्रिय ब्राह्मण प्रधान जिनमें ऐसे चारों वर्ग वर्धित रहते हैं ॥ २३ ॥

और कलियुग में तो अधर्म के हेतु अधर्म के चारों चरणों से क्षीण होता हुआ धर्म के चरणों में चतुर्थीया अवशिष्ट रहता है, जो भी मनु में अवशिष्ट और कलियुग में नाश को प्राप्त होगा ॥ २४ ॥

श्रीभरखामिकृतमात्रायेंदीपिका ।

शूद्रदाशोत्तराः शूद्रकैवर्तादिप्रधानाः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाचर्यदीपिका ।

युगानामेवम्भूतवैषम्ये कारणमाह—सत्त्वमिति पञ्चमिः ॥ २६ ॥

मनश्च बुद्धिश्चेन्द्रियाणि च सत्त्वे यदा प्रभवन्त्यतिशयेन वर्तन्ते ॥ २७ ॥

यदा धर्मादिषु भक्तिः प्रीतिस्तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगमिति जानीहि ॥ २८ ॥

काम्यानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिस्तदा रजस्तमः प्रधानं द्वापरं जानीहीति पूर्वोक्तानुषङ्गः ॥ २९ ॥

विषादने दुःखम् ॥ ३० ॥

कलिदोषान् प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना । यस्मात्कलेर्द्वेतोः क्षुद्रदृशो मन्दमतयः क्षुद्रभाग्या मन्दभाग्याः महाशनाः ब्रह्माहाराः वित्तहीना अपि कामिनश्च स्त्रिययः पुंश्चर्यः असतीरसत्यः ॥ ३१ ॥

इत्येव उत्कृष्टाः प्रचुरा येषु ते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जनानाह—नस्मिन्नित्यादिना । शुष्कवैरिणः निहेतुकवैरिणः दुर्भंगा भारवहीनाः भूरिः तेषां अर्थकामतृष्णा येषां ते शूद्रदाशो-
सराजनाः शूद्रा दाशाः कैवर्तादयश्च ते उत्तराः प्रधाना येषां ते प्रजा इत्यपि पाठः यद्वा शुष्कवैरिण इति लिङ्गव्यत्यय आषः ॥ २५ ॥

किं तर्हि युगेष्वेवविधिवैषम्ये कारणमित्यपेक्षायां “कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे । यस्य चेतसि गोविन्दो हृदि यस्य न केशवः ॥ इत्युक्तरीत्या कालानुगुणस्त्वादिगुणोल्लास-
हासप्रयुक्तकार्यवैविध्यमेवंत्याह—सत्त्वमिति पञ्चमिः । इत्यन्तां ततः किमत माह—कालसञ्चोदिता इति । तेवै सत्त्वादयो गुणाः कालेन सञ्चोदिता आत्मनि परिवर्तन्ते हासोल्लासाभ्यां मनसि स्वास्वकार्यकराः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तत्र मनश्च तद्वृत्तयानि बुद्धीन्द्रियाणि च यदा सत्त्वं प्रभवन्त्य-
तिशयेन वर्तन्ते उद्विक्तसत्त्वप्रधाना भवन्तीत्यर्थः ॥ तदा कृत-
युगे विद्याज्ञानीयात् यद्यनः सत्त्वोल्लासकारेण ज्ञाने तपसि च कार्त्तयुगधर्मे सचिः कार्यवैविध्येणैव कालविशेषानुमानमिति भावः ॥ २७ ॥

यदा कर्मस्थितिभक्तिरभिरुचिः तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रेता-
युगमिति जानीहि बुद्धिमन्निति सम्बोधनम् ॥ २८ ॥

यदा क्रोध इति मानो गर्वः स खोस्तमेष्ववमति-
हेतुश्चिन्तविकारः कर्मणांमिति विषयविषयिभावसम्बन्धे षष्ठी
अनुपकेन भक्तिपक्षेन सम्बन्धः काम्यकर्मस्वामिसत्त्विरित्यर्थः
तत्तदा रजस्तमोवृत्तिप्रधानं द्वापरयुगं जानीहि इति पूर्वोक्त-
सम्बन्धः ॥ २९ ॥

यदेति । आया कापश्ये विषादनमान्तरं दुःखं शोको बाह्य-
मश्रुविमोक्षनादिरूपं दैन्यं काप्यस्य तदा तामसः केवलतमोगुण-
वृत्तिप्रधानः कलिः स्मृतः ॥ ३० ॥

अथ कलिं विशिष्येत्तदोषान्प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना ।
यस्मात् मर्याः वक्ष्यमाणा विधाः स कलिरिति पूर्वोक्त सम्बन्धः क्षुद्र-

दृशः मन्दमतयः क्षुद्रभाग्या मन्दभाग्याः असतीरसत्यः “बुःशीला
कर्मशाचयडो नित्यं कलहकारिणी” इत्युक्तविधाः ॥ ३१ ॥

जनपदाः देशवासिनः इत्युभिश्वोरादिभिरुत्कृष्टाः उपद्रुताः
प्रजाभक्ष्याः प्रजापीडनपराः द्विजास्तु शिशनोदरपोषण-
पराः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुष्कवैरिणः निष्प्रयोजनवैरिणः शूद्रदाशोत्तराः प्राधान्येन
शूद्राणां दासाः ॥ २५ ॥

सत्त्वादयो गुणा आत्मनि मनसि परिवर्तन्ते पर्यायेण
वर्तन्ते ॥ २६ ॥

कथं तत्राह—प्रसीदतिति । यदा सत्त्वं प्रसीदति तदा मन-
आदीनि प्रसज्यानि भवन्ति लक्षणांतरमाह—ज्ञान इति । यद्यहा-
ज्ञानादिरुचिस्तदा कुत एतत्कल्पयत इत्यत्राह—यदिति । मन-
आदिप्रसादेन ज्ञानादिरुचिर्जायत इति यद्यस्मात्सत्त्वमाह
इति ॥ २७ ॥

वेदिनां यदा काम्यन्त इति कामास्तेषु कर्मसु यशसि चापा-
दनीयमिति स्नेहविशेषो भवति तदा बुद्धिमान् रजोवृत्ति-
तेति जानीत जानातु ॥ २८ ॥

यदा आत्मनि लोमादयो दृश्यन्ते तदा रजस्तमः रजस्तमो-
गुणवृत्तियुतं द्वापरे जानातु ॥ २९ ॥

यदा मायदयो दृश्यन्ते यत्र स कलिस्तामसस्तमोगुणवृत्ति-
मानित्युपलक्ष्यते विषादने विषयगता ॥ ३० ॥

यस्मात् कलिदोषात् क्षुद्रदृश मन्दभाग्याः लोकोपद्रवकर्म-
ज्ञाना वा वृत्तिहीना जीवर्त्तोपायरहिताः असतीरसत्यः ॥ ३१ ॥

इत्युत्कृष्टाः इत्युपद्रुताः “कुषादिसायाम्” इति घातुः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इत्युत्कृष्टा इत्येव एव उत्कृष्टा प्रधाना येषु ते ॥ ३२—४३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शूद्रदाशोत्तरा शूद्रकैवर्त्तप्रधानाः ॥ २५ ॥

येषां एकस्यापि ग्रहस्य सूर्योर्देहसायां सर्वेषां प्रदाया-
मन्तदंशा भवन्ति तथैकैकस्यापि युगस्य मध्ये चत्वारि युगानि
तिष्ठन्त्यतः कलिमध्येऽपि कदाचित् कदाचित् धर्महासस्तत्रा-
प्येकैकस्मिन् पुंस्यप्येव दृष्टव्यमित्याह—सत्त्वमिति । आत्मभ्यन्तः-
करणे परिवर्तन्ते यातायातं कुर्वन्ति ॥ २६ ॥

एतद्विदुर्ज्ञोति—प्रभवन्तीति । सत्त्वे निष्कामधर्मे ॥ २७ ॥

कार्येषु सकामधर्मेषु भक्तिः प्रीतिः ॥ २८ ॥

यदा काम्यानां कर्मणां कार्येषु कर्मस्थित्यर्थः । लकारा-
दधर्मेष्वपि प्रीतिस्तदा रजस्तमः प्रधानं द्वापरं जानीहि तत्र
लोमादयो भवन्तीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

यदा केवलस्वधर्मेष्वेव प्रीतिस्तदा तामसः प्रसिद्धः कलि-
रेव तदा मायाऽनुतादयः विषादने विषादः ॥ ३० ॥

अथ कलेर्दोषान् प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना तस्मात्कलेर्द्वेतोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अत्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ।
 तपस्विनो ग्रामवासा न्यामिनोऽत्यर्थलोभपाः ॥ ३३ ॥
 ह्रस्वकाया महाहारा भूर्यपत्या गतह्रियः ।
 शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ३४ ॥
 पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः ॥
 अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्ता साधु जुगुप्सिताम् ॥ ३५ ॥
 पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।
 भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥ ३६ ॥
 पितृभातृसुहृज्जातीन् हित्वा सौरतसौहदाः ।
 ननान्दृश्यालसम्वादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ॥ ३७ ॥
 शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपो वेषोपजीविनः ।
 धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् ॥ ३८ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शूद्राः दाशाः कैवर्ताश्च उत्तराः प्रधानाः यासु ताः
 शूद्रदासा इति पाठे तु शूद्राः दासाः भृत्यभूताः भार्यापुत्रादय
 एव प्रधाना यासु न तु गुर्वदयस्ताः ॥ ३५ ॥

युगानामुक्तवैषम्ये कारणमाह-सर्वमिति । आत्मानि मनसि
 परिवर्तन्ते अतः पुनरेऽपि हृदयन्ते ॥ ३६ ॥

प्रभवन्ति प्रवर्तन्ते ॥ ३७ ॥

भक्तिरुचिः ॥ ३८ ॥

काष्म्यानां कर्मणां वदा रुचिः ॥ ३९ ॥

माया वञ्चनीः तद्वद्विदितता विवादनमन्तर्धुःखित-
 त्वम् ॥ ३० ॥

अथ कलेर्दोषान् विस्तरेणाह-यस्मादित्यादि चतुर्दशभिः ।
 यस्मात् कलेर्दोषाः सत्याद्याः वक्ष्यमाणप्रकाशः भविष्यन्ति स
 कलिः स्मृत इति पूर्वेषां सम्बन्धः । क्षुद्राः अधर्मैकविषया
 इव हृदियेषां ते क्षुद्रमन्त्रं भार्ये येषां ते महद्वशनं मोजनं
 येषां ते असतीधर्मबाह्याः स्त्रीः समाभित्य सख्योऽपि स्त्रैरियः
 स्त्रैश्चाचारिण्यो भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥

वस्यवः उरुकटाः बल्लोत्कटाः येषु ते पाषण्डेः स्तब्धकधर्मा-
 भासैः दुषिताः अभिभूताः ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

जिस कलियुग में प्रजा के लोग बड़े लोभी दुष्टाचारी
 शुष्क बैर करने वाले मारपीट करने वाले और बहुत लूण्ण वाले
 होंगे, तथा उन्हों में छद्म और कैवल्य इत्यादि लोग प्रधान
 होंगे ॥ ३५ ॥

सत्त्व रज और तम ये तीनों गुण पुरुष में देख पड़ने हैं
 ये गुण काल से प्रेरित होकर आत्मा में परिवर्तन को प्राप्त
 हुआ करते हैं ॥ ३६ ॥

बस यही पहिचान है, कि-जिस समय मन बुद्धि और
 इन्द्रियें सत्त्व गुण में वसती हैं उसी समय में ज्ञान और
 तप में रुचि होती है, उसी समय सतयुग जानना चाहिये ॥ ३७ ॥

हे बुद्धिमन् ! राजन् ! जिस समय पर काम्य कर्मों में
 रुचि होती है, उस समय रजोगुण की वृत्ति जानना और
 उसी समय की प्रेताभी जानना चाहिये ॥ ३८ ॥

जिस समय लोभ असतोष मान दम्भ और मत्सर एवं
 काम्य कर्मों में रुचि होती है उसी, समय की रजोगुण
 तमोगुण मिश्रित व्यापार जानना ॥ ३९ ॥

और जिस समय में कपट, झूठ, आलस्य, निद्रा, हिंसा
 दुःख, शोक, मोह, मय, और बीजता होवे; उसी समय में
 केवल तमोगुण की वृत्ति वाला कलियुग जानना ॥ ३० ॥

जिस कलि के प्रताप से मनुष्य क्षुद्र हथि वाले, क्षुद्र
 मांस वाले, बहुत खाने वाले, कामी और भनहीन होवे न
 और स्त्रियें बड़ी खोटी व्यभिचारिणी होवेंगी ॥ ३१ ॥

वेशों में चोर बहुत होजायेंगे वेद पासगड से दुषित
 हो जायेंगे, राजा लोग प्रजा को मर्खण करने वाले होवें
 गे, ब्राह्मण लोग शिश्नोदर पराशण हो जायेंगे ॥ ३२ ॥

भीमरत्नामिश्रतमाचार्यटीका ।

अत्रता विविताचारशून्याः कश्चोवाः शीघ्रान्याश्च वटवो
 मर्खजारीणो भविष्यन्ति कुटुम्बिनश्च गृहस्थाः स्वयं मिवादन-

नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकशिताः ।

निरन्त्रे भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः ॥ ३६ ॥

वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः ।

हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

परा भविष्यन्ति नतु मित्रां दास्यन्ति, तपस्विनो वनस्थाः वनं हित्वा ग्रामवासा भविष्यन्ति न्यासिनो वनयोऽतीवार्थलोपा भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह-हृत्कथा इति । कटुकभाषिण्योऽप्रियवादिन्यः चौर्यं च मायां कपटमुच्यते साहसं यासां ताः ॥ ३४ ॥

किञ्च किराटा वणिजः पण्यमिष्यन्ति क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति किञ्च सर्वे जना अनापद्यपि जुगुप्सितां निन्दितां वार्तां वृत्तिं साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

सर्वोत्तममपि पतिं द्रव्यहीनं भृत्यास्त्यक्ष्यन्ति पतयश्च विपक्षं रोगादिभिर्व्यापारात्तमं कौलं कुलपरम्परायात् त्यक्ष्यन्ति अपयस्विनीर्दुग्धदोहाः ॥ ३६ ॥

सौरते सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव ननन्दरोऽत्र भार्याभगिन्यः श्यावा भार्याभ्रातरश्च तैः सम्वादो मन्त्रालोचनं येषां ते ननन्द इति वा पाठः ॥ ३७-३८ ॥

पिशाचसन्दर्शाः पिशाचसदृशाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अवताः स्वाश्रमोचितव्रतहीनाः अशौचाः शौचहीनाश्च भविष्यन्ति कुटुम्बिनो गृहस्थाः मिश्रवः मित्रादनपराः तपस्विनो वानप्रस्थाः ग्रामो वासो येषां ते वासशब्दोऽधिकरणाद्यन्तः न्यासितः तुर्याश्रमिणः अर्थलालपाः विचामेलाविगा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह-हृत्कथाः अल्पपरिमाणाः भूरीयपत्याति वासं ताः त्यक्तवज्राः कटुकभाषिण्यः अप्रियवादिन्यः चौर्यं च मायां कपटमुच्यते उच्यते साहसञ्चेति द्वन्द्वः ततो मन्वर्थासोचः ॥ ३४ ॥

किराटाः वणिजः संहृत्य व्यापारिणः पण्यमिष्यन्ति क्रयविक्रयादिव्यापारं प्रवर्तयिष्यन्ति शुद्राः सति व्यापारसंश्रद्धेष्टा भवन्ति किञ्च अनापद्यपि जुगुप्सितां निन्दितां वृत्तिं साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तमं सर्वोत्तममपि पतिं स्वामिने भृत्यास्त्यक्ष्यन्ति तथा पतयोपि भृत्यं विपक्षं रोगादिभिर्व्यापारात्तमं त्यक्ष्यन्ति कौलं कुलपरम्परागतं महाभागवतं धर्ममादवापसासतः कुम्भदोहाः त्यक्ष्यन्ति इति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

पिप्रिति । सौरते सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव ननन्दरोऽत्र भार्याभगिन्यः श्यावा भार्याभ्रातरश्च तैः सम्वादो मन्त्रालोचनं येषां ते कुतः स्त्रियाः स्त्रीविशेषाः ॥ ३७ ॥

शुद्रा इति । तपोवेषणोपजीवन्तीति तथा प्रतिग्रहीष्यन्ति तथास्त्रयमधर्मश्च अप्युत्तमासनमाधिरुह्य धर्मं वक्ष्यन्त्युपदेक्ष्यन्तीत्यर्थः । अत्रावतावटव इत्यनेनाश्रमिणां फलिकृतवेषकीर्तने मिहावलोकनन्यायेन हृत्कथा इति तत्कृतस्त्रीदोषकथनं तत एकेन तत्कृतवणिग्दोष कीर्तने ततो ब्राह्म्यां चातुर्वर्ग्यतद्दोषकथनं तत एकेन शुद्रदोषकीर्तनम् इति विभागः ॥ ३८ ॥

अथ चातुर्वर्ग्यासाधारणान् तत्कृतदोषानाह-नित्यमिति षड्भिः । उद्विग्नमनसश्चञ्चलमानसाः भीतिमानसा वा निरस्तेऽन्ये रहिते दुर्मिक्षेण करेण स्वामिग्राह्यभोगेन च कशिताः पीडिताः अनावृष्टिभयेनाप्यातुराः दुःखिताः ॥ ३९ ॥

वास इति वचसा यो मैथुनं वास आदिमिहीना पिशाचसन्दर्शाः पिशाचसदृशः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतपदरत्नावली ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अवताः महाव्रतादिव्रतहीनाः ग्रामकार्यादिव्रतहीना वा ॥ ३३ ॥

भूर्यपत्याः बहुसन्तानाः ॥ ३४ ॥

शुद्राः किराटाः किराटाः परिणतफलानि पण्यमिष्यन्ति विक्रेष्यन्ति कूटकारिणः चातुर्वर्ग्यकरणीलाः वार्ता कुसीदादिवैश्यवृत्तिम् ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तमं कुलदिनेति शेषः कौलं कुले विद्यमानं विपक्षम् आपदं प्राप्तं भृत्यं पतयत्यक्ष्यन्ति अपयस्विनीः क्षीररहिता गायत्र्यं त्यक्ष्यन्तीति शेषः ॥ ३६ ॥

सौरते सुरतमन्त्रविषये सौहृदं प्रेम येषां ते तथा श्वशुर-श्यावाभ्यां सह सम्यक् वाको येषां ते तथा ॥ ३७-३८ ॥

पिशाचवत्सदृशो दर्शनं येषां तथा ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतसाराथ्यदीपिका ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अवताः व्रतहीनाः शौचहीनाश्च भविष्यन्ति कुटुम्बिनो गृहस्था मिश्रवः मित्रादनपराः नतु मित्रां दास्यन्ति तपस्विनो वानप्रस्थाः वनं हित्वा ग्रामवासाः ग्रामगृहस्थानेव सतपो वर्तयिष्यन्तीत्यर्थः । न्यासिनो वनयोः अन्वर्थलोपाः विचसद्ब्रह्म प्रवर्तयन्ते ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रियो नयिष्यन्ति-वृत्तेति ॥ ३४ ॥

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ।

त्यक्ष्यन्ति च प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥ ४१ ॥

न रक्षिष्यन्ति मनुजा स्थविरौ पितरावपि ।

पुत्रान् सर्वार्थकुशलान् क्षुद्राः शिशोदरम्भराः ॥ ४२ ॥

कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।

प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥

यन्नामधेयं त्रियमाण आतुरः पतन्स्खलन्वा विवशौ गृणान् पुमान् ।

विमुक्तकर्मार्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायणदर्शिनी ।

किराटा वणिजः कूटकारिणः अधर्मेण कपटं कृत्वा पण्यि-
ष्यन्ति व्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ते किञ्च सर्वे एव वर्णाः अनापद्यपि
जुगुप्सितां वार्तां साधु मस्यन्ते ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तममपि पतिं निर्द्वयं भाय्यास्तथा भृत्या अपि
त्यक्ष्यन्ति पतयन् विपन्नं रोगादिग्रस्तं भृत्यं कौलं कुलपरम्परागत-
मपि त्यक्ष्यन्ति गाश्च वृद्धत्वादिपयस्विनीस्त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

ननान्दरोऽत्र भाय्याभगिन्यः ॥ ३७—४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षट्को ब्रह्मचारिणः अत्रता विहितव्रतहीनाः तत्र नैष्ठिका-
नालक्षणाह—अशौचाः बाह्याभ्यन्तरशौचहीनाः कुटुम्बिनो
गृहस्थाश्च भिक्षुवः तपस्विनो धानप्रस्था ग्रामे वासो येषां ते
तथा न्यासिनः संन्यासिनः अर्थेष्विन्द्रियार्थेषु लोलुपाः लम्पटाः
अविष्यन्ति ॥ ३३ ॥

पुनस्त्रीसमावसाह—दुस्वकाया इति ॥ ३४ ॥

किराटाः वणिजः क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति
अनापद्यतिजुगुप्सितां वार्तां वृत्तिं साधु मस्यन्ते ॥ ३५ ॥

भृत्याः निर्द्वयम् अखिलोत्तममपि तत्रापि कौलं परम्परा-
प्राप्तं पतिं पतयोपि विपन्नं वृद्धत्वादिना कार्यान्तर्ह भृत्यं च
त्यक्ष्यन्ति अपयस्विनीः कुम्भदोहाः त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

सौरते सुस्तहेतुकं सौहृदं येषां ते ननान्दरोऽत्र भाय्या-
भगिन्यस्तामिः इत्यादिश्च सम्बाधो मन्त्रालोचनं येषां ते ॥ ३७ ॥
३८ ॥ ३९ ॥

पिशाचानामिव सङ्गं कृशः कुर्यान् यासां ताः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ॥

ब्रह्मचारि लोग शौच और शास्त्र विहित आचार से
शून्य होजावेंगे, और कुटुम्बी अर्थात् गृहस्थ लोग भिक्षुक
होकर भिक्षाटन करेंगे आप भिक्षा न देंगे, तपस्विलोग
वनवास को छोड़ कर ग्राम वास करेंगे, एवं संन्यासी
लोग धनी और द्रव्य के बड़े धोमी हुआ करेंगे ॥ ३३ ॥

और फिर स्त्रियें कैसी होंगी कि—दुस्वकाय वाली अर्थात्
कद की छोटी पर आहार बहुत करेंगी और उन्हीं के लडके
लडकी बहुत होंगे और वे स्त्रियें बड़ी निर्लज्ज होंगी, सदा
कटुभाषण करने वाली तथा चोरी कपट और बड़े साहस
करने वाली होंगी ॥ ३४ ॥

और कपट करनेवाले क्षुद्र वनिज लोग जैसे २ क्रय विक्रय के
व्यवहारों को प्रवृत्त करेंगे, तथा सब लोग अनापत्ति समय में भी
निन्दितवृत्ति को अच्छी समझेंगे ॥ ३५ ॥

नौकर चाकर लोग अपने उत्तम स्वामी (मालिक) को धन हीन
होनेपर त्यागदिया करेंगे, तथा स्वामी लोग भी परम्परा से सदा के
काम करनेवाले नौकरों को आपत्तिग्रस्त होनेपर त्यागदिया करेंगे,
एवं कुम्भ नहीं देनेवाली गायों को पति लोग त्याग देंगे ॥ ३६ ॥

पिता, आता, सुहृद, और जाति के लोगों को छोड़कर अथुत
के निमित्त सौहृद करेंगे, और कलियुग में मनुष्य स्त्रीपरायण
होकर साखी और इशाले से सबाह किया करेंगे, और उनके सामने
दीन हुआ करेंगे ॥ ३७ ॥

तप के वेष से जीवन करनेवाले क्षुद्र लोग प्रतिग्रह [दान]
लिया करेंगे, और वह क्षुद्र लोग धर्म को न जानकर भी उत्तम
ऊँचे आसन पर बैठ कर धर्म का उपदेश करेंगे ॥ ३८ ॥

प्रजा के लोग दुर्मित्त और कर से पीड़ित होकर नित्य ही
उत्तम मनवाले रहेंगे, हे राजन् ! भूतल में भस्म तो रहेंगा नहीं तब
तिरस्त्र भूतल में अनावृष्टि के मय से लोग व्याकुल रहेंगे ॥ ३९ ॥

कलियुग में प्रजा के लोग वस्त्र, भोजन, पाल, शयन, विहित
मैथुन, स्नान, भूषण, इन सुखों से वंचित (हीन) होकर
पिशाच के सदृश होजायेंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकापिका ।

काकिणिके विशतिवराटकामात्रेऽप्यर्थे विषयभूते विगृह्य वैरं
कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

महान्तमनयेमाह द्वाभ्यां फलविति । त्रिलोकनाथानतं नम-
स्कृतं पादपङ्कजं यक्ष्यन्ति न पूजयिष्यन्ति पाषण्डै-
र्विभिन्नमनसा कृतचेतो येषां ते ॥ ४३ ॥

पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् ।

सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥

श्रुतः सङ्कीर्तितो ध्यातः पूजितश्चाऽऽहृतोऽपि वा ।

नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥ ४६ ॥

यथा हस्मिन् स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् ।

एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ॥ ४७ ॥

विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ।

नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ॥ ४८ ॥

अधिरस्त्रामिकृतमावायंदीपिका ।

विवशो गृणान् सन् विमुक्ताः कर्मरूपा अर्गलाः प्रतिबन्धा-
यस्य सः ॥ ४४ ॥

तदेवं कलिदोषान् प्रपञ्च्य प्रस्तुतं तन्निस्तारोपायमाह—पुंसामिति
षड्भिः। द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तान् तत्र द्रव्यदेशीतिषड्वै
आत्मा विषयप्रवणं मनः चित्तस्थः च्यानेन चित्ते स्थिरीकृतः
हरति क्षपयति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अयमेवोपायो नान्य इति सहष्टान्तमाह—यथेति । धातुजं
तन्नाशसंश्लेषजातं हेम्नो दुर्वर्णं मास्त्रिन्यं तत्र स्थितो ब्राह्म-
देव हन्ति हरति, नतु तोषादि एवं योगिनामपि विष्णुरेव
नतु योगादिकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव विवृणोति—विद्येति। विद्या देवतोपासना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

असुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विमुक्तकर्मशयः विमुक्तकर्मवासनः ॥ ४४—४६ ॥

दुर्वर्णो रजतम् ॥ ४७—४८ ॥

श्रीमद्भारवाच्यवाच्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथाविति । काकिणिके वराहिकामात्रेऽप्यर्थे विषये विगृह्य
विशेषं कृत्वाऽतः त्यक्तं सौहृदं यैः ते ॥ ४१ ॥

नेति । अविरोधं वृद्धौ अनेन "वृद्धौ च मातापितरौ" इत्यादिशास्त्रो
लङ्घनं सूचितं सर्वार्थेषु बुद्ध्युत्पत्तिरपि पुत्राञ्च रक्षिष्यन्त्यपि तु तेषां
विमर्शयति चित्तस्थो हति सावः ॥ ४२ ॥

महान्तमनसमाह—कलौ नेति ब्राह्मणं । हे राजन् ! त्रैलोक्य
त्रायेन ब्रह्मणा अनन्तं तमस्कृतं पादपद्मं यस्य तम् अच्युतं न
यक्षयति नारायणियमिति तत्र हेतुः पापपदैर्विमिश्रमज्जया
कृतं चेतो येषां ते ॥ ४३ ॥

यन्नामधेयमिति । त्रिपमाणाऽन्यतमः पुमान् यस्य भगवतो
नामधेयं गृणान् कीर्तयन्विमुक्ताः कर्मरूपा अर्गलाः प्रतिबन्धा-
यस्य सः उत्तमां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति तं भगवन्तं न यक्षयति
अत्रातुरो रोमादिपीडितः पतच्छब्देन पतितो विवक्षितः क्लृप्त-
च्छब्देन स्वधर्माभ्यासादविधुरः तत्र त्रिपमाणा मरणाच्चरमेवो-
त्तमां गतिं प्राप्नुवन्ति इतरेवाप्रयाणाच्चरतेः कीर्तनेति सावः ।

[११]

यद्वा, सातुलान्यतमोपि त्रिपमाणा गृणान् प्राप्नोतीति
सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

तदेवं कलिदोषान् प्रपञ्च्य तन्निस्तारोपायमाह—पुंसामिति
षड्भिः। द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तान् तत्र द्रव्यदेशीतिषड्वै
आत्मा विषयप्रवणं मनः चित्तस्थः च्यानेन चित्ते स्थिरीकृतः
हरति क्षपयति ॥ ४५ ॥

कथं चित्तस्थो भवतीत्यत आह—श्रुत इति । श्रवणादिविषयः
सन् हृत्स्थो भवति ततो जन्मायुतस्यापि अशुभं जन्मायुताजित-
मपि पापमित्यर्थः धुनोति नाशयति ॥ ४६ ॥

तदेवं हृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति । धातुस्तास्मादिः तत्संश्लेष-
जातं हेम्नो दुर्वर्णं तत्र स्थितो वह्निर्हरति, एवं योगिनामात्म-
स्थितो मनसि स्थितो विष्णुरशुभाशयं हन्ति आशयो मनस्तस्य
मास्त्रिन्यं हन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इतोऽन्य उपायो नास्ति इत्याह—विद्येति । यथा त्रिविधपरि-
च्छेदरहितेऽप्युपासकानुग्रहाय हृदिस्थे सत्यन्तरात्मा मनोऽन्यतमशुद्धि-
लभते तथा विद्यादिभिर्तत्त्वमते तत्र विद्या शास्त्राध्ययनं तपोऽन-
शनादि वर्णाश्रमधर्मो वा प्राणनिरोधः प्राणजयः मैत्री अहिंसा
मतम् एकादशीव्रतादि जप्यं मन्त्रजपः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भजयज्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विगृह्य विग्रहं वैरं कृत्वा काकिणिकेऽर्थे असत्प्रपन्न-
विषये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पापपदशास्त्रेणैतद्विषयेण विमिश्रचेतसः व्यामोहित-
चित्ताः ॥ ४३ ॥

किं माहात्म्योऽयं भगवान् येन तद्यजने सप्रयोजनं स्यादिति
तत्राह—यन्नामधेयमिति । विमुक्तं कर्मलक्षणमर्गलं तालकीलं यस्य
स तथा विषयस्तकर्मवन्धन इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

केनोपायेनेत्यादिना पृष्ठं परिहर्तुमाह—पुंसामित्यादिना । द्रव्य-
देशात्मसम्भवान् द्रव्यदेशस्वभावोद्भूतान् किमपि नावशिष्यतेऽतः
सर्वमित्युक्तम् ॥ ४५ ॥

चित्तस्थितिमाये नानासाधनमाह—श्रुत इत्यादिना । अशुभम्-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्युपलक्षणं प्रथमकर्मभोगावतनप्रारम्भभृतिसम्पादिताशुभ-
मित्यर्थः ॥ ४६ ॥

मन्दाधिकारिणः क्षिप्रप्रवृत्त्यर्थं सदृष्टान्तमाह—यथेति। शास्त्रांका
अष्टादशदोषा दुर्वर्णमित्यनेन गृह्यन्ते धातुजं गैरिकसमुद्भवं
वा आत्मगतः चित्तगतः अशुभाशयं पापराशिं पापसंपृक्त-
जडमनो वा ॥ ४७ ॥

विद्यादिनास्तःकरणशुद्ध्या श्रेयः स्वास्तिकचित्तस्थेन हरि-
शोति तत्राह—विद्येत्यादिना । प्राणानिरोधः प्राणाशामः अन्तरात्मा
अन्तःकरणं हृदिस्थे सति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदानीं पाषण्डविभिन्नचेतस्त्वेन तद्याजनवैमुख्यं तु तन्नाम-
विमुखानामेव स्वादित्यभिप्रेत्य प्रायेणेत्येव वचनक्ति—यजामेति ।
नामान्येवोपसंहारिष्यते—कलेरित्यादिकाश्रयाम् ॥ ४९ ॥

यदेव नाम भगवद्रूपेण स्फुरन् तद्विदधातीत्याह—पुसा-
मिति ॥ ४५ ॥

भगवतः स्वीभाव एव तादृश इत्याह—श्रुत इति त्रिभिः ॥ ४६ ॥
तत्स्वीभावस्त्वयं नान्यत्र सम्भवतीत्याह—यथेति आश्रयाम् ।
॥ ४७—४८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंकशिनी ।

काकशिपुके विद्यतिवराटिकामात्रेऽपि अयंविषये विगृह्य
कलहं कृत्वा ॥ ४१—४२ ॥

किञ्च, कलेः सन्धानात्परं तु महान्तमनयमाह—कलाविति ।
आश्रयाम् ॥ ४३—४४ ॥

बहुक्तं केनोपायेन कलिकोषान् नाशयिष्यन्ति तत्रोत्तर-
माह—पुसामिति ॥ द्रव्यदेशमनःशुद्ध्यभावेन सम्भवो येषां
तान् चित्तस्थः स्मृतः सन् न केवलमेतानेव दोषान् हरति
अपितु प्राचीनावाचीनं सर्वमपि पापमित्याह—श्रुत इति ॥ ४५—४६ ॥

किञ्चान्तःकरणशुद्धौ भगवत्स्मरणविशेषोपायो नान्य इति
सदृष्टान्तमाह—यथेति । धातुजे तादृशसिद्धयुक्तं हेमन्तो-
दुर्वर्णमालिन्धं तत्र स्थितौ वहिरेव हरति नतु तोषादि एवं
योगिनामपि विष्णुरेव जतु वमनिषमादिकम् ॥ ४७ ॥

एतद्विदुषोति—विद्योति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काकशिपुके विद्यतिवराटिकामात्रे अयं विगृह्य विरोधं
कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्रायेणेत्यनेन भगवद्रूपदीपाः केचित्समाराधयिष्यन्त्यपीति
सूचितम् ॥ ४३ ॥

विमुक्तो निवृत्तः कर्मोत्तमः कर्मरूपः अर्गलो यस्य
सः ॥ ४४ ॥

अथ कलिकोषनिस्तारोपायं दर्शयति—पुसामिति षड्भिः ।
द्रव्यैः अयुक्तानादिभिः देशैर्युक्तस्थैः आत्मना मलिनैर्न
मनसा सम्भवो येषां नान् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

आत्मगतः मनोगतः अशुभाशयमशुभयुक्तं मनः शोच-
यतीति शेषः ॥ ४७ ॥

विद्या शास्त्राध्ययनम् तपः वर्णाभिमर्शः प्राणानिरोधः
प्राणजयः मैत्री सर्वेषु दया अन्तरात्मा मतः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

कलि में एक दमड़ी के वास्ते भी छड़ाई कर अपने
सुहृदपने को छोड़ दिया करेंगे। और एक दमड़ी के वास्ते
ही प्रियप्राणों को त्याग देंगे, और अपने लोगों को भी
मारेंगे मरने मारने पर तयार रहेंगे ॥ ४१ ॥

कलि के मनुष्य अपने माता पिताओं का अति वृद्ध
होने पर भी पालन नहीं करेंगे, अपने पुत्र सब कार्य में
कुशल होंगे तो भी उनका पालन नहीं करेंगे। क्योंकि ?
जने निर्दिष्ट दिन शिशोदर पराधन होंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! एक और बड़ा मनर्थ होगा, कि—कलियुग
में जगत के परम गुरु, और त्रिलोकी के नाथ जो ब्रह्म
रुद्र इन्द्रादिक हैं वे भी जिनके भीचरणकमल को सदा
नमस्कार करें, ऐसे अजयुत भगवान् भीविष्णु का मनुष्य
लोग पाषण्डसे विभिन्न चित्तवाले होकर प्रायः नहीं पूजन
करेंगे ॥ ४३ ॥

आतुर पुरुष मरने समय, गिरने पर, जिसबने पर,
विवश होकर भी जिन भगवान् के श्रीनाम का ग्रहण
करता हुआ, कर्म की मर्माणा (बैड़ी) से छूटकर उत्तम गति को
को प्राप्त होता है, कलियुगमें उनही भीविष्णु भगवान् को
मनुष्य नहीं पूजेंगे ॥ ४४ ॥

द्रव्य देश और आत्मा से होने वाले कलिकृत पुरुषों के
सम्पूर्ण दोषों को भीपुरुषोत्तम भगवान् चित्त में स्थित
होकर हरते हैं ॥ ४५ ॥

अवगण करने से, कीर्तन करने से, ध्यान करने से, पूजन
करने से भगवान् हृदय में स्थित होजावें, तब मनुष्यों के
कोटी जन्म के पापों का तत्काल में नाश कर देते हैं ॥ ४६ ॥

जैसे कि—अग्नि, सूर्य के तपाने से सूर्य के भीतर में जाकर
अप्य धातु के छोटे वर्ण को नष्ट करता है। उसीप्रकार
योगियों के हृदय में स्थित होकर भीविष्णु भगवान् योगि-
जनों के छोटे अन्तःकरण को शुद्ध करते हैं ॥ ४७ ॥

विद्या, तप, प्राणाशाम, मैत्री, तीर्तस्नान, व्रत, दान,
अप, इन सबों से मन उस प्रकार की शुद्धि को नहीं
प्राप्त होता है, जैसा कि—मनुष्य भगवान् भीविष्णु के
हृदय में स्थित होने से शुद्ध होता है ॥ ४८ ॥

तस्मात्सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् ।

प्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् ॥ ४६ ॥

प्रियमाणैरभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः ।

आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥

कलेर्दोषनिधेरान्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥

कृते यद्व्यायतो विष्णुं त्रतायां यजतो मखैः ।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे युगानुवर्णनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

आत्मभावं स्वस्वरूपम् ॥ ५० ॥

इदानीं कलिं स्तौति द्वादशस्कन्धे-कलेर्दोषनिधेरान्नस्ति ॥ ५१ ॥

तत्सर्वं हरिकीर्तनादेव कलौ भवति नास्त्यस्मिन् युगे उक्तं च—

“व्यायतकृते यजन्त्येते त्रतायां द्वापरेऽजन्तम् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कल्पं केशवम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीष्मस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीष्मस्वामिकृतशुक्लपञ्चमीयम् ।

आत्मभावं आत्मस्वभावं साक्षात्पत्तिरित्यर्थः । “तद्भावभाव-
मापन्नाः” इत्यादिशब्दैकाश्यां तत्र हि भावशब्दः स्वभाववाची
अस्यया द्वितीयभावशब्दान्वयात् ॥ ५०—५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं

शुक्लपञ्चमीये द्वादशस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीष्मस्वामिकृतशुक्लपञ्चमीयम् ।

उपायोपदेशमुपसंहरति—तस्मादिति । हि तस्मात्ततो ह्यव-
स्थापनादवहितचित्तो प्रियमाणः परां गतिं याति तस्मात्तं हृदिस्थं
केशवं कुरु इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इममेकार्थं हृदीकर्तुं पुनरप्याह—प्रियमाणैरिति । आत्मभावमात्म-
स्वभावं साक्षात्पत्तिरित्यर्थः । “तद्भावभावमापन्नाः” इत्यादिशब्दै-

काश्यात् तत्र हि प्रथमभावशब्दः स्वभाववाची अस्यया द्वितीय-
भावशब्दान्वयात् भवेति सर्वसाधनद्योतकं ब्रह्मभावं नयतीत्यत्र
हेतुत्वेन तं विशिनष्टि—सर्वात्मा सर्वेषामात्मनामात्मा आत्मनो हि
शरीरे निरतिशयप्रियमतस्तद्रूपमनर्थं दूरीकरोतीति भावः । अनेन
प्राप्त्यर्थोपयुक्तनिरतिशयपुरुषार्थरूपत्वञ्चोक्तम् आत्मा हि निरति-
शयप्रतिविषयः प्रापकत्वोपयुक्तं सौख्यममाह—सर्वसंश्रय इति ।
आत्मत्वादेव सर्वैः संश्रियते इति संश्रयः स्वात्मा हि स्वास्मिन्नेव
सुखम् इति भावः ॥ ५० ॥

अयं बहुदोषाकरोयं कलिः सर्वथा भगवत्प्राप्तिं निरुन्ध्यादि-
त्यभिप्रायमाह—कलेरिति । दोषनिधेरपि कलैः काश्चिद्वनितर-
साधारणो महान् गुणोऽस्ति, कोऽहो ! भगवतः कीर्तनादेव मुक्त-
सङ्गः निरस्तप्राप्तिप्रतिबन्धकः परं परमपुरुषं व्रजेदित्येषः ॥ ५१ ॥

कृतादिषु ध्यानयागार्चनानां परफले तत्सर्वं कलौ हरिकीर्तना-
देव भवति कीर्तनं त्वन्नाप्राप्यायानुवृत्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीष्मस्वामिकृतशुक्लपञ्चमीयम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीष्मस्वामिकृतशुक्लपञ्चमीयम् ।

उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४६ ॥

आत्मभावम् आत्मनि भक्तिं नयति प्रापयति सर्वमाह—इति
सर्वात्मा सर्वस्य सत्त्वो यस्मात्स सर्वसत्त्वः ॥ ५० ॥

कलिः केवलं न दोषाकर एवास्ति गुणावादकोपि भवति
औपलोचितद्रव्यवदित्याह—कलेरिति ॥ ५१ ॥

ध्यानादिमन्त्रासाधनमन्त्रेण कीर्तनमात्रेण संसारवन्धः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्माकः कथमित्याशङ्क्य तत्तद्युगेषु भगवत्कल्पितत्वेन युक्तमित्य-
भिप्रेत्याह—कृत इति । कृते यत्तस्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं तत्पृष्टार्थान् सर्वान् समापयिष्यंस्तत्कृतं व्यमुपदि-
शति—तस्मादिति । सर्वात्मना सर्वेणैव प्रयत्नेन तत्रैव कैमु-
त्येन हेतुमाह—प्रियति । हि यस्मादन्वयोऽपि यः कश्चित् प्रिय-
माणोऽप्यवहितः तस्मिन् कृताऽवधानश्चेत्तत्तन्मात्रादेव परां
सर्वोत्कृष्टां गतिं याति त्वं पुनस्तस्य परमान्तरङ्गः किमुते-
त्यर्थः ॥ ४६—५० ॥

अत एव चान्येऽपि प्रियमाणौ रभिष्येयः आत्ममात्रं परमप्रेम्णा
आत्मतुल्यतां कलिकोषप्रशमनत्वेन नामकीर्त्तनस्मरणमाहात्म्य-
मुक्तवोपसंहरति—कलेरिति । स च श्रेयोऽतिक्रमहेतूनां दोषाणां
निषेधेऽपि कलेरेको गुणः कीर्त्तनादरूपो महानेवास्ति कंसादेः
भीतिरदादर इव अतस्तस्य विघ्नोद्यमाभावात् सिद्ध्यत्येव नाम
कीर्त्तयितेत्याह—कीर्त्तनादेवेति ॥ ५१ ॥

कीर्त्तनं हि कलावपि सर्वगुणधारिणिरित्याह—कृत इति ।
यद्यप्य कृतादिषु तेन तेन साधनेन स्यात् तच्च तदित्येकयो-
षात्तत्सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एवाक्तमन्यत्र—

“ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां व्यापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केचनम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतो प्रियमाणोऽपि जामिलादिसदृशोऽपि जनः अवहितः
न विद्यते इत्यहितम् अवहितं अवधानं यस्य तथाभूतोऽपि ततः
केचनान् यथाकथञ्चिदपि स्मृतात् अभिष्येयः ध्यातुं शक्यश्चे-
त्तदा आत्ममात्रम् आत्मनि प्रेमायां नयतीति तान् प्रापयति ननु
तत्समये भगवद्विज्ञानं तेषां कथं प्रेयं स्यात्तत्राह—सर्वात्मा
लोकान् जामेनुनाम सन्तु जानाति एवेत्यर्थः । ननु कथं
सकृद्विज्ञानमात्रादेव प्रेमायां वदति तत्राह सर्वेषां माध्यानां
च सम्भवो यस्मात् सः महोदारस्य तस्य किमेतद्विप्रमिति
भावः ॥ ४६—५० ॥

इदानीं कलेः सर्वेष्वपि युगेभ्यः श्रेष्ठ्यमाह—कलेरिति
द्वाङ्मयम् । दोषाणां निषेधेऽपि कलेरेको गुणो राज्ञास्ति विशज-
मानो राजेवास्ति यथा एक एव राजा असङ्ख्यानपि दस्युन्
हन्ति तथैवैक एव गुणः सर्वानप्युक्तलक्षणदोषान् हन्तीति भावः
स एव कः ? तत्राह—कीर्त्तनादेवेति । नात्र ध्यानादेरप्यपेक्षेत्यर्थः ।
यत्र कीर्त्तनादेव किमुत कीर्त्तनसहितध्यानादिभ्यः परं सर्वो-
त्कृष्टपुरुषार्थं प्रेमायाम् ॥ ५१ ॥

सर्वयुगगतानि भगवत्प्राप्तिसाधनानि कलेरेक एव वदति
तत्रापि स्वस्मत्त्वादेकस्मात् सर्वयुगमात्र कीर्त्तनादेव वदा-
तीत्याह—कृत इति । तत्सर्वं हरिकीर्त्तनादेव भवति ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

द्वादश्य तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतचिदान्तप्रदीपः ।

आत्ममात्रं स्वसाम्यम् ॥ ५० ॥

अथ कलेर्महान्तं गुणमाह—कलेरिति द्वाङ्मयम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतचिदान्तप्रदीपे

तृतीयोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! तुम तो अब मरनेवाले हो, तस्मात् सर्व
प्रकार से श्रीकेशव को सावधान होकर हृदय में स्थित करी,
तिसीसे उत्कृष्ट गति को प्राप्त होवोगे ॥ ४६ ॥

प्रियमाण लोगों को अवश्य ही श्रीविष्णु भगवान् का
ध्यान करना चाहिये । हे राजन् ! वे सर्वात्मा और सर्व
के आश्रय श्रीविष्णु भगवान् अपने जन को अपने सहस्र
कर लेते हैं ॥ ५० ॥

हे राजन् ! यह कलियुग लोगों का मरुटार है, परन्तु
इसका एक बड़ा ही उत्तम गुण है, कि—पुरुष श्रीकृष्ण
के कीर्त्तन मात्र करने से मुक्तसङ्ग होकर परमात्मा को
प्राप्त हो जाता है ॥ ५१ ॥

देखो कृतयुग में जो फल श्रीविष्णु भगवान् के ध्यान
करनेवाले को होता रहा, और त्रेतायुग में वहाँ से श्रीविष्णु
भगवान् की पूजा करनेवाले को जो फल होता रहा, और
द्वापर युग में जो श्रीहरि की परित्याग से फल प्राप्त
होता रहा, वे तीनों युगों के तीन प्रकार के फल कलियुग में
केवल एक श्रीकृष्ण के कीर्त्तन मात्र से प्राप्त होते हैं ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे तृतीय अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं ० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप ॥

कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥ १ ॥

चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।

सङ्कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशास्पते ॥ २ ॥

तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता ।

त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥ ३ ॥

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।

शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चाऽऽत्मभूः ॥ ४ ॥

द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥ ५ ॥

एष प्राकृतिको राजन्! प्रलयो यत्र लीयते ।

आण्डकोशस्तु सङ्घातो विघात उपसादिते ॥ ६ ॥

पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति ।

तदा निरत्रे ह्यन्योऽन्यं भक्षमाणाः क्षुधाऽर्दिताः ॥ ७ ॥

क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ।

सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं साम्बर्तको रविः ॥ ८ ॥

श्रीपरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्थे तु चतुर्थोऽंशः । यथा नैमित्तिकादयः ।

तत्र संसारनिस्तारो हरिर्कीर्त्यै च वर्धते ॥

कविकोषनिवर्तकं हरिनामसङ्कीर्तनादिकं स एव च कबौ परमो धर्म इति प्रह्लादयस्योत्तरमुक्तम् । यच्चान्यत्पुष्टं प्रलय-कल्पयोर्मानं ब्रूहीति तद्विद्वान् । तृतीयस्कन्धोक्तकालमानानुवा-पूर्वकं निरूपयति-काल इति । "स कालः परमाणुवै यो भुङ्क्ते परमाणुनाम" इत्यादिना कालः कथितः "चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । सङ्ख्यातानि सङ्ख्याणि त्रिगुणानि शतानि च" इति युगमानं कथितम् ॥ १ ॥

तत्र कल्पमानमाह-चतुर्युगेति । यत्र चतुर्दश मनवः कमेया भवन्ति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः नैमित्तिकः प्राकृतिकः आसन्निको निस-

श्चेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह-तदन्त इति आश्रयम् । तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

नैमित्तिकत्वं दर्शयति, यत्र ब्रह्मा विश्वसृक् भीमाराधयौ विश्वमात्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसङ्ख्य शेते आत्मभूमेत्या च तस्मिन् शेते तयोरभेदविवक्षया वा ब्रह्मण एवानन्तासनत्वं-मुक्तं ब्रह्मणो निद्रां निमिषीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह-आश्रयम् । द्विपरार्धे तु ब्रह्मण प्राणसि सप्तप्रकृतयो महद्दङ्कारपञ्चतन्मात्राणि ॥ ५ ॥

सङ्घातो मह्वादिकार्यभूतः प्रकृतीनां तत्कार्यब्रह्माण्डस्य च प्रलयात्प्राकृतिक इत्यर्थः । विघातं विघातकारणे उपसादिते सति ॥ ६ ॥

श्रीचरित्राभिकृतभाष्यदीपिका ।

तदेवाऽऽह-पर्जन्य इत्यादिना । बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणैव ततः प्राक्त-
नेन ग्रन्थेन ॥ ७ ॥

सामुद्रादिकं सर्वरसं रविः पिबते आकर्षति ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

॥ १-३ ॥

आत्मभूशब्दस्य चतुर्मुखपरत्वे तत्स्थानन्तासनत्वं प्रासाद-
कृत्वापर्यङ्कन्यायादुपपद्यते "कृष्णानाभिर्द्रोक्षूतकमलोदरशायिने"
इत्यनन्तशयनभगवन्नामिष्यशायित्वं स्मर्यते ब्रह्मणः ॥ ४ ॥

सप्तप्रकृतयः महदहङ्काराकाशादयः ॥ ५ ॥

यत्र प्रलये अण्डकोशो लीयत इत्यन्वयः । विधाते
शैथिल्ये ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ चतुष्टयं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तृतीयस्कन्धोक्त-
कालखरुणानुवादपूर्वकं निरूपयितुमारभते-काल इति । ते तुष्टय-
कथित इति सम्बन्धः । परमाणुः आदिर्यस्य द्विपरास्त्रमवाधिरुत्तरा-
वधिर्यस्य सः कालः कथितः "स कालः परमाणुर्वा यो मुङ्क्तं
परमाणुताम्" इत्यादिना कथितः तथा "चत्वारि त्रीणि द्वेचैकं
कृतादिषु यथाक्रमम् । सङ्ख्यातानि सहस्राणि त्रिगुणानि शतानि
च" इति युगमानं च कथितम् इत्यर्थः । इदानीं कल्पलयावपि शृणु
तथोर्मानं शृणु इत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र तावत्कल्पमानमाह-चतुर्युगसहस्रमिति । कल्पो द्विविधः
दैनन्दिनो महाश्चेति तत्राद्यो ब्रह्मणो दिनात्मकः एव कल्प-
इत्यभिधीयते ते विशिनष्टि-हे विशारूपते । यत्र कल्पे चतुर्दश-
मनवः क्रमेण भवन्ति मन्वन्तरमात्रं तु "स्वस्व कालं मनुभुङ्क्ते
युगानामेकसप्ततिम्" इति तृतीयस्कन्ध एवोक्तमप्यनुसन्धेयम्
इति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको
नित्यश्चेति । तत्र नैमित्तिकं प्रलयं निरूपयति-तदन्ते इति
अभिप्रायः । तदन्ते चतुर्युगसहस्रांते प्रलयस्तावाम् चतुर्युगसहस्र-
परिमाणः सैव ब्रह्मो शास्त्रि विमान्ते चतुर्युगसहस्रान्ते निवृत्ते
अगस्त्यापारः चतुर्मुखश्चेति स नैमित्तिकः प्रलय इत्यर्थः । तदे-
वाह-अथ इति । यत्र रात्रौ इमे मूरादयस्त्रयो लोकाः प्रलयाय
कल्पान्ते भूमीना भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एव नैमित्तिकः प्रलयः प्रोक्तः तत्र नैमित्तिकशब्दस्य प्रकृतौ
निमित्तमाह-यत्र विश्वसृजिति । विश्वसृजः शयननिमित्तकत्वा-
दस्य प्रलयस्य नैमित्तिकत्वं कथम्भूतः शते इत्यत्राह-मनन्तः
शेषः आसन्नं शयना यस्य सः विश्वमात्मसात्कृत्य आत्मगतं
कृत्वा स्वास्मिन्नुपसंहस्येति यावत् । अत्र विश्वसृगात्मभूशब्द-
योश्चतुर्मुखपरत्वे तत्स्थानन्तशयत्वं प्रासादकृत्वापर्यङ्कन्याया-
दुपपद्यते "कृष्णानाभिर्द्रोक्षूतकमलोदरशायनः" इत्यनन्तशयन-
भगवन्नामिष्यशायित्वं ब्रह्मणः स्मर्यते इति ॥ ४ ॥

एवं दैनन्दिनकल्पः नैमित्तिकप्रलयश्च निरूपितः अथ
महाकल्पं प्राकृतप्रलयं च निरूपयति-द्विपरास्त्रं इति । द्विपरास्त्रं
इत्यनेनायमेव महाकल्प इति सूचितम् सप्तप्रकृतयः महद-
हङ्कारौ भूतपञ्चकश्चेति सप्त अयं सप्तप्रकृतीनां लयात्मकत्वात्
प्राकृतिको लय इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतयः सप्त कथं लीयन्ते इत्यत्र तत्प्रकारं वक्तुं प्रकृतौति
यत्र लीयते इत्यादिना । विधाते विनाशनिमित्ते उपसादिते उप-
गते सति सङ्घातः प्रकृतिसप्तकसङ्घातः परिणामरूपोऽण्डकोशः
येन प्राकृतिके प्रलये लीयते ॥ ६ ॥

कोऽसौ विधात इत्यत्र आह-पर्जन्य इति । अवर्षतीति सप्तम्यन्तं
शतवर्षाणि पर्जन्ये ऽवर्षति सतीत्यर्थः । निरक्षरिति विज्ञेयस्य
आर्षः अन्योन्यं भक्ष्यमाणाः प्रजा एवमुपद्रुताः कालेन शनैः
क्षयं वास्यन्तीति सम्बन्धः । सामुद्रमिति समुद्रादिषु भवं रसं
जलं साम्बतको रविः प्रक्षयादित्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

भगवत्कटाक्षप्रेक्षणान्वितकल्पप्रलयप्रकारं तत्स्वरूपं भागवत-
प्रवृत्तिं च कथयत्यस्मिन्प्रश्नाये तत्रादावुक्तमनूद्य वक्तव्यं प्रलिवि-
धत्ते-काल इति कथितस्तृतीयस्कन्धे । अथ कल्पप्रलययोरपि
कालाधीनत्वेन तत्स्वरूपप्रवृत्तयानन्तरम् ॥ १ ॥

यत्र दिने ॥ २ ॥

यस्य दिनस्यान्ते ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी यत्र रात्रौ ॥ ३ ॥

यत्र प्रलये आत्मसारकृत्य आत्मनि निधाय ॥ ४ ॥

सप्त प्रकृतयः महदहङ्कारावाकाशादिपञ्चभूतानि ॥ ५ ॥

यत्र प्रकृतिप्रलये सङ्घातश्चतुर्विधानितस्वसमुद्रात्मकः, प्रलय-
प्रकारमाह-विधात इति । विधाते प्रलये उपसादिते आसवे
सति ॥ ६-७ ॥

"कल द्रवयो" इति धातोः कालेन द्रवणाहेतुना सामुद्रं
समुद्रस्य विद्यमानं रसं जलं दैहिकं देहस्य विद्यमानं रसं
रेतोवत्तया वीर्यं भूमे रसं तिकादिवक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १-३ ॥

एव नैमित्तिक इत्यपलक्ष्यं मन्वन्तरनिमित्तत्वमपि तदन्त-
र्भूतं शेषम् ॥ ४-२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायवर्शिनी ।

नैमित्तिकाद्यान् प्रलयांश्चतुर्थे चतुरः क्रमात् ।

उक्तोपसङ्गहार श्रीशुकः कृष्णकथामृतम् ।

अथ पृष्ठे प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्र तृतीयस्कन्धोक्त-
कालानुवादपूर्वकमाह-काल इति, ॥ १-२ ॥

तावान् चतुर्युगसहस्रपरिमाणः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

प्रलयश्चत्वारस्तत्रैव प्रलयो नैमित्तिकः प्रथमः विश्वसृक् श्रीनारायणः आत्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसहृत्य शेते आत्मभूतब्रह्मा च तस्मिन् प्रविश्य शेते अत एव ब्रह्मणो निद्रां निमिषीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिकः एष एव दैनन्दिन-शब्दवाच्यश्च ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्विपरार्द्धेति ब्राह्मणम् । आद्यः परार्द्धोऽपक्रान्त एव द्वितीयेपि परार्द्धे अतिक्रान्ते सति ब्रह्मण आयुः समाप्तौ सत्यां सप्तप्रकृतयो महद्बहुकारतन्मात्रपञ्चकानि ॥ ५ ॥

प्रकृतेः सकाशादुद्भूतवस्तूनां प्रकृताधेव प्रवेशात् प्राकृतिकः सङ्घातः महदादितत्त्वसमूह एषाण्डकोशः विघाते विघात-काल उपसजे सति ॥ ६ ॥

तत्र प्रकारमाह-पञ्चम्य इति, ॥ ७ - ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं राजदेहाद्युपलक्षितं सर्वं प्राकृतं निरोधविषयमुक्तत्वाऽथ निरोधं प्रपञ्चयति । चतुर्याध्यायेन, तत्र तावत् सप्तपृष्ठं कलिदोष-निवृत्त्युपायादिकं तदुत्तरं दत्त्वा यच्च पृष्ठं युगान्तिवनेन युग-मानमिति प्रलयकल्पयोर्मानं, कालस्य च गतिं ब्रूहीति, तदुत्तरमाह-काल इति । ते तुष्टं "सकालः परमाणुवै चो भूतकै परमाणुताम्" इत्यादिना तृतीयस्कन्धे कालः कथितः "चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । संख्या-तानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च" इति युगमानं च कथि-तम् अधुना कल्पप्रयावापि शृणु तयोर्मानं शृणु इति यावत् ॥ १ ॥

तत्र तावत्कल्पमानमाह-चतुर्युगसहस्रमिति, ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको नित्यश्च, तत्र तावन्नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह-तदन्त इति । तदन्ते तस्य चतुर्युगसहस्रारमकस्य ब्रह्मणो दिनस्यान्ते तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः प्रलयः सैव ब्राह्मी शक्तिः ॥ ३ ॥

यत्र विश्वसृक् श्रीनारायणः अनन्तः शेषः आसने शयना-यस्य सः विश्वं लोकत्रयमात्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसहृत्य शेते आत्मभूः ब्रह्मा च तस्मिन् शेते स च श्रीमन्नारायणो ब्रह्मणो निद्रां निमिषीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्य-भिधीयते कल्पान्ते श्रीनारायणो ब्रह्मादीनां प्रवेश उक्तो हरिवंशे

"ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा प्रमथं विश्वतो मुखम् ।

सर्वं देवगणाश्चैव त्रयलिशसं कन्दजाः ।

प्रविशन्ति महायोग हरिं नारायणं प्रभुम्" ॥

इति ॥ ४ ॥

अथ प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्विपरार्द्धे इत्यष्टादशभिः । महद्बहुकारौ पञ्चतन्मात्राणि त्रयेव सप्त ॥ ५ ॥

एष ब्रह्ममाण्यकारणार्थमकायाः प्रकृतेर्वक्ष्यमाणेन प्रका-रेण परे देवे लयात् प्राकृतिको लय इत्यभिधीयते इत्याह-एष इति विघाते विनाशनिमित्तं उपसाहिते कालेन भाषिते सति सप्तप्रकृतिसङ्घातः अपण्डकोशः लीयते मूलप्रकृतामिति शेषः ॥ ६ ॥

तदेवाह-पञ्चम्य इत्यादिना ॥ ७ ॥

पिबते आकर्षति ॥ ८-९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीहरये नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! परमाणु से लेकर द्विपरार्द्ध पर्यंत कालका वर्णन तथा युगों का परि-माण हमने तुमारे आगे तृतीय स्कन्ध में वर्णन किया, अब तुम सावधान होकर कल्प और प्रलय को श्रवण करो ॥ १ ॥

एक सहस्र चतुर्युगी को ब्रह्माजी का दिन कहते हैं, और उसी का नाम कल्पभी है, हे राजन् ! जिसमें, कि-चतुर्विंश १४ मनु राज करते हैं ॥ २ ॥

तिरुके अन्त में उतनाही भारी प्रलय होता है, जिसको ब्रह्माजी की रात्रि कहते हैं उस समय में भूलोक भुवलोक और स्वर्ग लोक इन तीनों लोकों का प्रलय होजाता है ॥ ३ ॥

यहां नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है, इसी नैमित्तिक प्रलय में श्रीनारायण सम्पूर्ण विश्वको अपने विषय में उप-संहार करके श्रीशेषसंगवान् पर आसने लगा कर शयन करते हैं, और उन श्रीनारायण के विषय ही ब्रह्माजी शयन करते हैं, ब्रह्माकी निद्राको निमित्त मानकर निद्रापर्यन्त यह प्रलय होता है इसी से यह नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है ॥ ४ ॥

परमेष्ठी श्रीब्रह्माजी का जब द्विपरार्द्ध अतिक्रान्त हो जाता है तब, अर्थात् ब्रह्मा के आयु पूर्ण होने पर, सातों प्रकृति प्रलय को प्राप्त होती है, महत्तत्त्व अहङ्कार और शब्दादि तन्मात्रा ये सातों अपने २ कारणों में लीन होजाते हैं ॥ ५ ॥

हे राजन् ! यह सप्त प्रकृतियों के लीन होने से प्राकृति कप्रलय कहा जाता है, और इस प्रलय में कारणों का नाश प्राप्त होने से ब्रह्माण्ड रूप कार्य का भी प्रलय हो जाता है ॥ ६ ॥

हे राजन् ! जब प्रलय होता है तब प्रथम सौ सौ १०० वर्ष तक मेघ नहीं वर्षते हैं, उस समय निरञ्ज इस वंसार में भुजासे व्याकुल होकर जन्तु परस्पर में मक्षण करने लगते हैं ७ ॥

उस कालके उपद्रव से प्रजा लोग भीरे २ नाश को प्राप्त होते हैं । उस समय प्रलय कालके सूर्य भी अपनी तीक्ष्ण किरणों से समुद्र सम्बन्धि देह सम्बन्धि भूमि सम्बन्धि तीनों रसों को शोष लेते हैं ॥ ८ ॥

रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ।

ततः सम्वर्तको वह्निः सङ्कर्षणमुखोत्थितः ॥ ९ ॥

दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान्भूविवरानथ ।

उपर्यधः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ १० ॥

दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ।

ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ११ ॥

परः साम्बर्तको वाति धूम्रं खं रजसाऽऽवृतम् ।

ततो मेघकुलान्यङ्ग ! चित्रवर्णान्यनेकशः ॥ १२ ॥

शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः ।

तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ॥ १३ ॥

तदा भूमेर्गन्धगुणं प्रसन्त्याप उदप्लवे ।

प्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥

अपां रसमयो तेजस्ता लीयन्तेऽथ नीरसाः ।

प्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥ १५ ॥

लीयते चानिले तेजो वायोः खं प्रसते गुणम् ।

स वै विशति खं राजस्ततश्च नभसो गुणम् ॥ १६ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतभावायदीपिका ।

अनिलवेगोत्थो वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगो वा इति पाठे अनिलेन वेगो यस्य सः वाः रविणा रश्मिभिः पीतमुदकं च दहतीत्यर्थः । अनिलवेगो वै इति तु पाठः सुगमः भूविवरान् पातालादीन् शून्यान् रविणा वैदिकरसाकर्षणात्प्राणरहितान् शिखामिज्वांशानि ॥ ९० ॥

किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं सम्बर्तकः प्रचण्डेतुकः पतो वायु-
र्वाति तदा रजसाऽऽवृतं खं धूमं भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥

रभसस्वनैस्तीव्रगर्जितैः ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डविवरमध्य-
गतं विश्वमेकोदकमेकार्णवोदकव्याप्तं भवति ॥ १३ ॥

उदप्लवे उदकेनाप्लवे सति प्रलयत्वायामावाय ॥ १४-१५ ॥

श्रीसुवर्चनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भूविवराणि पातालादीनि ॥ १०-१४ ॥

तेजः प्रसतीत्यन्वयः । ता आपः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुःसदैः रश्मिभिः पिबते न स्वधुनेन पीत्वा विमुञ्चतीत्यर्थः ।

तत इति अनिलवेगोत्थः वायुवेगोत्थः प्रचण्मासिः अनिलवेगोत्थारिति पाठे वाजंखं रविणा पीतावशिष्टोदकं च दहतीत्यर्थः । वैदिकपाठस्तु सुगमः । अनिलेन वेगो यस्य स इति पाठद्वयेऽन्वयः । ततः शून्यान् त्रिलोकान् भूविवरान् पातालादीनि च दहतीति सम्बन्धः इत्युपर्यधः समन्ताच्च वह्निसूर्ययोः शिखामिज्वांशानिर्दह्यमानं ब्रह्माण्डं दग्धगोमयपिण्डवद्विभाति वर्तिष्यते तत इति वर्षाणां अधिकं शतं किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतमित्यर्थः । प्रचण्डोऽति-
निष्ठुरः ॥ ९-११ ॥

परः वलीयान् सांबर्तकः प्रचण्डवायुर्वाति तदा रजसावृतं समा-
काशं धूमं भवतिष्यति ततो मेघकुलानीति । अङ्गदे राजन् ! रभस-
स्वनैः तीव्रगर्जितैर्नदन्ति गर्जितानि करिष्यन्ति केत्यर्थः । त्वस्ययेन
तृतीया तदा ब्रह्माण्डविवरं मध्यगतं विश्वम् एकोदकम् एका-
र्णवोदकव्याप्तं भविष्यति तदप्लवे उदप्लवे उदकप्लव-
रूपे सति जगति भूमेर्गन्धगुणमापो प्रसन्ते (न्ति) सोऽप्लु लीयते
इत्यर्थः । प्रसतः गन्धो यस्याः सा पृथिवी प्रलयत्वायामावाय
कल्पते ॥ १२-१४ ॥

अपामिति । अथोऽनन्तरमपां रसगुणं तेजो प्रसतीति वचन-
विपरिणामेनानुवर्त्तते सम्बन्धः । अथ नीरसास्ता आपः
लीयन्ते तेजसीति विमर्कविपरिणामेनाहतेन सम्बन्धः
ततस्तेजसो रूपं वायुमसते तदा तद्रहितं तेजः वायो लायत

शब्दं प्रसति भूतादिर्नभस्तमनुजीयते ।

तैजसश्चेन्द्रियाण्यङ्ग ! देवान्वैकारिको गुणैः ॥ १७ ॥

महान् प्रसत्यहङ्कारं गुणाः सत्त्वादयश्च तम् ।

प्रसतेऽव्याकृतं राजन्! गुणान्कालेन चोदितम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीतासु ब्रह्मसूत्रान्तर्गतमहाभक्तचन्द्रिका ।

इत्युत्तरेण सम्बन्धः । वायोर्गुणं स्पर्शं समाकाशो प्रसते ॥ स वै स्पर्शरहितो वायुः हे राजन् ! समाकाशं विशति तत्र लीयते इत्यर्थः । ततश्च नभसो गुणं शब्दं भूतादिस्तामसाहङ्कारो प्रसति तदनु सगुणप्रसन्नानन्तरं तस्मिन् भूतादौ लीयते इत्यर्थः ॥ तैजसश्चेति । चक्षुः साहित्यद्योतकः राजसाहङ्कारसहितः वैकारिकः सात्त्विकाहङ्कारः गुणैर्वृत्तिभिः सह देवानिन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि प्रसते ततोऽहङ्कारविधिं महान् प्रसते ततः सत्त्वादयो गुणाः तं महान्तं प्रसन्ति गुणा प्रसन्तीत्युपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव महान्तं प्रसतीत्यर्थः । प्रसत इति । हे राजन् ! कालेन चोदितम् अव्याकृतं प्रधानं गुणान् प्रसति विषमान् गुणान् समीकरोति समीकृतगुणं भवतीति वाच्यं तस्मिन्महद्वादिनामरूपविभागरहितं गुणसांख्यवर्णं प्रधानमव्याकृतशब्देनाभिधीयते ॥ १५-१८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्तोत्रम् ।

साम्प्रतकः प्रलयकालीनः ॥ ८ ॥

सत्त्वशून्यान् प्राणिरहितान् भूविषयान् पातालादीन् ॥ १०-११ ॥

रजसावृतं खं धूम्रस्थानं चित्रवर्णानि नीलादिनाना विधानि ॥ १२ ॥

ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डविवरविशेषं ब्रह्माण्डविलोदरं वा एकोदकम् उदकात्मकं भवति ॥ १३ ॥

पञ्चभूतगुणसम्प्रकारमाह—तदेति । उपर्युक्ते प्रलये ॥ १४ ॥

नीरसाः आपः तद्रहितं रूपरहितम् ॥ १५ ॥

तेजो सायौ लीयते स वायुः खं विशति तदनु शब्दगुण-
सांख्यानन्तरं तैजसानीन्द्रियाणि तैजसाहङ्कारं लीयन्ते इति
शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकृतवर्तिकृतसारार्थदीपिका ।

पिबते आकर्षति ॥ ९-१० ॥

किञ्चिदधिकं वर्णाणां कृतं तस्याप्येवाति तदा रजसाऽऽवृतं
खं धूम्रं भवति ॥ ११-१३ ॥

प्रलयत्वाय प्रकृते लयो यस्याः सा प्रलया तस्या भावः
प्रलयत्वं तस्मै नाशायत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि रसं तेजो प्रसति ॥ १५-१६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिक्षामिः उवाचामिः ॥ १०-११ ॥

[१३]

परः महाबलः रजसाऽऽवृतं खं धूम्रं भवति ॥ १२ ॥

रभसस्रजैस्तीव्रगर्जितैः ॥ १३ ॥

उद्वल्ये उदकेन प्लाविते सति प्रलयत्वाय कारणभावात्
१४-१५-१६ ॥

भाषा टीका ।

और वर्षों के समय पर उस सर्व रस को नहीं छोड़
ते हैं, किन्तु थोड़ा २ वर्षते हैं । तब उस समय श्रीसङ्क-
र्षण देव के मुखसे प्रलय काल का अग्नि प्रकट होता
है ॥ ९ ॥

और पवन के वेग से बड़ा हुआ वह अग्नि शून्य सप्त
पातालों को जला देता है, उस समय ऊपर नीचे और
चारों तरफ अग्नि और सूर्य की शिखारों से ॥ १० ॥

जला हुआ यह ब्रह्मांड जले हुये गोबर के जगडे सहस्र
देख पड़ता है, तिरफे पश्चात् कुछ अधिक सो १०० वर्ष तक
बड़ा प्रचण्ड पवन ॥ ११ ॥

अर्थात् प्रलय काल का संवत्सर नामक वायु रज से आकाश
को धूमिल करता हुआ बहता है, तिरफे अनन्तर चित्र विचित्र
वर्ण वाले अनेक मेघों के समूह ॥ १२ ॥

सौ वर्ष पर्यंत आकाश में घोर शब्द कर वर्षा करने
हैं । उस समय में सब विश्व ब्रह्मांड के भीतर और बाहर
जलमय होजाता है ॥ १३ ॥

ब्रह्मांड को जल में डूबने पर पृथिवी के गन्ध रूप
गुण को जल प्रसलेते हैं । जब पृथिवी के गन्ध का आस
होजाता है, तब वह पृथिवी अपने कारण में लीन हो
जाती है ॥ १४ ॥

ऐसेही जलों के रस को तेज प्रस लेते हैं तब वे जल
भी निरस होकर अपने कारण में लीन होजाता है । इसी
प्रकार तेज के रूप को वायु प्रस लेता है तब वह तेज
उस सम रूपसे रहित होजाता है ॥ १५ ॥

और रूप रहित होकर वह तेज अनिल में लीन हो
जाता है । तब वायु के स्पर्श गुण को आकाश प्रस लेता
है । हे राजन् ! तब वह वायु आकाश में लीन होजाता है
तिरफे पश्चात् आकाश का जो शब्द गुण है ॥ १६ ॥

श्रीहरनामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भूतादिस्तामसाहङ्कारः गुणैर्वृत्तिभिः सह ॥ १७ ॥

अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।

अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥ १६ ॥

न यत्र वाचो न मनो न सत्त्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी ।

न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

तस्य तु लभो नास्तीत्याह—न तस्येति । काळावयवैरहो राजादिभिः गुणा भावविकाराः परिणामो विपरिणामः अव्यक्त-
मस्तिस्त्वविकारशून्यं नित्यं सर्वदैकरूपं हासवृद्धिरहितमित्यर्थः ।
अव्ययमपक्षयशून्यं सर्वत्र हेतुः कारणमिति ॥ १६ ॥

किञ्च, वागादिगोचरस्य सविशेषस्य विकारा भवन्तीदन्तु
न तथेत्याह—न यत्रेति आश्रयाम् । लोककल्पो लोकरूपः सन्निवेशो
रचनाविशेषो नास्ति ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यकपचीयम् ।

देवान् ज्ञानेन्द्रियाणि अहङ्कारो असतीत्यध्याहारः गुणा अस-
तीत्युपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव असति महान्तमव्याकृतं गुणान्
प्रसतीतिविषयान् गुणान् समीकरोतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

परिणामशब्दो वृद्धेः पूर्वावस्थापरः ॥ १९ ॥

न यत्रेति जायते इत्यादि वचस्तद्गोचरं मनश्च न प्रव-
र्तते इत्यर्थः । सत्त्वादिशब्दैर्विषयभावस्य गुणत्रये विवक्षितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभाषावतचन्द्रचान्द्रिका ।

ननु, तत्तु कं लीयते ? इत्यभिप्रायमाह—परस्मिन् केन
एवेति वदन् तस्यापि काचिल्लयशङ्कां धारयितुं परमात्मस्वरूपं
शोभयति—न यत्रेति श्रिभिः । यच्छब्दस्य "तन्मूलभूतं पदमा-
मनन्ति" इति तृतीयेन सङ्ग्रहः । पदशब्देनाऽऽद्याकृतलक्षणात् विव-
क्षितम् अव्यक्तस्य लभो नामाऽविभक्तनामरूपतया तमोवस्थापक्षिः
यस्य परमात्मस्वरूपस्य काळावयवैरहोरात्रादिभिः परिणामा-
दयो गुणा न सन्ति परिणामशब्दो वृद्धेः पूर्वावस्थापरः तत्र
हेतुरनाद्यनन्तमाद्यन्तरहितमत एवाऽव्यक्तं व्यक्तेरिन्द्रियेन व्यवयत
इति तथा नित्यमित्युक्त्याद्यन्तत्वस्यैव विवरणम् । यद्वा, स्वरूपतः
स्वभावतश्च नित्यं कारणमव्यक्तादिपृथिव्यन्तजगत्कारणम् अनेना-
ऽव्यक्तलक्षणात्तत्त्वयोग्यत्वं सूच्यते तथाप्यवयव कार्यगतैर्दोषैर्न
व्येति न वैविध्यं गच्छतीति तथा ॥ १६ ॥

किञ्च, न यत्रेति जायते वृद्धेः इत्यादिवाचः तद्गोचरं मनश्च
यत्र न वर्तन्ते यत्र स्वरूपे सत्त्वादयो न सन्ति सत्त्वविशब्दैः साम्य
वैषम्यायस्य गुणत्रये विवक्षितम् अनेन गुणत्रयवदयत्वव्युत्पासः
देवताशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दः कर्मेन्द्रियपरः महदा-
दयो न सन्तीत्यनेन कर्मायसमहदादिसङ्घातात्मकेहसङ्ग्रह
व्युत्पासः कारणायत्तत्त्वानवद्याव्युत्पासो वा, लोकाः कल्पन्ते यत्र

स लोककल्पः सन्निवेशः ब्रह्माण्डात्मकः यत्र नेत्यनेन सन्नि-
वेशस्य परमात्मस्वरूपगतत्वव्युत्पासः । तस्य प्रकृतिस्वरूपगतत्वा-
दिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैकारिका देवाः वैकारिकाहङ्कारे स्वगुणैः सह ॥ १७ ॥

तं महान्तं बीजं व्यञ्जकम् अव्याकृतं मूलप्रकृतिः कालेन
हृदिणा चोदितं प्रेरितं सत्त्वादिगुणान् प्रसते ॥ १८ ॥

मूलप्रकृतिस्वरूपं चक्ति—न तस्येति । तस्याव्यक्तस्य वृद्धि-
लवाहिकाळावयवैः परिणामादयो गुणा न सन्ति तदव्यक्तं
मूलप्रकृतिं विश्वसृजां कारणम् आमनन्तीति शेषः इतरविश-
ेषाभ्युत्पत्तयः समामिष्याशयेनाह—अनादीति, ॥ १९ ॥

कालेनेत्युक्तस्य हरेः स्वरूपं दर्शयति—न यत्रेति । वागादयो
यत्र कञ्चन विशेषे नापादयन्तीति शेषः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थवर्धिनी ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः तेजसोऽहङ्कार इन्द्रियाणि प्रसति
महान् अहङ्कारं गुणैस्तद्वृत्तिभिः सह प्रसति तं महान्तम् ॥ १७ ॥
अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

तस्य प्रधानस्य कालावयवैरहोरात्रैः परिणामो विपरिणाम-
श्चतुर्थो, विकारः अनादीति प्रधानो विकारो जन्मनः अनन्त-
मित्यन्तो न अव्यक्तमित्यस्तिस्त्वलक्षणविकारो न नित्यं सदैक-
रूपमिति वृद्धिर्न अव्ययमित्यपक्षयो नेति विकारशब्दं निषि-
द्धम् ॥ १६ ॥

किञ्च, वागादिगोचरस्य सविकारस्य विकारा भवन्ति
इदं तु न तथेत्याह—न यत्रेति आश्रयाम् । लोककल्पः लोकरूप-
सन्निवेशो रचनाविशेषः ॥ २०—२१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः गुणैर्वृत्तिभिः सह तेजस इन्द्रि-
याणि प्रसति अनेनेन्द्रियाणां स्वरूपतोऽणुत्वेपि वृत्तितः किञ्चि-
द्व्यापकत्वमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

अव्याकृतं मूलप्रकृतिः भगवच्छक्तिः गुणान् सत्त्वादीन् प्रसते
समीकरोति अत्र चकारात् पुत्राव्यक्तयोरिति वक्ष्यमाणत्वा-
त्तावमर्थो बोध्यः प्रकृतिः परे देवे लीयते इति तथाचान्न यत्र
सुबालोपनिषदि "पृथिव्यपस्तु लीयते आपस्तेजसि तेजी वायौ

न स्वप्नजाग्रन्न च तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः ।

संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ २१ ॥

लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोयदा ।

शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुताः ॥ २२ ॥

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् ।

दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २३ ॥

दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ।

एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

प्रलीयते वायुराकाशे प्रलीयते आकाशे इन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति महानव्यक्ते अव्यक्तमक्षरे अक्षरन्तमसि तमः परे देवे एकीभवति" इति ॥ अत्रा-
काशान्तः सुगमोऽन्वयः परं साठकमाद्येकमस्य प्रलीयस्तेन आकाशस्तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ तामसाहङ्कारे इन्द्रियाणी-
न्द्रियेषु कार्यकारणयोरभेदात्कारण्ये राजसाहङ्कारे लीयन्ते इत्य-
न्वयः । तत्र तन्मात्रेऽपि बहुवचनं पृथिव्यादीनामपि गन्धादि-
द्वारा लक्ष्यदर्शनाद्यं इन्द्रियेष्विति बहुवचनात् सांख्यिकाहङ्कारे
देवताः मनश्च लीयन्ते इति सावः । त्रिविधोऽहङ्कारो महति
महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे इत्यत्र गुणसांख्यगुणवैषम्य-
कार्योन्मुख्यवस्थाभेदेन तमोऽक्षरमव्यक्तमिति प्रकृतेरेवावस्थात्रयम्
तथाचाव्यक्तमक्षरे लीयते इति कार्योन्मुख्यवस्थां परित्यज्य
गुणवैषम्यावस्थां प्राप्नोति प्रकृतिरक्षरे तमभीति गुणवैषम्या-
वस्थां परित्यज्य गुणसांख्यावस्थां प्राप्ता सती परे देवे पर-
मेश्याणि श्रीपुरुषोत्तमे एकीभवति सूक्ष्मशक्तिरूपतयाऽवति-
ष्ठत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्सर्वकारणं परदेवाख्यं तत्त्वं कीदृशमित्याकाङ्क्षायां
तत्तत्त्वं निरूपयति—न तस्येति त्रिभिः । अनाद्यन्तमत एव
नित्यम् ॥ १९ ॥

वाचो मनश्च इयत्ताबोधकतया सन्न न प्रवर्तन्ते । किञ्च,
यत्र सत्त्वादयः सन्निवेशान्ताः प्रातिकूल्येन प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ।
लोपाः भूरादयः कल्पन्ते यत्र स लोककल्पः सन्निवेशः अन्ता-
यडात्मकः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

उस आकाश के सब गुण को तामस अहङ्कार ग्रस
लेता है, तब आकाश तामस अहङ्कार में लीन होजाता है
हे राजर् ! राजस अहङ्कार बुद्धियों सहित इन्द्रियों को
ग्रस लेता है, तथा इन्द्रियों के अभिष्टाव देवताओं को
सांख्यिक अहङ्कार ग्रस लेता है ॥ १७ ॥

उस अहङ्कार को महत्तत्त्व ग्रस लेता है, तब वह

त्रिविध अहङ्कार महत्तत्त्व में लीन होजाता है, और सत्त्वा-
धिक जो गुण हैं, वे महत्तत्त्व को ग्रस लेते हैं तब मह-
त्तत्त्व गुणत्रय में लीन होजाता है । हे राजर् ! तदनन्तर
काश से प्रेरित प्रकृति, तीनों गुणों को ग्रस लेती है, तब
तीनों गुण प्रकृति में लीन हो जाते हैं ॥ १८ ॥

अब जिन परमात्मा में प्रकृति लीन होती है वहमों
क्या किसी में लीन होता है, कि—नहीं ? इस प्रकार के
संशयको दूर करने के लिये, परमात्मा के स्वरूप का निरू-
पण करते हैं, वह परमात्मा का स्वरूप कैसा है, कि—जिस
परमात्मा स्वरूप के लक्षण दिन मास वर्षादि कालके अवयवों
से परिणामादिक गुण नहीं हैं, क्योंकि ? वह आदि अन्त
शून्य है, और इन्द्रियादि करणों से व्यक्त नहीं होता है,
तथा स्वरूप और स्वाभाव से नित्य है । और अवयव है
अर्थात् कारणगत दोषों से विविध भाव को नहीं प्राप्त होता
है, ऐसा वह परमात्मा स्वरूप है ॥ १९ ॥

फिर वह परमात्मा स्वरूप कैसा है, कि—जिसे जायते
वर्जने इत्यादि वाणी नहीं वर्जनी है, और उस वाणी के
गात्रर मन भी जहां नहीं लक्षता है । और जिसे
सत्त्व रज तम और महदादि प्रकृति के विकार नहीं हैं,
तथा भाग्य बुद्धि कर्मेन्द्रिय ज्ञान इन्द्रिय के कुछ नहीं है,
और जिसे इन लोकों की कल्पना है वह ब्रह्मांड भी
नहीं है ॥ २० ॥

भीमरसासिद्धतभावाद्यदीपिका ।

स्वप्नजाग्रन्न स्वप्नजागरावस्थायुक्तं सुषुप्तवदिन्द्रियाभावात् शून्य-
सादृश्ये हेतुः अप्रतर्क्यं न पुनः शून्यमेवेत्याह—तदिति, ॥ २१ ॥

उपसंहरति—लय इति । शक्तयः सत्त्वादयः ॥ २२ ॥

मात्यन्तिकं लयमाह—बुद्धीन्द्रियेति द्वादशभिः । मात्यन्तिक-
लपो मोक्षः स च ब्रह्मज्ञानेन सर्वप्रपञ्चलयात्मकः न च प्रपञ्च-
स्याऽऽत्मवत्सत्यत्वे लयः सम्भवतीति ज्ञानरूपाद् ज्ञाणः पृथ-
ग्भूतस्य तस्यासत्त्वमुपपादयति—बुद्धिभेन्द्रियाणि चार्थाभ्येत्येव
ग्राहकारणग्राह्यरूपेण तेषामाश्रयभूतं ज्ञानमेव भाति न पृथक्

भीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

तत्र हेतुमाह—हृद्यत्वाव्यतिरेकाश्रयामिति । अतो यदाद्यन्तवत्तद-
वस्तु अप्रैवं प्रयोगः विमतं सन्न भवति हृद्यत्वात्कारणाव्यति-
रेकाद्यन्तवत्त्वाच्च रज्जुसर्पादिवदिति ॥ २३ ॥

तत्राव्यतिरेकं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति—दीप इति । दीपचक्षुरुपायां
तेजोविशेषाणां तेजसो यथा न व्यतिरेकस्तथा धीः कर्त्री
ज्ञानि करणानि मात्रा विषयाः ऋताद् ब्रह्मणः पृथङ् न
स्युर्ब्रह्मकार्यत्वात् नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदे कार्योत्पत्तेरकार-
णस्याप्यसत्त्वं प्रसज्येत तत्राह—अन्यतमादिति । कार्योदयन्त-
व्यतिरेकाद् ब्रह्मणः प्रपञ्चाद् ब्रह्मणोऽस्ति व्यतिरेकः प्रपञ्चस्य तु
ततो नास्ति व्यतिरेक इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

एवं लयस्थानम् ॥ २१ ॥

पुरुषस्य लयोऽत्यन्तज्ञानसङ्कोचः अव्यक्तस्य लयो नाम
अविभक्ततमोऽवस्थापत्तिः शक्तयः परमात्मनोऽप्युपकिस्रविशेष-
ण्यतया शक्तिशब्दवाच्याः सर्वपदार्थाः ॥ २२ ॥

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणोपविबुद्धीन्द्रियार्थेति पूर्वश्लोके शक्ति-
शब्देनोक्तसर्वपदार्थानां परमात्मन्युपकिस्रविशेषणत्वमेव
प्रपञ्चयत्यनेन श्लोकेन ज्ञानशब्दः परमात्मवाची “सत्यं ज्ञानम्”
इति प्रयोगात् । बुद्ध्यादिसर्ववस्त्वाभ्रयः परमात्मा बुद्धीन्द्रि-
यादिसर्ववस्तुशरीरतया भाति प्रामाणिकैस्तथा ज्ञायत इत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह—हृद्यत्वाव्यतिरेकाश्रयामिति । परमात्मशरीरत्वेन
“यस्य चक्षुः शरीरम्” इत्यादि प्रमाणैर्ज्ञायमानत्वात् अत एव
परमात्मानं विना अवस्थानायोगाच्च स एव तच्छरीरको
भातीत्यर्थः । परमात्मशरीरत्वेऽपि शरीरशरीरिणोः स्वाभावमेव
माह—आद्यन्तवद्वस्तु तदिति । बुद्धीन्द्रियादिकं न परमात्मस्वरूप-
वन्नित्यम् अपि त्वाद्यन्तवत् तस्माच्चिद्वस्तुसृष्टयन्तर्भूत-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं सर्ववस्तुशरीरत्वादप्युपक्रमभाव उक्तः विश्वशरीरस्य तस्य
कारणात्वादुपकारकत्वादाधारत्वाच्च अव्यतिरेकमाह—दीप इति ।
तेजः कार्यं दीपः तेजोऽनुग्राह्यश्चक्षुः इन्द्रियाणि ह्यदङ्कारकाणि
तेजस्याभितं रूपम् अतो दीपादेन तेजो हित्वा वस्थानं बीजशब्दोप-
लक्षितं बुद्धिरूपान्तःकरणं बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणोति पूर्वमुक्त-
त्वात् एवमिन्द्रियान्तःकरणविषयाणां परमात्मसुष्ठत्वात् तद-
नुग्राह्यत्वात् तदाभितत्वाच्च अन्यतमात् बुद्ध्यादिभ्यो विलक्ष-
णात्मात्वं ज्योतिःशब्दवाच्यात् परमात्मनः ऋते तेषां नावस्थानं
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नेति । स्वप्नजाग्रज्जीववस्वप्नजाग्रादिरूपसङ्कोचविकाशार्ह-
प्रभेभूतज्ञानाऽन्नाश्रयं निष्ठासङ्कुचितज्ञानाश्रयमिति यावत् न च तत्
सुषुप्तं सुषुप्त्यवस्थारहितं ज्ञानमपि सुषुप्तावस्थान्तज्ञानसङ्कोच-

स्तद्रहितं चेत्यर्थः । न खलु इत्यादिनाऽऽकाशज्जाग्रज्जीववस्वर्कविजा-
तीयत्वं विवक्षितम् अनेन जडप्रकृतिविलक्षणत्वमुक्तम् । न खलु
धाचो न मनश्चेत्यादिना न च तत्सुषुप्तमित्यन्तेन जीववैजात्या-
मुक्तम् इत्यर्थं जीवजडाभ्यां विलक्षणं परमात्मस्वरूपं शोधितं किं
बहुनेत्यभिप्रेत्याह—संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्य यथा संसुप्तस्तद्वत्
शून्यशब्देनाकाशो विवक्षितः तद्वच्च संसुप्ते हि जीवे देहान्तर-
संस्थितेऽपि बाह्याभ्यन्तरब्राह्मणत्वादिविभागसुखदुःखादिविकारा-
नवभासः आकाशस्य सर्वगतत्वेऽपि व्याप्यगतदोषारूपेण
दृष्टः एवं परमात्मस्वरूपमपि चिदाचिदात्मकजगदन्तरात्मतया-
वस्थितमपि बाह्याभ्यन्तरविकारविधुरमाकाशवर्गमैकज्येष्ठैः ।
अप्रतर्क्यं जडजीवसजातीयत्वेन तर्कयितुमशक्यं तदेतन्मूलं सर्व-
कारणं परमात्मस्वरूपं पदमव्यक्तलयस्थानमामनन्ति वेदान्ता
इति शेषः । “महानव्यक्ते लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे
देव एकमिवाति” इत्याद्या वेदान्ताः उपपादितजडजीववैजात्यस्या-
प्रतर्क्यमित्युपसंहार इत्यतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २१ ॥

प्राकृतिकप्रलयनिरूपणमुपसंहरति—लय इति । यदा पुरुषाव्य-
क्तयोर्लयः यदा च शक्तयः पृथिव्यादिमिद्वन्ताः कालेन विद्रुताः
चालिताः (चोदिताः) स्वस्वकारणेषु प्रलीयन्ते स एव प्राकृतिको
लय इत्यर्थः । तत्र पुरुषस्य लयो नामात्यन्तज्ञानसङ्कोचेन परमात्मसं-
श्लेषविशेषः अव्यक्तस्य लयस्तु अविभक्ततमोऽवस्थापत्तिरूप इत्युक्तं
एव लयो नामाविभक्त नामरूपतमोवस्थापत्तिरेवेति तदर्थः ।
शक्तिशब्देन पृथिव्यादिसर्वपदार्थानां परमात्मानं प्रत्युपयुक्-
सिद्धविशेषणत्वं सूचितम् कार्योपयुक्तमप्युक्तं सिद्धविशेषणं
शक्तिः ॥ २२ ॥

एतदेव सुस्पष्टं प्रपञ्चयति—बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणोति । ज्ञानशब्दः
परमात्मवाची “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति प्रयोगात् बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण
बुद्ध्यादयो रूपं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा बुद्ध्यादिमर्ष-
वस्तुशरीरकतया एवेत्यर्थः । तदाभ्रयं बुद्ध्यादिसर्ववस्त्वाभ्रयम्
अनेन धारकत्वमुक्तम् पूर्वेण तु निबन्तत्वं नियास्यं हि शरीरं भाति
प्रामाणिकानामिति शेषः । प्रामाणिकैस्तथा ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र
हेतुमाह—हृद्यत्वाव्यतिरेकाश्रयामिति “यस्य चक्षुः शरीरम्” इत्यादि-
प्रमाणैः परमात्मशरीरत्वेन ज्ञायमानत्वादत एव परमात्मानं
विनाऽवस्थानायोगाच्च स एव तच्छरीरको भातीत्यर्थः । परशरी-
रत्वेऽपि शरीरशरीरिणोः स्वाभावमेवमाह—आद्यन्तवद्वस्तुव-
दिति । बुद्धीन्द्रियादिकं न परमात्मस्वरूपवन्नित्यमपि त्वाद्यन्त-
वदत एव तद्वस्तु न वसत्येकरूपेणोत्पद्यतु सततपरिणामि ॥ २३ ॥

एवं सर्ववस्तुशरीरकत्वादप्युपक्रमभाव उक्तः । अथ विश्वशरीर-
कस्य तस्य कारणात्वादुपकारकत्वादाधारकत्वाच्च अव्यतिरेकमाह—
दीप इति । तेजः कार्यं हि दीपः तेजोऽनुग्राह्यश्चक्षुः इन्द्रि-
याणि तेजःकारणभूताहङ्कारकायाणि इति यस्याभितं रूपं
तद्वर्गः अतो दीपादेन तेजो हित्वाऽवस्थानं दीपशब्दोपलक्षितं
बुद्धिरूपान्तःकरणं बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणोति पूर्वमुक्तत्वात् एवमिन्द्रि-
यान्तःकरणविषयाणां परमात्मसुष्ठत्वात् तदनुग्राह्यत्वात् तदाभित-
त्वाच्चान्यतमाद्बुद्ध्यादिभ्योऽपि विलक्षणात्माज्ञानशब्दवाच्यात्पर-
मात्मनः ऋते तेषां नावस्थानम् इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आकाशाद्यन्तमवचनं भवतीत्याह—न स्वप्नेति । “स वा एष आत्मा नेति नेति” इति श्रुतेः । सुषुप्तवत्सुखरूपं सुखमस्मात्समिति सुषुप्तिपदेन सुखं लक्ष्यते । शून्यवत्सूक्ष्मम् अत एवाप्रतर्क्य तर्कांगोचरं मूलभूतं सर्वस्य प्रधानकारणं पद्यत इति पदं गम्य-
मित्यर्थः ॥ २१ ॥

कालाख्यपरमात्मस्वरूपमुक्त्वा लयं निर्दिशति—लय इति । यदा यस्मिन् लये काञ्चिद्विद्रुताः कालेन समाप्तजीवनावधयः अत एव विवक्षाः इत्यधीनाः पुरुषाव्यक्तयोर्ब्रह्मप्रकृतयोः शक्तयः पृथिव्या-
दयः सम्प्रलीयन्ते एव लयः प्राकृतिको हि नामेति शेषः ॥ २२ ॥

चराचरेऽवशिष्यमाणां किमस्ति तत्राह—बुद्धीति । तदा प्रलये आश्र-
यन्ते ऽनेन चराचरेणोपश्रयं प्रपञ्चाधारभूतं ज्ञानं नित्यनिर्दोष-
ज्ञानात्मकं ब्रह्म बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण बुद्ध्या ज्ञानात्मिकया लक्ष्म्या
ज्ञानहेतुत्वेन बुद्धिशब्दाच्चर्या प्रयया मुक्तभयया वा चक्षुरा-
दीन्द्रियविषयसौन्दर्यातिशयेन भाति ज्योतीरूपेण वर्तते कथं-
कारं वर्तते इति तत्राह—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । प्रपञ्चसद्भावा-
सद्भावाभ्यां काञ्चाभ्यां वर्तते इति । यद्वा, बुद्धीन्द्रियात्मकवेदा-
कारेण “बुद्धिवात्मनोवान्” इत्यादिश्रुतेः । अनेन “समिधदेव परितो
विगजते” इति पूर्वाचार्यवचनाज्ज्ञातृक्षेपविवर्जितज्ञानमिति
व्याख्यानं प्रत्युक्तं तादृक्ज्ञानस्य पाषाणकल्पत्वेन हेयत्वात् “नास-
दासीत्” इतीतरस्त्वन्निषेधाज्ज्ञानादिसद्भावः कथमत्राह—आद्यन्त-
वदिति । यच्छरीरयोगवियोगवत्तदवस्थसत्तन्त्रं यदादावन्ते च वर्त-
मानं लक्ष्म्यादितत्त्वं तदप्यसत्तन्त्रं यदादिनिधनयुक्तम् उत्पत्ति-
नाशवत्तद्वस्तुनो ब्रह्मणो व्यातिरिक्तं न भवति तदव्यस्तत्वेन तज्ज्ञाने
लीयते इति यन्मतं तदासुरम् । तदुक्तम्—

“जीवविषयबोरभेदश्च देहयोगवियोजने ।

विष्णोर्दुःखत्राणित्वादपराभावस्तथैव च ॥

अस्मात्तन्त्रं च वेशादुक्तवद्भासते विभोः ।

कचित्कचिद्विमोहाय दैत्यादीनान्पुरात्मनाम् ॥

इति ॥ २३ ॥

एतमर्थं सोपाहरणमाह—दीप इति । दीपादिकं ज्योतिष-
संज्ञसत्तत्त्वाच्चक्षुर्किमन्तरेण पृथक् स्वातन्त्र्येण प्रकाशकं न
भवेत् एवं बुद्ध्यादिकमपि मासुतान्मुख्यप्राणादपि पृथक् ज्ञान-
जननशक्तिमन्न वायुना च गौतमसूत्रेण “प्राणेन हीदम्” इत्यादि
श्रुतेः । किमुत परब्रह्मणः एतस्माज्जायते प्राणः “आत्मन एव
प्राणो जायते, ब्रह्मणो वा एतानि करणानि” इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र तदाभयवत्तत्प्रकाश्यत्वव्यतिरिक्तत्वेभ्यो बुद्धीन्द्रियादीनां
परमात्मस्वभावशक्तिमयत्वमाह—बुद्धीति । अन्तःकरणवहिः
करणविषयरूपेण परमात्मलक्ष्यं ज्ञानमेव भाति तस्मादनन्वदेव
बुद्ध्यादिवस्त्वित्यर्थः । यतस्तदाभयं तेषामाश्रयरूपं तज्ज्ञानं कवीवत्
मार्गं तथापि राजभृत्ययोरिवान्त एव भेदः स्यात् तत्र हेतुवन्तरे-
ऽप्याह—दृश्यत्वं तत्प्रकाशत्वम् अव्यतिरेकः तदव्यतिरेके व्याति-
रेकस्याभ्यां तस्मात् “एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारणी

[१४]

यथा” इत्यादिवत् बुद्ध्यादीनां तस्माभाविकशक्तिमयत्वमेव सेत्स्य-
तीति भावः । यतश्चत्वाद्यन्तवत् शुक्त्यादौ कदाचिदेवा-
रोपितं रजतं तत् पुनरवस्तु तदाभयकत्वतत्प्रकाश्यत्वतदव्यति-
रेकाभावात् शुक्त्यादिवस्तु न भवति शुक्त्यादिभ्योऽनन्वयं भव-
तीत्यर्थः । ततश्चैकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिष्ठाविरुद्धयेति भावः
एवमसत्कार्यवादान्तरेऽपि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

एकस्यापि वस्तुनोऽश्वमेदनाभयाश्रयित्वं स्वयमेव दृष्टान्तेन
स्पष्टयति—दीप इति । दीपचक्षुराणां महाभूतज्योतिरुत्पत्त्यात्
दीपादिकं न ततः पृथक् एवं भीमभूतानि ऋतात्परमात्मनो न
पृथक् तथापि यथा महाभूतज्योतिर्दीपादिकोपेण न लिप्यते
तथा बुद्ध्यादिकोपेण परमात्मापि तद्वदस्याप्यन्यतमत्वादिस्याद्
अन्यतमादिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

उपसंहरति—लय इति । शक्तयः सत्त्वाद्या एव लीयन्ते
ननु तयोः कदापि कापि क्षुतिरिति भावः ॥ २२ ॥

अथ निर्वाणमोक्षार्थिनां ब्रह्मैक्यभावनामय आसन्निकः
प्रलय उच्यते ; तच्च सिषाधयिषितं ब्रह्मैक्यं ब्रह्मकार्यस्य द्वैत-
प्रपञ्चस्यासत्त्वे साधित एव स्यादिति प्रौढिर्ब्रह्मसदा ऽसत्त्वं
मेवेवं कार्यजातमित्याह—बुद्धीन्द्रियेति नवभिः । ज्ञानं ब्रह्मैक्य
बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण भाति बुद्ध्यादीनां ब्रह्मशक्तिपरिणामत्वादि
भावः । ज्ञानं कीदृशम् ? तदाभयं तस्य बुद्ध्यादिप्रपञ्चस्य कारणात्वा-
दाभयः कवीवत्त्वमार्गं किञ्च, यत् बुद्ध्यादिप्रपञ्चजातं तत्
आद्यन्तवत् उत्पत्तिव्यविशिष्टम् अतो वस्तुत्वेनाभिज्ञातमपि
असर्वकालिकत्वात् परमार्थतोऽवस्थेवेत्यर्थः । अपरावपि हेतु आह—
दृश्यत्वञ्च अव्यतिरेकः कारणादव्यतिरेकाभावश्च ताभ्यामपि
भवस्तु अत्रैवं प्रयोगः बुद्ध्यादिप्रपञ्चजातं दृश्यत्वात् कारणा-
व्यतिरेकाद्यन्तवत्त्वाच्च कृतककुण्डलादिवत् परमार्थतोऽवस्तु
अत्र अवस्तु मिथ्येवेति मतेपि स्याद्विशिष्टसम आत्मवदित्यग्रिम-
ग्रन्थमनुसृत्य दृश्यत्वादित्यत्र चिदभिज्ञत्वे सतीति विशेषणमवश्यं
देखमन्ययाऽस्य हेतौ व्यभिचारः स्यात् “तासां मध्ये साक्षाद्
ब्रह्मगोपालपुत्री हि” इत्यादिभूत्या मन्त्रिकेतु निगुण्यं, निगुणो मरुपा-
भयः” इत्यादिमगववुक्त्या च दृष्टानामपि भगवत्सामादीनां
निगुण्यत्वप्रतिपादनेन निरवत्त्वात् ॥ २३ ॥

अत्र दृष्टान्तः, दीप इति । दीपचक्षुराणां तेजोविशो-
षाणां ते यथा तेजसः कारणादव्यतिरेकः तथा भीः कर्ता
स्वानीन्द्रियाणि करणानि भावा विषयाः ऋतात् ब्रह्मणः
पृथक् न स्युः यथा तेजकार्याणि दीपचक्षुराणां तेजा-
स्येवोच्यन्ते एवं ब्रह्मकार्यं बुद्धीन्द्रियविषयादिकं ब्रह्मैवोच्यते
इत्यर्थः । नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदे कार्यस्वातन्त्र्यत्वे कारण-
स्वाप्यसत्त्वं प्रसज्येत कारणस्यैव कार्यरूपेण परिणतत्वा-
च्चत्राह—अन्ततमात् कार्येभ्यः स्वरूपतोऽत्यन्तव्यतिरिक्तात् तस्य
कारणरूपायाः प्रकृतेरपि परत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ।

मायामात्रमिदं राजन् ! नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २५ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्तस्मिन् स्वप्नादिकं जीवधनं तथा स्वाद्यो बहिरन्त-
रूपकारित्वेन नापेक्षिताः किञ्च सर्वनिरपेक्षत्वात् स्वानन्वत्पुत्तत्वाच्च
समुत्पन्नत्वं सर्वाविरोधित्वात्सर्वोपद्रवात्स्पर्शशून्यत्वाच्चक्षु-
बत् यत्तत्त्वं सर्वस्य मूलभूतं वेदाः आमनन्ति ॥ २१ ॥

उपसंहरति—अथ इति । यदा पुरुषाव्यक्तयोः उपलक्षणमेतत्
तमसोपि तथा च पूर्वोक्तानामव्यक्ताक्षरतमः शब्दवाच्यानां
प्रकृत्यवस्थानां परे देवे लयः शक्तयश्च प्रथिव्यादिमहदन्ता उक्त-
क्रमेण लीयन्ते तदैव प्राकृतिको लय इत्यभिधीयते यदा पुरुषो
जीवः तस्मा शक्तयोऽहम्मादिवृत्तयः ॥ २२ ॥

अथ चेतनाचेतनयोर्विद्यात्मकत्वमवधार्य गेहादौ मदीयत्वा-
भिमानं देहे आत्मत्वाभिमानं स्वरूपे स्वाधीनत्वाभिमानं च
हित्वा ब्रह्माभावापत्तिवृत्तयं मोक्षं साधनसम्पत्त्या प्राप्नोति तदैव
नित्यप्रलय इति वक्तुं सर्वब्रह्मात्मकत्वपक्षस्य वैदिकस्य विरोधि
भूतानां साङ्ख्यवैशेषिकादीनां पक्षाणामप्रामाण्यं द्योतयन् सर्वस्य
ब्रह्माकार्यत्वादिना ब्रह्मात्मकत्वमाह—बुद्धीन्द्रियायंरूपेणोत्पादिना ।
तत्र साङ्ख्याः अचेतनानां महद्बुद्ध्याकाशादीनामचेतन-
मब्रह्मात्मकं प्रधानमेव कारणमित्याहुः—तदुक्तं षष्ठिसंहितायाम्
“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु
विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति तन्मतं निराकरोति
बुद्धिश्चेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च अर्थात् शब्दाद्वयश्च
तदाश्रयभूताः स्वाद्यश्च तेषां रूपेण “एतस्माज्जायते प्राणाः” मनः
सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी”
इत्यादिश्रुतिप्रोक्तेन स्वकार्यरूपेण “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुति-
प्रोक्तं ज्ञानमेव माति सर्वस्य विश्वस्य तच्छक्तिपरिणामत्वात्
हेतुगमं विशेषणं तदाश्रयमिति तेषां बुद्ध्यादीनामाश्रयम् आदौ
मध्ये अन्ते च धारकम् अचेतनस्य प्रधानस्य स्वधारकत्वमपि
न सम्भवति, कुतः ? पुनः परधारकत्वात् प्रयोजनमाह इदयत्वा-
व्यतिरेकाभावमिति । इदयत्वाय भोगसुखसिद्धये आ समन्तात्
व्यतिरेकः लोकसृष्ट्यादिव्यापाररहितो मोक्षरहितसिद्धये च बुद्ध्यादि
रूपेण माति एवभूतस्यैव ज्ञानरूपस्य जगत्कारणत्वमाप्ति-
“तदैश्वर्यं प्रकृतौ बहुधास्य” इत्यादिश्रुतेः । अतो न प्रधानं जगत्कार-
णम् एतेन परमाणुकारणावाशेऽपि निराकृतः तथाऽऽह भगवान्
सूत्रकारः “इदं तेनोक्तं” (१।१।५) इत्यादि केचिद्वाद्याः ब्रह्म मिथ्या
जगन्नित्यमित्याहुः तन्मतं निराकरोति—साधनत्ववद्वस्तु तदिति
वस्तु कारणं तद्विषयमवस्तु कार्यं तदाद्यन्तवदनित्यं भवति अतस्मि
वेदप्रामाण्यात् जगत्कारणं ब्रह्म नित्यं कार्यभूतं जगदन्तित्यस्य
शब्दब्रह्मपरब्रह्मभेदमन्तरं वाद्याः भेदस्वकामैर्मुमुक्षुभिरनवलोभ्या
इति भावः । अस्मिन् प्रकरणे केचिज्जातं मिथ्येति प्रज्ञापितं ते
अप्रमाणि कर्त्तव्यानुपेक्षणीयाः भव्यास्तवादर्श आन्तिमूलत्वेनाद्या
संगीरिवजे सर्वथा निराकृतत्वाद्युपरम्पते ॥ २३ ॥

कार्यस्य बुद्ध्यादेः कार्यत्वावच्छिन्नं रूपेणानित्यत्वमुक्तम् ।

इदानीं “सर्वेव सौम्येदमग्र आसीत्” इति श्रुत्युक्तरीत्या नित्यत्व
माह—दीपइति । दीपः कार्यं चक्षुरिन्द्रियमनुग्राह्यं रूपं गुणः
ज्योतिषः कारणावनुग्राहकादुत्पन्नः सकाशाद्यथा पृथक् न
भवेत् एवम् ऋतात् संत्याकारणात् कार्यभूताः भीमभृतयः
अन्यतमा न स्युः कार्यमनित्यमपि कारणात्मना नित्यमेवेत्यर्थः ।
कारणात्पृथङ् विद्यते इति सत्कार्यवाक्सिद्धिः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

और वह आत्मस्वरूप न सोया है, न जागता है न
सुषुप्ति अवस्था वाला है । और वह आकाश, जल, पृथिवी
वायु, तेज, सूर्य, इनो में से कोई नहीं है, किन्तु इन
सबों से भिन्न है, परन्तु वह सोयासा शून्यसा तर्कना
में नहीं आता है, उसी को वेद वेदान्त मूल भूत पर
कहते हैं यह सब परमात्मा के स्वरूप मात्र का निरूपण है,
विग्रह का नहीं ॥ २१ ॥

हे राजन् ! यह प्राकृतिक प्रलय का हमने तुम्हारे सामने
वर्णन किया, कि—जिस्में पुरुष और प्रकृति का लय होजाता
है, और जिस्में काल से प्रेरित पृथिवी से लेकर महत्तत्त्व
पर्यन्त सम्पूर्ण कार्य वरी अपने कारण में लीन होजाता
है । और वह प्रकृति भी पृथिव्यादि विशेष नाम रूप के
विभाग रहित होकर, तथा पुरुष भी देव मनुष्यादि नाम
रूप विभाग रहित होकर, परमात्मा में लीन रहते हैं यही
प्राकृतिक प्रलय कहाता है ॥ २२ ॥

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इस श्रुति में ज्ञान शब्द से
कहे हुए जो परमात्मा है, वही बुद्धि इन्द्रिय इत्यादि के
शरीरी होकर बुद्ध्यादि कों के धारक होकर प्रामाणिक
लोगों को नियन्ता जाने जाते हैं, ऐसे नियन्ता देव पड़ने
से, तथा परमात्मा की सत्ता के बिना पदार्थ की स्थिति
न होने से, परमात्मा ही बुद्धीन्द्रियायंशरीरक मान होते
हैं । और बुद्धि इन्द्रियादिक आद्यन्त वाले हैं इसीसे वो
एक रूप से नहीं किन्तु निरन्तर परिणाम वाले हैं ॥ २३ ॥

जैसे कि दीप चक्षु और रूप इनो की बिना तेज के
अवस्थिति नहीं, क्योंकि ? ये तेज के ही कार्यादिक हैं । इसी
प्रकार बुद्धि इन्द्रिय और तन्मात्रा ये सब भी, इन सबों से
भिन्नतम अर्थात् अत्यन्त विद्वक्षण जो परमात्मा है तिस
बिना स्थित नहीं होसके हैं, क्योंकि ? परमात्मा के लगे
हैं उसी से अनुग्रहीत हैं और उसी के आश्रित हैं तन्मात्र
इनका परमात्मा से व्यतिरेक नहीं है ॥ २४ ॥

भीषणस्वामिकृतमावर्धकीटिका ।

यदा तु बुद्धेरन्तरं तदा तदवस्थानां सुतरामसर्वमित्या-
शयेनाऽऽह—बुद्धेरिति । तनु, विश्वतेजसप्राधानामेता अवस्था न

यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति न भवन्ति च ।

ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २६ ॥

सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वत्रयविनामिह ।

विनाऽर्थेन प्रतीयेरन् पटस्येवाङ्ग ! तन्तवः ॥ २७ ॥

यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत सभ्रमः ।

अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २८ ॥

श्रीभरतस्वामिकृतमाध्यायदीपिका ।

बुद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—मायामात्रमिति । इदं विश्वतैजसमाह-
रूपम् ॥ २६ ॥

आद्यन्तवदवस्तु इति तद्विषयमाशङ्क्य सावयवत्वेन
साधयति—यथेति । अवयवमिति, यत्सावयवं तदाद्यन्तवदवस्तु
वदित्यर्थः । अत उदयाप्ययाद्यन्तवदवस्तुत्वादिभ्यः सन्न भवतीत्यर्थः ।
यद्वा, पृथगेवागमापायित्वादिभ्यः मिथ्या ब्रह्म तु तदवधित्वात्
सत्यमित्यनेन साध्यते इष्टान्तस्तु पूर्वोक्त एव यथा जलधरा
व्योम्नोति इष्टान्तस्त्वगागमापायितदवधित्वमात्रे नतु मिथ्यात्वे
॥ २६ ॥

अन्यतमाहतादिति प्रतिज्ञाते कारणास्य सत्यत्वमुपपादयति
सत्यमिति । "अवयवः कारणा प्रोक्तो, वाच्यस्त्वमगं विकारो नाम-
धेयं, मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिभूतिभिः । अत्र युक्तिमपि दृश्यं
यति—विनोति । अङ्ग, हे राजर्ज ! हि यस्मादर्थेनावयविना पृथ-
गेवावयवाः प्रतीयेरन् यथा पटस्यावयवास्तन्तवः पटात्पृथक्
प्रतीयन्ते तद्वदिति ॥ २७ ॥

ननु, कार्याभावे कारणात्वं ब्रह्मणः कुतो घटेत ? सत्यम्
तदपि नातीव सत्यमित्याह—यदिति । सामान्यं कारणा विशेषः
कार्यं तद्वेष्यान्वोऽस्यापाश्रयात्परस्परपक्षत्वेन निरूपणासहत्वा-
दित्यर्थः । अतः कारणात्मवधित्वं व्यापकत्वमित्यादिकमपि
अस्पर्शपक्षत्वाद्यन्तवत्सर्वमवस्थित्वमर्थः । यद्वा, तत्रैव हेत्व-
न्तरमेतत् यदुपलभ्येत स भ्रमः सामान्यविशेषरूपस्वास्त्वनवत्
अन्योन्यापाश्रयादितीदमपि हेत्वन्तरं गुणगुणिविशेषणविशेष्य
व्याप्यव्यापकत्वादिरूपेण परस्परपक्षीनसिद्धित्वात् तथाभूत-
स्त्वनवदिति निगमनम् अतो यदाद्यन्तवत्सर्वमवस्थित्वमिति ॥ २८ ॥

श्रीसुरशंखसूक्तिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

एवं सर्वस्य परमात्माधीनत्वे स्थिते जीवगतावस्थानामपि
तथात्वे सिद्धं तत्राधिकविशेषमाह—बुद्धेरिति । अत्र बुद्धिशब्दो
जीवात्मधर्मभूतज्ञानपरः । जीवस्य ज्ञानविकाससङ्कोचविशेष-
रूपज्ञानाद्यवस्थानानात्वं मायामात्रं प्रकृतिसम्बन्धमात्रकृतम् ॥ २५ ॥

एवमिव च दोषाः सर्वाधारमपि परमात्मानं न स्पृशन्ती-
त्याह—यथेति । इदन्तया जलधरा इव इदन्तया मासमानं
प्रत्यक्षादि प्रमाणमस्य विश्वं स्थित्यादीन्प्राप्नोतीत्यस्यादारेण
योजना ॥ २६ ॥

सत्यमिति । पाणिपादाद्युपलभ्येऽप्यात्मनोऽनुपलभ्यत्वमुच्यते
अवयविनां देवमनुष्यादीनां पाणिपादाद्यवयवाः प्रोक्ताः सन्ति,
क्वात्वा व्यवहियन्ते तेन अर्थेन पुरुषार्थभूतेनात्मस्वरूपेण कौषादि-
व्याप्यस्यमोपेताः विना प्रतीयेरन् विना प्रतीतिः सर्वेषां सम्भवति
पटस्येवाङ्गतन्तव इति जीवानधिष्ठितपटवयववत् जीवाधिष्ठित-
देहावयवाद्येतनेन विना प्रतीयन्त इत्यर्थः । यद्वा, जगतो ब्रह्म-
कार्यत्वं पूर्वश्लोकेन प्रकृतं तत्प्रसङ्गेनासत्कार्यवाङ्मिरास उच्यते
अवयविनामवयवास्तावत्सन्ति अवयवी न तेऽप्योऽतिरिक्तः अतिरिक्ते
देवदत्ते न दग्धावयविनोऽवयवा उपलभ्येरन् न च तथोपलभ्यन्ते
न हि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव उपलभ्यन्त इत्यर्थः । पूर्वयोजना
श्रोपरितन्श्लोकसङ्गता ॥ २७ ॥

आत्मनो देहाद्यव्यावृत्तया प्रतीतिर्भ्रम इत्याह—यत्सामान्येति ।
साधारणाकारकारणारोपितविशेषतया च यदुपलभ्यः सम्भ्रमः
साधारणाकारकारणारोपितविशेषस्य चाभ्योन्यापाश्रयात् अन्योन्य-
सम्बन्धात् अविरोधादित्यर्थः । आत्मस्वरूपा देहस्य व्यावृत्ताकारमाह-
सर्वमिति । सर्वशरीरस्याद्यन्तवत्त्वात् स्थिरमित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भारतवाच्यार्थकृतमागवतसम्प्रदायचन्द्रिका ।

एवं सर्वस्य परमात्मायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिकत्वे स्थिते सति
जीवगतावस्थानामपि तथात्वं सिद्धं तत्राधिकं विशेषमाह—बुद्धे-
रिति । अत्र बुद्धिशब्दो जीवात्मधर्मभूतज्ञानपरः जीवस्य ज्ञान-
विकाससङ्कोचविशेषरूपजागरणादिकमवस्थानानात्वं प्रसंगा-
त्मानि जीवे मायामात्रं प्रकृतिसम्बन्धमात्रकृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमिव च दोषाः सर्वाधारमपि परमात्मानं न स्पृशन्ती-
त्याह—यथेति ॥ इदन्तया भासमानं प्रत्यक्षादिप्रमाणमस्य विश्व-
मवयविनि ब्रह्मणि उद्भास्यति तस्मिन्नेव कथास्र भवति च शरीर-
भूताच्चिद्विद्वता विकासः स्वरूपत्वाकाशवज्जिर्मममिति
भावः ॥ २६ ॥

इत्थं जगतो ब्रह्मकार्यत्वाभिधानात्सत्कार्यवादः कलितः
तद्विरुद्धमसत्कार्यवादं निरस्यति—सत्यमिति । अवयविनामवयवा-
स्तावत्सत्यं प्रोक्ताः अवाधिता व्यवहियन्त इत्यर्थः । अवयवी तु
न तेऽप्योऽतिरिक्तः अतिरिक्तत्वे तु पटवयविनः पृथगवयवा
उपलभ्येरन् च तथोपलभ्यन्ते न हि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव
उपलभ्यन्त इत्यर्थः । तथा सङ्कन्दशास्त्रादवयवो न पृथग्भूत

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिक ।

जगद्रूपं कार्यमिति सत्कारणमेव जगदित्यर्थः । अङ्गेति सम्बोधनं द्योतकम् अबाधिततन्वात्मकावयवसमुदाय एव व्यति-
षङ्गविशेषं गतः पट इत्युच्यते प्रतीयते च तत्र पटरूपं कार्यं
न तन्तुभ्योऽतिरिक्तं तथा प्रमाणप्रतिपक्षं चिदचिदश्वरसमुदा-
यात्मकं "सदेवेदं सौम्येदम्" इत्यादिषु सच्छब्दाच्चजगद्रूपपरि-
णामविशेषमापन्नं कार्यमित्युच्यते प्रामाणिकैस्तथा तेषां प्रती-
यते चातो नासत्कार्यत्वमिति भावः । अत्र "पटवच्च" [११।१९] इति
सूत्रार्थः स्मारितः ॥ २७ ॥

ननु, बुद्धिशब्दान्तरादिभिः कार्यकारणयोर्भेद एवेत्यसत्-
कार्यत्वमेवोचितमित्यत आह—यदिति । घटशरावादिषु मृदयं घट
इति सामानाधिकरण्यात् प्रतीतिविषयं यत्सामान्यशब्देन मृदा-
दिकं कारणं विवक्षितं विशेषशब्देन घटशरावादिविशेषाकारो
विवक्षितः सच मृदतो विकारः तादृशं यदन्यबुद्धिशब्दान्तरा-
दिभिर्द्रव्यान्तरमुपलभ्यते असत्कार्यैवादिनां सभ्रमः कार्यस्व-
द्रव्यान्तरत्वोपलभ्यो भ्रमात्मकः, कुतः ? अन्योन्यापाश्रयात्
सामान्याविशेषयोरेव परस्परमाधाराधेयभावेनाश्रितत्वात्सामान्यत-
स्तद्विवेकारोपेक्षया द्रव्यान्तरस्यानुपलभ्यमाद्बुद्धिशब्दान्तरा-
दीनां विकारनिवन्धनत्वेनाप्युपपत्तेरिति भावः । एवं चिदचिदश्वर-
सङ्घातस्य कार्यकारणोभयावस्थत्वं तयोरभेदश्चेत्युपपादित-
मसत्कार्यैवादश्च प्रतिक्षिप्तः । अथ कार्यावस्थानामपि चिद-
चिदश्वराणां मिथो व्यावृत्ताकारतां विवक्षुस्तावदात्मस्वरूपा-
देहस्य व्यावृत्ताकारमाह—सर्वमिति । यत्सर्वं शरीरमाद्यन्त-
वच्छतुर्गभेमिदमत्र अवस्त्वनात्मवस्त्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिजयजतीयकृतपदरत्नावली ।

न. स्वप्नेत्यत्र स्वप्नाद्यवस्था अपि न ब्रह्मण इत्युक्तम् । तर्हि
कस्य ता इति तत्राह—बुद्धेरिति । बुद्धं ज्ञानं धीयतेऽस्मिन्निति
बुद्धिर्जीवः तस्य जागरणादिकमुच्यते इ. "सता सौम्य"
इत्यादि श्रुतिसिद्धम् अथ है तत्पुरुषः स्थापिति नामैति च अनेन
जाग्रदादीनां निराकम्बनतया मिथ्यात्वमपास्तम् तनु, सु (षु) पत्या
द्यवस्थावद्विश्वादीनामपि नानात्वं सत्यं स्यादिति तत्राह—माया
मात्रमिति । प्रत्यगात्मनि परमात्मनि स्थितं नानात्वं साध्या
स्नेच्छया मात्रं निर्मितं प्राप्तं न स्वाभाविकम् एतेन कृष्णरामादि
रूपाणां मिथोमूर्तरूपेण भेदो निरस्तः । तदुक्तम्—

"मत्स्येकं विष्णुरुपाणां अन्तिमात्रमिवा मता ।

अगतश्चेव विष्णोस्तु सत्यो भेदः सदेव तु ॥

यथाकाशगतौ तिस्रं भिन्नावेव परस्परम् ।

एवमीशो जगत्सर्वं भिन्नावेव परस्परम् ॥

इति ॥ २९ ॥

तन्वेवं तर्हि जगद्ब्रह्मणोश्च भेदो न पारमार्थिकः—स्या-
दित्यतः सोदाहरणं भेदस्य सत्यत्वं समर्थयते—यथेति । उद्वा-
चययोर्भिन्नो विरुद्धभर्मत्वादेकवद्भावः । इदं विश्वं प्रज्ञाधार-
तया स्मृतिवहायै सति नगदघनयोराधाराधेययोर्भेदो यथा

सत्यस्तथा जगद्ब्रह्मणोरेपीति एतदप्युक्तं यथाकाशघनावित्या-
दिना ॥ २६ ॥

ननु, जगद्ब्रह्मणोरिवावयवावयविनामपि भेदः सत्त्वेन किं
न स्यात्पटस्यामी तत्त्व इति तत्प्रतीतिरिति ? तत्राह—एत इति ।
सर्वेषामवयविनां महदादीनां ये अवयवाः प्रोक्ताः आदयः
एतेऽर्थेन विना भेदव्यवहारमन्तरेण प्रतीयेत हि यस्मात्तस्मा-
दभिज्ञा इति शेषः । कथमभेदः ? इत्याह—पटस्येति । पटस्यावयवा-
स्तन्तवोऽवयविना पटेनाऽभिज्ञा इति यथाङ्गीकर्तव्यं तन्तुः
पटः मृदघटः शुक्लः पट इत्याद्यभेदव्यवहारदर्शनात् प्रत्येकं
तन्तुना भेदोऽपि समुदायरूपेणाभेद इति प्रकटनाच्च तन्तव इति
बहुवचनम् अत एव—

अवयववयवाभेदात्कोटशो भेद इतिरिति ।

सोऽपि भेदो न चाभेदात्पृथगेव प्रवर्तते ॥

इति वाक्यमत्र गृहीतम् अनेन कार्यकारणादीनां भेद इति मत-
मपास्तं पटस्य तत्त्व इति प्रयोगः पटस्य शौक्ल्यमिति वक्षि-
ष्कषणार्थः सोऽपि श्रीहरिनिपत इति न युक्तिर्विरोधः "अवय-
ववयवानान्तु कार्यकारणवस्तुनाम् । एक एव नियन्ताऽसौ हरि-
र्नारायणः परः" ॥ इति वाक्यादवगन्तव्यः ॥ २७ ॥

तन्वेवं चेदवयविनि सत्यवयवनाशेत्स्वापि तदभेदः स्वा-
द्वाराह—यदिति । यावद्द्रव्यमाविसामान्यमित्युच्यते अवाच्यद्वय-
माविविशेष इति तत्र यद्वस्तु नष्टावयवमिवावयवमिति युक्तं
सामान्यावयववत् स बुद्धेर्भ्रमः कुतः अन्योन्यापाश्रयाद्विशेषात्
तस्मादाद्यन्तवद्वस्त्वैव यदा हनुमदमीमांशानां वायवाद्यग्निनां
सामान्यविशेषाकिदर्शनात्कथमभेदः सङ्गच्छते ? इति तत्राह
यदिति । अन्योन्यापाश्रयात् अन्योन्याभेदविषयप्रमाणात् असुर-
जन्मोद्वाधिकृतत्वेनाद्यन्तवत्त्वाद्वस्तु सर्वमविद्यमानमेव ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं धीप्रभृतीनां परमात्मस्वाभाविकशक्तिसमयत्वमुक्त्वा तथापि
तेभ्यो बहिरङ्गशक्तिसमयेभ्योऽन्तरङ्गशक्तितदवयवशक्तिविशिष्टपर-
मात्मनोऽन्यतमत्वेन तेषामशुद्धत्वव्यञ्जनाय सकोषत्वमुक्त्वा तेषु
धीप्रभृतीस्वध्यासं परित्यागयितुं तिस्रषु धीज्ञातृषु तावच्छुद्धस्वैव
जीवस्य सकारणमव्यासमाह—बुद्धेरिति । बुद्धिर्वित्तरूपं जागरणं
स्वप्नः सुषुप्तिः इतीदं प्रत्यगात्मनि शुद्धजीवे विश्वतजसप्राज्ञत्वाच्च
नानात्वं साध्यामात्रं मायाकृताध्यासमाधेया जातमित्यर्थः ॥ २९ ॥

ततः परमात्मनि बुद्ध्यादिमयस्य जगतः सतोऽपि सस्पर्शः
सुतरां नास्तीत्याह—यथेति । यथा व्योम्नि व्योमकार्येवायुज्योतिः ।
सुखिषणार्थेषां शधूमपरिणताजलधराशेषाभेदावयविनामुद्वाच-
भवन्ति हृदयन्ते अण्वयास्त भवन्ति न हृदयन्ते तेच तन्न स्पृश-
न्तीति शेषः तत्राह ब्रह्मणोर्विश्वमिति सोऽयं ततः सूक्ष्मरूपेण
तस्य स्थितिरित्येव जगच्छक्तिविशिष्टकारणास्तित्वाच्च इत्य-
मेवोक्तं सतोऽभिव्यञ्जकः काल इति ॥ २६ ॥

तदेव चकतु कारणास्तित्वं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—सत्य-
मिति । सर्वेषामवयविनां स्थूलवस्तुनाम् अवयवः कारणं सत्यं
सत्यो वाऽभिचारयदितः प्रोक्तः लोके तथा दर्शनादिसाह—विनेति ।
अर्थेन स्थूलरूपेण पटेनापि विना ॥ २७ ॥

भूमिजीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

तस्मिन् कार्योस्तित्वमपि व्यतिरेकेण प्रतिपादयति-यदिति । अथमर्थः यद्येवमुच्यते पूर्वं सूक्ष्माकारेणापि जगद्भासीत् किन्तु तदेव शक्त्या निमित्तभूतया विशेषाकारेण जगद्रूपेण परिणतमिति तदसत् यदेवं सामान्यविशेषाभ्यामुपलक्ष्येत स भ्रमो विवर्तवाद् एव तत्र हि शुद्धब्रह्मैवाज्ञानरूपया शक्त्या जगत्तया विवृतमिति मतं न चास्माकं तदप्युपपत्तिः परिणामवादेऽस्य सत्कार्यतापूर्वकत्वादित्यर्थः । नन्वपूर्वमेव कार्यंभारम्भविवर्तवादिनामिव युष्माकमपि जायतां तत्राह, यदाद्यन्तवत् अपूर्वं कार्यं तत्पुनरवस्तुनिरूपणासहमित्यर्थः । तत्र हेतुः अन्योन्याभावात् यावत्कार्यं न जायते तावत्कारणत्वं मृच्छुत्वादेन सिद्ध्यति कारणत्वासिद्धौ च कार्यं न जायत एवेति परस्य रसापेक्षत्वदोषात् अतः कारणत्वासिद्धये कार्यशक्तिस्त्वावश्यमप्युपगन्तव्या सा च कार्यसूक्ष्मावस्थेति कार्योस्तित्वं सिद्ध्यति तथापि स्थूलरूपतापादकत्वान्मृदादेः कारणत्वमपि सिद्ध्यतीति भावः ॥ २८ ॥

भूमिद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारायेदर्शनी ।

यत्तु विश्वस्तैजसः प्राज्ञः इति जीवस्य नानात्वं तत्तु बुद्धिवृत्तीनां त्रितयत्वात्तस्यापि त्रितयत्वं मिथ्यैवेत्याह-बुद्धेरिति । जागरस्वप्नसुषुप्तयस्तिष्ठो वृत्तयो बुद्धेरित्युच्यन्ते अतस्तद्व्यासात् प्रत्यगात्मनि जीवोऽपि विश्वतैजसप्राज्ञसंशमिनोनात्वमायामात्रं मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

परिणामवादे कार्यकारणाव्यतिरेको दर्शितः अथारम्भवादे विश्वस्याद्यन्तवत्त्वं तत्कारणस्य परमेश्वरस्य सत्यत्वं च क्रमेण दर्शयति-यथेति द्वाष्ट्याम् । भवन्ति नश्यन्ति तथैव ब्रह्मणोऽपि विश्वं भवति न भवति च अत्र व्योम्नीति दृष्टान्तेन परमात्मनो निरूपणा दर्शिता अवयवीति अस्मावयवं तदाद्यन्तवत् यदादिवदित्यर्थः । अत उदयाप्यमात् आद्यन्तवद्विश्वं न सर्वत्र सत्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च सर्वेषामवयविनाम अवयवः कारणं सत्यं लोके तथा दर्शनादित्याह-विनेति । अहं हे राजन् ! हि यस्यात् अर्थेनावयविना विनापि पृथगेवावयवाः प्रतीयन्ते यथा सस्यावयवाः सन्तवः पस्यात् पृथक् प्रतीयन्ते तद्वत् अत्र "कार्यकारणवस्तैक्यदर्शने पटतन्तुवत्" इति सप्तमोक्तेः सिद्धान्तवितं ब्रह्मैक्यं तु लक्ष्यत एव ॥ २७ ॥

विवर्तवादे तु ब्रह्मकार्यं जगदसत् यथा तथा ब्रह्मणः कारणात्वादिकमप्यसत्यमित्याह-यदिति । सामान्यं कारणं विशेषः कार्यं ताड्यां यदुपलक्ष्येत स भ्रमः-कृतः । अन्योन्याभावात् परस्परपेक्षत्वेन निरूपणासह्यत्वादित्यर्थः । अथमर्थः यथा रज्जु-रेवाज्ञानेन सर्पत्वेन विवर्तते तत्र रज्जुः कारणं सर्पः कार्यः सत् मिथ्यैव तथैव सामान्यं ब्रह्मैव अज्ञानेन जगद्रूपतया विवृतं तत्र जगतः कार्यस्याभावे तदपेक्षतया सिद्धं ब्रह्मणः कृतः कारणत्वमिति ॥ २८ ॥

भूमिच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं द्वाष्ट्यां श्लोकाभ्यामाचिदंशस्य ब्रह्मकार्यस्यानित्यत्वं नित्यत्वं च दर्शितमथ चेतनस्यापि कार्यं विश्वस्मिन् स्थितस्य विश्वसृष्ट्यादौ ज्ञानविकाससङ्कोचौ भवतः बन्धनभूतया न तु तत्स्वरूपे किञ्चिद्विकारादिकमस्तीति जागरणादिप्रदर्शनेन सूचयति-बुद्धारिति । नानात्वं जाग्रतस्वसुप्तत्वादि ॥ २५ ॥

ननु, भवतु जीवो निर्विकारस्वरूपः ब्रह्मणि तु जगत्संसर्गजा दोषा बलादेव भाविष्यन्ति जगदुपादाननिमित्तकारणत्वादस्येत्यत आह-यथेति । भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति विलीयन्ते नस्वेतावता दोषभाग्भवति तथा अवयविविब्रह्मणः परस्परप्रकृतिद्वयसंयुक्तमिदं विश्वं ब्रह्मणि उदयाद्व्यति ब्रह्मणो भवति ज्ञानसङ्कोचविकासबन्धमोक्षादयो धर्माः ब्रह्मांशभूतजीवविषयाः विकासत्वादयो धर्माः ब्रह्मशक्तिरूपप्रकृतिविषयाः विश्वसृजननियमनपालनादयः सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वानिर्विकारत्वादयो धर्माः ब्रह्मविषया इति विवेकः ॥ २६ ॥

अथ सत्कार्यवादं निराचिकीर्षुः श्रुतात् श्रीप्रभृतयोऽन्यतमाः न स्थिरिति श्रुतं सत्कार्यवादं पुनर्हृदयति-सत्यमिति । हे भद्र विश्वदत्त ! सर्वेषामवयविनां रथप्रासादादीनामप्यस्य तन्तव इव कारणभूताः अवयवाः सत्यं प्रोक्ताः ते एव अवयवव्यवस्थां प्राप्नुवन्ति, ताजिरपेक्षा अवयविनो नोत्पद्यन्ते इति भावः । अन्यथा अर्थेन अवयवभूतं विनैव रथादयः प्रतीयन्ते तु निर्वीजाः भवन्ति प्रतीयन्ते वा पत्रमहं प्रकृतेः पीनस्य ये सन्मूलमेव कार्यमुत्पद्यते तथा च श्रुतिः "सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः" इत्यादिः ॥ २७ ॥

ननु, वायवीयतैजसाप्यपार्थिवपरमाण्वो यदि श्रुतिबलाजगत्कारणतया नाङ्गीक्रियन्ते किन्तु सर्वात्मत्वद्योतनार्थं ब्रह्मैव जगत्कारणतयाङ्गीक्रियते तदापि सर्वात्मत्वं ब्रह्मणो न सङ्गच्छते कार्यकारणभेदस्यन्तमिच्छादिभ्यस्त आह-यथेति । अन्योन्याभावात् परस्परानाभावात् बुद्धितः शब्दतः व्यवहारवित्तश्च कार्यकारणयोरितरेतरः आश्रयो नास्ति, तर्हि घटबुद्धौ मृत्पिण्डः आश्रयः न च मृत्पिण्डबुद्धौ घटः तथा घटसङ्घे उच्चार्यमाणे तदर्थतया न मृत्पिण्डरूपवृत्तिरित्यादि स्वसमूहस्य तस्मादन्योन्यापाधवाक्यतोः सामान्यविशेषाभ्यामसामान्यं कारणं मृत्पिण्डादिविशेषः कार्यं घटादिताड्यां व्यवहियमाणोऽयम् यत् यस्तयोऽत्यन्तभेदोऽप्युपलक्ष्येत स वैशेषिकानां भ्रमः मृत्पिण्डं विना घटलाभाभावात् अतोऽसत्कार्यवादो मुमुक्षुर्मिदं इति भावः । ननु, तर्हि कार्यस्य जगतोऽपि ब्रह्मत्वात् सत्परिभाषापूर्वकं ब्रह्मभाषापत्तिर्मुक्तिरिति कोऽयं पुराग्रहः ? इत्यत आह, सर्वसाद्यन्तवदस्तु यदिति । वस्तु कारणं तद्विषयमस्तु कार्यं यत् तत्सर्वसाद्यन्तवदतो निष्प्रब्रह्मभाषापत्तिरिति भावः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

बुद्धिं अर्थात् जीवात्माके धर्मे भूतज्ञान की जागरण, स्वप्न और सुषुप्ति, ये तीन अवस्था हैं, हे राजन् ! सो ये तीन अवस्था प्रत्यगात्मा (जीव) में प्रकृति के सम्बन्ध होने से

विकारः खयायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा ।

न निरूप्योऽस्त्यणुरपि स्याच्चेद्विस्तम आत्मवत् ॥ २६ ॥

नहि सत्यस्य नानात्वमविद्वान् यदि मन्यते ।

नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वा तयोरिव ॥ ३० ॥

यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ।

एवं वक्षोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३१ ॥

यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्काशूभूतस्य च चक्षुषस्तमः ।

एवं त्वहं ब्रह्मगुणास्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्याऽऽत्मन आत्मबन्धनः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हैं, ये तीनों अवस्था प्रकृति विनिर्मुक्त आत्मा की नहीं हैं ॥ २५ ॥

जैसे, कि-आकाश में जलधर (मेघ) होते हैं, और विखीन होजाते हैं, परन्तु उनके होने न होने से आकाश में कुछ विकार नहीं होता, किन्तु वह स्वरूप से निर्मल ही रहता है। इसी प्रकार अवयवि यह विश्व भी परमात्मा के विषे उदय होने से होता है, लय होने से नहीं होता है, परन्तु इस विश्व के होने न होने से कुछ परमात्मा के स्वरूप में विकार नहीं होता है, किन्तु विशेषणांशमें ही विकार है, तस्मात् श्रुतिप्रतिपाद्य परमात्मा का स्वरूप निर्मल ही है ॥ २६ ॥

लोक में सब अवयवियों के अवयव कारण होने से सत्य कहलाते हैं, परन्तु वे अवयव अवयविदशापत्ति-काल में अवयविरूप भयं के विना प्रतीत नहीं होते हैं। हे राजन् ! जैसे, कि-पटके तन्तु पटावस्था को प्राप्त होने पर पट से अलग नहीं देख पड़ते हैं, परन्तु वह पट रूप कार्य कुछ तन्तुओं से पृथक् नहीं है, विलक्षण संस्थान को प्राप्त होने वाले तन्तुओं का नाम ही पट है। उसी प्रकार प्रमाण सिद्ध चेतन अचेतन ईश्वर इन तीनों का समुदाय रूप सत्य प्रकाश ही विलक्षण परिणाम को प्राप्त होकर कार्य रूप होने से जगत् कहलाता है। तस्मात् कार्य और कारण दोनों सत्यही है असत्य नहीं ॥ २७ ॥

लोक में घट और मृत्तिका इन दोनों के वाचक शब्द भी भिन्न हैं, और इनकी बुद्धि भी भिन्न भिन्न ही होती है। तस्मात् कार्य कारण का भेद ही सिद्ध है, फिर अभेद कैसा ? तहाँ कहते हैं, कि-सामान्य शब्द हुआ मृत्तिका, और विशेष शब्द हुआ घट, तहाँ ऐसा व्यवहार होता है, कि-घट घड़ा मिट्टी है, इस में वस्तु का नाम तो मिट्टी हुआ और अवस्था का नाम घड़ा हुआ, अब मिट्टी और उसके विशेषाकार से घड़ा कोई और ही द्रव्यान्तर है, यही बड़ा भ्रम है। क्यों कि ? सामान्य और

विशेष को अन्वोन्याश्रय होने से सामान्य वस्तु गत विकार की अपेक्षा से विशेष कुछ द्रव्यान्तर नहीं हो सकता है, घट ऐसा व्यवहार और बुद्धिती अवस्था को लेकर भी हो सकते हैं। इस प्रकार अवयवि यह शरीर प्रकृति ही उदरता है, और भादि अन्त वाला है इसी से यह आत्मा नहीं हो सका है किन्तु आत्मा से भिन्न है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तदेवमनेकैर्हेतुभिः प्रपञ्चस्याऽसत्त्वं साधितम् तत्र शङ्का ननु, प्रपञ्चस्यापि प्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वं किं न स्यादिति तत्राऽऽह—विकार इति । खयायमानः प्रकाशमानोऽपि विकारः प्रपञ्चः प्रत्यगात्मप्रकाशं विनाऽणुमात्रोऽपि न निरूप्योऽस्ति तं विना निरूप्यः स्याच्चेद्विस्तमः स्याच्चिद्रूपेणाऽऽत्मना समः सप्रकाशो भवेत् तथा च सति सौम्यात्मवत्त्वात् एकरूपः स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

कुत इत्यत इत्याह—नहीति । ननु, सत्यस्याप्यात्मनो जीव-ब्रह्मरूपं नानात्वमस्येव तत्राऽऽह—यद्येवं नानात्वं मन्यते तर्ह्यविद्वान् कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहारः ? उपाधिकृत इत्याह—नानात्वमिति । तत्र छिद्रयोर्घटाकाशमहाकाशयोरिवेति परिच्छेदा-परिच्छेदे दृष्टान्तः । ज्योतिषोराकाशजलस्थयोः सूर्ययोरिवेत्यु-पाधिकृतविकारसदृशत्वात् वा तयोर्बोध्यशरीरस्थवाय्वोरिवेति क्रियामेदं ॥ ३० ॥

ब्रह्मण एव प्रपञ्चव्यवहारात्मन्यनन्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । क्रियामिस्तत्तद्रचनाभेदेवैवमुक्ता कटककुण्डलादिकपेयं लौकिकवैदिकैर्बोभिः जनैरहङ्कारोपाहितैः ॥ ३१ ॥

नन्वहङ्कारस्य कथं ब्रह्मस्वरूपावरणो न भेदव्यवहारहेतुत्वम् ? तस्मै अकारणभूतब्रह्मावरकत्वासम्भवादावरणो वा स्वस्यापि प्रकाशासम्भवादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—यथेति । अर्करश्मय एव मेघरूपेण परिणता वर्णयति—

“अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपातिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरक्षं ततः प्रजाः ॥

इत्यादिवचनात्तस्मादर्कप्रभवः अर्कैरेव दर्शितः प्रकाशितश्च

अधिरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

तमः स्वरूपभूताकं दर्शनप्रतिबन्धको भवति महमहद्वुरो ब्रह्मगुणः
ब्रह्मकार्यभूतस्तदीक्षितस्तेनैव प्रकाशितश्चाऽऽत्मनो जीवस्याऽऽत्म-
बन्धनो ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबन्धको भवति ॥ ३२ ॥

असुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

देहाकारा आत्मनि न सन्तीत्याह—विकार इति । जातिगुण-
क्रियाऽपचयजन्मपुत्र्यादिरूपः अल्पोऽपि विकारो न निरूप्यः
आत्मभ्रमंतया न चिन्त्यः तथा निरूप्यत इति मन्यमानोऽस्मद्-
पुत्र्या नात्मविदित्यर्थः ॥ २६ ॥

औपाधिकानां जात्यादिभेदानां जीवात्मन्यविद्यमानत्वमाह-
नहीति । सत्यशब्दो जीवपरः “तदनुप्रविश्य सख्यं सख्याऽभवत्, सख्यं
आप्नुतं च सख्यमभवत्” इति प्रयोगात् “प्राणा वै सत्यम्” इति प्रयो-
गाच्च नहि परिशुद्धजीवात्मस्वरूपस्य देवमनुष्यादिनानात्वमिति
प्रतीतिः—जानन्नविद्वानेव, औपाधिकभेदस्य स्वरूपस्पर्शित्वे तेजो-
वायुज्योतिश्चिद्राशि हृष्टान्तयति—नानात्वाभावात् । पूर्वापरदेहवर्ति-
तयामिक्तत्वेन प्रतीयमानयोरारम्भनोरभेदे हृष्टान्तः क्षिप्रयोरिति द्वि-
वचनात् इयान् विशेषः भिन्नकलोपाधिकृतभेदराहित्ये तुल्यकालो-
पाधिकृतभेदराहितवस्तु हृष्टान्तितमिति केषुचित् कोशेषु हृष्टत्वात्
बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणोति श्लोकाष्टकं व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

व्यावहारिकेष्वर्थे क्रियाहपरिणामं हृष्टान्तेन परिहरति—यथा
हिरण्यमिति । यथा क्रियाहत्वात् हिरण्यस्य हृष्टत्वं सत्यम् एवं प्रमा-
णिकत्वात्परमात्मबहुत्वमपि सत्यामित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्यन्तिकं प्रलयं वक्तुमुपक्रमते—यथा घन इति । धूमादिभिन्न-
तमोद्भववारब्धत्वात् मेघस्याकंप्रभवत्वम् आदित्याधिष्ठितत्वात्
चक्षुषः आदित्याश्रितत्वं तम इति तिरोधायकत्वमुच्यते अहं-
शब्दोऽहमभिमानविषयदेहपरः उत्तरप्राद्वक्कारशब्देन निर्देशात्
ब्रह्मगुणः परमात्मविशेषणभूतः आत्मबन्धनः ज्ञानप्रतिबन्धकः
अकाराशस्य चक्षुषोऽकंशेन तत्प्रभवो मेघः प्रतिबध्नाति
यत्र परमात्मशब्दस्य जीवस्य परमात्मदर्शनं तद्गुणभूतो
देहः प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अमहोराराधवाचायैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च न देहाकारा आत्मनि सन्तीत्याह—विकार इति । विकारः जाति
गुणक्रियाजन्मपुत्र्यादिविकारः व्यापमानः आत्मनि देहात्मामि-
मानिनां प्रतीयमानोपि प्रत्यगात्मानमन्तरा तं विनैव भवति
न तस्मिन्नस्तीत्यर्थः । तदाह—नेति । न तस्मिन् विकारो निरूप्यो
ऽस्तीत्यर्थः । विषयेऽतिप्रमादयति—इत्यादित्यादिना । चेद्यद्यु-
दल्पोपि विकारः आत्मनि व्यासर्थात्मवान् प्राशस्त्ये मनुष्यमुक्ता-
ऽऽत्मापि तत्समः देहसमः अविजानीय एव स्वादित्यर्थः । चित्तसमः
आत्मवदिति पाठान्तरे तदा विकारोऽप्यारम्भस्वरूपपरसदैकरूपः
चित्तसमः ज्ञानात्मकात्मस्वरूपतुल्यः तद्वत्स्वयं प्रकाशश्च स्वात्
मुक्तावप्येकरूपतया स्वप्रकाशतया च प्रतीयतेत्यर्थः । न हि तथा
प्रतीतिः प्रमितीति भावः ॥ ३३ ॥

ननु, व्यापमानोऽपि विकारः कुत आत्मनि नेत्युच्यते इत्य-
औपाधिकात्वादित्याह—नहीति । सत्यशब्दोऽत्र जीवपरः “तदनु-
प्रविश्य सख्यं सख्याऽभवत् चिज्ञानं चाविज्ञानं च सख्यानुतं च” इति
“प्राणा वै सत्यम्” इति च प्रयोगात् नहि परिशुद्धजीवात्मस्वरूप-
स्य देवमनुष्यादिनानात्वमस्ति यस्तु यद्येवं नानात्वं मन्यते
तर्हि न स विद्वान् देहविषयग्यात्मयाथात्म्यविदपितु देहात्माभि-
मानीति भावः । औपाधिकभेदस्य जीवस्वरूपास्पर्शित्वे नभस्तेजो-
वायवो हृष्टान्ताः इत्याभिप्रायेणाह—क्षिप्रयोरिति । ब्रह्मधया क्षिप्र-
राकाशज्योतिषोर्वातयोर्वायवोश्च यथा न जानात्वं तद्वदात्मनोः
पूर्वापरदेहवर्तितयाऽभिज्ञत्वेन प्रतीयमानयोरारम्भनोरभेदे हृष्टान्तत्वा-
भिप्रायेणा क्षिप्रयोरित्यादिद्विवचननिर्देश इयान् विशेषः भिन्न-
कालोपाधिभेदराहित्ये तुल्यकालोपाधिकृतभेदराहितं वस्तु हृष्टा-
न्तितमिति क्षिप्रयोरिति द्विवचनात्तेन मेघाद्युपदितावकाशप्रदेशौ
त्रिवर्तितौ घटाकाशमहाकाशौ वा ज्योतिश्शब्देन सूर्यादिविषय-
प्रतिबिम्बौ वातशब्देन बाह्यशरीरौ ॥ ३० ॥

एवमात्मनो देहाद्व्यावृत्ताकारत्वप्रतिपादनेनैव देहस्यापि ततो
व्यावृत्ताकारत्वमर्थसिद्धं ताभ्यां परमात्मनोव्यावृत्ताकारतात् “न
तस्य कालावयवैः” इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रतिपादितैव अथोपपादितं
चिदचिद्विशिष्टस्य विचित्रजगद्रूपेण परिणामे कार्यकारणयोरन-
न्यत्वं चोपसंहरन् कार्यमिथ्यात्वपक्षप्रतिपक्षेण तत्सत्यताञ्च
सहृष्टान्तमाह—यथा हिरण्यमिति । व्यवहारवर्त्मसु व्यवहार-
मार्गेषु निमित्तभूतेषु व्यवहाराद्व्यवहारः प्रयोजनस्याप्युपलब्धार्थः
कुण्डलमानस्य कटकमानस्य विभृहीत्यादि व्यवहारार्थं धारणादि-
प्रयोजनार्थेऽप्यर्थः । क्रियाभिः रचनाविशेषैरेकमेव सुवर्णं बहुधा
कुण्डलादिरूपेण (भेदेन) नृभिः समीयते प्रमीयते रचनाविशेषादि
क्रियाहत्वाद्धारणादिप्रयोजनाहत्वाच्च कटकादिकं सत्यमेव कारणात्
सुवर्णात् अनन्यञ्च न हि शुक्तिरजतादिकमर्थक्रियाहं मिति भावः एवं
सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टो भगवानेक एव लौकिकैर्वैदिकैश्च वचोभिर्जनै-
र्विशिष्टाद्वैतवादिभिश्च व्याख्यायते विविधमाख्यायने विचित्रजगद्रू-
पेण परिणतः ख्यायते “कटकमुकुटक्राणिकादिभेदैः कनकमभेद-
मपीयते यथैकम् । सुरनरपशुपादपादिभेदैर्हरिजितोपि उदीर्यते
तथैकः” इत्यादीनि लौकिकवचानि “यथा सौर्येकेन लोहमणिना सर्वे
लोहमयं विज्ञाते स्वात्” वाचारम्भाणां विकारो नामधेयं लोहमणि-
रित्येव सत्यम्” इत्यादीनि वैदिकानि । भगवानित्यनेन कारणात्वा-
शुद्धित्वेयोरुपलब्धव्यावृत्तिः सूच्यते ॥ ३१ ॥

अथ मोक्षापरपर्यायसंस्मृतिबन्धनवृत्तिरेवात्यन्तिकः प्रलय इति
विवक्षुस्तवत् कोसौ देहाद्व्यावृत्तस्यात्मनो वन्ध इत्यत्राह—यथेति ।
मेघस्याकंप्रभवत्वमर्कशिमिधितधूमादितमोद्भववारब्धत्वादेव—
गन्तव्यम् आदित्याधिष्ठितत्वाच्चक्षुषोर्कीशत्वं यथा अर्कप्रमालोऽ-
र्केणैव प्रकाशितश्च मेघोऽर्काश्रयतस्य चक्षुषस्तमः तमोवदकं-
दर्शनप्रतिबन्धकस्तिरोधायक इति भावः । अहंशब्दोऽत्र देहात्मा-
भिमानिनामहमभिमानविषयत्वाद्देहपरः ब्रह्मगुणः परमात्मविशे-
षणभूतः उदीक्षितस्तेन परमात्मना प्रकाशितः ब्रह्माशकस्यात्मनः
जीवस्यात्मबन्धनः ज्ञानप्रतिबन्धकः यथा अर्काशस्य चक्षुषोऽकं-
शेन तत्प्रभवो मेघः प्रतिबन्धकः एव परमात्मशब्दभूतस्य
जीवस्य परमात्मदर्शने तद्गुणभूतो देहः प्रतिबध्नातीत्यर्थः ।
तत्प्रतिबन्ध एव संस्मृतिप्रतिबन्धो नामेति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथाऽवयवव्यववादीनाम् अमेदो दुरवबोधः एवं पदार्थाना-
मनन्तरत्वात्स्वरूपमेदोपि परमात्मानमन्तरेण दुर्बोध इत्याशयेनाह-
विकार इति । चि निषेधे पृथग्भाव इत्यतः पृथक्कारो नानाविधो
मेदः प्रत्यगात्मानं साक्षीभूतं श्रीनारायणम् अन्तरेणाणुरूपोपि
निरूप्यो नास्ति स एव निरूपयितुं शक्तः नासत्त्वात्तेत्याह-
ख्यायमान इति । प्रतीयमानस्यासत्त्वं जुगुप्सितं प्रमाणाविरोधा-
दित्यापि शब्दः ॥ २६ ॥

नन्वेकस्य प्रतिमानं तु कृतकाजं विशिष्यत इतिवन्निर्धार-
णायोग्य इति तत्राह—नहीति । यद्यविद्वान् ब्रह्मरूपाणां नानात्वं
मन्यते तर्ह्यपि सत्यस्य ब्रह्मणो रूपाणां नानात्वं सत्यं न भवति
अविद्वन्मतत्वात् । ननु, “युक्ताहस्य हरयः शतादश” इति श्रुतेः ।
कथं सत्यं नेत्यत्राह—नानात्वमिति । नेत्यनुवर्तते द्विद्रयो बाह्यान्तः
स्थाकाशयोः यद्वद्यथा नानात्वं नास्ति एक एव महाकाशो घटे
जायमाने बहिरन्तश्चेति द्वित्वसंख्यामुपैति उत्पद्यमानो नीलि-
माकारोऽप्याकाशो द्वित्वमेति तत्र प्राशुको हरेरुपमिति यातः
पश्चादुक्तो जीवानामित्यर्थविशेषो दिशब्देनोपासः । उक्तञ्च—

“महाकाशो बहिस्थश्च घटाद्यन्तः स एव च ।

द्वेधा समुदितोऽन्यो च द्वावाकाशौ प्रकीर्तितौ ॥

घटरूपस्तदन्यश्च महाकाशात्परो लघुः ।

महाकाशवदेवात्र परमात्मा सनातनः ॥

घटान्तःस्थमहाकाशप्रतिमोन्तर्गतो विभुः ।

घटस्यान्तर्गताकाशो महाकाशात्परो मतः ॥

तद्वदेवाद्यः सर्वे जीवा मुक्त्युपयोगिनः ।

तमोगाश्चैव ये सर्वे घटरूपस्त्ववजराः” ॥ इति ।

उपोतिषोरधिदेवाध्यात्मसंज्ञयोः “सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मय
आसु नाडिष्वातनाः” इति श्रुतेर्वा तयोर्वा तप्राणसंज्ञयोः “अधिदैव
मयाध्यात्मम्” इति श्रुतेः । अत्रापि विशेषः पूर्ववद्वगन्तव्य
इति ॥ ३० ॥

बहुत्वसङ्ख्यावाचिन्याः श्रुतेः किं विनिर्गमकमत्राह—यथेति ।
बहुधा कटककुण्डलाद्यात्मना हेम नानासङ्ख्याविषयं समीयते
तथा भगवानपि देवो नरो वराहः शुक्रः पीतो ह्रस्वोऽणुर्दीर्घो
महानति विविधाकारेण व्याख्यायते प्रकाशयत इति ॥ ३१ ॥

हरेस्तत्त्वस्वरूपं निरूप्य संसारप्रकारमाह—यथेति । अकेशब्दे
नास्तेजोवायव्यं उच्यन्ते तेजःसम्बन्धेन धूम उपलक्ष्यते अकेश-
प्रमथः धूमतेजोजलमरुद्वयः प्रमथ उपपत्तिः यस्य स तथा
अकेशा नमसि शशितः सूर्यप्रकाशो सत्येव दृश्यते नान्यथा
यथा घनः सूर्यदर्शनप्रतिबन्धकः “आपो वा अकः” इति श्रुतेः । यथा
कौशिकस्य चक्षुषस्तमः सूर्यदर्शने प्रतिबन्धकम् “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा
ऽक्षिणी प्राविशत्” इति श्रुतेः । एवमेवाहङ्कारो ब्रह्मापेक्ष्य गुणोऽ-
मुख्यः तदीक्षितः तेन प्रकाशितः ब्रह्मांशकस्य जीवस्य “पादो-
ऽस्य विश्वा भूतानि” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो भिन्नांशस्य आत्मनो
जीवस्यात्मानं मतिं ज्ञानं ब्रह्मातीत्यात्मबन्धनः “आत्मा देहे
धृतो जीवे” इत्यादौ यावत्प्रकाशेन मतो प्रयुक्तत्वात् “तद्ब्रह्मा
वेदाहं ब्रह्माहिम्” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो विशेषभूत इति वा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं स्वाभाविकशक्तिमयमेव परमात्मनोजगदित्युपसंहरति,
विकार इति । यद्यपि ख्यायमानः प्रकाशमान एव तथापि
स्वरूपोपि विकारः प्रत्यगात्मानं विना तदुपपत्तिरेकेण स्वतन्त्रतया
न निरूप्योऽस्ति तदुक्तं तदनन्त्यत्वाविवरण एव यदि च तं
विनापि स्यात् तदा चित्समः स्यात् चिद्रूपेण समः स्वप्न-
काश एवाऽभविष्यत् आत्मवत् परमात्मवन्निष्कैवाकस्यश्चा-
भविष्यत् ॥ ३३ ॥

ननु, यदि परमात्मानं विना विकारो नास्ति तर्हि परमा-
त्मनः सोपाधित्वे निरुपाधित्वं न सिद्ध्यति तस्मात् सोपाधे-
र्निरुपाधिरन्य एव किमित्यत्राह—नहीति । सत्यस्य परमात्मनो
नानात्वं न हि विद्यते यदि तस्य नानात्वं मन्यते तर्ह्यविद्वान्
यतस्तस्य निरुपाधित्वसोपाधित्वलक्षणां नानात्वं, महाकाशघटा-
काशयोर्मेदत्वं तद्वत् गृहाङ्गणगतसर्वव्यापि तेजसोरिव वाह्य-
शरीरवाय्वोरिव चेति ॥ ३० ॥

यस्माद्विकारः ख्यायमानोपि प्रत्यगात्मानमन्तरो न निरु-
प्योऽप्यणुरपि तस्मात् सर्वशब्दवाच्योपि स एवेति सहस्रान्त-
माह—यथा हिरण्यमिति । क्रियामिस्तत्तद्रचनभेदे बहुधा कटक-
कुण्डलादिरूपेण यथा सुवर्णमेव वचोभिस्तत्तज्जामभिः प्रती-
यते तथा लौकिकवैदिकः सर्वैरेव वचोभिर्मगवानेव व्याख्या-
यते तदुक्तं “सर्वनामाभिधेयश्च / सर्ववेदेदितश्च सः” इति
स्कान्दे ॥ ३१ ॥

तदेवं जगतः परमात्मस्वाभाविकशक्तिमयत्वमुक्तत्वां तेन च
जीवकर्तृकेन ज्ञानेन तत्राशनासामर्थ्ये “वदन्त्य सोऽन्तर्ध्वं” तद-
ध्यासपरित्यागमुपदेष्टुं परमात्मशक्तिमयस्यापि तस्योपाध्या-
सात्मकस्याहङ्कारस्य जीवस्वरूपप्रकाशावत्कत्वरूपदोषे सहस्रान्त-
मुपपादयति—यथा घन इति । अकेशकस्य एव मेघरूपेण परि-
णता सर्वेति—

“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याजायते वृष्टिर्दृष्टेरन्तं ततः प्रजाः” ॥

इत्यादिवचनात्स्माद्यमर्थः यथाकप्रमथः अकेशोऽयं प्रदर्शितः
प्रकाशितश्च घनो निविडो मेघः अर्कोऽभुनस्य चक्षुषस्तमो दिवि
भूमौ च महान्धकाररूपो भवति एवम् अहं प्राकृताहङ्कारः ब्रह्म
गुणः परमात्मशक्तिकायेभूतः तदीक्षितः तेनैव प्रकाशितश्च
ब्रह्मांशकस्य तदस्यशक्तिरूपकत्वात् परमात्मनो यो हीनांश-
स्तस्य आत्मनो जीवस्याऽऽत्मबन्धनः स्वरूपप्रकाशावरको
भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचित्तसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च विकारः ख्यायमानः विकारत्वेन प्रसिद्धिमानस्य प्रपञ्चः
प्रत्यगात्मानं परमात्मानं विना अणुरपि न निरूपणीयः किन्तु
सर्वः परमात्मेव परमात्मन्येव प्रपञ्च आरोपितः यथा मरीचिकायां
जलत्वेन प्रसिद्धं वस्तु तेजो विता अनणुमाद्यमपि न निरूप्य किन्तु
सर्वे तेज एव तेजस्येव जलत्वमारोप्यत इत्यर्थः । ननु, च काचित्-
कारत्वेन प्रसिद्धिमानपि पदार्थश्चिदेव सत्य एवेत्युच्यते यथा मरि-
कः

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनो ।

तत्कारणाधिकरणकर्तादिभगवत्पुरी च तथा हि “लक्ष्यं भक्ति-
योगस्य निर्गुणस्येत्युदाहृतम्” इति “मत्तेवायां तु निर्गुणः” इति
“भक्तिकेतु निर्गुणम्” इति “निर्गुणो भद्रपोष्यः” इति “भक्तिर्निर्गुण-
स्तुतम्” इत्यादिभगवदुक्तेर्मक्त्युपकरणीभूतः पदार्थमात्र एव निर्गुणः
तथा “तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहि” इति सच्चिदानन्दैकरसे
भक्तियोगे तिष्ठतीति च गोपालतापनीश्रुतेः । भगवत्स्रोको भक्ति-
योगश्च निर्गुण एवातः परमसत्य एवेति तत्राह—स्याच्चेदिति । यदि
निर्गुणात्वेन निरूप्यो भवति तर्हि सोऽपि चित्समः “सीतासासीतया
समा” इतिवदमेवे उपमाचिदेवेत्यर्थः । आत्मवत् परमात्मेव निर्गुणः
परमात्मविज्ञासत्वात्परमात्मेव स एक एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु, केन प्रकारेणैक्यं मन्तव्यम् ? तत्राह—नहीति । सत्यस्य
परमसत्त्वस्य चिद्वस्तुनो नानात्वं नहि नैवास्ति तदपि यदि
नानात्वं मन्यते तर्हि विद्वान् यथा चिद्वदोर्ध्वद्वये इदमेकयाकाश-
मिदमपरमाकाशमिति एवं ज्योतिषोर्दीपद्वयगतयोर्व्यतिषोर्द्वय-
गतयोः प्राणयोरिति ॥ ३० ॥

तदेवं सृष्टिसमयेपि प्रपञ्चस्य नानाव्यवहारात्मनस्त्वे हृदयैकं
ब्रह्मैव जानीषादित्याह—यथेति । क्रियामिदं सद्रचनामेवैः बहुधा
कटककुण्डलादिरूपेण एवं लौकिकवैदिकैर्वचोभिः ॥ ३१ ॥

ननु, यद्येवं सर्वमेव ब्रह्मकार्येत्वादेकं ब्रह्मैव तर्हि ब्रह्मकार्य-
स्याहङ्कारात्तत्वेन ब्रह्मांशभूतादिश्चतुर्कणाः सत्या जीवाः कथं
मात्रियन्ते ते वा तदावृताः कथं मुह्यन्तीति तत्र सहस्रान्तमाह—
यथेति । अर्केऽस्य एव मेघरूपेण परिणता वर्धन्ति—

“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सूर्यस्यादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरजं ततः प्रजाः” ॥

इत्यादि वचनात् तस्मादेकप्रभव एव घनः अर्केणैव दर्शितः प्रका-
शितश्च अथ चार्कांशभूतस्य चक्षुरस्तमः आवरकः एवमेव ब्रह्म
अहङ्कारः आत्मने जीवस्य आत्मबन्धनः आत्मना स्वेनैव जीवं
बध्नातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ज्ञानश्रुतादिशब्दवाच्यः सर्वोत्तमः सर्वकारणम् भगवा-
न्निष्प्रलयाद्ये मुक्तौ गम्यो निरूपितः अथ बुद्धेर्जागरण-
मिष्यत्र निरूपितोऽपि गन्ता तार्किकाद्युक्तजीवस्वरूपतत्त्वभूत-
ज्ञानधर्मयोगेन सुषुप्तोः—

“अन्यथा सन्तः आत्मानं मन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणारमापहारिणा” ॥

प्रति शास्त्रोक्तोऽनयोमाभूदिति न स्वरूपतोऽधर्मतश्च निरूपयति-
विकार इति कथयाम् । तत्र तार्किकादयः आत्मा जडः ज्ञान-
शुण्णकः तदज्ञानं च नीलं पीतमित्येवं जायते तद्वति च
तन्निराकरोति विकारः ज्ञानविकारः नीलपीताद्याकारैः ख्याय-
मानोऽपि तार्किकादिभिः प्रत्यागात्मानमन्तरा जीवमद्यो मणु-
ष्यपि न निरूप्यो भवति स्याच्चेदिति असन्देहे सन्देहवचनं
तार्किकादीनां शून्यैः प्रवीधनार्थम् “न हि विशादुर्विज्ञातेर्विपरि-
क्रापो विद्यते” इत्यादिश्रुतिप्रोक्तो मणुः स्याच्चेदिति स

चित्समः चित् “चेतनश्चेतनानाम्” इति श्रुतिप्रोक्तः ज्ञानस्वरूप-
प्रत्यगात्मा तत्तुल्यः ज्ञानात्मक एव मन्तव्यः किञ्च, आत्मवत्
“नित्यो नित्यानाम्” इति श्रुतिप्रोक्तो नित्यः आत्मा प्रत्यागात्मा
तद्वन्नित्य एव मन्तव्यः । ननु नीलपीतादिनानाकार इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वेकस्यैव ब्रह्मणः किं महाकाशघटाकाशन्यायेन विम्ब-
प्रतिबिम्बादिन्यायेन वा महावाताल्पवातन्यायेन वा नानात्वं
नेत्याह—सत्यस्य ब्रह्मणो नानात्वं स्वरूपतो न हि घटेत भवेद्यत्वात्
यदि छिद्रयोः महाकाशघटाकाशयोर्द्वयं नानात्वं तद्वत् यथा
ज्योतिषोः सूर्यादिविम्बप्रतिबिम्बयोरिव वातयोः महावाताल्प-
वातयोरिव नानात्वं मन्यते तदा अविद्वान् स्यात् प्रथमदृष्टा-
न्तेन घटावच्छिन्नाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नब्रह्मप्रदेशभूतजीवस्त्रीकारे
जीवोत्क्रान्तादिविधायशास्त्रव्याकोपादिदोषप्रसङ्गात् द्वितीय-
दृष्टान्तेन सूर्यादिप्रतिबिम्बवत् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूपजीवस्त्रीकारे
व्यापकप्रतिबिम्बाऽनुपपत्त्यादिदोषापातात् तृतीयदृष्टान्तेन बृह-
दल्पवायुमेववत् परजीवमेवस्त्रीकारे जलवत्सावयवद्रव्यस्य
वायोर्नानात्वं सम्भवति निरवयवे अखण्डैकरूपे नानात्वा-
सम्भवात् अवच्छेदप्रतिबिम्बादौ पराभिमतध्यासगिरिविज्ञादौ
विस्तारतो निराकृतौ ग्रन्थविस्तरमयादत्रोपरम्यते तस्माज्ज्ञान-
शुण्णकः ज्ञानस्वरूपः भगवदंशभूतो जीव इति भावः ॥ ३० ॥

ननु, तर्हि ब्रह्मणः सकाशाज्जीवो भिन्नोऽभिन्नो वेति संशये
जीवस्यैव का कथा यथा जलधरा व्योम्नि इत्यत्रोक्तस्य चेत-
नाचेतनस्य सर्वस्य विश्वस्य ब्रह्मकार्यस्य ब्रह्मभिन्नाऽभिन्नत्वं
सर्वशास्त्राचार्यसम्मततया प्रतिपादयति—हिरण्यमिति । यथा
व्यवहारवर्त्मसु पदार्थक्रयविक्रयमार्गेषु कारणातया एकमेव
हिरण्यं क्रियामिः कटककुण्डलादिरचनाव्यापारैर्बहुधा नृभिः
समीयते एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकारणो भगवान् विश्व-
भिन्नाऽभिन्नतया “एकः सन्बहुधा व्यवचारः” इत्यादिवैदिकवचोभिः

“अनेकमेकं बहुधावदन्ति श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचिन्ताः ।

आहुर्महामातममजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं प्रतिसंयतास्म” ॥

एकस्त्वमेव द्वयमद्वयं च—

इत्यादिमिर्लौकिकैः पौराण्यैर्वचोभिर्जनैस्तत्त्वविद्विर्व्याख्यायते इत्य-
न्वयः सूत्रकृतापि बहुनि सूत्राणि “उभयव्यपदेशात्सर्वद्विकुण्डल-
वत्” (३२।२६) इत्यादीन्युक्तानि ॥ ३१ ॥

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं विजानतोऽहङ्कारादिविदोषापगमे
ब्रह्मज्ञानेन तद्भावापत्तिवचनं नित्यप्रलयापरस्परं मोक्षं वक्तु-
महङ्कारबन्धनं तन्निरातिप्रकारं चाह—यथेति कथयाम् । यथा घनः
अर्केप्रभवः अर्केण प्रवर्तितः अर्केदर्शितः अर्केणैव दर्शितश्च
अर्कांशभूतस्य अर्केदेवस्य चक्षुरस्तमो भवति अर्कोदिदर्शन-
प्रतिबन्धको भवति एवमहङ्कारः देहेन शरीरावहंममाभिमान-
रूपः अन्तःकरणावृत्तिविशेष इत्यर्थः । ब्रह्मगुणः ब्रह्मशक्तिगुणमयः
“नदीक्षितस्तेनैवानादिकर्मप्रवाहनेनाप्रकाशितः एष परदर्शकः
“ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इति श्रुतिस्मृति-
प्रसिद्धस्य ब्रह्मांशकस्यात्मनो जीवस्य आत्मबन्धकः आत्मविषये
ब्रह्मभावापत्तौ प्रतिबन्धकः ॥ ३२ ॥

घनो यदाऽर्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ।

यदा ह्यहङ्कार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तदनुस्मरेत् ॥ ३३ ॥

यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाऽहङ्कारात्मबन्धनम् ।

क्षित्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमङ्गसम्प्लवम् ॥ ३४ ॥

नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप ! ।

उत्पत्तिप्रलयावके सूक्ष्मज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ ३५ ॥

कालस्रोतो जवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा ।

परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जाति गुण क्रिया जन्म वृद्धि इत्यादि जो विकार प्रतीत होते हैं, वे जीवात्मा के नहीं किन्तु देह के हैं, अतएव आत्मा के विकार कोई प्रणुमात्र भी नहीं निरूपण कर सका है । यदि आत्मा काभी कोई विकार निरूपण कर तो वह विकार भी आत्मा के सहश स्वरूप प्रकाश होगा, सो है नहीं तस्मात् स्वरूप में विकार नहीं है ॥ २६ ॥

सत्यशब्दवाच्य जीवात्मा के देव, तिर्यक्, मनुष्य, स्थावर, इत्यादिक नानाप्रकार के भेद नहीं है, यदि कोई इन भेदों को आत्मा के माने तो वह तत्त्ववेत्ता नहीं है । देहादिकृत औपाधिक भेद जीवात्मा को स्पर्श नहीं करते हैं इसमें तीन दृष्टान्त हैं । जैसे घट मट के भेद से वास्तव घटाकाश मटाकाश का भेद नहीं होसका है । जैसे, दीपक और मिखाके के भेदसे अग्निका भेद नहीं होसका है, जैसे वेणु के वृज निषादादि भेद से वायु का भेद नहीं होसका है, इसी प्रकार देव मनुष्यादि शरीर भेद होने से आत्म वस्तु का भेद नहीं, किन्तु आत्मा सब एकाकार ही है ॥ ३० ॥

जैसे मनुष्य कटक कुराडलादि रचना विशेष होने से सुवर्ण को व्यवहार के लिये और आरण्यादि प्रयोजन के लिये, उन २ नामों से प्रत्यक् २ बोधते हैं । इसी प्रकार चेतनचितनविशिष्ट एक भगवान् श्रीअधोत्तज कोही लौकिक वैदिक जन तिन तिन नामों से व्यवहृत करते हैं, वास्तव में वही एक विशिष्ट तत्त्व श्रीविष्णु मात्र ही है ॥ ३१ ॥

परन्तु जैसे सूर्य की किरणों के सहकार से उत्पन्न हुमा, अतएव सूर्य से उत्पन्न मया कही एसा जो मेघ है, वह सूर्य से प्रकाशित होकर सूर्य का भोगभूत जो चक्षु है उस को सूर्य के दर्शन में प्रतिबन्धक होता है । इसी प्रकार अहङ्कारवाच्य यह देहाभिमानी जीव का जो देह है, यह भी परमात्मा का विशेषण होने से ब्रह्मा का गुण रूप मया, और यह वेद परमात्मा के ईक्षण से प्रकाशित हुआ है, तौभी ब्रह्मात्मक एव जीवात्मा के ब्रह्मविषयक ज्ञान का प्रतिबन्धक होता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

अत एवाहङ्कारनाशे स्वरूपदर्शनं भवतीति तैव दृष्टान्तेनाह—घन इति । आत्मन उपाधिः जिज्ञासया विचारण तर्हि तदाऽनुस्मरेत् ब्रह्माहमिति पश्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सोऽयमात्यन्तिकः प्रलय इत्युपसंहरति—यदैवमिति । विवेकहेतिना ज्ञानशस्त्रेण अहङ्कारणमेवाऽऽत्मबन्धनम् अच्युतं परिपूर्णमात्मानमनुभवतीति तथा ॥ ३४ ॥

नित्यप्रलयमाह—नित्यवेति ॥ ३५ ॥

कुत इत्यत आह—कालोति । परिणामिनां नहीप्रवाहप्रदीपज्वालादीनां वा उज्जनीचावस्थास्ताः कालरूपज्ञातसौ वेगेनाऽऽशु ह्रियमाणस्य देहादेर्देहयमानास्ता एव नित्यदा जन्मप्रलयहेतवो भवन्ति । जनु, देहः प्रतिलक्षणां प्रध्वंसी प्रतिलक्षणां मवस्थाभेदास्पवत्प्रातर्प्रक्षीपादिचक्षित्यनुमानम् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षोक्तम् ।

मेघविनाशे चक्षुषो रविदर्शनवद्देहतिरोधानविगमे जीवस्य परमात्माऽवलोकनमित्याह—घनो यदेति । यदा ह्यहमिति । अत्राप्यहङ्कारशब्दोऽहम्बुद्धिगोचरवैहपरः “मायामयाहङ्कारात्मबन्धनम्” इत्यनन्तरौक्तः ॥ ३३ ॥

अच्युतेति अच्युते ज्ञानतः शतमनि अनुभवो यस्य सोऽच्युतात्माऽनुभवः आत्यन्तिकः सम्प्लवः प्रलयः मोक्षः ॥ ३४ ॥

नित्यवेति सूक्ष्मपरिणामयोगः प्रक्षयो विवक्षितः परिणामिशब्देन शरीरं विशेष्यम् ॥ ३५ ॥

अवस्था जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥

श्रीमदीश्वरायवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मेघविनाशे चक्षुषो रविदर्शनवद्देहतिरोधानविगमे जीवस्य परमात्मावलोकनमित्याह—घनो यदेति । विदीर्यते वायुना विशीर्षते तदा चक्षुःस्वरूपं रवि पश्यति एवं यदा अहङ्कारः अहङ्कारपरिणामात्मकः अहमभिमानविषयो

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वा देहः स एवोपाधिरात्मनो जिज्ञासया विचारपूर्वकोपा-
सनया नश्यति तदा अनुस्मरेत् परमात्मानं साक्षात्कुर्यादित्यर्थः ।
यद्वा आत्मनो जिज्ञासया विचारेणानुस्मरेत्परमात्मानमुपासीत
तदोपाधिर्नश्यति ततश्च परमात्मानम् ईक्षते इत्यर्थः । "ततस्तु तं
पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुतेः इति भावः ॥ ३३ ॥

एवमुपाधिविषय एवात्यन्तिकः प्रलय इत्याह—
यदेवति । एतेन विवेकहेतिना विवेकादिसाधनसम्पन्ना-
नुगृहीतमगवदुपासनरूपेण खड्गेन माया विकाराहङ्कार परिणाम-
रूपदेहसम्बन्ध एवात्मनो बन्धस्त्वं हित्वा अच्युते स्वास्तरात्मनि
[स्वान्तर्यामिणि] अनुभवो यस्य स भवतिष्ठत इति यत्तमेव
अङ्ग हे राजन् आत्यन्तिकं संप्लवं प्रलयमाहुः तद्याथात्म्यविद्
इति कर्तृपदाध्याहारः ॥ ३४ ॥

अथ नित्यं प्रलयं निरूपयति-नित्यहेति। हे परस्तप राजन् ब्रह्मादीनां
सर्वभूतानां नित्यदा प्रतिक्षणम् उत्पत्तिप्रलयौ प्रचक्षते [पूर्वपूर्वा-
वस्था एक केचित्संप्रचक्षते] ब्रह्मादिसर्वभूतप्रलयशरीराणां सतत-
परिणामस्वभावत्वात्तत्रोत्तरावस्थाप्राप्तिरुत्पत्तिपूर्वपूर्वावस्था-
त्यागः प्रलय इत्याचक्षते इमांशेव नित्योत्पत्तिप्रलयविविक्तभावः
स्थूलदृष्टिस्तौ न क्षायेते इत्यभिप्रायेण सूक्ष्मज्ञां इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

एतदेवोपादयति-कालेति । काल एव स्रोतः प्रवाहः तस्य
जवेन वेगेनाशु शीघ्रं द्वियमाणास्येतीवार्थगर्भो विवक्षितः
नदीप्रवाहवेगेन द्वियमाणास्य तृणाकाष्ठदेखनीचाद्यवस्था इवे-
त्यर्थः । परिणामिनां देहानां नित्यं या या अवस्थाः तास्ताः
जन्मप्रलयहेतवः संयोगवियोगविषयतया हेतव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदा घनोऽकप्रमया तीव्रया सूर्यप्रमया विदीर्यते नष्टो भवति तदा
सूर्योऽं चक्षुः स्वरूपं स्वविम्बं रविमीक्षते यथा यदा जीवस्यात्मनः
परमात्मनो दृष्टेन उपाधितिमिश्रभूतोहङ्कारो जिज्ञासया परमात्मो-
पासनया तथा नश्यति तर्हि तदा जीवः परं परमात्मानमनु-
स्मरेत् अनुकूलस्मरणसमर्थो भवतीत्यन्वयः । हिशब्देन "मिथते
हृदयमनियद्विद्यन्ते सर्वसंशयाः" इतीदं वाक्यमग्राह ॥ ३३ ॥

असम्प्रज्ञातसमाधिरूपवक्ष्यमाह-यदेति । एवमुक्तविषयोऽत-
येतया विवेकहेतिना निश्चितज्ञानायुधेन मायामयाहङ्कारात्म-
बन्धनं भगवद्विच्छानिर्मितं लिङ्गशरीरवक्ष्यमाहङ्कारज-
नितसंसारहेतुं हित्वा अच्युतात्मानुभवः नित्यमुक्त-
परमात्मा उपरोक्षदृष्टेनेतासम्प्रज्ञातसमाधिर्यो निमुक्तलिङ्गशरीरा-
भिमानोऽवतिष्ठते एतमङ्ग ! आत्यन्तिकं संप्लवप्रलयमाहुः अस-
म्प्रज्ञातसमाधिरुपाधिरुपाध्याः मामान्तरमिदम् ॥ ३४ ॥

इदानीं दिननिवृत्तजन्मप्रलयवाह-नित्यहेति । दिने दिने ब्रह्मा-
दीनां सर्वभूतानामुत्पत्तिप्रलयौ इति एके सूक्ष्मज्ञा पदस्तीत्य-
नेनान्वयः ॥ ३५ ॥

चेतनानां निर्विकारत्वेन जन्माद्यसम्भवात्कथमुच्यते नित्यदा
जन्माद्यस्तीति तत्राह-कालेति । कालस्रोतो जवेन कालनदीप्रवाह-
वेगेन क्षिप्रं द्वियमाणास्य नीयमानस्य देहस्य ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स चाध्यासपरित्यागः स्वतो न भवति किन्तु परमात्म-
जिज्ञासया तत्प्रभावेणैवेति वक्तुं पूर्ववदेव दृष्टान्तपरिपाटी-
माह-घन इति । घनो यदाकप्रभवो विदीर्यते इति दृष्टान्तांशे
तद्विदारणस्य न चक्षुःशक्तिसाध्यत्वं किन्तु सूर्यप्रभावः
साध्यस्तीति वक्तुं अनेन दार्ष्टान्तिकेऽपि आत्मनः परमात्मनो
जिज्ञासया जातेन तत्प्रसादेनाहङ्कारो नश्यति पलायत इत्य-
त्रांशे पुरुषज्ञानसाध्यत्वमहङ्कारनाशस्य खण्डितम् अतो विषय-
वाहो नाभ्युपगतः अत्र चापाधिरिति विशेषणेन स्वरूपभूतो
हङ्कारस्त्वन्य एवेति स्पष्टीभूतम् एवं यथा दृष्टान्तेन घनमय-
महान्धकारावरणाभावात्प्रभावेन योग्यतात्माभावाच्चुः कर्तृभूतं
स्वरूपं कर्मभूतमीक्षते स्वरूपप्रकाशमस्तित्वेन ज्ञानानि
स्वशक्तिप्राकट्यं लभत इत्यर्थः । कदाचित् तदीक्षणोन्मुखः सन्
रविं चक्षते तथा दार्ष्टान्तिकेऽप्यनुस्मरेत् स्मर्तुमनुसन्धातुं योग्यो
भवति आत्मानं परमात्मानं चेति शेषः ॥ ३३ ॥

निगमयति-यदेवेति । एतेन पूर्वोक्तेन विवेकशब्देण मायामयेति
विशेषणं स्वरूपभूतव्यवच्छेदार्थम् अवतिष्ठते स्वरूपेणावस्थितो
भवति न केवलमेतावदेव अच्युतः आनुभवः अच्युते अच्युत-
नाम्नि आत्मनि परमात्मनि अनुभवो यस्य तथाभूत एव सन्नर्वात-
ष्ठते ॥ ३४-३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाक्ष्यदर्शिनी ।

तस्यैवमहङ्कारस्य नाशे सत्त्वावरणमङ्गो ब्रह्मस्वरूपदर्शनं
च भवतीति तेनैव दृष्टान्तेनाह-घन इति । विदीर्यते विनश्यति
तदा चक्षुः कर्तृरूपं रविमीक्षते इति मनुष्यादेरेव चक्षुर्नतूलादे-
श्चक्षुरविमीक्षते यथा तथा भक्तिमतामेव ज्ञानिनां ननु भक्ति-
मकुर्वतामिति "मत्त्वाहमेकया ग्राह्यः" इत्याद्युक्तेः अनुस्मरेत् ब्रह्मानु-
भवति ॥ ३३ ॥

अहङ्कारविदारणो भक्तिमित्रं ज्ञानं खलु साधनमित्याह
यदेति । विवेकहेतिना ज्ञानाश्रेण अच्युते भगवति आत्मनो
मनसोऽनुभवः सुहृद्व्याप्तं यस्य तथाभूतः सन्नर्वातष्ठते यदा
एवमहङ्कारं हित्वा स्थितस्य योगिनः अच्युतात्मानुभवः
पूर्णब्रह्मानुभवः अवतिष्ठते स्थिरीभवति यस्तम् आत्यन्तिकं
संप्लवं प्रलयम् आहुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नित्यप्रलयमाह-नित्यहेति । कुत इत्यत आहः कालरूपस्रोतस्रो-
वेगेन प्राशु द्वियमाणास्य एकप्रचनमासं द्वियमाणां नित्यस्य
परिणामिनां देहादीनाम् अवस्था बाल्यपौत्राद्युपाया जन्मप्रलय-
हेतवः जन्मप्रलययोरनुमापकाः देहाद्याः प्रतिक्षयाजन्मप्रलय-
वन्तः । अवस्थामेदानीं विलिखन्तत्वात् प्रक्षीपादिवद्विषयानुमा-
नम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनः जीवस्य उपाधिः अहङ्कारः जन्ममरणप्रवाहावहः
जिज्ञासया वेदान्ततत्त्वविचारेण नश्यति तर्हि दानुस्मरेत्
आत्मपरमात्मयासात्म्यं पश्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनाद्यन्तवताऽनेन कालेनेश्वरमूर्तिना ।

अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ॥ ३७ ॥

नित्यनैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः ।

आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३८ ॥

एताः कुरुश्रेष्ठ! जगद्विधातुर्नारायणस्याऽखिलसत्त्वधाम्नः ।

लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कात्स्न्येन नाजोऽप्यभिधातुमीशः ॥ ३९ ॥

संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।

लीलाकथारसानिषेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवादितस्य ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्यन्तिकप्रलयमाह—यादव । यदा च अहङ्कारनाशानन्तरं एवमुक्तप्रकारेण आत्मपरमात्मयाथात्म्यविवेकशस्त्रेण माया-मयं अहङ्कारमेव आत्मबन्धनं यस्मिन् तच्च तच्च तत् कार्य-कारणप्रकृतिमण्डलं छित्वाऽतिक्रम्य अच्युतानुभवः अवतिष्ठति हे अङ्ग, विष्णुदत्त ! तं मोक्षमात्यन्तिकसम्प्लवमाहुः ॥ ३४ ॥

अथ नित्यं प्रलयमाह—नित्यइति । ब्रह्मादीनां चतुर्मुखशीरा-दीनाम् नित्यं प्रतिक्षणम् ॥ ३५ ॥

अनुमानेन देहादीनां नित्यं प्रलयं ज्ञापयति, कालेति । परि-क्षाभिर्ना प्रतिक्षणं जन्मप्रलयवतां नदीप्रवाहदीपज्वालादीनां याः प्रत्यक्षाः अवस्थाः ताः कालस्रोतोऽजवेन ह्रियमाणस्य कालरूपस्रोतोवेगेन चाल्यमानस्य देहादेः प्रतिक्षणं जन्मप्रलययोः साध्योर्देतवः साधका ज्ञेयाः देहादिः सर्वोपि प्रपञ्चः प्रति-क्षणमुत्पत्तिसंहारवान् भौतिकत्वात् दीपप्रवाहादित्यनुमा-नम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जब सूर्य से उत्पन्न होने वाला मेघ विदीर्ण हो जाता है, तब चतुः सूर्य के स्वरूप को देखता है ॥ इसी प्रकार जब अहङ्कार का परिणाम रूप, और अहन्ता के अभिमानका विषय यह देह रूप उपाधि, ब्रह्मकी जिज्ञासा से नष्ट हो जाता है । अथवा विशेषण मात्र अहन्ता का नाश होने से देह का नाश जब हो जाता है, तब वह आत्मा उसी देह वा देहान्तर से परमात्मा की उपासना कर परमात्मा को देखता है ॥ ३३ ॥

इस प्रकार पूर्व श्लोक में संसार का बन्धन रूप इस देह का निरूपण कर अब उक्त देह रूप उपाधि के विलय को अर्थात् मोक्ष को ही आत्यन्तिक प्रलय कहते हैं, यही श्रीशुकदेवजी निरूपण करते हैं, कि—हे राजन् ! जब यह जीव विवेकादि साधन सप्तक से प्राप्त जो भगवदुपासना रूप शस्त्र तिस से देह सम्बन्ध रूप आत्मा के बन्धन का छेदन कर जब अपने अन्तर्गमि के अनुभव में मग्न होकर

स्थित रहता है, उसी को यथार्थ ज्ञानीबोध आत्यन्तिक प्रलय कहते हैं ॥ ३४ ॥

अब श्रीशुकदेवजी नित्यप्रलय का निरूपण करते हैं, श्रीशुकदेवजी कहते हैं, कि—हे परन्तप ! हे राजन् ! ब्रह्मादि स्थावरान्त सम्पूर्ण प्राणियों के शरीरों में उनको सततपरिणाम स्थावर चाले होने से, उत्तरोत्तर अवस्था प्राप्तिरूप उत्पत्ति और पूर्व पूर्व अवस्था का परित्याग रूप प्रलय, ऐसे नित्य उत्पत्ति प्रलय सदा हुआ करते हैं, इस प्रकार कोई सूक्ष्म लोभ कहते हैं ॥ ३५ ॥

काल के प्रवाह के वेग से सदाचलायमान परिणामि-पदार्थों की तौन २ अवस्था जो हैं वेही जन्म और प्रलय के हेतु होती हैं, नदी के वेग से चलायमान बालू फँकर पत्थर की नीच ऊँच अवस्था की तरह ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, यदि प्रतिक्षणमवस्था अवन्ति तर्हि किं न दृश्यन्ते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याऽऽह—अनाद्यन्तवता कालेन जायमाना अवस्था नैव दृश्यन्ते अकाशे गच्छतां ज्योतिषां चन्द्रादीनां गमनावस्थाविशेषाः यथा नैव दृश्यन्ते तद्वत् अतो यथा तेषां प्रदेशान्तरप्राप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः कल्पन्ते तद्वदत्रापि वात्यतारुण्यविकीर्णनेन मध्यवर्तिनोऽवस्थाः कल्पन्ते इति हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपसंहरति—नित्य इति, ॥ ३८ ॥

पुनराचार्यमुपसंहरति—एता इति । लीलाविषयाः कथा अजो ब्रह्माऽपि कात्स्न्येनाभिधातुं नैशः ॥ ३९ ॥

ननु, यदि साकल्येनाभिधातुं न शक्यन्ते तर्हि किं तदभिधानेन तथाऽऽह—संसारोति । विविधं दुःखमेव देवो वाचानम-भूतेनार्चितस्य पीडितस्यात उच्छितीर्षोः पुंसो भगवतो याः लीलास्तासां कथास्तासां रसस्तानिषेवणमन्तरेणान्यः प्लव-तरणसाधनं ते भवेत् उपायान्तरासम्भवात्तत्कथाभवणमेव यथा-शक्ति निषेवमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इंश्वरमूर्तिना इंश्वरमूर्त्या पुल्लिङ्ग आर्षः सूक्ष्मावस्थानां
दुर्देशत्वे दृष्टान्तमाह—ज्योतिषामिवेति । नक्षत्रादीनां प्रति-
क्षयां स्पन्दो यथा दुर्देशस्तद्वदित्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥

अजोऽपि ब्रह्माऽपि ॥ ३६—४३ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि प्रतिक्षणमवस्था भवन्ति तर्हि किं न लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते—
इत्यत्राह ? अनाद्यन्तवतेति—नित्येन इंश्वरमूर्तिना पुंस्त्वमांशे इंश्वर-
मूर्तिना [तेन] कावेन या या नित्यमवस्थास्ता नैव दृश्यन्ते दुर्देशत्वे
दृष्टान्तमाह—वियतीति । यथा वियत्याकाशे चरतां ज्योतिषां सूर्या-
दीनां प्रति क्षणं देशान्तरप्राप्तिर्न दृश्यते तद्वत् ॥ ३७ ॥

चतुर्विध प्रलयनिरूपणं निगमयति—नित्यइत्यादि ॥ ३८ ॥

“तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।

आतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मृतव्यश्चैकताऽभयम् ।

इति द्वितीये स्कन्धे सुमुक्षोरवश्यभोतव्यतया प्रतिज्ञातभग-
वत्कथानिरूपणं निगमयति—एता इति । जगद्विधातुः जगत्सृष्टि-
रत एव नारायणस्य नराणां प्राप्यस्य प्रापकस्याखिलसत्त्व-
धाम्नोऽखिलाधारस्य भगवतः एताः लीलाकथाः लीलारूपाणां
सोदितानां कथाः ते तुङ्गं समासतः संक्षेपतः कथिताः तर्हि
विस्तरतः कथयेत्यत्राह—कारुण्येनेति । अजो ब्रह्मापि कारुण्येन
विस्तरयोगमिधातुं नेश्वरः न प्रभुः ॥ ३६ ॥

सत्यं कथिताः किमतः इत्यत आह—संसारति । विविधं
दुःखमेव द्रव्यं दावानलः तेनार्द्रितस्य पीडितस्यात एवातिदुस्तरं
संसारसागरम् उत्तितीर्थोः [तर्तुमिच्छोः] पुंसो याः भगवतो लीला-
कथाः तासां रसस्तन्निषेवणमन्तरेण अन्यः प्लवः उत्तारणोपायः
न भवेत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रतिदिनं जीवस्योपरिकृतिकारवत्परिणामाद्यवस्थाः किं न
स्थिराति तत्राह—अनाद्यन्तवतेति । आकाशे ज्योतिषां नक्षत्राणां
यथा स्थितेज्यो नास्ति तथा जेतनस्येति शेषः ॥ ३७ ॥

उक्तमुपसंहरति, नित्य इत्यादिना । कालस्य कालास्तया-
मिणा दृश्येति स्थितिरीदृशी दुरवबोधेति ॥ ३८ ॥

परमप्रभसुपलभ्यते इति—एता इति । “यत्रोद्यतः चित्तितल्लोकर-
णाय विष्णुकोटी तनुम्” इत्यारभ्य या कथा एताः जगद्वि-
धातृत्वे चतुर्मुखस्यास्तीति अतोऽखिलसत्त्वधारण इति सत्त्वगम-
मुदरभरत्वमिष्येति नाशयणस्येति “सत्त्वो स्रोजन्तुषु लीले”
इति यादवः । विस्तरतः कथनं किं न इत्यादिति तत्राह,
कारुण्येनेति अजो ब्रह्मा ॥ ३६ ॥

कथाकथनप्रयोजनमाह—संसारति । पुंसो नोः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगीष्णामिकृतकमसन्दर्भः ।

यथा च लीला कथा तद्वत्केवलपुण्याभिधायकं भोतव्यं
[३७]

मोक्षार्थभिरप्यवश्यं श्रोतव्येत्याह—संसारेति । अन्यासामपि भक्तीनां
तत्पूर्वकत्वेनैव प्रवृत्तेरुपायान्तरासम्भवत्वं युक्तम् ॥ ४०—४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यदि प्रतिक्षणम् अवस्था भवन्ति तर्हि किम् न दृश्यन्ते ?
अतो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह—अनाद्यन्तवता कावेन प्रतिक्षणम्
जन्यानां श्लाघावस्था नैव लक्ष्यन्ते यथा वियत्याकाशे गच्छताम्
ज्योतिषां चन्द्रादीनां गमनावस्थाविशेषा नैव लक्ष्यन्ते तद्वत्
अतो यथा तेषां देशान्तरप्राप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः
कल्प्यन्ते तद्वदत्रापि बाल्यतारुण्यादि दर्शनेन तन्मध्यवर्तिन्यः
सूक्ष्मा अप्यवस्थाः कल्प्यन्ते इति ननु हेतुरसिद्ध इत्यर्थः
॥ ३७ ॥

उपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

भगवत्कथाः उपसंहरति, एता इति ॥ ३६ ॥

एता विविधाः कथाः खलु विविधभक्तानां जीवातव-
एव मोक्षार्थिनामप्येताः कथाविधानादिभिर्न मोक्ष इत्याह,
संसारेति आश्रयम् । त्वया यत् प्रथमत एव पृष्ठं त्रियमा-
णस्य किम् कृत्यम् ? तदुत्तरनिष्कर्षोऽयमित्याह, संसारति ।
दुःसहायाः क्षुधायाः भोजनमन्तरेण नोपशम इति यत् नान्यो
क्षानादिकृष्यः दृश्यमानाधनम् दुःसहायां क्षुधायां लक्ष्मण-
नादिरिव तेनैतदुत्तरावसाये अयाप्यपदेष्टव्यं महारहस्यमकि-
रन्नाच्छादनायै यज्ज्ञानं तत् स्वका स्वोपादेयत्वेन न प्रत्ये-
तदवस्यति भावः । रसशब्देन लीलाकथानाम् अमृतत्वमारोपितम्
अत एव विविधदुःखरूपमहारोगाणां दवा महाज्वालाकृतेषां सद्य
एवैकममृतं विना नान्यदौषधं प्रयोक्तव्यमिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूक्ष्मज्ञाः परिचक्षते इत्यनेन स्थूलबुद्धयो न पश्यन्तीति
सूचितं तत्र कारणमाह—अनाद्यन्तवतेति । अनाद्यन्तवता नित्येन
इंश्वरमूर्तिनैश्वर्यशिक्षितेन तच्छक्तिभूतेन ज्योतिषां सूर्यादीनां
वियत्याकाशे गच्छताम् अवस्था प्रतिक्षणं गमनावस्था नैव
दृश्यन्ते तथा भूतानां प्रतिक्षणमुत्पत्तिप्रलयौ दौर्ध्र्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

चतुर्विधप्रलयनिरूपणमुपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

स्वोपदिष्टं सर्ववदेतिहासानां सारमुपसंहरति—एता इति ।
अखिलजगतो विधातुः सृष्ट्यादिकर्तुः नारायणपदनिरुक्ति सूच-
यति अखिलानां सत्त्वानां नरादिसमूहानां धाम्नः भगवत्स्य “सयि
सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मायिगणा दध” इति श्रीमुखवचनात् ॥ ३६ ॥

अस्य महापुराणस्य मुक्तिप्रवहनिर्देशितमतिपादकत्वेन श्रेष्ठ-
माह—संसारसिन्धुमिति ॥ ४० ॥

आवा टीका ।

अनाद्यन्त वाक्का अर्थात् जिह्वा भावि न अन्त एव,
इंश्वर की मूर्ति रूप, इस काल के त्रेम से परिणामी पदार्थो

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः ।

नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४१ ॥

सर्वे मह्यं महाराज! भगवान्वादरायणाः ।

इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसम्मिताम् ॥ ४२ ॥

एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ।

दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ! सम्पृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

की अवस्था देखने में नहीं आती है। जैसे, कि—आकाश में चन्द्रादि ज्योतिष्मत्पदार्थों का परिस्पन्द अर्थात् किञ्चित् २ चलना नहीं मालूम होता है, परन्तु जब दूर का अन्तर होता है तब गमन का अनुमान होजाता है, कि—यदि सूक्ष्म क्रम से गमन न होता तो यह दूरका अन्तर कैसे होता, इसी प्रकार प्राणियों के देहादिकों का उपचय (वृद्धि) भी क्षण क्षण का नहीं मालूम पड़ता है, अधिक बढ़ने पर क्षण २ की वृद्धि का अनुमान होजाता है ॥ ३७ ॥

हे राजन्! यह निष्प, नैमिसिक, प्राकृतिक और आत्यन्तिक चार प्रकार का प्रलय हमने कहा, और कालकी गति ऐसी सूक्ष्म है सो भी कही ॥ ३८ ॥

हे कुरुश्रेष्ठ! राजन्! ये सब जगत के विधाता अखिल सर्व धाम श्रीनारायण की लीला कथा हमने तुमसे संक्षेप वर्णन की है, और पूर्ण रीति से कहने को तो ब्रह्माभी समर्थ नहीं हैं ॥ ३९ ॥

विविधदुःख रूप दवाग्नि से आर्त और अति दुस्तर संसार समुद्र को तरने वाले पुरुष को भगवान् श्रीपुरुषोत्तम की लीला कथा के रस का निरन्तर सेवन के बिना और कोई सुख अर्थात् तरने का साधन नहीं होसका है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ओतुरादरदाख्याय सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह-पुराणसंहितामिति त्रिभिः ॥ ४१ ॥

स वै वादरायणाः प्रीतः सम्मह्यमिमां संहितां प्राहेति पूर्व-गान्धवः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमङ्गुल्या निर्दिश्याऽऽह-नैमिषालये नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यान

शुकपञ्चीये द्वादशस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ओतुरादरदाख्याय सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह-त्रिभिः । पुराणसंहितामिति । एतां भागवतीमृषिः सर्वशो नारायणोऽनिरुद्धरूपी नारदाय प्राह चतुर्मुखद्वारा चतुःश्लोकीरूपेण प्राहेत्यर्थः । ब्रह्मा ऋषिश्चतुर्मुखशरीरकः अथवा पूर्वश्चतुर्मुखेनोपदिष्टां चतुःश्लोकीं वदन्नाभमवासी नारायणोऽपि प्राहेत्यर्थः अन्यथा द्वितीयस्कन्धास्त-सन्दर्भविरोधात्स नारदः कृष्णद्वैपायनाय ॥ ४१ ॥

स कृष्णद्वैपायनः वादरायणो व्यासः इमामष्टादशसहस्र-ग्रन्थसङ्ख्यां निर्मायेतिशेषः वेदसम्मितां वेदतुल्यां मह्यं प्राह ॥ ४२ ॥

अथ भाविनीं प्रवृत्तिमाह-एतामिति । असौ सूत इति पुरतः स्थितस्याङ्गुल्या निर्देशः नैमिषालये नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथारसनिषेवणाय भागवतपुराणमेव मुख्यसाधनमित्यादिप्रोक्त-तस्यातिमूल्यत्वज्ञापनाय मूलं दर्शयति, पुराणेति ॥ ४० ॥

संहितायां वेदसंहितात्वज्ञापनाय वेदसम्मितामिति ॥ ४२ ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(* विजयध्वजरीत्यान्नाध्यासोत्सगाप्यते ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

श्रीगुरुसम्पदायं शुद्धमविच्छिन्नमनुसृत्यैतत् पठनपाठन
भवण भावणादिकं कार्यामित्यभिप्रायेणाह—पुराणेति । ऋषिनां रा-
मणो ब्रह्मणो इत्यध्याहार्यं स च ब्रह्मा अव्ययः अपरा-
धाभावाद्भक्तिव्ययरहितो नारदाय पुराणसंहितामेतामिति इमां
भागवतीमिति वाक्यभेदात् पौनरुक्त्यम् ॥ ४१—४२ ॥

असौ सूत इति पुराणितमङ्गुल्यो निर्दिशति ॥ ४३ ॥

इति सारायं दर्शयाम् हर्षयाम् भक्तचेतसाम् ।

द्वादशस्य चतुर्थोऽपि सतङ्गः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्प्रोक्तत्वेन परमं श्रेष्ठ्यमाह—पुराणसंहितामिति ॥ ४१ ॥

वेदसम्भितां वेदतुल्यां स द्वैपायनः मखमाह ॥ ४२ ॥

अनयेव सूतशौनकादिद्वारा प्रवृत्तया जनः पवित्रीभवित्यती-
त्याशयेनाह—एतामिति । असौ पुरतो विराजमानः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे ।

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इस श्रीभागवत पुराण की संहिता को
पहिले श्रीनारायण भाग्य ऋषि नारद जी को कहते हुए,
और वे श्रीनारद जी हमारे पिता श्रीकृष्णद्वैपायन महर्षि
को कहते हुए ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! भगवान् श्रीवादरायण इस वेद समित
संहिता को प्रसन्न होकर मेरेलिये पढ़ाते हुए ॥ ४२ ॥

हे कुरुभेष्ट ! अब इस आगे संहिता को नैमिषारण्य में
शौनकादिक के पूछने पर यह सूत दीर्घतम में ऋषियों
को इसी भागवत को वर्णन करेगा ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

निष्कृष्य त्याज्योपादेयविभागमाह-त्वन्निवृत्ति । अनासक्तमर-
गानां तु सन्त्युपायाभासप्रमरणस्त्वं इति तु शब्दाभिप्रायः
हे राजन् । मरिच्ये ह्येषांविधां पशुबुद्धिमविवेकं जहि अहं प्रत्य-
यवेष्टस्वात्मनेति अस्त्वात्मरण्याभावाविति भावः सदाह-नजातहृति

इत्यादिवाक्यैर्मग्यानुभवं प्रतिज्ञानस्य सहकारितापि वस्तुता
न प्रतिपादितेति मक्तेरेव साधनरत्नमुपक्रमोपसंहाराभ्यामेव
प्रपञ्चितं तदपि यद्वस्तराज्ञानयोगादिकमग्न्युपपन्नं तत्र बहु
मक्तेरुक्तं तत्सम्भताति च मकानुशापयितुमेवेति किञ्च "य
ज्ञामभयप्रवणानुकारिणाद्यप्रहणात् यत्स्मरणादपि कश्चित्" इति।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्णवदर्शिनी ।

“अहो बतं श्वपचोऽतो गरीयान् यजिह्वानि वसन्ते नाम तुङ्गयम्” इति यशाम संकृत अवगात् पुत्कसोपि विमुच्येन ससारादित्यादयः किञ्चिन्मात्रापि भक्त्या मोक्ष इति तथा “नापत्रयेणाभिहनस्य घोरे सन्तप्यमानस्य भवाध्वनीह” पश्यामि नान्येनोपायन सभारादपि मोक्ष इत्यपि निर्धारितम् । किञ्च, “भक्त्या तथैव परया निवृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादिनो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्नसवांथा” इति “माय सञ्जयते भक्तिः कोऽयोऽयोऽस्यावशिष्यते” इति “न पारलब्धन्ति केचिदपवर्गमपि” इति “सा ब्रह्मणि स्वमहिम्न्यापि नाथ माऽपूत” इति “स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शितः” इत्यादिवाक्येष्वश्वत्थुयः पुरुषार्थमपि तिरस्कृत्य भक्तेरेव पुरुषार्थं निगोमगित्वं च मया स्थापितं किञ्च, सुस्पष्टतरवाक्यस्य प्रामाण्यमापात्तिकमेव भद्रा-क्यस्य तु प्रामाण्यमात्यन्तिकमेवेति सर्वत्र वैकुण्ठेऽपि प्रसि-दिभूयसी “परोक्षवादाः श्रव्यः परोक्षममच प्रियम्” इति भगवदुक्ते-अहारहृद्वादाटनपट्टिणा मूल्या भगवदप्रियदुरीष्यद्वमभूव तद-अना किं करिष्य पुराणार्थश्च समाप्तीकृत एव त्वधनाप भक्तेर्महामहिमानं संवर्गितुं यतिष्य यथा कश्चिन्महारत्नमाति-गोप्यं नमसवमेन सर्वलोकान् सन्दर्श्याप पुनः किञ्चित्परा-मृश्य तदवचितं सम्पूतगतं कृत्वा महाकाषाऽयन्तरे संस्थाप्य बत्नान्तरं बाहिः प्रकाशयानेनैवास्माकं सर्वार्थासिद्धिरिति ब्रूने तथैवाधुना राजानमहं ज्ञानमुपादशामि यथा गमनसमयं तु शुकः परीक्षिते ज्ञानमेवोपादृष्टवानामिति भगवन्मायाप्रभावा-ज्ज्ञानमेवोत्कृष्टं भक्तिस्तु नत्साधनमवेति मरुन्ते किञ्च भक्ति-मिद्वान् जनान् प्रतिप्रादुभूय भगवांस्तान् परीक्षणागो मोक्षं मृदायोति यथा ब्रूने तथैवानन ज्ञानोपदेशोनास्य मच्छिष्यस्य यरीक्षितो भक्तिमूढव्युत्पत्ति च परीक्षिष्य परीक्षा च सर्व-ज्ञेनापि जगत्प्रसिद्धं परीक्षिष्य किञ्चिन्मात्रापि पनाथो ज्ञेया किञ्च भक्ति-ज्ञानयोः फलमन्तरो मुक्तिरेव केवलमित्यनभिज्ञव्याख्यानं नैव भद्रमिमांससम्बन्धं ज्ञेयं यतो—

“राजन् । पतिगुरुलं भवतां यदनाम्—

दैवं प्रियः कुलपतिः क्वच किङ्कुल वः ।

अस्वेवमङ्ग ! भगवान् भजतां मुकुन्धो—

मुक्तिं ददाति कर्हिचित्कम् न भक्तियोगम्” ॥

इत्युक्तवता मया मुक्तेः सकाशादपि भक्तेरुत्कृष्टफलत्वस्य प्रति-पादितत्वात् न चोपदेशेनानेन ज्ञानेन परीक्षितो निर्वाण-मुक्तिप्राप्तिरेवेत्याशङ्कनीयम्—

“स वै भद्राभागवतः परीक्षित—

यनापवर्गाख्यमद्वयबुद्धिः ।

ज्ञानेन वैराग्यसकिशब्देन—

भजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्” ॥

इति सवमिमांसाभिज्ञानेन मच्छिष्येण सूत्रेनाग्रे वक्ष्यमाणा-द्वान् मयापि “राजन् । पतिगुरुलम्” इत्यत्र भवद्भ्यस्तु स्वभक्ति-योतः कृदातीति परीक्षितः प्रेमभक्तिप्राप्तिरसिद्धयज्ञैव न चोप-दिश्यमानेनानेनैव वैराग्यव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन ब्रह्मानुभवः सिद्धेत किं तस्यापि ज्ञानस्य सत्त्वा निर्जयेनैव यदुक्तं भगवता—

“द्रव्यं दिशः फले काषो ज्ञाने कर्मे च कारकः ।

भद्रावस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यः सर्व एव च ॥

सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ।

दृष्टं श्रुतं मनुष्यान् बुद्ध्या वा पुरुषवर्मम् ॥

एनाः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।

यनेन निर्जिताः सौम्य ! गुणा जीवेन चित्तजाः ॥

भक्तियोगेन मन्त्रिष्ठा गद्गाधाय प्रपद्यते” ॥ इति

किञ्च, भगवद्भक्तस्य मोक्षकामत्वेपि नास्ति ज्ञानेन प्रयोजनं यदुक्तं स्वयं भगवता—

“ज्ञाने कर्मणि योगे च नात्तांयां दण्डधारणे ।

यावानर्थो नृणां तात ! तावांस्तेऽहं चतुर्विधः” ॥ इति

तस्मादहं तेन सर्वान्ते ज्ञानोपदेशेनास्य शास्त्रस्य स्पष्ट-तथैव मोहनीसाधर्म्यं प्रतिपादयिष्ये यथा ह्यसुराः प्रेमसुखया चञ्चिता एव भवेयुरिति अपि च ज्ञानोपदेशात् प्रागेक-वाक्यं पुनर्व्यञ्जनया वृत्त्या भक्तान् प्रीणयितुं भक्तिरसप्रक्षित-मेव करिष्ये, तदन्तरं ज्ञानोपदेशवाक्यान् अपि यानि भक्ति-प्रतिकूलानि वक्ष्ये तान्यप्यन्तर्भूतभक्त्यनुकूलार्थान्येव करिष्ये इत्यादिविचारार्ह—अत्रेति । अत्र समासीकृते अस्मिन् पुराण-शास्त्रे इत्यर्थः । मय्य हरेः प्रसादजो ब्रह्मेति प्रसादस्य सत्त्व-गुणात्वात् ब्रह्मणस्तु रजः सम्भवत्वादेतन्न सङ्गच्छते तथा खेद्रकोषसमुद्भव इति भगवतो निर्गुणात्वात् स्वरूपेण तामसाः कोषोपि न सम्भवेत् यदुद्भवो रुद्रः स्यात्तस्माद्वाक्यमिद-मतिशयोक्त्या अर्थान्तरमात्पर्यकं ज्ञेयं तथैव निर्गुणस्य भग-वतः स्वभक्तसंविनि जने प्रसादः स्वभक्तद्रोहिणि कोषश्च दृष्टस्तौ च भक्तवत्सलस्य तस्य शुद्धसत्त्वस्वरूपावेवेत्यत एव व्याख्येयं यस्य प्रसादजः यस्य प्रसादोत्थो भाग्याविशेषो ब्रह्म-वाकसमस्तसाध्यसाधनोत्पत्तिहेतुरनस्तदर्थमेव भक्त्यन्तर्निधि तथै-वाकसाध्यसाधनविनाशहेतुर्भगवत्कोप एवेत्यतस्तदनुद्भव एव यतर्नीयमित्येतत् पुराणतात्पर्यमवधारयामिति भावः । ननु, यदि श्रीशुकदेवेन श्रीभागवतपुराणमिदमत्र समासीकृतं कथं तर्हि प्रथमस्कन्धस्यावशिष्टद्वादशस्य च श्रीभागवतत्वम् उच्यते ? यज्ञस्य यथा प्रागुत्तरकृत्यकटापयोरपि यज्ञत्वमेव नाटकशास्त्रस्य यथा प्राक् पञ्चाद्वतयो प्रस्तावनाशोर्वादयोरपि नाटकत्वमेव तथैव प्रथमद्वादशस्ययोरपि श्रीभागवतत्वं यथा च—

“गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पञ्चनाभस्य मुखपद्माद्विनिर्मुता” ॥

इत्यष्टादशाध्यायागीतायाः सर्वस्या भगवत्प्रोक्तत्वाभावेपि भगवत्प्रो-क्तत्वमुच्यते तथैवास्य द्वादशस्कन्धस्य श्रीभागवतस्य सर्वस्य शुकप्रोक्तत्वामात्रेपि शुकप्रोक्तत्वमिति समाधिः ॥ १ ॥

अथ ज्ञानोपदेशः त्वं विवति तु मिश्रोपक्रमे मरिष्येती-त्यर्थं मरीषामीति पशूनामिव बुद्धिं जहि विवेकेन नाश-येति—

“तं मोपयातं प्रतिपद्यतु विप्रा—

गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशे ।

विजोपचुष्टः कुहकस्तक्षको वा—

दशत्वकं गावतं विष्णुगाथाः” ॥ इति ।

श्रीभागवतप्रवणात्पूर्वमेव प्रतिज्ञातवत्तत्त्वस्य पशुबुद्धेः प्रसक्तिरेव नास्तीत्यतस्तन्निवर्त्तको ज्ञानोपदेशो न राजानं प्रति-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सम्भवेत् किन्तु ये पशुबुद्धयोऽन्ये तानेव प्रति तदपि राजभिति
सम्बोधनं तु तमेव लक्ष्यीकृत्यान्यविषयकस्याप्युपदेशस्य वक्तुमौ-
चित्यास्यैव तच्छिष्यत्वात् यथा सर्वविषयकोप्युपदेशो गीताया-
मर्जुनं लक्ष्यीकृत्यैवोक्तं विवेकमेवादह, न जात इति । यथा देहः
प्रागभूत एव इदानीं जातोऽद्य नङ्क्षयति न तथा त्वं जातः नापि
प्रागभूतः नाप्यनङ्क्षयसि त्वं जीवात्मा जडादुपाधेः पृथगेवासीति
नाथं भक्तिप्रतिकूलोऽर्थः ॥ २ ॥

यथा देहा भूत्वा पुनर्भवति न तथा त्वमात्मा इत्याह—नति ।
पुत्रपौत्रादिरूपवानिति यथाह श्रुतिः—

“मङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतम्” ॥ इति
बीजाङ्कुरवस्त्रयमेव पुत्रो भवात् ततः पुनरङ्कुरात्
बीजम् । पौत्रोपि स्वयमेव भवति तथात्वं न भविष्यसि यस्मा-
द्देहादेरुपाधेजड इवमात्मा व्यतिरिक्तः यथा अनलः काष्ठात् देहा-
द्देहो जायते नात्मेनि भावः ॥ ३ ॥

जन्ममरणायवस्थावतो देहादात्मनः पार्थक्यं हृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति, स्वप्ने इति । नहि स्वस्य शिरच्छेदं स्वयं पश्येत् अत आत्मा
ततः पृथगेव न दृष्टुः । तथैव जागरेपि तस्मात्पृथग्भूत एव आत्मनो
देहस्य पञ्चत्वादपश्यति ननो हेतोरात्मा अजो जन्मरहितः
अमरो मृत्युराह्वय ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत्रेव बोध्यं निष्कामकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः भगवद्वि-
षयकं ज्ञानं ततो भगवद्भक्तिं तदनन्तरमत्र ब्रह्मसमश्नुते इति श्रुते
अरमकलेधरे एव भगवन्तं ध्याने प्राप्नोति चरमकलधरव्यागान-
न्तरं च भगवद्भक्त्यैव भगवद्भावापन्निलक्षणां मोक्षं प्राप्नोति
मुमुक्षुः इति श्रीमुखेनैवोक्तम्—

“योगाख्यो मया प्रोक्ता मृगां भयो विधित्तया ।

ज्ञानं कर्म यः भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽपि कर्हिचित्” ॥
इति “भक्तियोगेन अविद्यामहाबायोपपद्यते” तत्र देहत्यागानन्तरं
सत्त्वा भगवद्भावापत्तिः प्रोक्त्या ये राज्ञः स्फुटोभाविष्यति इदं लो-
कावन्तवत्त्वेन निर्भयः सन् भस्मिन्कलेधरे एव भीक्षणां
परमात्मानं प्राप्नुहीत्याह राजानं प्रति भगवान् शुक्लः—
अत्रेति अत्रास्मिन् महापुराणे हरिः स्नानस्थमकलेधरः वस्यते
भगवान् स्वाभाविकपदैश्वर्यसम्पन्नः यस्य प्रसादजः ब्रह्मा
रुद्रश्च कौपसमुद्भवः सर्वेश्वरः समानातिशयशून्य इत्यर्थः
विश्वात्मा चेतनाचेतनत्वयोरनन्तरं वक्ष्यमाणयोः समुदायभूतस्य
आत्मा कारणं यद्विज्ञानेन सर्वमात्मानात्मस्वरूपादिकं
विज्ञातं भवति सः भगवान् भीक्षुणः अभीक्षुण पुनः पुनः
भवमिच्छन्तः साक्षात् अनुवश्यते ॥ १ ॥

तस्मैवांशभूतस्य परमात्मानं बुद्ध्या तद्विषयकज्ञानभक्ति
यत्नेन तमेव परमात्मानं ध्यानेन प्राप्नुहि तथाभूतं त्वं सर्पस्य
तु का कथा मृत्योर्वापि वर्षासितुं न शक्नुवन्तीत्याह—स्वात्मेति
सात्मेनैवमिह । तुल्यः प्राप्तिविद्यस्य राज्ञः अविद्यजन्यो वैलक्षण्यं
सूत्रयति इमामनादितः प्रवृत्तामात्मानात्माश्विवेककथां सुत

प्रबुद्धस्मरणान्यायेन विवेके जानेपि संस्कारवशात्प्रभुर्गुणो
मग्नये इति पशुबुद्धिमङ्गमतिं जहि त्यज सन्धिरार्षः । आत्मानात्म-
विवेकं पूर्वत्र नानाख्यानेषूपदिष्टमनुस्मारयति प्रागभूत्वा अविद्य-
मानः न जातः नापि देहवत् नङ्क्षयसि भविष्यसि ॥ २ ॥

किञ्च भूत्वा उत्पद्य बीजाङ्कुरवत् पुत्रपौत्रादिरूपवान् त्वं
न भविष्यसि यतः यथा दारुणस्तत्प्रकाशकः अनिलो व्यति-
रिक्तः तथा देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यस्तेषां प्रकाशकस्त्वं
व्यतिरिक्तोसि अयमर्थः आत्मा इविकारी पुत्रादिरूपेण न विक्रि-
यते किन्वात्माभिष्टितो देह एव विक्रियते “मङ्गादङ्गात्सम्भ-
वसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः
शतम्” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

देहारेण्यतिरिक्तत्वमेवादह—स्वप्ने इति । स्वप्ने यथा आत्मनः
स्वाप्नदेहात्पृथग्भूत एव शिरच्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरेपि
देहात्पृथक्भूत एव आत्मनो यो देहस्तस्य पञ्चत्वादि पश्यति
ततो हेतोरात्मा अजः जन्ममृत्युय अमरः मृत्युवर्जितश्च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्लदेवाच ।

श्री शुक्लदेवजी बाबू, कि—इस भागवत संहिता में निर-
न्तर विश्वात्मा भगवान् श्री हरि का वर्णन किया है जिन
परमात्मा के हृदय से अविद्या जी उत्पन्न हुए, और जिन के
क्रोधसे सब संहार करने वाले भीरुदेव उत्पन्न हुए
हैं ॥ १ ॥

हे राजन् ! तुम तौ भव “ मैं भूकृणा ” इस पशु बुद्धि
को छोड़ दो । जैसे यह देह पहिले कभी न हुआ रहा,
और अब उत्पन्न भया है, और नष्ट होजायगा, इस
तरह तू अर्थात् तेरा आत्मा न कभी पहिले उत्पन्न हुआ
न अब उत्पन्न हुआ है, और न अब कभी नष्ट होवेगा ॥ २ ॥

हे राजन् ! तुम पुत्र पौत्रादि रूप वाले होकर बीजाङ्कुर
की तरह जैसे बीज से अङ्कुर होता है ऐसे नहीं उत्पन्न
होओगे, तुम तो देहादिक से व्यतिरिक्त हो, जैसे—काष्ठ से
अग्नि पृथक् है कुछ उत्पन्नही होता है इसी प्रकार देहसे
देहही उत्पन्न होता है आत्मा नहीं ॥ ३ ॥

आत्मा तो देहसे भिन्नही है जैसे प्राणी स्वप्न समय में
अपने स्वाप्न देहका शिर छेदन मरण आपही देखता है तो
देखने वाला मरने वाले से अन्य है । इसी प्रकार इस विश्व
मान देह से भी आत्मा अन्य है, क्योंकि जिसहेतु से इस
देह काभी मरणादिक यह देखता है तिसी हेतुसे देह जन्म
मरणा वाला है और अजन्मा आत्मा अजर अमर है ॥ ४ ॥

घटे भिन्ने यथाऽऽकाश आकाशः स्याद्यथापुरा ।

एवं देहे मृते जीवो ब्रह्मसम्पद्यते पुनः ॥ ५ ॥

मनः सृजति वै देहान् गुणान् कर्माणि चाऽऽत्मनः ।

तन्मनः सृजते मायां ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥

स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगो यावदीयते ।

ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ।

रजःसत्त्वतमोवृत्त्या जायतेऽथ विनश्यति ॥ ७ ॥

न तत्राऽऽत्मा स्वयञ्ज्योतिर्यो व्यक्ताव्यक्तयोः परः ।

आकाश इव चाधारो ध्रुवोऽनन्तोपमस्ततः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनो जन्मादिसंसारभ्रमस्तस्मादु-
पाधिनिवृत्तौ मुख्यत इति सदृष्टान्तमाह-घट इति । यथा पुरा
घटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदन्तर्वर्त्यवकाश आकाश एव
स्याद्यथा एवं देहे मृते तत्त्वज्ञानेन जीने सति ॥ ५ ॥

ज्ञानेन कथं भाषयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधिसम्बन्ध-
प्रकारमाह-मन इति । मन आत्मनो देहादीन्सृजति तस्य
मनो मायां सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदायाजीवस्य संसृ-
तिर्न स्वतः ॥ ६ ॥

यस्मादुपाधिनिबन्धनो जीवस्य संसारोऽतस्तज्ज्ञाने जीवत्वं
गच्छतीत्येतदेव सदृष्टान्तमाह, साधेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषो
दीपत्वं ज्वालारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठान-
स्थानीयं मनः वर्तितस्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चेतन्यो
ऽध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति बोध्यम् देहकृतः देहनि-
बन्धनः यद्वा, देहकृतो मनसो न त्वात्मनः ॥ ७ ॥

अतो दीपवत्संसार एव नश्यते न त्वात्मा ज्योतिर्वदित्याह,
निति । ननु, तत्र प्रतीयमान आत्मा कुत ? इत्यत आह, य इति । व्यक्ता
व्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परोऽन्यः यतः स्वयञ्ज्योतिः परत्वं
प्रपञ्चयति, अकाश इवेति । आधारो देहादेः प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्वि-
कारः नास्त्वस्त उपमा च यस्य सोऽनन्तोऽहम् ततो विभुः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यकपदीपिका ।

यथा पुरास्यात् निरुपाधिकः स्यात् एवं जीवो ब्रह्म सम्प-
द्यते परिशुद्धावस्थो भवतीत्यर्थः । ब्रह्मशब्दोऽत्र मुक्तात्मवाची
“ब्रह्मभूषणं कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्” इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

मनः सृजतीति मनसो देहादिसृष्टिहेतुत्वं पुण्यपापद्वारे-
त्याह-कर्माणि चेति । माया प्रकृतिः ॥ ६ ॥

एवं देहकृतो भव इति कर्मोद्भवदेहेन्द्रियावधिको
भवति इत्यर्थः । रजः सत्त्वं तमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गाद्व्यात्मनो
जन्ममरणादिः स्वतस्तु तद्विवक्षणां नित्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

धरो जीवादन्यः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्तेवं ततः किमित्यत्रैवंविधविवेकयुक्तस्य मुक्तिरेव
स्यादित्याह-घट इति । यथाऽऽकाशः घटोपहिताकाशः घटे भिन्ने
सति यथापुराऽऽकाशः स्यात्पूर्ववन्निरुपाधिक आकाशः स्यादेवं
जीवोपि देह मृते परमात्मोपासनया निरवशेषं प्रकृतिसम्बन्ध-
विगमे सति ब्रह्मसम्पद्यते संशुद्धावस्थो भवतीत्यर्थः । ब्रह्म-
शब्दोऽत्र मुक्तात्मवाची “ब्रह्मभूषणं कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा-
हम्” इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

कथमनादेवंस्य निवृत्तिरित्यत्रोपाधिकत्वादित्यभिप्रेत्य तमु-
पपादयति-मन इति । गुणान् सत्त्वादिगुणमयानात्मनो जीवस्य
देहान् सृजति मनसो देहसृष्टिहेतुत्वं पुण्यपापद्वारेत्याह, कर्माणि इति ।
तन्मनः कर्म मायां सृजति ततो माया मनो देहकर्मस्य
जीवस्य संसृतिर्भवति ॥ ६ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति साधेन स्नेहेति दीपस्य ज्योतिषः
दीपत्वं ज्वालारूपपरिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठान-
स्थानीयं मनः वर्तितस्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयो देहान्
त्माभिमानः दीपस्थानीयः संसारः इति बोध्यम् एवमभवः संसारः
देहकृतः कर्मोद्भवदेहेन्द्रियावधिकोऽयमिति । अतो रजःसत्त्वं
तमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गाद्व्यात्मनो जन्ममरणादिः स्वतस्तु
तद्विवक्षितोऽस्तीत्यर्थः । तदेवाह निति तत्र देहे जायमाने नश्यति
च सत्त्वात्मा न जायते न नश्यति च तत्र हेतुः व्यक्ताव्यक्तयोः
परः व्यक्तं शरीरमव्यक्तं सूक्ष्मप्रकृतिः ताभ्यां परोऽन्यः तत्र
हेतुः स्वयञ्ज्योतिः स्वयम्प्रकाशः विजातीयत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयज्वलतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधुना प्रसङ्गात्सामान्यविशेषमस्यावस्थामाह-घट इति ।
घटे भिन्ने कपाळीमृते घटाकारपरिमितो घटाकाशो नीलिमा-
कारवादिस्थाकाशः स्यात्पुरा यथा तथेत्यर्थः । एवं देहे मृते
सति जीवः संसारी ब्रह्मतत्त्वं यथा कर्मस्वर्गमरणादिकं सम्प-
द्यते घटान्तस्थमहाकाशैकदेशे वाहिन्यवस्थाकाशो भवति

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा तथा पुरा जीवः प्राणधारकः परमात्मान्तर्धामी ब्रह्म-
व्याप्तस्वरूपमाप्नोति घटान्तर्गतभूताकाशः पुरा यथा महाका-
शाधीनः पश्चादपि तदधीनतामापद्यते तथा चरमदेहान्तर्निष्ठ-
शरीरे मृते नष्टे जीवो मुक्तियोग्यः । आत्मा परं ज्योतिः सम्प-
द्यते अयमर्थो “महाकाशो बहिःस्थश्च घटाद्यन्तस्थ एव च” इति
तत्त्वसंहितावचनादवगन्तव्य इति ब्रह्म मोक्षं पुनरावृत्तिशून्यं
वा ॥ ५ ॥

प्रकाशान्तरेण संसारावस्थामाह—मन इति । आत्मनो जीवस्य
मनः सुरनरादिदेहान्गुणान्कर्माणि आवृत्तिहेतुभूतानि पुण्य
पापक्षयणानि च सृजति आपादयति शब्दादिविषयासक्ति-
हेतुभूतानि वा एवमिव धर्म मनः सत् किं तन्माह, तद्विती । माया
जडप्रकृतिः तन्मन उत्पादयति सृजत इत्यात्मनोपदप्रयोगेण
विनिर्मितं मन इति सूचयति ततो जडमनसो जीवस्य
संसारो वर्तत इति शेषः ॥ ६ ॥

क्रियन्तं कालं जन्मात्मकः संसार इति तन्माह—स्नेहेति ।
वावद्यावन्तं कालं तैलादिस्नेहद्रव्याधिष्ठानस्थितवर्त्यग्निसंयोग-
स्तावत्तावन्तं कालं दीपस्य दीपत्वं प्रकाशसामर्थ्यम् एवं देह-
कृतो देहादिकर्मनिमित्तकृतो भव इत्यन्वयः । तैलाद्यभावेन
यथा दीपादेः शून्यता एवं जीवस्यापि देहाद्यभावेन शून्यत्व-
मायातममाह, रज इति । मनसो रज आदिगुणोपजीवनेन देहा
जायते (१) इत्यादि ॥ ७ ॥

तत्र तस्याभवस्थायामपि योऽव्यक्ताव्यक्तयोर्देहप्रकृत्योः परो
विशेषणः स आत्मा जीवो न जायते न वद्धते न नश्यति
कुनः? स्वयज्ज्योतिर्ज्ञानात्मा इहानीमुपास्तिप्रकारं विभज्यते, आकाश
इति । आकाशवत्ततो व्याप्तो ध्रुवाधारो नित्याधारो ध्रुवो नित्यश्च
यः नानामितः तत्तद्वस्तुपरिमाणपरिमितिश्च ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देह इति देहद्रव्यम् इत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वं सम्पद्यते यथायथं
माप्नोति ॥ ५ ॥

मायादीनां सृष्टत्वं यत् किञ्चित्शक्तुत्वात् ॥ ६ ॥

दीपस्य ज्योतिषो दीपत्वं स्नेहाद्यधिष्ठातृत्वेन विकारित्व-
मित्यर्थः । ततस्तस्मात् स्वयज्ज्योतिरादिरूपत्वादनन्तोपमः
परमात्मसदृशः “सदृशो सजायौ” इति श्रुतेः ॥ ७—८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदप्यात्मनो लिङ्गशरीराध्यासो पुनरेव यः ज्ञाने सति निव-
र्त्तत इत्यत्रैकात्मवादिनां दृष्टान्तमाह—घट इति । मिश्रे विदीर्यो
यथापुरेति घटोत्पत्तेः पूर्वं यथा महानेवाकाशस्तथैव घटे भग्ने-
ऽपीत्यर्थः । एवं देहे मृते ज्ञानेन जीने सति अप्रकटयौ यथा जीवात्मा
तथा परमात्मापि तावुभावपि देहावृत्तौ दृश्यते लिङ्गमङ्गे सत्य-
भाषपि मुक्तौ स्यातामिति कथं नोच्यते तत्र परमात्मन भाव-
रणं कालत्रयेपि नास्तीति सदृष्टान्तमाह, घट इति । यथा पुरेति

(१) एवमेव नश्यति चेत्यादिशङ्कायः ।

[१६]

घटं वर्तमानेऽपि आकाश एव यथा अनावृत्तस्तथैव घटे भग्ने-
पीत्यर्थः । आकाशस्य घटान्तर्बहिर्मध्येपि वर्तमानत्वादाकाशं
घटः कथमावृणोतिवाति भावः । एवं देहे अमृते वर्तमानेपि
अजीवो जीवमित्रः परमात्मा ब्रह्म सर्वव्यापकः सञ्जैव सम्पद्यते
विराजते ॥ ५ ॥

ज्ञानेन जयं सम्भावयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधि-
सम्बन्धप्रकारमाह—मन आत्मनो देहादीन् सृजति यदुक्तं “यतो
यतो भावनि देवचोदितं मनोविकारात्मकम्” इत्यादि तच्च मनो
माया सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुत्पाद्य ॥ ६ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमाह—सास्त्रेण स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषः दीपत्वं
ज्वालारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठानस्था-
नीयं मनः वृत्तिस्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चैतन्याध्यासः
दीपस्थानीयः संसार इति योज्यं देहकृतो देहसंयोगनिबन्ध-
नोयं भवः संसारः ॥ ७ ॥

अतो दीपवत् संसार एव नश्यति न त्वात्मा ज्योति-
र्बदित्याह—नेति । ननु तत्र प्रतीयमान आत्मा कुतः? इत्यत आह य
इति व्यक्ताव्यक्तयोः परः स्थूलसूक्ष्मदेहाध्यामन्यः यतः स्व-
ज्ज्योतिः त एव हेतोः आधारो देहस्य प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्वि-
कारः नास्त्यन्तः उपमा च यस्य सोऽनन्तोपमः पक्षे यः खलु
व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः परः कारणरूपः परमात्मा
सतु आकाश इव सर्वाधार इत्यादि ॥ ८ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंभूतात्मानात्मविवेकेन भागवतः प्रथमं निवेदनं स्वरूपं
माप्नोति पुनः ब्रह्मसम्पद्यतस्याह—घट इति । घटे मिश्रे सति तदावृत्तः
आकाशः यथा पुरा अनावृतः आकाशः तथैव स्यात् एवं
देहे मृते अत्र देहशब्देन तत्कारणभूता प्रकृतिर्गृह्यते तस्यामु-
परतायामित्यर्थः ।

“यद्येषां परता देवी माया वैशारदी मतिः ।

सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्त्रे महीयते” ॥

इत्युक्तत्वात् जीवः स्यात् निरावरणः स्यात् पुनः स एव
निर्बन्धनो जीवः ब्रह्म ब्रह्मसाध्यं माप्नोति “निरञ्जनः परमं
साध्यमुपैति” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

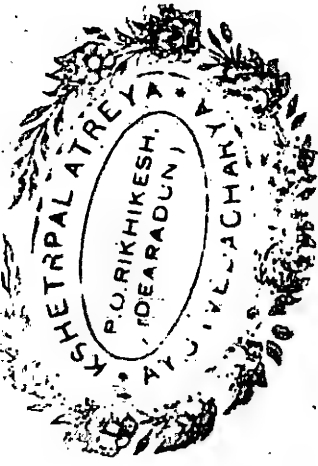
प्रकृतौ उपरतायां स्वरूपं सम्पद्यते इत्युक्तं तत्र प्रकृति-
कृतएव जीवस्य संसार इति हेतुमाह—मन इति । यन्मनः माया
एव महदादिद्वारा सृजति तदेव संप्रसावरकं गुणान्
सङ्कल्परूपान् कर्माणि देहांश्च सृजति—

“यतो यतो भावति देवचोदितं मनो विकारात्मपि पञ्चसु ।

गुणेषु मायाचिन्तेषु देहसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते” ॥

इत्युक्तत्वात् एवं ततो देहशब्देन गृहीतायाः प्रकृतेरेव जीवस्य
संसृतिः ॥ ६ ॥

एतदेव दृष्टान्तमाह—स्नेहेति । स्नेहादीनां संयोगो वावर्त्तयते
तावदेव दीपस्य दीपत्वं संयोगापगमे तु तदभाव एव एव देह-
कृतो भवः कार्यकारणरूपः प्रकृतिकृतो भवजन्ममरणप्रवाहरूपः
संसारः ॥ ७ ॥

एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवाऽऽमृश प्रभो ! ।

बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिन्तया ॥ ९ ॥

चोदितो विप्रवाक्येन न त्वां वक्ष्यति तत्त्वकः ।

मृत्यवो नोपवक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥

अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।

एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याघाय निष्कले ॥ ११ ॥

दशन्तं तत्त्वकं पादे लेलिहानं विषाननैः ।

न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छाण्डोग्यसूत्रसिद्धान्तप्रदीपः ।

स च देहः प्रकृतिरेव मनुष्यदेवतिर्यगादिशरीराकारेण रजः-
सत्त्वतमोक्त्या जायते विनश्यति च मायामोहितो जीवस्त्वहा-
नात् जातोऽस्मि अरिष्ये इति मन्यते वस्तुतस्तु यः तत्र मनुष्यादि
शरीरे आत्मा जीवः स न जायते न विनश्यति मनुष्यादिवेह-
स्त्वत्प्रकाशः स स्वयञ्ज्योतिः यतो व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः
शरीरप्रकृतयोः परः तादृशान्वयः आकाश इव अदृश्यत्वात् आधारः
देहादिधारकत्वात् भ्रूवो नित्यस्ततो हेतारनन्त आद्यन्तशून्यः
अन्वयः अविकारी ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

अस्तु, देह से आत्मा भिन्नहोना तिससे क्या हुआ, तहाँ
कहते हैं कि—इसप्रकार के भेदज्ञानवाले विषेकी मुक्त हो
जाता है, जैसे कि—घट के सीतेर का आकाश घट के
फूटने पर निरुपाधिक आकाश हो जाता है, इसी प्रकार
परमात्मा की उपासना से अपुनर्भावी देह सम्बन्ध नष्ट होने
पर अर्थात् प्रकृति सबन्ध फूटने पर यह जीव ब्रह्म हो जाता
है, अर्थात् जीव मुक्त हो जाता है इस जगह ब्रह्म शब्द
मुक्त का वाचक है जैसे, कि—“ब्रह्म भूषाय कल्पते, ब्रह्मणो
हि मातिष्ठाम्”, इन प्रमाणों में है ॥ ९ ॥

सत्त्वादि गुण सब देहों को मन सृजता है, और अपने
कर्मों को सृजता है, और उस मन को माया जो प्रकृति
है वह सृजती है, तिन माया मन देह और कर्मों से इस
जीव को संसार होता है ॥ १० ॥

जब तक तैल के आधार दीपक में घसी और आग्नि का
संयोग रहता है, तबही तक दीपक में दीपपना है, इसी
प्रकार यह देह ऊत संसार है, इहाँ पर तैल के ठिकाने
पर देह है, आग्नि संयोग के ठिकाने पर देहात्माभिमान
है, दीपक के ठिकाने पर यह संसार है इस प्रकार जब तक
यह कर्मरन्ध्र देह की प्राप्ति होती रहती है तबही तक संसार
है इसीसे तीनों गुणों का सबन्ध रूप उपाधि से आत्मा
का जन्म मरणादिक है अतः तो आत्मा जन्ममरणादिक

से रहित है गुणत्रय के सम्बन्ध ही से जन्म लेता है और मर-
ता है ॥ ७ ॥

इस प्रकार देहके उत्पन्न होनेपर और नष्ट होने पर आत्मा
न उत्पन्न होता है न नष्ट होता है, क्योंकि १ वह, अत्यंत
शरीर और अत्यंत मूल प्रकृति इन दोनों से अन्य है ।
अन्यभी क्यों है, कि—आत्मा तो स्वयं ज्योतिः अर्थात् स्वयं
प्रकाश है, और शरीर प्रकृति ये दोनों नहीं है । इसमें हृष्टान्त
यह है, कि—जैसे घटादि उपाधि का आधार आकाश है
उसी तरह यह आत्मा शरीरकी धारक है, स्थिर है, अनन्त
है अतएव अन्वय अर्थात् स्वरूप से ही विकार रहित
है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

अतस्त्वमेव चिन्तयेन्नाह—एवमिति । आत्मस्थ देहाद्युपाधि-
विश्रुतम् आमुषा विचारम् अनुमानगर्भिण्या दृष्टरश्मान्वय-
व्यतिरेकयुक्त्या ॥ ९ ॥

एवं च सति त्वां तत्त्वको न वक्ष्यति—चोदित इति ।
तत्र हेतवः मृत्युव इति मृत्युहेतवः ॥ १० ॥

विमर्शप्रकारं दर्शयस्त्वत्त्वकादृशानं वक्ष्यन्ति—आकाशम् । सोऽहं
स ब्रह्मैव सदब्रह्म तदहमेवेति समीक्षन् तत्राहं प्रोक्षति माय-
नया जीवस्य शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मणः
पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीति व्यतिहारो दर्शितः निष्कले निरुपाधौ
आत्मानि ब्रह्मणि ॥ ११ ॥

विषयुक्तेरानन्दैर्दशन्तं प्रसन्तं तत्त्वकम् लेलिहानं सर्पम् इत्यादि
लेलिहानं जिह्वाभिरोष्ठप्रान्तं सनिष्पेषमास्त्राद्यन्तम् आत्मना
पृथक् ॥ १२ ॥

श्रीसुबचनसुरिकृतशुक्लपक्षीकम् ।

परमात्मानं जीवम् आत्मस्थं परमात्मस्थम् ॥ ८ ॥

अर्थात् वक्ष्यति तत्र दाहवेदना मविष्यतीत्यर्थः । मुख्यत इति
ईश्वरो मृत्युः मृत्युं तं यथा मृत्युवेदयति एवं तत्त्वकोनपि
नेत्यर्थः ॥ १० ॥

भीष्टुदशनसूरिकतशुकपक्षीमम् ।

अहं ब्रह्मेति ब्रह्माहमिति च तात्पर्यभेदेन विशेषणप्रधानो
विशेषप्रधानश्च निर्देशभेदः परं परं परमात्म्यम्
॥ ११ ॥

न द्रष्टव्यसीति भगवत्स्मृत्यादेतत्पदगतत्वा दुःखादेहेतुभूतमन्य
अवेत्स्वसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

भीमह्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्र दृष्टान्तः—आकाश इवेति । यथा घटाद्युपाधराकाशः परस्ते
ब्रह्माधारः देहस्य धारकः अनन्तः स्वभावतोऽपरिच्छिन्नः
अन्तर्गतः स्वरूपतो विकाररहीतः ततः किमेतद् भाह—एवविध-
मिति । एवंविधमात्मस्थं परमात्मस्थं देहस्थं वा आत्मानम्
आत्मनैवा मृश विचारय प्रत्यक्षत्वादात्मनैवव्यक्तिः ॥ ६ ॥

बुद्धयेति—अनुमानगर्भितया अनुमीयतेनेन सूक्ष्माद्यम् इत्य-
नुमानं शास्त्रं तद्गर्भितया शास्त्रजन्मज्ञानयुक्तवैयर्थ्यः । बुद्ध्या
आत्मविमर्शनात्मिकया वासुदेवानुचिन्तया वासुदेवानुचिन्तारूपया
बुद्ध्या वा उपलक्षितं त्वां विप्रवाक्येन प्रचोदितोपि तत्त्वकः
न चक्ष्यति न च वेदनां न जनयिष्यति इत्यर्थः मृशव इति ।
इत्येते हि मृत्युनां मृत्युरन्तर्गते मृत्यवः मृत्युहेतवः न चक्ष्यन्ति
यथै तद्भावमपीत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

अहमिति। अहं ब्रह्मेति ब्रह्माहमिति च तात्पर्यभेदेन विशेषणप्रधानो
विशेषप्रधानश्च निर्देशभेदः परं भ्राम परमे पदमिति च ब्रह्म-
विशेषणं परमे परं प्राप्ते एवमित्यं समीक्षन् सम्यग्ज्ञानः निष्कले
प्राकृतशरीररहिते आत्मानि परमात्मन्यात्मानं प्रत्यगात्मान-
माधाय परमात्मशेषनैकरसं व्यावैयर्थ्यः ॥ यद्वा, भनादि
माया विद्यया जातदेहात्म बुद्ध्याभिभूतानजस्वरूपं राजानं
नित्यं भीमगच्छेषपूतमात्मानं देहद्वयविलक्षणं गुणत्रया-
सीति जडविलक्षणं सदैव जेतनं नित्यं सदा परमात्मस्वरूपाधीन-
स्वस्वास्वरूपं विधीत्युपदिशति—अहं ब्रह्मेत्यादिना । आत्म निरु-
पाधिकचेतनं प्रकाशबुद्धं तेजोमयं ज्योतिस्वरूपं परमं भेदं
जडविलक्षणम् अत एव अक्षरगोचरनिभेषुमपि पदं स्वरूपं
यस्य तत् अहम् अहन्तत्वं जीवस्वरूपं ब्रह्मपरं प्रधानं भेषु
आत्मे पुत्र्यं सेव्यं यस्य तत् अह एव ब्रह्माहं ब्रह्मणः अहं
ब्रह्माहं ब्रह्मणः परमात्मनः शेषिण एवाहं शेषा नास्वस्य तदि-
तरस्य सर्वस्यापि जेतनचेतनस्य * शेषरूपादिति तदभिप्रायः
मम च शेषी ब्रह्मेव परमात्मैव नास्म्यः । तथा सति सर्वेपि
शेषिण एव इयं जेतो न शेषस्य शेषीति श्रुतावेक एव
शेषी वर्णितः "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह जनास्ति किञ्चन"
"न तत्सममभ्याधिकश्च दृश्यते" इत्यादि श्रुतिः । "न त्वत्समो-
ह्यभ्याधिकः कुतोऽन्यः" इत्यादि श्रीगीतोपनिषत्सु च शेषी
एक एव श्रीमन्नारायणः शेषास्तु ब्रह्म एवेति सर्वशेषिणो
नियन्तुः आत्मा शेषभूतैस्सदैव पादनीयेति सूक्ष्मदृशात्त्वभार-
णीयः । अन्यथा शेषस्वरूपमेव न सिद्ध्यतीति विदिक एवञ्च सर्वस्य

* शेषस्य शेषो न भवति शेषिण एव शेषो भवति न
शेषस्य शेषः इति रहस्यामिति विदिक ।

शेषी परब्रह्मश्रीमन्नारायण एव नित्य इति यथा राज-
पुरुष इत्यादौ शेषीसमासघटितसूक्ष्मस्याप्राधान्यं प्रमितम् नत्र
भेदवादिनः भ्रान्ता एवेति परब्रह्मपराधीनमतादृशस्वरूपं जीव-
तत्त्वं यथास्मिन् स्वरूपे निष्कले आत्मनि जीवस्वरूपे आत्मान-
मन्तर्भावमिणं परमात्मानं श्रीमन्नारायणं निजस्वामिनं भीरमा-
नाथं निजनाथं (परमात्मस्वरूपे वा आत्मानं व्याप्य शेषभूतं)
समीक्षन् सम्यक् पश्यन् नित्यस्वामिमेवकमावेन सम्यगाज्ञो-
क्यन् ध्यानेन दशा प्रत्यक्षमिव कुर्वन् विश्वासश्रद्धावैराग्य-
ज्ञानानुरागभक्तिनयनः प्रत्यक्षमेव कुर्वन्त्यहं जडदेहाविलि-
ख्यो निर्गुणः शुद्धो मुक्तस्वरूपचिदात्माप्यहं न स्वयं ब्रह्मा-
ब्रह्माहर्मात्म किन्तु स्वयं ब्रह्मणः सर्वशेषिणः श्रीस्वामिनो
दास एवाहमस्मि इति सर्वं अनिशास्त्रार्थसारोच्यमर्थः । एता-
दृशबोधपूर्वकं भीमगच्छानानुरागो त्वं देहं स्थूलदहं दशन्तं
तत्त्वकं स्थूल सूक्ष्मश्च शरीरमुभयदेहात्पादकमविद्याप्रधानादिकं
सर्वं जगद्विधं च नशाशक्तिकरं कालं च न द्रष्टव्यसीत्यनेन
भीमगच्छच्यतिरिक्तं किमपि न वदेष्यसि परमात्मानमत्र नित्य-
मात्मन्मन्तर्भावमिणं परमात्मनि व्यापके श्रीस्वामिनि वा नित्य-
व्याप्यभूतं सदा शेषरूपं निजस्वरूपं सम्यगाज्ञोच्यमिष्यसीति
सर्वमङ्गलमनवद्यम् ॥ ११ ॥

दशन्तमिति । विषयकैरान्तर्गतेमुखैर्लिखितमात्रादसमानं दशन्तं
च तत्त्वकमात्मनः परमात्मनः पुण्यकिसलं शरीरं विध्वं ज्ञान द्रष्टव्यं
भगवत्स्मृत्याहारे मभ्यतया दुःखादिहेतुभूतमन्य अवेत्स्वसी-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमशिशुवधजनीयकृतपदरत्नावली ।

एवंविधमाहात्म्योपेतमात्मस्थं सहृदयकुहरनिख्यमात्मानं पर-
मात्मानमात्मनैव सर्वप्रयत्नेनामृश सम्यग्विचारोपास्य प्रभो
इत्युपास्यसामर्थ्यमाह—सुमेरुणादोषबुद्धस्य मम देहस्यापि मोक्षो-
नासीति न चिन्तयेत्याशयनाह, बुद्धयेति । आत्मा स्वस्वतः
वृत्तिस्त्वानाकान्तानित्यनिष्ठाधिकरणं मेयत्वादात्मवदिति देहः
स्वस्वतःवृत्तिस्त्वानाकान्तानित्यनिष्ठाधिकरणं मेयत्वात् घटवदित्य-
नुमानगर्भितया वासुदेवानुचिन्तया हरेर्निर्णयतरसमुपासनया वर्त-
मानं त्वाम् ॥ ६ ॥

विप्रकुमारवाक्येन चोदितः प्रेरितस्तत्त्वको न चक्ष्यति देह-
कोषं नापादयतीत्यन्वयः ॥ मृत्युनां मारकाणां मृत्युं मारकम् ईश्वरम्
उप समीपे स्थितं मृत्यवो न सर्पन्ति त्वां न पाप्नुवन्ति ॥ १० ॥

दशदोषारूपशने प्रकारान्तरेणोपासमाह—अहमिति । न दृश्यतः
इत्यहं न दृश्यत इति वा कदापि न जहाति स्वशक्तिमिति
वा एवं विप्रभीश्वर विद्वांस कदापि न तिष्ठन्स्वातन्त्र्यवि-
सर्गः उपासनाफलमाह—एवमिति । एवंविधस्वरूपं निष्कले
आत्मनि परमात्मानं समाधानं संयुज्य समीक्ष्य सम्यक्
व्याचक्ष्व ॥ ११ ॥

विषयकान्तैः पदे दशन्तं तत्त्वकं लिखितं सर्वं न
द्रष्टव्यं इतरसंपेवदिति शेषः आत्मानो हरेः पुण्यकं आत्मरूपेण
स्थितं विश्वं शरीरं च न पश्यसीत्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्वोक्तातिदेशेनोपदिशति—एवमिति । आत्मानमन्तर्भूत-
भगवत्पार्षदभावात्मकम् आत्मना जीवस्वरूपेण सदात्सत्यं
बुद्ध्यामृश कीदृशं पूर्वोक्तानुमानगर्भितया तथा वासुदेव-
स्यानुगतचिन्ता यस्यां तथा ॥ ६ ॥

त्वां पूर्वोक्तरूपं यतो मृत्युव इति ॥ १० ॥

कुतोऽहमीश्वरः तदेकपाक्षित्वाभिमानेन तच्छक्त्यैव स्वशक्त्य-
भिमानेन वा तद्भेदाभिमानादित्याह—अहं ब्रह्मति युग्मकेन ।
निष्कले आयातीते आत्मनि ब्रह्मणि आधाय निवेद्य आत्मनः
पृथक् यच्छरीरं विश्वं च तज्जत्तस्येति किमुत तदपकारेण
स्वापकारम् मन्यस इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

आत्मस्य देहाद्युपाधिस्थितम् आत्मना मनसा आमृश विचा-
रय बुद्ध्यादिप्रवृत्तकत्वेन यदात्मनोऽनुमानं तदेव गमस्त-
द्युक्तं वा बुद्ध्या साध्यवसायवत्या सह वासुदेवस्यानुचिन्ता यस्यां
तथा त्वामात्मानं देहात्पृथग्भूतं तत्क्षकस्य का वाक्तां स्वयं
मृत्यवोऽपि मूर्तिमन्तः पक्षे ईश्वरम् उपाधमुक्तत्वाद्देहाद्यपर-
तन्त्रं मृत्युनां भक्त्यन्तरायाणां मृत्युं नाशहेतुं त्वां प्राप्य
भक्त्यन्तरायां ब्रह्मशापाद्य एव वैयर्थ्याज्ज्ञा एव बभूवु
रित्यर्थः ॥ ९—१० ॥

विमर्शप्रकारं दर्शयन् तत्तत्कादशेन दर्शयति—आख्याम् । योऽहं
स ब्रह्मैव ब्रह्मैवाहं न संसारीति भावनया शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माह-
मिति अहमेव ब्रह्मेति भावनया च ब्रह्मणः पारोक्ष्यानवृत्तिर्भव-
तीति व्यतिहारो दर्शितः निष्कले निरुपाधो आत्मनि ब्रह्मणि
पक्षे अहं धाम सूर्योपमस्य परमेश्वरस्य त्विदं कणश्चित्कण
एवेत्यर्थः । गृहरेहृत्विद् प्रभावा धामानि इत्यमरः कीदृशं ब्रह्म
परं नारायणपरो विप्रः इतिवत् ब्रह्मोपासकमित्यर्थः । अत
एव ब्रह्माहं ब्रह्मणः परमेश्वरस्यैवाहमिति पृथीतपुरुषः
एवं परमं पदं ब्रह्म स्वरूपं चरणारविन्दं वा समीक्ष्य आत्मानं
स्वम् आत्मनि परमात्मनि कृणो निष्कले निष्को वक्षोऽवल्लार-
स्ववृत्ति ॥ ११ ॥

विज्ञाननैविषयकैराननैः दशन्तं लेखिहानं जिह्वा-
मिरोष्ठान्तं सनिष्पेषमास्त्रादयन्तं तत्क्षकं न दृश्यसि नापि-
मेन दृष्टे शरीरं च आत्मनः पृथग्भूतं विश्वं च पक्षे श्रीकृष्ण-
चरणारविन्दसाक्षीत्वात्कारानन्दमूर्च्छां प्राप्तस्त्वं न दृश्य-
सीति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तनु, प्रकृतिवन्धनिवृत्त्यनन्तरं निर्वन्धनो ब्रह्म प्राप्नोतीति
यद्युक्तं तत्प्राप्तये अनुना मया किमनुष्ठेयमत्राह—एवमिति ।
अनुमीयते अनुमनविषयीक्रियते वेदार्थभूतो भगवान् येन
तदनुमानं वेदः तद्गर्भितया तदर्थशीलिन्या बुद्ध्या भगवद्भजनेन

वासुदेवानुचिन्ता वासुदेवानुरक्तिर्मेकिस्तव च आत्मनः “एष
ते आत्मान्तर्धामी” इति श्रुतिप्रोक्तमात्मस्य आत्मनि संस्थित-
मात्मना निर्मलेन मनसा एव यथोपादिष्टम् आमृश विचारय
अत्र “ब्रह्मसमश्नुते” इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मप्राप्नुहीति भावः । प्रमो-
इति सम्बोधनं उक्तार्थं द्योतयति ॥ ६ ॥

एवं कुर्वाणं त्वां न कोपि धर्षयिष्यतीत्याह—चोदित इति ।
ईश्वरं समर्थम् ॥ १० ॥

तनु, येन सम्बन्धेन स विमर्शनीयः स सम्बन्धो भवतां
वक्तव्य इत्यतः “आत्मेतितूपगच्छन्ति प्राहयन्ति च” (४।१।३)
इति सूत्रकारोक्तम् वेत्तव्ययोस्तादात्म्यसम्बन्धमाह—
अहमिति । अहमण्यस्वरूपः जीवः “अणुर्ह्येष आत्मा” एष
परस्यांशः “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इति श्रुति-
स्मृतिप्रोक्तः । परं पूर्णं ब्रह्मैव अंशस्य स्वरूपतो भिन्नत्वेऽपि अंशि-
व्यतिरिक्तस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावेन तदभिन्नत्वात् अनेन “द्वितीयाद्वै-
मयं भवति” इति भयशोकादिनिवृत्तिर्जीवस्य भवति परमं पदं ब्रह्म
चाहम् अशितः स्वरूपतोऽनन्तत्वेऽपि सर्वोत्तमत्वेन अश्विद्युक्तत्वा-
भावात् अनेन ब्रह्मणः स्वांशे जीवे नित्यप्राप्त्या पारोक्ष्य
निवृत्तिर्भवति एष एव जीवब्रह्मणोः भिन्नाभिन्नसम्बन्धः सूत्रकारेण
कारस्पर्शकृणोऽुबोस्यादिसिद्धान्तया बहुधा प्रतिपादितः सर्वश्रुति-
सङ्गत्यर्थम् “अंशो नानाव्यपदेशात् अन्यथा चापि दाशकितवादित्वा-
मधीयत एकं” इत्यत्र स्वमतत्वेन च दृढीकृतः एवं निष्कले
निर्मले आत्मनि स्वस्मिन् वेतरि आत्मानं वेद्यम् आधाय समी-
चन् सन्दधानः तत्तत्काशीन् न दृश्यसीत्याग्रिमेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥

लेखिहानं जिह्वामिरोष्ठान्तं सनिष्पेषमास्त्रादयन्तम् विषयकै-
राननैर्दशन्तं तत्क्षकम् आत्मनः पृथग्भूतं शरीरं च किं बहुना
विश्वं च न दृश्यसि परमानन्दतादात्म्यं प्राप्तत्वात् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रमो ! शास्त्रानुसारिणी बुद्धिसे और श्रीवासुदेवके
अनुचिन्तन से इस प्रकार के शरीरस्थ आत्मा को अपने मनही-
से विचारौ, कि-तुम शरीर ही वा शरीर से अन्य हो ॥ ६ ॥

जब तुम वासुदेवका चित्तमन करोगे तब तुमको विप्र-
वाक्य से प्रेरित वह तत्क्षक सर्प नहीं जलावेगा क्योंकि ?
ईश्वर तो मृत्युओं का भी मृत्यु है, मृत्युओं के हेतु जोहै वे ईश्वर
को नहीं जला सकते हैं, इसी प्रकार ईश्वर में भावना करने
वालों को भी नहीं जला सकते हैं ॥ १० ॥

अहंशब्दवाच्य जीव जो मैं हूँ सो ब्रह्मपर हूँ अर्थात् ब्रह्म-
परायण हूँ और उत्कृष्ट ब्रह्मका धाम अर्थात् निवास हूँ अन्तर्धाम
होकर भगवान् मेरे विषे रहते हैं, अत एव उत्कृष्ट पद नाम
स्वरूपवाला हूँ इसीसे ब्रह्मका मैं हूँ इस प्रकार आत्मा को अच्छी
तरह जानकर प्राकृत शरीर रहित परमात्मा के विषे अपने
आत्माको जघत्तू लगा देगा अर्थात् मैं परमात्मा का ही एक
अनन्त सेवक हूँ इस प्रकार का जब ध्यान करेगा ॥ ११ ॥

तब विषहरे मुखों से तेरे पाद में डबने वाले सर्पको

एतत्ते कथितं तात ! ययाऽऽत्मा पृष्ठवान् नृप ! ।

हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

और आत्मा से पृथक् स्थित शरीर और विश्वको तू नहीं देखेगा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

हरेश्चेष्टामात्मा त्वं यत्पृष्ठवांस्तदेतत्ते कथितम् शिष्यस्य कृता-
यंतापरीक्षणाय पृच्छति, किमिति ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानि द्वादशस्कन्धोपे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अखिलप्रश्नोत्तरं निगमयति-एतादिति । हे तात ! हे नृप !
हरेश्चेष्टां प्रति यद्यदात्मा त्वं पृष्ठवान् तत्सर्वं ते तुभ्यं कथितं कृता-
यंतापरीक्षायै पृच्छति-किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति । भूयः पुनः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनन्तरूपमेवमुपसंहरति-एतदिति । चेष्टेति पाठे सा कथितेति
शेषः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(विजयध्वजरीत्या चतुर्थः ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लीलाकथैकरसिकस्य तस्य पूर्वोक्ते तु नातिस्वचित्मावश्यं
तथोपसंहरति-एतत्त इति । ते तुभ्यमेतत् "त्वं तु राजन् मरिष्येति"

[२७]

इत्यादिना कथितम् । ननु, समानमीदृमनुपक्रान्ते च तत् कथं
कथितं तत्राह-आत्मकस्य चिदात्मनिष्ठस्य मनो यत्पृष्ठवान्
परीक्षितोऽस्यात्मज्ञानं जातमस्ति नवेति सन्दिह्य स्वगतमेवमपि
यज्ज्ञातुमिष्टवानित्यर्थः । अहं त्वन्नानुवर्णयत इत्यादिनोपक्रान्ते
श्रीमद्भागवतमहिमानमेव पुनरपि वर्णयिष्यामीत्याह-हरेरिति ।
विश्वात्मन इति किं व्यष्ट्यात्मनः स्वरूपाविवर्णनेनेति भावः । नन्व-
स्मिन् प्रकरणे श्रीशुकदेवस्योपदेशे भक्तावेव तात्पर्यं ज्ञाने
वेति सन्दिहानं प्रति पुनर्विचार्यते तत्र "अत्रानुवर्णयतेऽमीदृशम्"
इत्याद्युपक्रमे "एतत्ते कथितं तात" इत्याद्युपसंहारेपि तादृशमहिमत्वेन
पूर्वोक्तलीलाकथाभरणस्यैव प्राधान्यात् ततोऽनुपक्रमोपसंहार-
निर्दिष्टत्वाच्छ्रवणोपलक्षितभक्तेरवात्रापि प्राधान्यं यस्तु तन्मये
"त्वं तु राजन् मरिष्येति" इत्यादिना ज्ञानोपदेशः स च तस्य प्रागेव
गतायाः भक्तिनिष्ठा तस्याः सम्प्रत्यपि स्वैर्यथैकद्वयार्थ एव
एकान्तभक्तेषु भगवता मोक्षवरच्छन्दनवत् पूर्वमपि तन्नि-
ष्ठया स्वत एव मरणमवपरित्यागात् अनन्तरं च श्रुत्वापि
तज्ज्ञानोपदेश स्वस्य भक्तिनिष्ठया एव स्वयं दर्शयिष्यमाणात्वात्
तत्र प्राचीना तन्निष्ठा यथा प्रथमे "कृष्णार्जुनसिखामधिसन्ध-
मानः" इति "दध्यौ मुकुन्दाङ्घ्रिमनन्यभावः" इत्यादि तन्निष्ठैव
तद्व्यपारितागो यथा तद्वाक्ये "द्विजोपसृष्टः कुहकस्तत्तको वा
दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः" इति तज्ज्ञानोपदेशभरणानन्तरमपि
तादृशस्मिष्ठयाः स्वैर्यथदर्शनं यथा तत्र तावत्पद्यत्रयेण तदा
ज्ञानोपदेशं बहु मत्वा भवणवच्छ्रवणमभक्त्या एव श्रुतायैव-
मुक्तं पञ्चाध्यायारम्भे "सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि" इत्यादि "नास्य ह्यन-
मिदम्भन्वे" इत्यादि "पुराणसंहिताम्" इत्यादि पुनश्चैकेन पद्येन
तद्वाक्यगौरवमात्रेणाङ्गीकृतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तत्तत्कादिभयनिवृत्ति-
हितत्वमुक्त्वाऽप्यन्येन तद्वैभवं प्रोक्ष्य एव वाक्चित्तोत्तमाम-
कीर्तनध्यानवेशानुज्ञा प्रार्थिता "भगवंस्तत्तत्काविभ्यः" इत्यादिना
"अनुजानीहि मां ब्रह्मन्" इत्यादिना अथ पुनरन्येन पद्येनाज्ञान-
निरासज्ञानविज्ञानसिद्धिश्च भगवत्पादाश्रयिण्यद्वैतसुखान्तभूतैव
सम स्फुरतीति स्थापितम् "ब्रह्मानञ्च निरस्तस्मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम्" इति अत्र पदशब्दस्य
चरणारविन्दाभिधायकत्वे "ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन भोजे खगेन्द्र-
ध्वजपादमुखम्" इत्येवास्ति प्रथमे साधकं तदेतत्प्रकरणार्थस्तु
श्रीसूतेनैव स्पष्टीकृतः-

"ब्रह्मकोपोत्थितायस्तु तत्तत्कारणाणां विफलवाक् ।

न सम्मुमोहोऽहमयाद्भगवत्परिपाऽऽशयः" ॥

नोत्तमश्लोकवाचीनां जुषतान्तरकथानुवृत्तम् ।

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

स्वात्सम्प्रमोऽन्तर्कालेपि स्मरतां तत्पदाम्बुजम् ॥

इति । तथा पूर्वं द्वादशस्य तृतीये प्रथमस्कन्धान्तस्थस्थ—

“अतः पृच्छामि संसिद्धि योगिनां परमं गुरुम् ।

पुरुषस्येह यत्कार्यमिदममाणास्य सर्वथा” ॥

इत्यस्य राजप्रश्नस्योत्तरत्वेन भगवद्भक्तानकीर्तने एव स्रगं
श्रीशुकदेवेनाप्युपदिष्टे—

“तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्यं कुरु केशवम् ।

श्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याति पराङ्गतिम् ।

श्रियमाणैरभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः ।

आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥

कलेदोषनिधे राजन् !”—

इत्यादिना । ततस्तत्र केशवे अवहितः कृतावज्ञान आत्मभावं
आत्मनो भक्तिम् अस्तु तावदायाससाध्यं ध्यानं हि यस्मादनायास
साध्यात् कीर्तनादेवत्यर्थः । द्वितीयस्कन्धेपि “न ह्यतो ऽन्यः शिवः
पन्थाः” इत्यादिना “एवमेतन्निगदितम्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन नानाङ्गवान्
शुद्धभक्तियोग एव तत्रोत्तरत्वेन पर्यवसितः तत्र “पिबन्ति ये
भगवतः” इत्यादिना लीलाकथाभवा एव तत्पर्यवसानं दृश्यते
तस्मात् साधूकं “त्वन्तु राजन् मरिष्येति” इत्यादिकं तद्भक्तिनिष्ठा-
प्रकरणार्थमेवेति अतो भक्तावेव तदुपदेशस्य तात्पर्यम् अत एव
द्वितीयस्याऽष्टमे राजप्रार्थना च नान्यथा स्वात् “कृणो निवेद्य
विःसङ्गमनेत्यस्य कलेवरम्” ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराणंर्शिनी ।

एतच्च ब्रह्मज्ञानं स्वया सम्प्रत्यप्युष्टमपि ते कथितं यद्वरे-
श्वेष्टं लीलायाम् आत्मा त्वं पृष्टवान् मां पूर्वमपृच्छः तां तु पूर्व-
मेवावोचमिति शेषः । शिष्यस्य तस्य पूर्णत्वज्ञापनाय पृच्छति,
किमिति ॥ १३ ॥

इति साराणंर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

द्वादशे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वप्रश्नोत्तरमुपसंहरति—एतत्ते इति । तन्मुखेनैव तत्कृतार्थतां
श्रोतुमाह किम्भूयः श्रोतुमिच्छसीति ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

हे तात ! हे राजन् ! जो तुमने विश्वात्मा श्रीहरिकी लीला
का प्रश्न किया रहा, सो हमने तुमारे सामने कहा अब तुम
और क्या सुनने की इच्छा करते हो सो कहौ ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतन्निशम्य मुनिनाऽभिहितं परीक्षिद्वयासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन ।
तत्पादमूलमुपसृत्य नत्तेन मूर्द्धा बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥

राजोवाच ।

सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ।
श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनिघ्नो हरिः ॥ २ ॥
नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ।
अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥
पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयम् ।
यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥
भगवंस्तत्तत्कादिभ्यो मृत्युभ्यो न विभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥
अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ।
मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसूत्र ॥ ६ ॥
अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।
भवता दर्शितं ज्ञेयं परं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान् बादरायणिः ।
जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥

अक्षरस्यामिकृतभाषायेकीपिका ।

पष्ठे परीक्षितो मोक्षः संपदोमादितस्तुतात् ।
वेदशास्त्रविभागोक्तो त्रिवेदिन्वासवर्णनम् ॥

एतत्पुराणं निशम्य निखिलात्मा हरिस्तं पश्यति निखिलं
वाऽऽश्नानि पश्यतीति तथा तेन अतः समेन नत्तेनाऽधनत्तेन
मूर्द्धा तत्पादतलमुपसृत्य तत्पादौ शिरसि(नि) विधायेत्यर्थः ॥१॥

सिद्धः कृतार्थोऽस्मि यतोऽनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाऽऽह-
वयमाञ्जलिः वयमात्मनिचापनं च श्रावितम् ॥ २ ॥

करुणात्मतामभिनन्दति-द्व्याश्रयाम्, नात्यद्भुतमिति ॥ ३ ॥

अभौष्म भूतवस्तः भवतः सकाशात् ॥ ४ ॥

सिद्धोऽस्मीत्युक्तं तदेवाऽऽविष्करोति, भगवन्निति । यनस्तवया
दर्शितं ब्रह्म प्रविष्टः कथम्भूतम् ? असम्भवं यतो निराशं केवलम्-
रूपम् ॥ ५ ॥

किं भूयः श्रोतुमिच्छतीति यदुक्तं तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चि-
च्छ्रेतुमिच्छामि केवलमनुज्ञां वेदीत्यहम्, अनुजानीहीति । वाच-
मिदमुपलक्ष्य सर्वेन्द्रियाणां वाचं नियम्य किं करिष्यसि
तथाह, मुक्ताः कामाशयास्तद्वाचना येन तत्त्वतोऽधोक्षजे प्रवेदया-
सुत्विस्मृजामि ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, किं प्राणत्यागेन किञ्चित्कालं ज्ञाननिष्ठो भवेति चेत्तत्रा-
ऽऽह, ब्रह्मानं चेति । चकारात्तत्संस्कारश्च तच्च त्वत्कृपयैवेत्याह,
भवतेति ॥ ७-८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

॥ १-४ ॥

ब्रह्मनिर्वाणम् आनन्दरूपं ब्रह्म ॥ ५-१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मनः सिद्धार्थतां कृतज्ञतां चाविष्कुरुष्वेताह राजेत्याह सूतः-
एतदिति । मुनिना शुकेनाभिहितम् एतत् किं भूयः श्रोतुमिच्छसी-
त्येतन्निशस्य कथम्भूतेन समेनेति भावप्रधानो निर्देशः सम्येन
निखिलात्मनः पश्यतीति तथा तेन तनेन नम्रेणा मुद्धो नस्य पाद-
पद्ममुपसृत्य संस्पृश्य स विष्णुरातः परीक्षित त मुनिं प्रति हृदं
वक्ष्यमाणमाह ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह-सिद्ध इति । सिद्धोस्मीति सिद्धार्थोस्मि कुतः
यतः भवताऽनुगृहीतोस्मि कोसावनुग्रहः ? मे मद्यमनादिनिधनो
हरिः चशब्दात्तत्प्राप्त्युपायश्च आवित इति अक्षेपः ॥ २ ॥

करुणात्मतामाविष्करोति-नेति । अच्युते आत्मा मनो येषां
तेषाम् अत एव महतां यत् वात्सल्यसौश्रव्यादिगुणोत्कृष्टानां
भवतामिदं नात्यद्भुतं किन्तद्यद्वैश्वत एव तापत्रयतप्तेषु
भूतैस्वनुग्रह इत्येतत् ॥ ३ ॥

पुराणसंहितामिति । अवतः सकाशादश्रौष्म भूतवन्तः कथ-
म्भूतां यस्यां संहितायाम् ॥ ४ ॥

सिद्धोस्मित्येतदुपपादयति-भगवन् । इति । अभयहेतुत्वेनात्मानं
विशिनष्टि, त्वया दर्शितमभयं निर्वाणमानन्दरूपं (मात्रं) ब्रह्म
प्रविष्टः तदनुभवमग्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदुक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चित्कालं
मिच्छामि कित्वनुज्ञां देहीत्याह-अनुजानीहि इह ब्रह्मन् । वाचं
यच्छामि मौनं विममि मुक्ताः कामाः आशया तत्रासनाश्च
यस्मात्तच्छेत्तमधोक्षजे निवेश्यासूत्रं प्राणान् विसृजामि तदर्थं
मामनुजानीहि ॥ ६ ॥

पुनस्सिद्धार्थतामेवाविष्करोति-ब्रह्मज्ञानमिति । ज्ञानमुपदेश-
जन्यं विज्ञानं भगवदनुभवार्थकतत्किष्टयाऽज्ञानन्देहात्मभ्रम-
स्तत्प्राप्त्यभिमूलं निरस्तं भवतत्त्वम् केवलं सुखरूपं भगवतः
पदं स्वरूपं यतो दर्शितम् ॥ ७ ॥

इतीति । तं राजानमनुज्ञायानुज्ञाय नरद्वयेन राजा पूजितः
निष्ठुभिः मुनिभिः सह जगाम ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीनारयणानुग्रहेण परीक्षितो देहविशोगक्षयं मरणं
जनमेजयस्य पितृभक्तिप्रदर्शनाय सर्पयागः शकस्य च शकस्य
स्वविमानपातोपेक्षां कथयत्यस्मिन्नध्याये ; तत्रादौ परीक्षितः
शुकानुज्ञानदानप्रार्थनाप्रकारं वक्तुमाह-एतदिति । एतत्पुराणं
निखलं पूर्णमात्मानं पश्यतीति निखिलात्महक् तेन समस्त-
स्वामिदशा वा ॥ १ ॥

सिद्धः सत्पादितपुरुषार्थदेहः ॥ २ ॥

दीनेष्वनुग्रह इति यत्तद्विदम् ॥ ३ ॥

कोऽयमनुग्रह इति तमाह-पुराणेति ॥ ४ ॥

अयामावे निमित्तमाह-प्रविष्ट इति । निर्वाणमानन्दं प्राकृत-
शरीररहितं वा ॥ ५ ॥

कामानामाशयः शयनं यस्मात्तज्जडचेतो निगृह्याऽद्योक्षजे
प्रवेक्ष्ये ॥ ६ ॥

चेमं मङ्गलं "क्षेमो ना प्राप्तरक्षायां मोक्षेऽप्यस्ती तु मङ्गलं"
इति यादवः ॥ ७-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

सिद्धोस्मित्यादि । किञ्च, अच्युतात्मनाम् अच्युतस्येवात्मा
स्वभावो येषां तेषां महतामात्मारामाणामपीति तद्भावमावितत्वा-
दनुग्रहादयो गुणा युक्ता एव तस्मान्नात्यद्भुतमित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥

यस्मादश्रौष्म तस्मादेव भगवन्निति अधुना तु बहुपादिष्टं
तच्च मम जातमेवेत्याह-प्रविष्ट इति निर्वाणं परमानन्दस्वरूपं
ब्रह्म सर्वतो बृहद्भगवत्स्वरूपं प्रविष्टस्तस्मिन्नाविष्ट इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधोक्षजे श्रीकृष्णे "अधोऽनेन शयनेन" इत्यादि श्रीहरि-
विशोक्तः ॥ ६ ॥

भगवतः पदमित्यत्र पदशब्दस्य चरणारविन्दवाचकत्वं "ज्ञानेन
वैयासकिशुब्दितेन मेजे खगेन्द्रध्वजपादमूढम्" इत्येवास्ति प्रथमं
साधकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्धर्षिणी ।

पष्ठे कृष्णपदप्राप्तीराज्ञोऽयं जनमेजयात् ।

सर्पहोमस्ततो वेदप्रयशस्वोपवर्णितम् ॥

निखिलात्मा श्रीकृष्णस्तं पश्यतीति तेन यद्वा, निखिलानामप्या-
त्मानं मनः पश्यतीति तेन तात्कालिकेन ब्रह्मज्ञानोपदेशेन तत्र-
स्थानां केषाञ्चित् ज्ञानिनामपि मनः आनन्दितमिति भावः । यतः
समेन ॥ १ ॥

सिद्धोस्मि कृतार्थोस्मि मे साक्षादिति गर्भे बाल्ये
च साक्षात्कृतो यो हरिः श्रीकृष्णः स एव अभवितस्त्वया स
एव मया भूतः ॥ २ ॥

अच्युत एव आत्मा मनो येषां तेषाम् ॥ ३ ॥

ननु, सत्तः श्रुतस्यास्य शास्त्रस्य कः खल्वयस्त्वया संवधारितः

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

इत्यपेक्षायामाह-पुराणेति । भगवाननुवर्णयते इत्यन्यवर्णन-
स्यापि तत्पोषणार्थत्वेन तदङ्गत्वात् भगवदनुवर्णनत्वमेवेति
भावः ॥ ४ ॥

किन्त्वेकमेव वाक्यं मन्मनोऽभिधेन त्वया मां प्रति नोक्तं
यद्यपि तदप्याशङ्क्यतो ममैतावदेवासहस्रमभूदित्याह-हे भगवन् !
सर्वज्ञ ! मच्चित्तस्य भक्त्येकनिष्ठत्वं जानन्नपि किमेवमुपदिशतीति
भावः । तच्चकादिष्वस्तथा विविधजनमान्तरप्राप्तेभ्यो मृत्युभ्यः
सकाशादहं न विमोमि किन्तु त्वया दर्शितमभयं ब्रह्म निर्वाणं
प्रविष्टः सञ्जेव विमोमीत्यर्थः । अत्र गृहे स्थितो नानोपद्रवेभ्यो
न विमोमि किन्तु वनं प्रविष्टः सञ्जेवेति वत् तस्माद्धनं न प्रवि-
शामीति तत्राभिप्रायः तथैवात्रापि तच्चकादिष्वः पुनः पुनः
मृत्युभ्यश्च सकाशादपि त्वया दर्शिताद्ब्रह्मनिर्वाणान्मम महाभयं-
मिति वाक्यार्थः । तेन पञ्चमस्कन्धवाक्याद्भगवदीयत्वेनैव समाप्त
सर्वाध्यायानां "नारायणपराः सर्वे न कुतश्चनविश्रयति । स्वर्गोपवर्ग-
नरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः" इत्युक्तवता भगवता भीमस्महा-
कट्टेणैव प्रकटिताभिप्रायाणामस्माकं भक्तानां निर्वाणमोक्षः
स्वरूपसंज्ञा एव तत्रापि "पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसङ्गश्च
तदाभयेषु । महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो
द्विजेभ्यः" इति प्राबोपवेशादभ्यस्त एव प्रतिज्ञातवन्तं मामपि
ब्रह्मनिर्वाणमुपदिशसीति श्रीमुनीन्द्रे ईष्यैव ध्वनिता तथापि
तस्य तद्भक्तिनिष्ठां परीक्ष्यमाणास्य सुखमेवाभूत् यथा रासा-
रसमे आह्वां लङ्घयन्तीनां ब्रजसुन्दरीयामोक्षया कृष्णस्य अन्न
किंत्वित्याक्षेपलब्धमेव "त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायौत्र तिष्ठति"
इति "मात्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" इत्यस्य
पूर्वाह्वांते यथा किंत्वित्याक्षेपलब्धं काव्यप्रकाशटीकाकाङ्क्ष-
स्तथा व्याख्यानान् व्याख्यानतरं तु शास्त्रस्य मोहिनीत्वप्रतिपा-
दकं भक्तैरग्राह्यम् ॥ ५ ॥

तस्मात् कृपया मामेनदेवाज्ञापयस्वेतत् प्रतिकूलमित्याह-
अनुजानीही अनुज्ञानदेहीत्यर्थः । अधोक्षजे श्रीकृष्णे मुक्तकामा-
श्रमे त्यक्तकामवासनम् ॥ ६ ॥

ज्ञानं भगवद्विषयकं विज्ञानं तद्वैश्वर्यसाधुयोन्युभवः ज्ञान-
विज्ञाननिष्ठा तव कुतो जातस्यत आह, भवतीति । परं स्वरूप
चरणकमले आम वा ॥ ७ ॥

मिथुमिः सर्वमुनीन्द्रेः ॥ ८ ॥

भीमकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्माध्याये श्रीशुकस्य गमनं राज्ञो मुक्तिः सप्रेमवैदशाका
प्रवृत्तिश्च वर्यते-एतद्विक्तिः । तिलिलात्मानं सर्वात्मानं श्रीकृष्णं
पश्यतीति संस्तेन ॥ १ ॥

चकारात् तत्प्राप्तिसाधनं च भावितम् ॥ २-३ ॥

अधोऽस्म भूतवन्तः ॥ ४ ॥

त्वया दर्शितं ब्रह्म श्रीकृष्णार्थं निर्वाणं समानातिशयान्तर-
रूपम् ॥ ५ ॥

यदुक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" इति तत्र ब्रह्मणि प्राप्तनिष्ठ-
त्वात् किंचिच्छब्दवशेच्छाऽतो ऽनुष्ठां देहीत्याह-अनुजानीहीति ।
वाचं वागिन्द्रियोपलक्षितानि सर्वाणीन्द्रियाणि यच्छामि निर्दृशि-
कानि करोमि अधोक्षजे श्रीकृष्णे चेतः प्रवेश्य असुन् विस्म-
जामि ॥ ६ ॥

भगवन् परं प्रकृतिमण्डलाद्वा हृद्देशीयं पदं स्थानं दर्श-
मास लोकं खं गोपानां तमसः परमित्यादिषु भवतः दर्शित-
मेव देहं हित्वा तत्र यास्यामीति भावः ॥ ७-८ ॥

भाषा टीका ।

त्रिवेदिव्यासकृत्रं श्रीकृष्णमुनये नमः ।

सुत उवाच ।

श्रीसूतजी बोले, कि-सब आत्मान को समता से देखने
वाले, व्यासनन्दन श्रीशुकदेवजी के कथन को सुनकर विष्णु-
रात राजा परीक्षित । श्रीशुकदेवजी के चरण कमल के समीप
जाकर मस्तक छुकाकर भजलि जोडकर ऐसे बोलते
हुए ॥ १ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि-हे भगवन् ! कृष्णा रस परिपूरित
हृदय ! आप के अनुग्रह से मैं अब कृतार्थ हुआ । क्योंकि ? जो
आपने साक्षात् अनादिनिधन श्रीहरि का अवगण कलया
है ॥ २ ॥

प्रज्युत श्रीकृष्ण में मन लगाने वाले आप सहस्र महा-
त्माजनों की यह बात, कुछ मैं मझून नहीं मानता हूँ । जो-
कि-संसार के तापों से तपे हुए मेरे सहस्र अन्न प्राणियों
पर अनुग्रह करता । यह तो भगवजनों का काम ही है ॥ ३ ॥

यह श्रीमद्भावत महापुराण की संहिता भूने आप से अवगण
करी, कि-जिसमें उत्तमश्लोक श्रीभगवान् ही का वर्णन
किया गया है ॥ ४ ॥

हे भगवन् ! मैं तच्चकादि रूप मृत्युमो से नहीं डरता हूँ
क्योंकि ? मैं मानन्द मात्र ब्रह्म के विषे प्रविष्ट होगया भर्मात्
ब्रह्मानुभव में मग्न होरहा हूँ जोकि, भगवन् ब्रह्म आपने
दिखाया है ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मन् ! अब आप मुझे आज्ञा दीजिये मैं अपनी वाणी
का उपराम करूँ । और सम्पूर्ण कामनाओं से मुक्त ऐसे
अपने विलको अधोक्षज श्रीकृष्ण में लगा कर माणों का
स्वाग करूँ ॥ ६ ॥

और ज्ञान विज्ञान की निष्ठा से मेरा अज्ञान निवृत्त हो
गया, आपने परम देव रूप उत्कृष्ट भगवान् का पद दिखा-
दिया है ॥ ७ ॥

सुत उवाच ।

श्रीसूतजी बोले, कि-हे शौनकादिप्रवृत्ति ! जब राजा ने
श्रीशुकदेवजी से ऐसी प्रार्थना करी, और विधिपूर्वक पूजन
किया, तब भगवान् भीष्मासन नन्दन नन्दन से पूजित होकर

परीक्षिदपि राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना ।

समाधाय परं दध्यावस्पन्दासुर्यया तरुः ॥ ९ ॥

प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गङ्गाकूल उदङ्मुखः ।

ब्रह्मभूतो महायोगी निःसङ्गश्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

तक्षकः प्रहितो विप्राः ! क्रुद्धेन द्विजसूनुना ।

हन्तुकामो नृपं गच्छन् ददर्श पथि कश्यपम् ॥ ११ ॥

तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणाम् ।

द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशान्नृपम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगरत्नाग्निना ।

बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १३ ॥

हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु सर्वतः ।

विस्मिता ह्यभवन् सर्वे देवासुरनरादयः ॥ १४ ॥

देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसौ जगुः ।

ववृषुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥ १५ ॥

(१) जन्मेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तत्तत्कमक्षितम् ।

यथा जुहाव सङ्क्रुद्धो नागान्सत्रे सहद्विजैः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राजा को आश्चर्य करके अनेक सन्यासी विरक्त भागवत पर
महर्षी के सहित वहाँ से चिधारे हुए ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मन आत्मनि प्रत्यक् प्रकारे समा-
धाय परमात्मानं दध्यावस्पन्दासुः सीतप्राणः यथा तरुः
स्यात् ॥ ९ ॥

तमेव विनिनष्टि-प्राक्कूले प्राग्निं बर्हिषि कर्म ॥ १० ॥

तदेवं ब्रह्मभूते तस्मिन्स्तुकागमनादिकं पिष्टपेषणमिवा-
वदिति दर्शयति-तत्तत्क इति त्रिभिः ॥ ११ ॥

तं विषचिकित्सया परीक्षिद्वक्ष्येन द्रव्याजनायाश्चक्षुतम्
तत्र स्वासीढवटवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेयोत्थापना-
द्विषहारिणो तदपेक्षितद्रविणैः सन्तर्प्य ततो निवर्त्य द्विज-
रूपेण तिरोहितः सञ्चरन् ॥ १२ ॥

तस्य पुष्पवर्षाणामिव जातमित्याह-ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३ ॥

तत्र क्षणं सर्वेषां बुद्धेः ख ततः परमुत्सवं चाऽऽह,
हाहाकार इति ॥ १४-१५ ॥

प्रासाङ्गिकमाह-जन्मेजय इत्यादि । सर्वाभिचारसत्रे द्विजैः
सह यत्नेमानो यथावदालुहाव जुहावेति वा सर्वसर्पावाहने
कारणमाह-सङ्क्रुद्ध इति ॥ १६-१७-१८ ॥

श्रीसुदर्शनसुखितशुकपत्नीयम् ।

विप्रा इति सम्बोधनम् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्गीताववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परीक्षिदपि इति ॥ आत्मानि परमात्मन्यात्मानमात्मनैव सम्य-
माधाय परमात्मशेषतैकरसं स्वात्मानमेव आत्मेत्यर्थः ॥ ९ ॥

गङ्गातीरे प्राग्निदग्धेषु उदङ्मुख आसीतः यथा तरुस्तद्व-
दस्पन्दासुः तिरोहितसर्वेन्द्रियव्यापारः निरसङ्गः देहतदनुबन्धमि-
मानरहितः छिन्नाः संशयाः देहात्मजीवपरमात्मभेदाभेदादिसंशयाः
येन सः महायोगी महासमाधियुक्तः ब्रह्मभूतः सद्युक्तावस्थाः
ब्रह्मचर्यो मुक्तावस्थाजीवपरः मुक्तोऽसर्वादिति साधत् ॥ १० ॥

तदा हे विप्राः ! क्रुद्धेन द्विजसूनुना प्रचोदितः तक्षकः नृपं
हन्तुकामो गच्छन् पथि काश्यपं ददर्श ॥ ११ ॥

तं विषचिकित्सया परीक्षिद्वक्ष्येन तिथीयं तत्तत्तद्व्याजनाया-
श्चक्षुतं स्वासीढवटवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेयोत्थाप-
नाद्विषहारिणो तदपेक्षितद्रविणैः सन्तर्प्य ततो निवर्त्य द्विज-
रूपेण तिरोहितः सञ्चरन् ॥ १२ ॥

(१) जन्मेजय इति विज० नीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाद्विषहारिणं तदपेक्षितद्विषयैः सन्तर्प्य निवर्त्य द्विजरूपेण तिरोहितः सन्नदशतः ॥ १२ ॥

निर्जीवस्य शरीरस्य वंशनेन भस्मीकरणं पुत्रकृत्य-
मिव जातमित्याह--ब्रह्मभूतस्येति । मुक्तावस्थां प्राप्तस्य राजर्षेर्देहः
सर्वदेहिनां पश्यतां सतां सद्य एव गरुडामिना भस्मसादभवत् ॥ १३ ॥

तत्तत्तुं सर्वेषां दुःखं ततः परमुत्सवञ्चाह--आश्वाम । हाहा-
कार इति । भुवि खे आकाशे सर्वतः सर्वासु दिक्षु ॥ १४ ॥

देवमुन्दुमय इति स्वयमेव दध्वनुः ॥ १५ ॥

प्रासङ्गिकमाह--जनमेजय इत्यादिना । तदा सत्रे क्रोधेन
प्राग्ब्रह्म संपांमिचारयोगे संपांनानुदाय मन्त्रैराचक्य सर्व-
संपांनाने कारणं सङ्कुप्य इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्पन्दामुर्निश्चलोन्द्रियः विषयव्यापारशून्येन्द्रिय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मणि भूतः ॥ १० ॥

हे विमाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अहिगरुडामिना सर्पविषामिना ॥ १३--१५ ॥

कथान्तरमारभ्यते--जनमेजय इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसूच्यम् ।

परमधीक्षुं तदाख्यं श्रीकृष्णमेव दध्यौ ब्रह्मभूतः प्रसजे-
त्यादिरीत्या ब्रह्मभूतः ॥ ६--२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं श्रीकृष्णम् आत्मनि मनसि
परमं अतिशयेन अस्पन्दामुः अस्तरेव लीनमाणाः ॥ ९ ॥

प्राक्कूले बर्हिषि प्राग्मे दधे त्रिगुणातीतत्वाद्ब्रह्मभूतः
“तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोपालपुरी हि” इतिवत् ॥ १० ॥

तदेवं ब्रह्मभूते तस्मिन् तत्त्वकागमनादिकं पिष्टपेषणमभव-
दिति दर्शयति--तत्त्वक इति श्रुतिः ॥ ११ ॥

तं विवर्तितकृतं परीक्षितद्विषयोनं द्रव्याज्जनायागच्छन्तं
तत्र साक्षाद्ब्रह्मभूतस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेवातो-
यताम् विषहारिणं तदपेक्षितद्विषयैः सन्तर्प्य ततो निवर्त्य
द्विजरूपेण तिरोहितः सन्नदशतः ॥ १२ ॥

तत्र पुत्रकृत्यमित्याह--ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३--१५ ॥

अथा सपावत् निस्सर्पमिदं जगत् करिष्य इति वदन्
क्रुद्धः द्विजैः सह स्थितः सन् ॥ १६--२० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्पन्दामुः जितमाणाः ॥ ९ ॥

प्राक्कूले बर्हिषि प्राग्मे दधे ब्रह्मभूतं प्राग्भान्ये प्राप्ते येन
अः ॥ १०--११--१२ ॥

प्रकृतेः परं ब्रह्ममाप्तस्य देहो भस्मसादभवत् राजर्षिस्तु “एतां
गतिं भागवतो गतो यः सर्वे पुनर्न ह विसृजतेऽङ्ग” इति भीष्मक-
प्रोक्तेन मार्गेण प्रकृतेः परं लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं
भागवतप्रधानः इति सर्वज्ञानां महामुनीनां वचनादि-
त्यर्थः ॥ १३--२१ ॥

भाषा टीका ।

राजर्षिः परीक्षित भी अपने आप अपने मनको पर-
मात्मा के विषे लगाकर वृक्ष के तरह निष्पन्दस्वास वाले
होकर परमात्मा का ध्यान करने लगे ॥ ९ ॥

श्रीविष्णुपदी के पूर्व किनारे पर उत्तर दिशा को मुखकर
कुशक आसन पर बैठकर, समस्त संगों को त्यागकर संशय
जिनके सब दूर हुए, ऐसे महायोगी राजा परीक्षित ब्रह्मभूत
अर्थात् मुक्तप्राय होकर श्रीकृष्ण का ध्यान करते हुए ॥ १० ॥

सूत पौराणिक बोले, कि--हे विप्रदो ! कुछ ब्राह्मणों के
पुत्र के शाप से मरे हुए राजा को मारने की कामना वाला
तत्त्वक सर्प राजा को डसने की चला, तहां मार्ग में तत्त्वक
ने कश्यप को देखा ॥ ११ ॥

तत्त्वक ने ब्राह्मणों से पूछा कि--कहां जाते हो विप्र बोधा,
कि--राजा परीक्षित को सर्प के विष से ज़िवाकर द्रव्य
लाऊंगा, तब तत्त्वक ने कहा कि--यदि तुमारी इतनी शक्ति
है तो मैं इस हरे मरे वट के पीदे को डसता हूं तुम अच्छा
करो इतना कहकर तत्त्वक ने वट के वृक्ष में डंत लगाये
कि वट का वृक्ष सूख गया, ब्राह्मण ने अपनी विद्या से वृक्ष
को हरा कर दिया । तब तत्त्वक को यह विश्वास हुआ कि
यह ब्राह्मण अवश्य ही राजा को अच्छा कर देगा तब मेरा
काटनाही निष्फल होगा, ऐसा विचार तत्त्वक ने अपेक्षित
द्रव्य देकर तूत कर उस विषहरने वाले ब्राह्मण को निवृत्त
किया । और अथष्ट रूप धारण करने वाले उस तत्त्वक ने
ब्राह्मण का रूप लेकर राजा के समीप जाकर छिपकर
राजा को डस लिया ॥ १२ ॥

उस समय पर मुक्त स्वरूप राजर्षि परीक्षित का देह
सर्प के विष की आँसि से, सब प्राणियों के देखते २ तत्काल
भस्म होगया ॥ १३ ॥

उस समय पृथिवी आकाश और सब दिशाओं में बड़ा
हाहाकार शब्द भवेगया । और देव असुर मनुष्य आदि सब
ही लोग विस्मय को प्राप्त होते हुए ॥ १४ ॥

आकाश में देवताओं के बुद्धिमान वाजने लगे, गन्धर्व गान
करने लगे, अप्सरा पुष्पों की वर्षा करने लगीं, देव लोग जय
जय शब्द करने लगे, ॥ १५ ॥

परीक्षित महाराज के पुत्र राजा जनमेजय ने अपने पिता
को तत्त्वक सर्प से अक्षित-सुन कर बड़ा क्रोध किया, और
ब्राह्मणों के साथ सर्प यज्ञ में सर्पों का अच्छी तरह हवन
करने लगा ॥ १६ ॥

सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान् महोरगान् ।

दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नस्तत्तकः शरणां ययौ ॥ १७ ॥

अपश्यंस्तत्तकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।

उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्यतोरगाधमः ॥ १८ ॥

तं गोपायति राजेन्द्र ! शक्रः शरणमागतम् ।

तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नाऽग्नौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥

पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहृत्विज उदारधीः ।

सहेन्द्रस्तत्तको विप्राः ! नाग्नौ किमिति पात्यते ॥ २० ॥

तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तत्तकं मखे ।

तत्तकाऽऽशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥ २१ ॥

इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिन्द्रः प्रचालितः ।

बभूव सम्भ्रान्तमतिः सविमानः सतत्तकः ॥ २२ ॥

तं पतन्तं विमानेन सह तत्तकमम्बरात् ।

विलोकयाद्भिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥

नैष त्वया मनुष्येन्द्र ! वधमर्हति सर्पराट् ।

अनेन पीतममृतमथवा अजराऽमरः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्येदीपिका ।

कस्माच्चत्तको न दह्यतेत्युक्ताः सन्तो द्विजा ऊचुः तमिति तेनेन्द्रेण असौ सर्पः ॥ १९ ॥

ऋत्विजः प्रत्याह—सहेन्द्र इन्द्रसहितः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥

तद्वाचो वचः श्रुत्वा आजुहुवुः साक्षेपमाह्वानं दर्शयति—तक्षकं । इहाग्रावाशु पतस्व मरुत्वता मरुद्व्याघतेन्द्रेण सह ॥ २१ ॥

ब्राह्मणैरुक्तेराक्षेपैः परुषवाक्यैः ॥ २२ ॥

तं तत्तकम् अद्भिरसः पुत्रो बृहस्पतिः प्राह ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्भारतीयवाचाव्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्पसत्र इति । समिद्धे प्रज्वलिते दह्यमानान्दृष्ट्वा तत्तकाख्यः सर्पः इन्द्रं शरणां ययौ ॥ १७ ॥

अपश्यन्निति । पारीक्षितः पारीक्षितः पुत्रः तत्तकमपश्यत् उवाच उक्तिमेवाह तत्तक इति ॥ १८ ॥

इत्थं पृष्टाः प्राहुः विप्राः किमिति हे राजेन्द्र ! तं तत्तकं शरणां गतं शक्र इन्द्रः गोपायति रक्षति तस्मात्तेन शक्येण संस्तम्भितः निवारितोऽसौ तक्षकः सर्पोऽग्नौ न पतति ॥ १९ ॥

इति विप्रवचः श्रुत्वा पारीक्षित उदारधीः विपलबुद्धिः पुनः ऋत्विजः प्राह तदेवाह—सहेन्द्र इति । हे विप्राः ! इन्द्रसहितः तक्षकः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥

तत्पारीक्षितोक्तं श्रुत्वा विप्राः ऋत्विजः मखे यागे सहेन्द्रं तत्तकमाजुहुवुः आह्वानप्रकारं दर्शयति—तक्षक इति । हे तत्तक मरुत्वता मरुद्व्याघतेनेन्द्रेण सह आग्रावाशु पतस्वेति ॥ २१ ॥

इत्थंभूतेः ब्रह्मणोदिताक्षेपैर्ब्राह्मणोक्तपरुषवाक्यैः सविमानः सतक्षकः स्थानात् प्रचयावितः सम्भ्रान्तमतिर्भीताविर्भावः ॥ २२ ॥

तमिति । तमिन्द्रमम्बरात्पतन्तमविलोकयाद्भिरसः पुत्रो बृहस्पतिः राजानं जनमेजयं प्राह ॥ २३ ॥

तदाह चतुर्भिः—नेति । हे मनुष्येन्द्र ! एषः सर्पराट् तत्तकः त्वया वधं नार्हति न वध्य इत्यर्थः । तत्र हेतुः मनेन तत्तकेण ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

तत्र यत्र कुण्डाग्नौ ॥ १८ ॥ १९ ॥

हे विप्राः ! पात्यतामिति शेषः ॥ २० ॥

मरुत्वता मरुद्विर्युक्तेन ॥ २१ ॥

ब्रह्मोदिताक्षेपैः ब्राह्मणोक्तपरुषवाक्यैः ॥ २२ ॥

अद्भिरसोद्भिरा गोप्रमथः किमिन्द्रेणोपेक्षाकारि-
स्वपातेन इन्द्रस्य ब्राह्मणोऽग्नौऽसिभवो मधेदेवोत्तमत्वादेति शङ्का
न कार्यो जनमेजयस्य असन्तानोद्भवत्वेन तत्प्रीतिकामेनेन्द्रेण
श्रुपेक्षा कृता—

जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वनैव कर्मणा ।

राजस्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥ २५ ॥

सर्पचौराग्निविद्युद्भयः क्षुत्तृडव्याध्यादिभिर्नृप !

पञ्चत्वेमुच्छते जन्तुर्भुङ्क्त आरब्धकर्म तत् ॥ २६ ॥

तस्मात्सत्रमिदं राजन् ! संस्थीयेताऽऽभिचारिकम् ।

सर्पा अनागसो दम्भा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते ॥ २७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वचः ।

सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“स्रसन्तानोद्भवं कीर्त्तय राजयन् जनमेजयम् ।

शकोऽप्यशक्तवधदुरिन्द्रं आसीदुपेक्षकः ॥

एवमेव ऋषीणां च कीर्त्तिं योजयताऽसुना ।

कृतोपेक्षा महेन्द्रेणा किमु विष्णुः परात्परः ॥

तस्माद्विष्णोरशक्त्ये न भूतमव्ययमवत्सपि ।

तस्मानिष्टं गुणैरेव पूज्यो नागव्यासः सदा ॥ इति ॥ २३ ॥

अथ तस्मात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

मरुत्वतेति । अरे इन्द्र ! तव देवेन्द्रोऽहमिति गर्वोऽस्ति तस्मात्त्वां
केवैरपि समं पातयाम इति भावः “मरुतो पवनामरौ”
इत्यमरः ॥ २१ ॥

अथ प्राणाः खलु गता एवेति सस्मान्ता व्याकुला मतिः
यस्य सः ॥ २२ ॥

आङ्गिरसः आङ्गिरसः पुत्र इति गौरवरूपज्ञानं एव सतत्त्वक
इन्द्रः ॥ २३ ॥

मनुष्येन्द्रेणा त्वया देवेन्द्रस्य वधनीचिख्यात् सर्पेण तत्त्वकेणा
सह राजत इति सः अथ अत एव वै निश्चितम् अजरामरः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतविविधान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मोदिताशेषैः ब्राह्मणोक्तपरुषवाक्यैः ॥ २२ ॥

आङ्गिरसः पुत्रः बृहस्पतिः ॥ २३—२४ ॥

भाषाटीका ।

दीप्ताग्निं वाके सर्पयज्ञे मे बडे २ सर्पों को जलते हुए
देखकर तत्त्वक बड़ा घबड़ाया, और इन्द्र के शरण जाता
हुआ ॥ १७ ॥

[२२]

परीक्षित के पुत्र राजा जनमेजय उस जगह तक्षक को
न देखकर ब्राह्मणों से बोले, कि—सर्पों में अश्वमेध वह तक्षक
क्यों नहीं जलता है ॥ १८ ॥

तब ब्राह्मण लोग राजा से बोले, कि—हे राजेन्द्र ! वह
तक्षक इन्द्र के शरण गया है, इस कारण इन्द्र उसकी
रक्षा कर रहा है । इन्द्र के स्तम्भन करने से वह अग्नि में
नहीं पड़ता है ॥ १९ ॥

उदाह बुद्धि वाले जनमेजय ऐसा सुनकर ऋषिजनों से
बोले, कि—हे विप्रों ! तो फिर इन्द्र सहित तक्षक को क्यों
नहीं अग्नि में गिराते हो, ऐसा मंत्र पढ़ो कि—जिसमें तक्षक
सहित इन्द्र का सिंहासन कुंड में पड़े ॥ २० ॥

राजा के उस वचन को सुन कर ब्राह्मण लोग उस
यज्ञ में इन्द्र सहित तक्षक के हवन करने को मंत्र पढ़ते
हुए । ब्राह्मण लोग मंत्र में बोले, कि—हे तक्षक ! तू देवताओं
के खासी इन्द्र सहित शीघ्र पड़ ॥ २१ ॥

इस प्रकार के ब्राह्मणों के परुष (कठिन) वाक्यों से
इन्द्र भी विमान और तक्षक सहित जल्लायमान गया, और
घबड़ाया ॥ २२ ॥

इन्द्र को आकाश से तक्षक और विमान सहित गिरते
हुए देखकर, अगिरा के पुत्र बृहस्पतिजी महाराज राजा जन-
मेजय से कहने लगे ॥ २३ ॥

देवगुरु बृहस्पतिजी बोले, कि—हे मनुष्येन्द्र ! आपको
इस सर्प का वध करना उचित नहीं, क्योंकि—इसने असुर
पान किया है इसी से वह अजर अमर हुआ है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

मन्त्र नामाऽजरामरस्तथाऽपि पितृभारकं ज्ञेयमिति चेत्-
आऽऽह—जीवितमिति । मतिः परलोकः अतो बुभुक्षयन्निमित्तं
पितृर्गतिरनेन कृतेऽपि न शुक्लनीर्धनस्ये ॥ २४ ॥

श्रीभरद्वाजकृतमावायदीपिका ।

कथमन्यः सुखदुःखप्रदाता नास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमान-
त्वादिति चेत्तत्राऽऽह—सर्पादिना जन्तुः पञ्चत्वं मृत्युमुच्छति प्राप्नो-
तीति चत्वारब्धं कर्मैव भुङ्क्ते स्वकर्मप्रयुक्ता एव सर्पादयो न
स्वतन्त्रा इति भावः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यताम् आभिचारिकं हिंसाफलम् दिष्टं
प्राचीनं कर्म मतः सर्पादृष्टप्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति-
भावः ॥ २७ ॥

वाक्पातिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भरद्वाजकृतमावायदीपिका ।

पितृघातकतक्षकविषयक्रोधशान्तये तत्त्वमुपदिशति—जीवित-
मिति । जन्तोः प्राणिनः गतिः स्वर्गनरकादिगतिश्च मतो हे राजन् !
तेन स्वकर्मणा विना सुखदुःखप्रदः नान्योऽस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्वपरोक्षं तत्त्वकेण मत्पिता दग्धो दृष्टः नतु कर्मणोत्पन्नं माह-
सपैति । सर्पादिभिः जन्तुः मरणमुच्छति प्राप्नोति इति चत्-
वारब्धं कर्मैव भुङ्क्ते स्वकृतकर्मप्रयुक्तः सर्पादयो न स्वतन्त्रा
इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मादिति । यत एव तस्मात् हे राजन् ! इदमाभिचारिकं सत्रं
संस्थीयेत समाप्यतां वृथा निरपराधाः सर्पा दग्धाः, कुतः ? हि
वस्माज्जनैर्दिष्टं प्रारब्धमेव भुज्यते ॥ २७ ॥

इतीति स जनमेजयः महर्षेर्बृहस्पतेर्वचो मानयंस्तथेत्याह, सर्पे
सत्रं समाप्यताम् इत्याह, सर्पसत्रादिति वाक्पातिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भरद्वाजकृतमावायदीपिका ।

मरणं देहविभोगलक्षणां गतिः परलोकावातिर्लक्षणां स्वेन
स्वतन्त्रेण हरिणोद्योदेषितेन स्वाजुष्टितेन कर्मणा तेन स्वकर्मोद्बो-
धकेन हरिणा विना सुखदुःखयोः प्रदाताऽन्यो नास्ति ॥ २५ ॥

कर्मणः कारणात्वे सर्पादिना मृतो विष्णुमित्र इति कथ-
मुपपद्यतेत्याशङ्क्य तेषां कर्म निमित्तीकृत्य कारणादिति भावे-
नाह—सपैति । आदिशब्देन वृत्तादिभ्यः पतनं गृह्यते सुखादि-
भोगहेतुत्वाच्च कर्मप्रधानकारणमित्याह—भुङ्क्ते इति ॥ २६ ॥

फलितमाह—तस्मादिति ॥ संस्थीयेत समाप्यतां भवतु आभि-
चारिकं जन्तोपद्रवकारकं कर्म एकस्यापराधेनानपराधिवहु-
जननाशेन पापमेव स्यादिति भावेनाह—सर्पा इति । ननु, तज्जा-
तित्वाच्चक्रपापराध एवामपराधस्तस्मादनागसो न स्युः “एकः
पापानि कुर्वते फलं भुङ्क्ते महाजतः” इत्याशङ्क्य तत्त्वकस्या-
प्यपराधो नास्ति चेन्न तदर्थेनैव स्वकृतकर्मपूर्वकेण परीक्षितो
मरणस्य कल्पवृक्षादिति भावेनाह, जनैरिति । दिष्टं वैवर्कृतं कर्म
फलम् ॥ २७ ॥

इत्यादियुक्तिपूर्वकेण वक्षसा वाक्पातिं बृहस्पतिं “वाग्वै
बृहती” इति श्रुतेः तद्वृहतीः करपत्याश्चरदेवतयोविति सुद-
तलोपस्य ॥ २८ ॥

श्रीमद्भरद्वाजकृतमावायदीपिका ।

हे राजन् ! आपितृशोकादेवं यद्वयवस्यसि तत्र तत्त्वं श्रुयि-
व—जीवितमिति । गतिः स्वर्गादिः जन्तोरिति निकृष्टजीवस्यैव
व्यवस्था तत्र पितुस्तु जीवितमरणभगवद्धामप्राप्तये भग-
वत्कृता एव तथाहि—स्वहस्तेनैव द्रौण्यस्त्रतो रक्षणां मुनि-
शापद्वारा निधनप्रापणां स्वप्रेष्ठशुकोपदेशद्वारा स्वपदप्रापणा-
मिति तस्यैवैतानि कर्माणि तत्त्वकस्तु नाममात्रेणैव निमित्त-
मिति भावः ॥ २५ ॥

प्राकृत एव जाकः सर्पादिभिः कर्मवशान्मरणं प्राप्नोति
नतु त्वत्पिता महामक्तराज इत्याह—सपैति । जन्तुरिति निकृष्ट
जीवः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यतां यत आभिचारिकं निन्द्यं वृथैव एता-
वन्तः सर्पा दग्धाः तत्रापि तत्र नापराध इत्याह—जनैरिति ।
दिष्टं प्राचीनं कर्म सर्वैरपि स्वप्रारब्धफलं भुक्तमिदमिति
भावः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चत्वं मरणं सर्पादिभ्यो यत ऋच्छति प्राप्नोति तत्
प्रारब्धं कर्म भुङ्क्ते स्वप्रारब्धं कर्म प्रेरिता एव सर्पादयो मारका
इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मात्तत्र पितुर्मरणस्य तत्कर्मफलत्वात् आभिचारिकं हिंसा-
फलं सत्रं संस्थीयेत समाप्यतां जनैः सर्वैरपि दिष्टं पूर्वकृतं
कर्म भुज्यते, सर्पा अपि स्वादिष्टवशान्मृता इति भावः ॥ २७ ॥

वाक्पातिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

मावा टीका ।

हे राजन् ! जन्तु का जीवन मरण और गति ये सब अपने
कर्मसे ही होती हैं तिसी से तुम यह जानो कि—दूसरा दूसरे
के सुख दुःख का देने वाला कोई नहीं है ॥ २५ ॥

हे नृप ! सर्प, जैर, अग्नि, विजुबी, झुषा, लूषा, व्याधि,
इत्यादिकों से जो प्राणी मृत्युको प्राप्त होता है, सो तुम यही
जानो कि—यह अपने किये हुए प्रारब्ध कर्म को ही भोगता
है ॥ २६ ॥

हे राजन् ! तस्मात् प्रयत्न तुम यह शत्रुओं के मारने वाला यज्ञ
समाप्त करो, बहुत से निरपराधी सर्प इसमें जलगये । और
जब तो अपने प्रारब्धही को भोगते हैं इसमें इनका कुछ दोष
नहीं है ॥ २७ ॥

जब बृहस्पतिजी ने इस प्रकार राजा को समझाया तब
राजा जनमेजयभी महर्षि के वचन को मानते हुए यों बोले
कि—महाराज ! जो आपकी आज्ञा, हम इस यज्ञ से उपरत हुए
पैसे कहकर राजा सर्पों के यज्ञ से उपराम को प्राप्त होकर
बृहस्पति जीका पूजन करते हुए ॥ २८ ॥

सैषा विष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽलक्षणा यथा ।

सुहृन्त्यस्यैवाऽऽत्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः ॥ २६ ॥

न यत्र^(१) दम्भीत्यभयाविराजिता मायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ।

न^{२)} यद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मनश्च सङ्कल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥ ३० ॥

न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं^(३) श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् ।

तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं निषिध्य चोर्मोन्विरमेत्स्वयं^(४) मुनिः ॥ ३१ ॥

परम्पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्तिसृज्यवः ।

विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥

भीषरस्याभिकृतभावाद्यदीपिका ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहो यतो ब्रह्मकोपात्परीक्षितो
सृष्टुः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्राऽऽह-सैषेति ।
तस्या महत्त्वं दर्शयति अलक्षणा न लक्षयत इत्यलक्षणा
अप्रतर्क्येत्यर्थः । कासावित्यत आह-यथाऽस्य विष्णोरेवाऽऽत्मभूता
आत्माश्रयः प्राणिनो गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः सह भूतेषु सुहृति
बाध्यबाधकनां व्रजन्तीत्यर्थः । ननु भवणादिना बाधितया देहेषु
तथा कुतो मोहः स्यात्तत्राऽऽह अबाध्यया बाधितमशक्यम् ॥ २६ ॥

कथं तर्हि मायातत्कायैर्निवृत्तिरित्याशङ्क्य श्रीविष्णुस्वरूप-
निरूपणपूर्वकं तद्भजनात्सर्वानर्थनिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुपसंहरति,
न यत्रेति पञ्चभिः । दम्भीति मायाकपटवन्नयं पुमानित्येवं
भूमायां बुद्धावसकदुल्लिख्यमानां या मायेत्यर्थः । सात्मावादे
क्रियमाणे आत्मवादिभिर्यत्राभया न विजिता न प्रकाशिता
किन्तु, भीतेषु स्वाकार्यं मोहादिकमकुर्वती कथञ्चिद्वर्तत इति
प्रतिपादितेत्यर्थः । तदुक्तम्—

“तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय भीमहि ।
यन्मायया कुजेयया मां कुर्वन्ति जगद्गुरुम् ॥

विलज्जमानया यस्य रूपतुमीक्षापथेऽमुया ।

विमोहिता विकथन्ते ममाहमिति बुधियः” ॥ इति

किञ्च यद्यस्मिन् तदाश्रयो मायाश्रयो विविधो विवादोऽपि
नास्ति विशेषविषयत्वाद्विवादो न तस्य विशेषातीतत्वा-
दिति भावः । सङ्कल्पविकल्पावृत्तयो यस्य तन्मनोऽपि यत्र
नास्ति सङ्कल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् ॥ ३० ॥

किञ्च सृज्यं कर्म सृजता कारकवशेण सहोभयोः सृज्य-
सृष्टोः परं साध्यं भयःफलमपि अतस्त्रिभिः सृज्यसृष्टृफलै-
रन्वितो जीवश्चाहङ्कारात्मको यत्र नास्ति अतः पञ्चोत्सादितो
निरस्तो बाधपवायको यस्मिन् तदेतत्स्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थः तस्य
स्मिन्मूर्तिनदङ्कारादीनिषिध्य विरमेत् विशेषणं क्रीडेदि-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

यतस्तद्वैष्णवं पदमामनन्तीत्याह-परमिति । यदेतत्तदेव परं
वैष्णवं पदं स्वरूपमामनन्ति के अतस्तत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्तिस-

सृज्यवस्त्वक्तुमिच्छवः यतोऽनन्यसौहृदाः नास्त्यन्यस्मिन् सौहृदं
येषां ते कुतः ? दौरात्म्यं देहाद्यहंभावं विसृज्य देहेऽहङ्कारा-
भावादन्यत्र सौहृदं नास्त्यतस्तत्कुमिच्छव इत्यर्थः । कथं नेति
नेतीत्येवम् अत्र विद्वदनुभवमपि प्रमाणायति हरोपगुह्या
ध्यानादिना ततः समाहितैरवसितं निश्चितं यद्वा अवसितमव-
वक्ष्यमात्मतया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

गम्भीररया दुर्निरूप्यवेगा आत्मवादे आत्मनिरूपणे कुर्विमान्या
वा माया न यत्र यस्मिन् परमात्मनि नास्ति विविधो विवादो न
तदाश्रयः परमात्माश्रयः परमात्मा तु साधकबाधका ऽगोचर
इत्यर्थः । मनश्च तत्प्रवणं न तदाश्रयमित्यर्थः ॥ ३० ॥

न यत्र सृज्यमिति यत्र परमात्मस्वरूपे सृज्यं शरीरं नास्ति
सृजता इति सृज्यशरीरोत्पादकं निमित्तं कर्म च नास्ति उभयोः
परं न कर्म तत्कृतदेहाभ्यां जुष्टं यद्वच्चो देवमनुष्यादिशब्द-
जातं च यत्र न वर्तते त्रिभिरन्वितः गुणत्रयवदशो जीवश्च
यः जीवरूपेणावस्थितो यः तन्मुनिः तादृशपरमात्मरूपमनन-
परः एव पृथिव्याचिन्तनं निषिध्य ऊर्मोन् अशतायापिपासा-
शोकमोहजराभृत्यश्च निषिध्य विरमेत् समः समाहितमनस्कतया
निवृत्त्यापन्नो भवेत् उत्सादितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशेषणं
परम्परसृज्यवामिषवहेतुभूतं गुणत्रयं यथा उत्सादितं स्यात्तथा
निषिध्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

समाधिदशायामनुसन्धेयं परस्वरूपमित्याह-परम्पदमिति ।
पद्यते इति पदं स्वरूपं नेति नेतीति प्राकृतेति जडाजडवस्तु
यादृशं तादृजनं भवतीत्याह-सामनन्तीति । सर्वं त्रिकृषि-
द्वैलक्षण्यपात उत्तिसृज्यवः तद्व्यतिरिक्तं चेतनाचेतनं व्यावर्त्य-
त्यक्तुमिच्छवः दौरात्म्यं शमाद्वैवादि अन्यत्र भगवत्सौहृदव्य-
तिरिक्ते सौहृदं येषां नास्ति तैः अनन्यसौहृदैः तैः अवसितं
निश्चितम् अनुभूतम् ॥ ३२-३३ ॥

(१) गम्भीररया इति शुकप० बुमांभवतयेति वीर० विज० पा० । (२) यद्विचार इति वीर० पा० ।
पाठ० (३) विरमेत्तन्मुनिरिति शुकप० पा० ।

(३) वचञ्चेति वीर०

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहनं यतो ब्राह्मणकोष्ठात्परी-
क्षिता मृत्युः जनमेजयकोपाच्च सर्पाणामित्यादि तत्राह-सैवंति ।
बाध्यबाधकौ भावप्रधानौ निर्देशः बाध्यत्वबाधकत्वे कृत्य-
स्यापादयति तथा तत्त्वं न साक्षात्किन्तु जीवमोहनकारेण
मिमंस्याह-ययेति । यथा मायया निदानभूतया भूतेषु क्रीडाविष-
येषु गुणवृत्तिभिः क्रीडादिभिरसावात्मा मुह्यति (ते) ॥ २९ ॥

विष्णुर्माहमायेति सम्बन्धोक्त्या तस्यापि तथा मोहादिशङ्कां
वारयन् समाधिदशायामनुसन्धेयं परमात्मस्वरूपमाह-न यत्रेति ।
आत्मवादिभिः परमात्मस्वरूपानिरूपकैः सकृदप्यात्मवादे परमात्म-
स्वरूपनिरूपणो क्रियमाणो दुर्विभाव्यतया दुर्विभाव्यत्वेन न
विभाव्यते न स्वकार्यकरणेनावतिष्ठते सा माया यत्र परमात्म-
स्वरूपे न स्वकार्यवक्ष्येति किम्पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । किं च यद्यत्र
परमात्मनि तदाश्रयः मायाश्रयः मायाप्रयुक्तमोहमूलकः
विविधो विकारः कुतर्करूपो नास्ति तस्य तदविषयत्वादिति
भावः । यद्यत्र सकृदप्यविकल्पाश्रयां वर्तते इति तथा नन्मनश्च
नास्ति न तद्विषयीकरोति निवृत्तसकृदप्यविकल्पयोगपारिशुद्ध-
मनोविषयत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च नेति सृज्यं शरीरं सृजतीति सृजतु कर्म तेन सह
सृज्यं यत्र नास्ति कर्म तदाश्रयं शरीरं च यत्र नास्ती-
त्यर्थः । उभयोः कर्म तत्फलपतदेहयोः परं तादृशं साध्यं सुख-
दुःखादिरूपं फलं च यत्र नास्तीत्यर्थः । वक्ष्यं देवमनुष्यादि-
शब्दजातं च यत्र न वर्तते तद्विषयभूतं परमात्मस्वरूप-
मित्यर्थः । ततः किमत आह-जीवः स्वयं त्रिमिरन्वितोऽपि गुण-
प्रयवश्यापि तन्मुनिः तादृशपरमात्मस्वरूपमननपरः एतत्प्राप्त्या-
द्यचिसत्त्वं निषिध्य परिहृत्य ऊर्मीनशनाद्यापिमासाशोफमोह-
जराभ्युक्ष्य निषिध्य विरमेत् समाहितमनस्कतया निवृत्तव्यापारो
भवेत् उत्साहितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशिष्यं पर-
स्परम उत्सवाभिभवहेतुभूतं गुणत्रयं यथोत्साहितं त्याज्या निषि-
ध्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च तदेव वैष्णवं पदं परमामनन्ति वैष्णवमित्यभेदसम्बन्धे
विशेषणं परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परं सर्वोत्कृष्टं वा
पद्यते इति पदं स्वरूपं किं तत् यत्रेतिनेति प्रकृतिप्राकृतजडा-
जडवस्तु तादृशं तादृशं न भवतीत्यत उत्सृज्यं तद्व्यतिरिक्त-
चेतनात्वेन व्यावर्त्तयितुमिच्छन् दौर्गत्यं रागद्वेषादिकमहं
प्रमामिमांसेवाविसृज्य अनन्यसौहृदः नान्यास्मिन् भगवद्व्यतिरिक्तो
सौहृदं येषां ते हृदोपगृह्य भगवानादिना संश्लिष्य समाहितैः
समाधिनिष्ठैरवसितं निश्चितम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चमीयकृतपदरत्नावली ।

सुखादेर्जीवाहृष्टमेव मुख्यं कारणं तात्पर्यादित्याशङ्कं परिह-
रति-सैवंति । आहृष्टोद्वाधिका सैवा महाभावा महदपरिमितं
माहात्म्यं तस्य विष्णोस्तस्मात्तु गुणोत्पत्ते बाध्यं स्थितत्वात्

बाध्यात्मत्वेन जानाति सत्त्वादिगुणवृत्तिभिः कारणैः विषय-
वृत्तिमिष्योपारैरिति शेषः ॥ २६ ॥

मुह्यन्नात्मा परमात्मेति शङ्कामपाकरोति-मेति । आत्मवादिभिः
उपनिषद्विचारचतुरैः पुरुषैः असकृद्वहवारमात्मवादे परमात्म-
विचारे कृतं सति मायामोहनशक्तिर्यत्र हरौ न विराजते मोहकत्वेन
न प्रवर्तते अन्यैर्दुर्विभावतया स्थिता उपक्रमादितात्पर्यविक्रैः
क्रियमाणा एव विचारो निर्णायको ननु यथा प्रतीतार्थ इत्याह,
नेति । विविधो यद्विवादः तदाश्रयो ब्रह्मविषयो न भवति "यद्वाचा
नश्युदितम्" इति श्रुतेः । तर्हि मननसमर्थस्य मनसो विषयत्वं
स्यादत्राह-मनश्चेति । चोप्यर्थः मनोऽपि यद्ब्रह्म न विषयीकरोति
"यन्मनसा न मनुत" इति श्रुतेः । सकृदप्यविकल्पाश्रयां वृत्तिर्यस्य
तत्तथा अनेन मनसोऽस्थिरत्वेन विषयीकरणसामर्थ्यं नास्तीति
सूचितं "मनसा वा अत्र सकृदप्यस्य वाचा वाहरति" इति
श्रुतेः । वचो विषयो नेति किंवक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायोपपत्तिर्दृष्टि-
मत्र वागादिशब्देन तदभिमानदेवता व्यपदिश्यन्ते तासां जड-
त्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ ३० ॥

सृज्यं विश्वं यत्र न वर्तते बाधकत्वेति शेषः । उभयो-
र्देवासुरयोः परं विलक्षणं आनन्दलक्षणं श्रेयः सृजता ददता
येन वैषम्यनैर्घृण्येनाप्येते इति शेषः । त्रिभिः सत्त्वादिगुणै-
र्धर्मार्थकामैर्वान्विता जीवः स्वयं च यत्र न कञ्चन विशेष-
मापादयतीति शेषः । यस्तदेतत् ब्रह्म जानाति तन्मुनिः स ज्ञानी
षड्भूमिषिष्य विरमेत् कृपादिति शेषः कीदृशं ब्रह्म उत्सा-
दितबाध्यबाधकम् उत्सादितौ बाध्यबाधकौ येन तत्तथा ॥ ३१ ॥

किञ्चाश्रयेण ब्रह्मति तत्राह-परं पदमिति । अत्रोति नेति
इत्यननुसिद्धसूक्ष्मो विलक्षणः सत्त्वं स्थितं तद्वैष्णवं पदमाभ-
तन्ति वदन्तीत्यन्वयः ॥ कीदृशं तदभिमेव समाहितैः कारणै-
रवसितं सम्पत्कृतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चमीयकृतपदरत्नावली ।

कथं तर्हि विष्णुर्देवभीषे न तस्य महामायेत्युच्यते तत्राह-न
यत्रेति ॥ यत्र विष्णोः यस्य विष्णोः सत्त्वितानि निषिद्धे आ ईषत्
विराजिता मरिक्छित लब्धसामर्थ्यापि दम्भीदम्भवानमिस्यामिमा
न भवति किन्तु तस्मिन् दम्भादर्शनात् समिमेव भवतीत्यर्थः ।
माया हि सद्रूपं एव निरर्गला भवतीति तदुक्तं "विशजमानया
यस्य स्यात्तुभीक्षापयेऽमुया" इति किञ्चात्मवादिभिरात्मवादे कर्त्तव्ये
यत् यत्र तदाश्रयो विविधो विवाहो न विद्यते आत्मनः
परत्वादिति भावः । अतो मनश्चेति ततस्तु सुतरां विषादा-
भाव इति भावः । तदेवं तत्सत्त्वित्यमात्रेण स्थिता न तु तत्
सम्पत्ता तस्यामनासक्तत्वात् तस्येति स्थितम् ॥ ३० ॥

मायाश्रयव्यवधानमसत्त्वं विदुषोति-न यत्र सृज्यमिति ।
जीवस्त्वहमित्यन्वयः निगमयति तात्पर्यनिर्दिष्टमेतत्कारमुत्सा-
दितबाध्यबाधकं विष्णुतत्त्वमिति तदेतन्मनवेनोर्मिं माया-
दीनिषिध्य मुनिर्विरमेत् तस्मादन्वयं स्वयमेव विरतो भवति न
तु यत्नान्तरेणोत्तरः ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

पुनस्तदेव विशदयति—परम्पदमिति । अतः विष्णुस्त्व-
व्यतिरिक्तं दौरात्म्यं तस्मिन् सौहृदाभावं समाहितैस्तस्मिन्
समाहितान्तःकरणैः आत्मारामैरपि वा अवसि तमनु-
भूतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहः ? यतो जनमेजयस्य कोपात्
सर्पाणां वधस्तत्समासदां विदुषामपि विप्राणामभिचारिके सत्रे
प्रवर्त्तनमिति तत्राह—सैवेति । तस्या महत्त्वं दर्शयति, अवच्छा-
न लक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः । यथा अबाधया विद्वद्भि-
रपि बाधितमशक्त्या मुह्यन्ति, के ते ? इत्यतः आह, अस्वैव
विष्णोरात्मभूता आत्मांशभूताः प्राणिनः भूनेषु प्राणिषु विष-
येषु याः गुणवृत्तयः क्रोधद्वेषाद्यास्ताभिर्मुह्यन्ति ॥ २६ ॥

ननु, यदि क्रोधद्वेषादिमत्सु सर्वजीवेष्वेवास्या मायाया
मोहनादितोराधिकारस्तर्हि कुत्र नाधिकार इति चेत् “विबलमानया
यस्य क्थातुमीक्षापयेऽमुया “विमोहिता विकल्पन्ते ममाहमिति
दुर्बलैः” इति ब्रह्मोक्तेर्भगवति विष्णौ गगनते च कोकेऽस्या
नैवाधिकारः सत्यं कीदृशं तर्हि विष्णोः स्वरूपमित्यपेक्षया-
माह—न यत्रेति त्रिभिः । यत्र विष्णुस्वरूपे माया न प्रभवति
कीदृशी दम्भमिति दम्भवति पुरुषे इतो गमने आक्रम इत्यर्थः
अमया निर्मलैव विराजिता “इण गतौ” कथ्यन्तः विष्णौ तद्रूपे
च दम्भमाभावात् तत्र ससयाविराजशून्यैव भवतीति भावः
तथा आत्मवादिभिरपि असकृत् पुनः पुनः आत्मवादं
प्रवर्तिते सति यत् यत्र विष्णुस्वरूपे स्फुरिते सति विवादो
नास्ति कीदृशः तदाश्रयः तां मायामेवाश्रयत इति संः यदुक्तं
“यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसम्वादभुवो भवन्ति”
इति तथा सङ्कल्पविकल्परूपा मायिकयो वृत्तयो यस्य तथा-
भूतं मनोपि यत्र नास्ति ॥ ३० ॥

यथा यत्र स्फुरिते सति सृज्यं वस्तु सृजता कारणवर्गेण
सह न स्फुरतीत्यर्थः । यतः उभयोः परं सृज्यसदृश्यां
पृथग्भूतं तच्च रूपं यथा यत्र स्फुरिते सति भेदश्च स्वर्गादि-
फलमपि न स्फुरति तथा त्रिभिर्गुणैर्जागरादिभिर्वा अन्वितो
अहङ्कारात्मको जीवोपि न तत् तस्मादेतत् विष्णुस्वरूपम् उत्सा-
दिता निरस्ता बाधया जीवा बाधका गुणाश्च यस्मिन्स्था-
भूतम् ननु, तद्योतत् कः प्रकाशयेत् तत्राह, निषिद्ध्यति स्वभक्तह-
र्षतान् ऊर्मीन् कामक्रोधादीन् स्वयमेव तत्र विज्ञापतो रमेत-
तस्मिन्सर्वम् ॥ ३१ ॥

तद्वैष्णवं पदं विष्णोः स्वरूपम् आसनन्ति भक्ताः पुनः पुनः
स्मरन्त्योरभ्यस्यन्ति कीदृशाः दौरात्म्यम् अहममेति दौर्जन्यं विमृज्य
नेति नेति नैतदनुकूलं नैतदनुकूलमिति कृत्वा अतत् तद्व्यति-
रिक्तं देहगेहपुत्रकन्याआदिकमहं समतास्पदं च उत्तमिसृज्यः
क्रमेण त्यक्तुमिच्छन्तः यतोऽनन्येषु प्रकाशितकर्मकेष्वेव सौहृदं
येषां ते अतः समाहितैरेकाग्रचित्तैस्तैरेव भक्तैर्हंसा मनसा
अपगुह्य अवसितं तत् तेषां पदव्यवगतं ज्ञानम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, शृङ्गीशोधात् परीक्षितो मृत्युः जनमेजयक्रोधात्सर्पाणां
च मृत्युरित्येवम्भूते मोहे को हेतुरत्राह—सैवेति । यथा अस्य
विष्णोः आत्मभूताः आत्मन उत्पन्नाः स्वांशभूताः जीवाः गुण-
वृत्तिभिः क्रोधादिभिः भूनेषु देहेषु मुह्यन्ति बाध्यबाधकर्ता
प्राप्नुवन्ति सा एषा मोहहेतुभूता विष्णोरेव महामाया ननु
स्वमोहकरी सर्वे कुतो न जानन्तीत्यत आह—अलक्षणाशब्दादि-
रूपेण पृथिव्यादिरूपेण च अनुकूलतया प्रतीयमानापि मोह-
कतया न लक्ष्यते इत्यलक्षणा । ननु, एवम्भूतामहितकरी कथ-
ञ्चिज्ज्ञात्वा कुतो न निवारयन्त्यत आह—अबाधयेति । विष्णुकृपां
विना बाधयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

कथं तर्हि महामायातो जीवस्य विमुक्तिरित्यत्र हरौ निष्ठा-
तिशयेनेत्याह—न यत्रेत्यादिना । यत्र जीवे अनादित अभया विरा-
जितापि माया स आत्मवादिभिः सकृदपि आत्मवादे आत्मनः
परमात्मनः वादे स्वरूपगुणादिनिर्णये क्रियमाणे इति हेतोः दम्भो
न ज्ञेयः अयमर्थः यस्य विष्णोः स्वरूपगुणादिनिर्णये क्रियमाणे
मायायुक्तोपि अथवापरो दम्भो न भवति किन्तु साधुरेव भवति “अपि
चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्धमाक् । साधुरेव स मन्तव्यः” इति
श्रीमुखवचनात् यत् यस्मिन् परमात्मानि तदाश्रयः मायाश्रयः
विबिधो विवादोपि नास्ति सर्ववेदैकवेद्यत्वात् सङ्कल्पविकल्प-
वृत्ति अशुद्धं यस्मिन्स्तकपि यस्मिन् न प्रवर्तते तस्मिन् परमात्मनि
विष्णौ यदा जीवो विरमेत् तदा मायाविनिर्मुक्तो भवेदिति
द्वयोरन्वयः ॥ ३० ॥

तस्मिन् विष्णौ जीवः ऊर्मीन् शोकमोहादिन् निषिध्य मुनिः
मननशीलः सन् विरमेत् विशेषतो रमेत् समुच्येत इति शेषः ।
ननु जीवस्येह देहादिकं प्रियं भवतीत्यत आह—सृजतीति ।
सृजत् विश्वसृङ्गणः तेन सह इदं सृज्यं विश्वं
यत्र यस्मिन् चिन्त्यमाने भयो हितं न भवति । किञ्च,
तयोः सृज्यसृष्टोः परं कारणं प्रधानमपि न भयो भवति
तदा त्रिभिरन्वितः कफवातपित्तसमन्वितोऽतिमखिनो देहः भयो
नेति किमु वक्तव्यम् । ननु, स्वस्वरूपानन्देनैव कृतार्थतासिद्धौ किं
तत्र रमणेनैत्यत आह—महमिति । एतत् क्षेत्रज्ञत्वेन प्रविष्टम्
उत्सादितो बाध्यबाधकमावौ यस्मात्तत् महम् अस्मच्छब्दाद्यैर्भूतं
जीवतत्त्वमपि यस्मिन् विचार्यमाणो भयो न “सर्वेषामपि वस्तूनां
नृप स्वात्मेव बल्लभः । इतरेऽप्यविद्याद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥
तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतस्तु रूपताम् । कृष्णमेवम-
वेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्” इति श्रीशुक्लवचनात् ॥ ३१ ॥

किं तत्परमात्मस्वरूपमित्यत आह—परममिति । दौरात्म्यं देहादा-
वहममाभिमानं विमुज्य हृदा उपगुह्य आनादिभिराश्रित्य
यत् यैः समाहितैरवसितं निश्चितं तस्यैव सुज्ञातमगव-
त्त्वाः नान्यत्र भगवत्प्रतिरिक्ते सौहृदं येषां ते अतत् भगव-
द्व्यतिरिक्तम् उत्तमसुखं परं चराचराऽपि विलक्षणम्—

“यस्मात्तत्त्वमसीतोऽहमक्षरादपि कोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” ॥

इति समुल्लङ्घितं वैष्णवं पदं विष्णुस्वरूपमात्मनेतीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्तत्तमं पदम् ।

अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां देहगेहजम् ॥ ३३ ॥

अतिवादांस्नितिक्षेत नावमन्येत कश्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥

नमो भगवते तस्मै कृष्णायकुण्ठमेधसे ।

यत्पादाम्बुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।

पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ।

वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणः परमेश्विनः ।

हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्ब्रह्मव्यते ॥ ३७ ॥

यदुपासनया ब्रह्मन् ! योगिनो मलमात्मनः ।

द्रव्यक्रियाकारकारणं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम् ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यह वही श्रीविष्णु भगवान् की बड़ी माया प्रपतक्यं माया है, कि—जिस माया के प्रभाव से उनही परमात्माके अक्षर रूप विचारें जीव, काम क्रोधादिकों से देहों में मोहित होजाते हैं ॥ २६ ॥

तो फिर उस माया की और माया के कार्यों की निवृत्ति किस प्रकार होसकी है ऐसी शंका में श्रीविष्णु भगवान् के भजन से ही सर्व प्रतयों की निवृत्ति होसकी है, इस तरह के सिद्धांत कहने को प्रथम श्रीविष्णु के स्वरूप का निरूपण करते हैं—कि, जिन श्रीविष्णु भगवान् के स्वरूप के विषे आत्मावाद के विषे अर्थात् आत्मनिरूपण में दुर्विभाव्य जो माया है, वह असत्य होकर नहीं बिराजती है । क्योंकि ? ब्रह्माजी ने कहा है कि—हे नारद ! उस वासुदेव भगवान् को नमस्कार है, जिसकी दुर्जयमाया से मुझे जगद्गुरु कहने हैं—और जिन माया से विमोहित दुर्बुद्धि लोग में मेरा ऐसा प्रकाश करते हैं । वह माया जिन श्रीविष्णु भगवान् की दृष्टि के सामने खड़े होने को भी अजित होती है । और जिन परमेश्वर के विषय में मोहकृत विविध प्रकार का विकार नहीं है । तथा सद्रूप विकल्प रूप वृत्तियों वाला मत भी जिनको नहीं ग्रहण कर सका है ॥ ३१ ॥

जिस परमात्म के विषे कर्मोधीन वेह सहित कर्म नहीं है । और वह कर्म और वेह दोनों से पर है, जिसको वाणी भी नहीं ग्रहण करती है कर्म वेह वाणी युक्त अहङ्कार

प्रधान जीव जिसको नहीं देख सका है, जिस परमात्म स्वरूप से बाध्य बाधक सब दूर हैं । पुरुष मनन शील हो कर अहंकारादिकों का निषेध कर उसी परमात्मा में विशेष रमण करे, अर्थात् सर्वदा आधिष्ण्यपरायण हो जावे ॥ ३१ ॥

जिसका यह स्वरूप निरूपण किया परमात्म व्यतिरिक्त-वस्तु के परिणाम कहने वाले लोग, उसी का विष्णुसम्बन्धि परम पद कहते हैं, क्योंकि—वे महात्माजन दुरात्मता को छोड़ कर उसी भाव में मोहद कहने वाले हैं, समाहित अन्तःकरणों से वे साधुजन स्वरूप का निश्चय कर हृदय में छुपा कर उसी तरह का ध्यान करते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

एतन्मासावधिकानिगो दर्शयति—एतदिति । देहजमहसिति मेहजं ममेति ॥ ३३ ॥

तत्पाण्डुपायमाह—आतिवादानिति, ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुं प्रणमति—नम इति । कृष्णाय नमः साय माध्यगामाधितमामिमम् ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगामिभ्युक्तं तत्र पुराणलहितविभाग विशेषतो बुभुक्षुर्वैदविभागमपि प्रसङ्गात्पृथक् पृच्छति—पैलादिभिर्विति । हे सौम्य ॥ ३६ ॥

तत्र प्रथमं वेदाविर्भावकारमाह—समाहितात्मन इत्येवमि ।

ततोऽभूत्त्रिवृद्धाङ्गरो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।

यत्तत्स्त्रिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ।

येन वागव्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्माद्भासोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेन
श्रोत्रपिधानेनोच्चादस्मदादिवपि निभाष्यने विनश्यते ॥ ३७ ॥

प्रसङ्गाभावेपासकानां गोक्षफजमाह—यस्य नादस्योपास-
नयाऽऽत्मनो मले भूत्वाऽपोह्य कथम्भूतं मलं तमाह—द्रव्यमभि-
भूतम् किंवा मध्यममकारकमभिदेवम् एव त्रिधा भूता
आख्या यस्येति तथा नम ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् त्रिमात्रः कण्ठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणोऽङ्गारस्वाक्षर-
स्वभावात्तन्मात्रं वात्सुर्ध्वमतया तं विशिनष्टि—अव्यक्तः प्रभवो यस्य
स्वः तदेवाऽऽह—स्वराट् स्वत एव हृदि प्रकाशमानः तमेव
कारिण्यं व्यज्यति—यत्तदिति । नपुंसकत्वं लिङ्गशब्दविशेषणत्वात्
लिङ्गं गमकम् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मा तमाह—शृणोतीति । इमं स्फोटमव्यक्त-
मोङ्गारम् । तनु, जीव एव तं शृणोतु नेत्याह सुप्तश्रोत्र कर्ण-
पिधानादिनाऽऽवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति जीवस्तु कर्णपिधान-
त्वात् तदा श्रोता तदुपलब्धिश्च तस्य परमात्मद्वारिकेति
भावः । ईश्वरस्तु नैवम् यतः शून्यदृक् शून्येषोऽद्वयवर्गो दृक्
ज्ञानं यस्य तथाहि सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्रकुप्यते न तदा
जीवः श्रोता क्षीनेन्द्रियत्वात् अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं
प्रबोधयति स यथा परमात्मैव तद्वत् कोऽनावोङ्गारस्तं
विशिनष्टि—मास्तेन । येन वागव्यहती व्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे
आत्मनः सकाशाद्व्यक्तिरभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥

श्रीसुन्दरीनसूरिकृतशुक्लटीपिका ।

कुण्डलाय उवासाय अकुण्डमेधसे अगतिहृत्तज्ज्ञानाय ॥ ३५—३६ ॥

नाकः आकाशशुभाभूतः शब्दः ॥ ३७ ॥

यपुपासनया अपुनर्भवे यान्तीति ज्ञानोत्पादनकारण्येति भावः ।
द्रव्यं शरीरं क्रियाकारकशब्दाभ्यां बन्धकं कर्म विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

ततोऽभूत्त्रिवृद्धाङ्गार इति प्रथमं भाव्यारूपेण प्रतिपक्षः शब्दः
प्रमाणो व्यक्ताऽभूदित्यर्थः । अव्यक्तप्रभवः अयोगिमिश्रितुमशक्य-
प्रभवः स्वयमेव राजते इति स्वराट् लिङ्गं आपकं वाचकम् ॥ ३९ ॥

इदं स्फोटं प्रमाणरूपं यः शून्यदृक् मर्षास्तरुजानरहितः
शृणोतीत्यन्वयः । येनेति । येन परमात्मनो विश्वं कार्यं व्यज्यते
सृज्यते यस्यात्मनः आकाशो व्यक्तकारिभूतः आकाशादिप्रपञ्च-
कारणस्य तस्य ब्रह्मणो वाचक इत्यन्वयः । यद्वा, येन प्रमाणेन
परमात्मा व्यज्यते यस्य प्रमाणस्य व्यक्तिरात्मनः आकाशो
परमात्मनः स्थाने हृदयाकाश ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमद्दीर्घावध्याचार्यकृतसांगतचन्द्रचन्द्रिका ।

दीरात्म्यं विमृज्येत्युक्त्या तस्यागस्य साधननिष्ठा-
वनद्वाग भगवत्प्राप्तिसाधनत्वं सूचितं नन्वपष्टमेवाह—एनदिनि ।
येषां देहगैहजं देहगैहविषयम् अहं ममेति दौर्जन्यं नास्ति न एने
नद्विषणोः परमं पदम् अधिगच्छन्ति उपासनया साक्षात्कुर्वन्ति
गत्थयोः बुद्धययोः यद्वा प्राप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥

तदेवं वाच्यवाचकभावस्य भगवन्मायाप्रयुक्तत्वमभिधायाय
ननुप्रसक्तश्च परिहृतं तन्मायानितीर्षणां वृत्तिमाह—अतिवादा-
निति । अनिकान्तवादान्विरुद्धवादान् परवचनीति यावत् इमे
मर्त्यं देहमाश्रित्यात्मत्वेन[आत्मीयत्वेन]मभिसन्धाय केनचिदपि नै-
न कुर्यात् ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ शुद्धनमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरति—तम इति ।
कुण्डलाय कुण्डलैपायनायाकुण्डमेधसे असङ्कुचिनबुद्धये अध्य-
मधिगतकानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगाम् इत्युक्तं तत्र पुराणसंहिताविभाग-
विशेषतो बुभुक्षुस्तावत्तन्मूकभूतवेदविभागं पृच्छति शौनकः—
पैलादिमिति । वेदाचार्यैः वेदाचारनिरतैः तन्मन्त्रैकैश्च कतिधा
व्यक्तानां विभक्ताः एतद्विभागवैविध्यं नोऽस्मभ्यमभिधीहि ॥ ३६ ॥

इत्थं पृष्टस्तं विभागं विवक्षुस्त्वावत् (यावत्) वादराणां
जन्मविभागेनैव प्रवृत्त इति वक्तुं तावदेवाविर्भावक्रममाह—
नमाहितेति । हे ब्रह्मन् शौनक ! भगवति समाहित आत्मा
मनो येन तस्य परमोष्ठिनश्चतुर्मुखस्य हृदि य आकाशस्तस्मा-
द्भासोऽभूत् आकाशसंस्पृष्टवायुपरिणामात्मकप्राणायामैः
अभूत् अविर्बुध, माह विशिनष्टि—यो कृत्तिरोच्चाद्वोऽभूत्
निरोधादिमाव्यने श्रोत्रपिधानाच्छ्रुते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च यस्य नादस्योपासनया यागिनः योगीश्वराः द्रव्य-
क्रियाकाशाख्यामात्मनो मले विभूयापुनर्भवे मोक्षं प्राप्नुवन्ति
ज्ञानोत्पादनकारण्येति भावः तदेव शरीरं क्रिया
पुराणपुराणमकं कर्म कारकम् शिन्द्रियम् एवम् त्रिधा स्थायते इति
तथा देहेन्द्रियतनुभयानिद्राद्युक्तमोक्षं मयमिष्ये ॥ ३८ ॥

तत इति । ततो नादात् त्रिवृद्धाङ्गारोऽभवत्प्रथमं साधारणरूपेण
प्रतिपक्षः शब्दः प्रमाणरूपेण द्वितीयं प्रमाणरूपः । त्रिवृद्धाङ्गारमकानां
कारणकाराणां बुद्धयानं यस्मिन् सः त्रिमात्रो वा नमैव विशि-
नष्टि—अव्यक्तप्रभवः अयोगिमिश्रितुमशक्यप्रभवः स्वयमेव राजते
इति स्वराट् यत्तद्व्याख्याः परमात्मनो लिङ्गं आपकं वाचकम्
यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गविशेषणत्वात् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मेत्यतस्ते वदन् प्रमाणस्य तद्वानकतामाह—
शृणोतीति सास्तेन । सुप्तश्रोत्रेति समन्ते पदं य इमं स्फोटं
प्रमाणरूपम् शब्दम् सुप्तश्रोत्रेणापि शृणोतीति श्रोत्रे पिहितं

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यपि शृणोतीत्यर्थः । यः श्रोत्रयोरेव पिहितयोः सतोरिमं स्फोटम् शृणोति स परमात्मैव न तु जीवस्तस्य करणा-
यसंज्ञानत्वादिनि भावः । परमात्मात्वकरणायत्तज्ञान इत्याह—
शून्यहगति । शून्येपीन्द्रियवर्गे पश्यतीति शून्यहज्जीवस्य नादो-
पलब्धेः परमात्मद्वारिकोति भावः । यद्वा प्रणवमेव विशिनष्टि
शृणोतीति । शून्यहगर्थास्तर ज्ञानरहितः पिहितिकर्णम
विषयान्तरागोचरतया शून्यमाणा इत्यर्थः । येन वाग्व्यज्यते
प्रचक्षिता सत्यमिव्यज्यते यस्यात्मनः आकाशो व्यक्तः शरीरम्
[स्वरूपम्] यद्वा येन प्रणवेन वाग्व्यज्यते लौकिकवैदिकराशिभिः
व्यज्यते यस्यात्मनः प्रणवस्वरूपस्याकाशः इत्याकाशव्यक्ति-
रभिव्यक्तिज्ञानम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र प्रमाणमाह—तदेतदिति ॥ ३३ ॥

अतिवाकान् दुष्टवचनानि ॥ ३४ ॥

श्रेयःप्राप्तौ तस्मादिदं प्रकृष्टसाधनमित्याशयेनाह—नमश्नात ।
श्रीकृष्णचरणारविन्दप्रणतिस्मरणपूर्वकं भागवतपुराणलक्षण-
संहिताश्रवणमननादिकं मुख्यसाधनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(विजयतीर्थध्वजरीत्याऽत्र पञ्चमोऽध्यायस्समाप्यते)

भगवन्माहात्म्यप्रकटनाय संप्रेरितेन चतुर्मुखेन नादादि
वेदान्तशब्दराशिमुद्धृत्याध्यापनेन पुत्रेभ्यो विश्राणनं तच्छिष्येभ्यो
विभज्य दानमनुयुगं पुनरपि तद्विभागं पुराणप्रवर्तनं च निग-
दति अनेनाध्यायेन । तत्रादौ शौनकः सूतं वेदाविभागं पृच्छति,
पैलादिभिरिति। वेदेन वेदादेरभिव्यक्तिर्मुखवेदविभक्तिश्च कथं नति
सूचयति व्यासशिष्यैरित्यनेन कस्मिन् युगे किं विभक्तवेदान्तस्य श्रु-
ताभिव्यक्तानि वेदाचार्यैरित्यनेन वेदोपयोगिकल्पप्रणयननिपुणौ
रिति महारामिरित्यनेन तपोब्रह्मदेवदर्शनसमर्थेति अभिधेही
त्यनेनान्वयंतामपूर्वकं वदति ॥ ३६ ॥

तत्रादौ सूचितः सूतः प्रश्नं परिहर्तुं कथामाह—समाहि-
तात्मन इति । सं समीचीनैर्निर्दुःखानन्दानुभवे इत्यवहित
आत्मा मनो यस्य स तथा तस्य ब्रह्मपदस्यानेकार्थे वृत्ते
विधत्तमर्थमाह—परमेष्ठिन इति। शब्दस्याकाशविशेषगुणत्वेन ततो
मिव्यक्तियुक्तं सूचयति—इत्याकाशादिति । तत्सत्त्वे किं प्रमाण
माह—वृत्तिरोभादिति । स नाहः सधैन्द्रियवृत्तिस्तस्माद्व्यायु-
वृत्तिनिरोभाच्च विसाध्यते ज्ञायते योगितेति शेषः ॥ ३७ ॥

किममुना नादेन शून्यकल्पेन फलमिति तत्राह—यदुपासन-
येति । यस्य नादस्योपासनया योगिनो द्रव्याणि पञ्चभूतानि तत्रि-
मितदेहो वा क्रिया कमेन्द्रिय कारकं ज्ञानेन्द्रियम् एष्य आख्यातं
प्रकाशितम् उत्पन्नमिति यावत् आत्मनो मनसो मयं धृत्वा
अपुनर्भवं मोक्षं याप्तीत्यन्वयः—

“ह्यपुनर्भवं सत्कामासं नादो ब्रह्मविनिर्मितः ।

घटद्विनादसरणो मुक्तिस्त्रयोविधो विभुः” ॥

इतिवचनादपुनर्भवं तारतम्योपेतं फलमाप्नुवतीति भावः ॥ ३८ ॥

ततो नादात् घटानादानुकारात् श्रीन् अकारोकारमका-
राख्यानं वर्णान् वृणोतीति त्रिवत् ओङ्कारोऽमदभिव्यक्तः
व्यक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा “भूतं भव-
द्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव” इति श्रुतिः । वर्णपञ्चे अव्यक्तस्य
हरेः सकाशात्प्रभवो यस्य स तथा स्वत एव राजतीति स्वरद-
त्तयप्रकाशमानः स्वयं परमात्मानं राजयतीति वा एतदेवाह—यत्त-
दिति । यत्तदोकाराख्यं वस्तु हरोर्लङ्घं ज्ञापकं “ॐ तत्सत्वाची
होङ्कारो वस्तुसौ तद्गुणो तताम्” इतिवचनात् चतुर्मुखवृत्तये
परमात्मन इति ॥ ३९ ॥

शम ऊनं वापयति इत्यादेरिति शून्यं परं ब्रह्म पश्यतीति
शून्यहक् सो ब्रह्मा परोक्षीयश्च सुतः ब्रह्मप्राप्तः स इमं स्फोटं
प्रणवक्षणां ध्वनिं शृणोति क इव भोतेव भगवानिव “भोता
मन्ता” इति श्रुतेः । अनेनास्य सत्त्वे प्रमाणमुक्तं भवति । किञ्च,
येनोङ्कारेण वाग्वेदवक्षणा व्यज्यते अकारस्य प्रणवात्मकत्वात्
अकारो वै सर्वा वाक्” इति श्रुतेः प्रणवस्य वेदादित्वादकारस्यापि
सर्वादित्वादाप्तेरादिमत्त्वाच्चेति श्रुतेः आत्मनः परमात्मनः उत्प-
द्यमान आकाशो यस्य व्यक्तिः स्थानं “आत्मन आकाशः सम्भूतः”
इति श्रुतिः आकाशात्सर्वमुत्पद्यत इति च ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र पूर्वोक्तमाह—त एतदिति दाश्याम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तदेतच्च श्रीमद्भागवतादेव ज्ञायते इत्यभिप्रेक्ष्य स्वस्मिन्तदुप-
देशारं प्रणमति—नम इति । मध्यमस्य श्रीशुकदेवोपदेशा तर्थापि
श्रीकृष्णद्वैपायननमस्कारस्तत्कृतोपदेशस्यापि तत्प्रसादमाप्तत्वेन
मननात् तदेतदाह—यादिति, ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वृत्तिरोभादिति गुरुपदेशवचनेन समाहितेऽन्तःकरणे सती-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथा श्रवणमात्रस्य तस्योपासनाफलमाह—यदुपासन-
यात् ॥ ३८ ॥

खिङ्गं बोधद्वारम् अवयवरूपं वा ॥ ३९ ॥

तनु, तस्य शब्दस्य सदास्तिरवे किं प्रमाणं कर्णं पिहिते
अवगमयेति चेत् हुङ्कारादिकमपि श्रूयते तथा सुप्तो जाग्रदेव
वाऽऽहृतिसहस्रेणाप्यवधारयितुं यो न शक्यते तेन तु जन्मबन्धिरे-
वोन्द्रियमावात न श्रूयत एव सः तत्राह—शृणोतीति । य-
परमात्मा सुप्ते भोत्रे चकारात् असुप्तेपि शृणोति तस्य जीववदि-
न्द्रिया (पैला) सस्या नास्तीत्याह—शून्यहगति । “अपाणिपादः”
इत्यादि “स्वामाविकी ज्ञानबलक्रियाच” इति श्रुतेः । तत्र
हेतुमाह—वेत्त वागादीन्द्रियमपि व्यज्यते यस्य आत्मनो
व्यक्तिः कार्यरूपेणाविर्भावः शब्दादयः आकाशः किमुत
स्पर्शाद्याभ्यो वाग्वाहिरित्यर्थः । तस्माज्जीवस्तु तदुपायुपासनया
तदनुभवेयं शृणोतीति भावः ॥ ४० ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उक्तमर्थं स्पष्टीकृत्य व्याख्यात इति । अधिगच्छतीति अव-
मितमित्यर्थः । दौर्जन्यमिति दौरात्म्यपदस्यार्थः ॥ ३३ ॥

किञ्चैतद्विष्णुस्वरूपं काव्यपराये सति तिरोहितं भवेदतः अप-
राधानुज्ञे प्रकाशं शिष्ययति, प्रतिवादान् कटुकीः तितिक्षे-
तेव ननु तथैव कटुपटुसदं वद्यादित्यर्थः । इमं साधकदेहम्
आभित्येति साधकदशायांमपि स्मर्यमाणं स्वस्य सिद्धदेहं
आश्रित्यतु स्मर्यमाणेन स्वाविपक्षेण सह चरन् कुर्वतीति रागा-
नीयरसिकमक्ता अभिप्रायमाहुः कञ्चन अवसन्तारमपि ॥ ३४ ॥

शास्त्रं समाप्य स्वहृदये भगवन्तं प्रणमति, नम इति । अथ्यामां
भीशुकमुखादधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

संहितामध्यगामिति श्रुत्वा संहिताविभागं बुभुक्षते, पैला-
दीमिति ॥ ३६ ॥

वेदकल्पतरुः फलं साधुतया निरूप्य शाखा अपि सङ्क्षे-
पतो निर्दिशन्त्यस्य प्रथममाविर्भावप्रकारमाह — समाहितेत्यर्थः ।
ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मात्प्रादोऽभवत् यः कर्णपुटपिधानेन
ओजवृत्तिनिरोधादस्मदादिशेषे विभावयते वितर्कयते ॥ ३७ ॥

यस्य नादस्योपासनया द्रव्यक्रियाकारकाणि अभिभूतादीनि
आख्या अस्य तं मलं धृत्वा नाशयित्वा ॥ ३८ ॥

ततो नादात् त्रिवृत् अकारोकारमकारात्मकः अव्यक्तो-
ऽस्पष्टः प्रभवो जन्म यस्य सः स्रष्टा साक्षात्परमेश्वर एव
यत् यो भगवद्वादिष्यस्य लिङ्गं नामकं सक्तज्ञानियोगिभि-
रुपास्यत्वात् लिङ्गशब्दविशेषणत्वात्तदित्यस्य नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

भगवद्वादिशब्दवाच्यः स परमेश्वर एव कस्तत्राह—शृणोतीति ।
य इमं स्फोटमव्यक्तं नादात्मकमोक्षारं शृणोति सः । ननु, जीव एव
शृणोति नेत्याह, सुप्तधौत्रे कर्णपिधानादिना धौत्रे भवथो-
न्द्रिये सुप्ते सति अवृत्तिकेऽपि सति यः शृणोतीत्यर्थः । जीवस्तु
कर्णार्थीनज्ञानत्वात् तदा श्रोता किन्तु परमात्मैव तस्य
श्रोता तदापि जीवस्य या तत्पुलब्धिः सा परमात्मद्वारिके-
षोति ज्ञेयम् । यतः स परमेश्वरः शून्यहृत् शून्येपीन्द्रिये वर्गे इह ज्ञातं
यस्य सः तस्याहि सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा
जीवः श्रोता त्रीनेन्द्रियत्वात् अतो सस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं
प्रबोधयति स परमात्मैव कोऽसावोद्धारस्तं विशिनष्टि, साद्विन ।
येन वाक् वेदलक्षणा बृहती व्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे
आत्मनः सकाशादभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

ते एव एतत् शास्त्रप्रसिद्धं विष्णुस्वरूपं गच्छन्ति ॥ ३३ ॥

प्रसिद्धसाधनविशेषमाह—प्रतिवादानिति ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ पुनःप्रणामात्मकमङ्गलमाचरति—नम इति ।
अध्यागमधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगामिति श्रुत्वा पुराणसंहिताविभागं भोक्तुं
तावन्मूलभूतस्य वेदस्य विभागं पृच्छति शौनकः—पैलादिभि-
रिति ॥ ३६ ॥

वेदविभागं अर्कं वेदाविर्भावप्रकारमाह—समाहितात्मन इत्य-

[२४]

श्रुतिः । परमेष्ठिनः चतुर्मुखस्य हृदि य आकाशस्तस्मात्प्रादः अभूत्
यः वृत्तिरोधात् भोत्रवृत्तिनिरोधात् अधुनापि विभावयते श्रुते
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदुपासनया यस्य नादस्योपासनया परब्रह्मविषयकज्ञान-
मकृत्यदयं समीक्ष्यार्थाहारो बोध्यः । द्रव्यक्रियाकारकाणि अभिभूता-
द्यात्माभिदेवतानि आख्या यस्य तं मलं धृत्वा अपवाह्यं अपुनर्मेव
मोक्षम् ॥ ३८ ॥

ततो नादात् त्रिवृत् त्रयाणामकारोकारमकाराणां त्रिवृत्तं
यस्मिन् सः स्रष्टारः अभवत् तस्य पूर्वसिद्धत्वमाह—अव्यक्तात्
सर्वकारणकारणात् भगवतः प्रभवः प्रादुर्भावो यस्य सः अम-
ण्यस्मिन् कारयो वाचकतया राजते इति स्रष्टा इत्यतः यतः परमे-
ष्ठितः परलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी श्रीपुरुषोत्तमस्तस्य भग-
वतः तत् लिङ्गं ज्ञापकं लिङ्गशब्दविशेषणत्वात्तदित्यस्य नपुं-
सकत्वम् ॥ ३९ ॥

कथंभूतस्य य इमं स्फोटमव्यक्तमोक्षारं शृणोति तस्य ।
ननु, जीवोऽपि कर्णपुटपिधाने शृणोति सत्यं स तु कर्णपुट-
पिधानेऽपि असुप्तेनैव भोत्रेण शृणोति भगवांस्तु सुप्तधौत्रे च
शृणोति यतः शून्यहृत् शून्येऽपीन्द्रियवर्गे ज्ञातं यस्य सः कथं-
भूतः स अकारः यतोद्धारो वाक् बृहती व्यज्यते यस्य चाकाशे
हृदयाकाशे आत्मनः परमात्मनः सकाशात् अव्यक्ति-
व्यक्तिः सः ॥ ४० ॥

माया टीका ।

जो यह भीविष्णु का उत्कृष्ट पद है तिरकी वही लोग
प्राप्त होते हैं, जोकि—देह गेहादिको में, मैं मेरा पने रूप-
दुर्जनता का स्पर्श भी नहीं करते हैं ॥ ३३ ॥

जो उस पद को चाहै तो जनों के छोटे वाक्यों को सुन
कर सहन करै, किसी का प्रवचन न करै, और इस
प्रस्थिर देह को पाकर किसी से चैन न करे ॥ ३४ ॥

उस अकुण्ठ बुद्धि वाले भीकृष्ण मुनि व्यास भगवान् को
तमस्कार है जिसके चरण कमलके ध्यान से मैंने इस संहिता का
अध्ययन किया है ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।

शौनक महर्षि बोले, कि—श्रीवरासजी महाराज के शिष्य
वेदाचार्य पैलादिक महात्माओं ने वेदों के कितने प्रकार के
विभाग किये । हे सौम्य ! यह हमारे विषे कथन की-
जिये ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

भीसूत पौराणिक बोले, कि—हे ब्रह्मन् । हे भीशौनकजी !
परमेष्ठी श्रीब्रह्माजी ने जब मन का सम्बधान किया, तब उनके
हृदयाकाश से नाद उत्पन्न हुआ । जो कि—कान बंद करने
पर हम लोगों को भी मालूम होता है ॥ ३७ ॥

हे शौनक ! जिसकी उपासना से योनीजन द्रव्य किया
कारक नाम वाले अपने आत्माके मूलको दूरकर मोक्षको
प्राप्त होते हैं ॥ ३८ ॥

स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।

स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ ४१ ॥

तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकराद्या भृगूदह ! ।

धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणानामार्थवृत्तयः ॥ ४२ ॥

ततोऽक्षरसमान्नायमसृजद्भगवानजः ।

अन्तस्थोऽमस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥

तेनाऽमौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।

सव्याहृतिकान्सोङ्गरांश्चातुर्होत्रविनक्षया ॥ ४४ ॥

पुत्रानध्यापयन्तास्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।

ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥

तै परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।

चतुर्युगैष्वप्य व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥

क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य कालतः ।

वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाऽव्युतचोदिताः ॥ ४७ ॥

अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मा भगवौल्लोकभावनः ।

ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्यचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

उस नाद से तीन मात्रा का ॥ अ उ म् ॥ इन तीन अक्षरों के विभाग वाला ओंकार प्रकट हुआ । जो कि—अक्षरों से प्रकट होता है, वह कैसा है, कि—हृदय में स्वयं प्रकाशमान है, और परब्रह्म परमात्मा श्रीभगवान् का वाचक है ॥ ४१ ॥

वह परमात्मा कौन है ? कि—जो इस स्फोट शब्द को श्रोत्र इन्द्रिय के नहीं बंद करने पर भी सुनता है । क्योंकि उसका ज्ञान तो इन्द्रियों के सापेक्ष नहीं है । वह ओंकार भी कौन है ? तहाँ कहते हैं, कि—जिससे वाणी व्यञ्जित होती है, और जिसका प्राकट्य हृदयाकाश में आत्मा से होता है ॥ ४० ॥

भीषरस्त्राभिकृतभावायैकीपिका ।

किञ्च, स्वप्नाक्षः स्वस्याऽऽश्रयः कारणं यद्ब्रह्म तस्य । किञ्च, परमात्मोद्यमसमस्तवेवतावाचकोऽपीत्याद्येनाह—स इति । सर्व-मन्त्राणामुपनिषद्वेदस्य स सूक्ष्मरूपमित्यर्थः । तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणम् बीजत्वेऽप्यविकारितामाह—सनातनं सदैकरूपम् तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

इदानीं ततः सर्वप्रपञ्चोत्पत्तिप्रकारमाह—तस्य इति । अय-क्षिसंख्यायुक्ता भावा भैरवकारोकारमकारिर्धाच्यन्ते तत्कारणत्वात्

तानेवाऽऽह—गुणाः सत्त्वादयः तामानि ऋग्यजुःसामानि मर्षां सुभेवःस्त्रलोकाः, वृत्तयो जाग्रदाद्याः ॥ ४२ ॥

ततस्तेष्वपि वर्णोऽयः अक्षराणां समासार्थं समाहारं तमे-वाऽऽह—अनतरया सरलवाः ऊष्माणाः शपसदाः स्वरः संका-राद्याः स्पर्शाः कादयः सूक्ष्मदीर्घाश्च आदिशब्दाजिह्वामुली-यादयः त एव सत्त्वो रूपाश्च यस्य तम् ॥ ४३ ॥

विभृश्रतुर्मुखस्वरूपो भगवान् असृजदिति पूर्वस्थेवाऽनुषङ्गः चातुर्होत्रविनक्षया चत्वारो होत्रोपलक्षिता ऋत्विजश्चातुर्होत्रार-स्तेरनुष्ठेयम् होत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विष-यम् ॥ ४४ ॥

पुत्रान् मरीच्यादीन् तात्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोपारणादि-निपुणान् ॥ ४५ ॥

एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापररादौ द्वापरमादिर्यस्य तद-न्याश्लक्षणास्य कालस्य तस्मिन् द्वापरान्तं वेदविभागमसिद्धेः शतनुसमफलं व्यासावतारप्रसिद्धे च व्यस्ता विभक्ताः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुः क्षीणायुषो जनान् तर्हि पुत्रपुत्रविममधरवा-दनादरणीयत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—हृदिस्थेति ॥ ४७ ॥

एवं सामान्यतो वेदविभागकर्ममुक्त्वा वेदसत्त्वमन्त्रभेदे-विशेषतो निरूपयितुमाह—अस्मिन्नपीति ॥ ४८ ॥

साक्षाद्वाचक इति गायत्र्यादिनामिष लक्षणा नास्ति "सोमि-
त्येतद्वक्ष्यामी नैविषं नाम" इति श्रुतेः ॥ ४१—४२ ॥

श्रीमद्जीवगोत्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तत इति स्वर उदात्तादयः ह्रस्वदीर्घादयस्तु सन्तुनां अत्र विमर्गादयश्चत्वारश्च मोक्षारानिहोद्धारस्य कारणस्वापिकादयेषु पुनरुक्तिर्वैलक्षण्यसम्बन्धेन ॥ ४३-४८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकृतवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च, स्वस्य धाम आश्रयो यत् ब्रह्म तस्य परमात्मनो मग्नवत्तत्र वाचकः "ओमित्येतद्व्याप्तो नेदिष्ठं नाम" इति ध्रुवे । न प्रज्ञावः सर्वे मन्त्रा उपनिषदश्च यत्र तस्य वेदस्य बीजं कारणं बीजत्वेऽप्यधिक्यास्तिमाह-सनातनं सदैकरूपं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

तस्य वेदबीजत्वमेव दर्शयति-तस्य प्रज्ञावस्य प्रयः अकारोकारमकाराः येरेत त्रिमिर्वर्णस्त्रयोभावा वेदा धारयन्ते यैश्च त्रिमिर्वेदगुणानामार्थवृत्तयो धारयन्ते तत्र गुणा मोक्षः प्रज्ञावाचाः नामानि शब्दाः अर्था वाच्यलिङ्गव्यङ्ग्यवृत्तयोमिधालक्षणा व्यञ्जना यथा सट्वीजेनैव सट्वृत्तो धारयते तेन च स्कन्धशाखा पुष्पकलादयः ॥ ४२ ॥

प्रज्ञावाछेदोत्पत्तौ क्रमं दर्शयति-यतः ओद्धारत् अक्षराणां समाप्तायं समाहारः तमेवाह-अन्तर्या यरखवाः ऊष्मायाः शष-सहाः स्वरा अकाराद्याः स्पर्शाः काव्यो मावसानाः ह्रस्वदीर्घाः स्वरमेदाः आदिशब्दाजिह्वामूर्च्छायादयः न एव लक्षणां स्वरूपं यस्य तं तेजाक्षरसामाप्तायेन विभुर्विष्णुरूपो ब्रह्मा असृज-दिति पूर्वस्यैवानुषङ्गः ॥ ४३-४४ ॥

पुत्रान् मरीचिकादीन् ॥ ४५ ॥

ते वेदाः ॥ ४६-४७ ॥

अन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ ४८-४९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुनः कथंभूतः स्वस्य आभिव्यक्तिस्थानतया वाच्यत्वेन च धाम आश्रयः यद्ब्रह्म तस्य परमात्मादिपदाभिधेयस्य वाचकः किञ्च, सर्वेषां मन्त्राणामुपनिषदां वेदानां च बीजं कारणम् ॥ ४१ ॥

किञ्च, तस्य ओद्धारस्य प्रयो वर्णाः अकारोकारमकाराः यैर्वर्णस्त्रयो भावाः धारयन्ते तत्राकारेण सर्वमूलभूतं गगनं परं ब्रह्म धारयते "अ ब्रह्मा" इति ध्रुवे "अक्षराणामकारोऽस्मि" इति स्मृतेः उकारेण उज्जयतीति उर्गमयिताचार्यो धारयते अनेनैव मुक्ति-काले यतः प्राकृतात् परमं पदं मुमुक्षुर्नीयते तद्वेत्ततं तस्य व्याख्यातस्य मकरिणः "पञ्चाविशोयं पुरुषः" इति ध्रुवे । गन्ता जीवो धारयते मायाम् विचिन्तयि-गुणानामार्थवृत्तयः गुणानां तत्त्व-द्वैताधारणानां नास्ती वाचकानामर्थानां वाच्यानां शक्तिविभू-त्यादिपदार्थानां वृत्तिः येषु ते तथा एव प्रज्ञाधार्यस्वरूप-प्रधात्मकः गायत्रीसहितेषु तन्मूलेषु सर्वेषु वेदेषु तन्मूलेषु शास्त्रेषु च प्रपञ्चितो ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

ततः ओकारादेव अक्षराणां समाप्ताये समाहारं मग्नवान्जो

ऽसृजत् तदेवाह-अन्तर्या यरखवाः ऊष्मायाः शषसहाः स्वराः अका-रादयः स्पर्शाः काव्योमावसानाः ह्रस्वदीर्घा स्वरमेदा आदिशब्दाः प्रुक्तसमुच्चाराः अन्तर्याद्याः लक्षणां स्वरूपं यस्य तम् ॥ ४३ ॥

तेनाक्षरसमाप्तायेन चतुर्भिर्होतृभिः सध्वरूपलक्षितैः ऋत्विग्भिः अनुष्ठेयं कर्मसाधुप्रवृत्तिवृत्तयाचतुर्भिर्वन्दनैः "यो ब्रह्मायं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्राहिणोति तस्मै" इति ध्रुव्यासुचितान् मग्नवपु-दिष्टानेवस्फुटनया चतुरो वेदानसृजदिति पूर्वशङ्कावयः ॥ ४४ ॥

पुत्राभरीच्यादीन् क्षपुत्रेभ्यः काव्यपादिभ्यः ॥ ४५ ॥

ते वेदा एव परम्परया तर्शाच्छ्रुयैः चतुर्गुणेषु प्राप्ताः यदायदा-ह्यापरादि-ह्यापरमादिरस्य ह्यापरान्तस्य तस्मिन् तस्मिन् ह्यापरान्ते सामान्यतो महर्षिर्भवेत्तस्मा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुमाह-क्षीणायुष इति । कालतः क्षीणायुष अत्यवसा-युष्कान् तत्रापि क्षीणस्त्वान् रजस्तमोव्यापत्त्वाद्यवस्यस्त्वान् अत एव दुर्मेघान् पीडय वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् । ननु वेदानां विभागे तेषां का शक्तिरत आह-अक्षुतचोदिता इति ॥ ४७ ॥

वैवस्वतमन्वन्तरगताष्टाविंशतिमहापरांते तु वेदाविभागक्रमे विंशपतो निरूपयति-मस्मिन्निति । अन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे मग्न-वानवतर्षिः इत्युत्तरशङ्कावयः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

किञ्च वह प्रज्ञाव अपने आश्रय परब्रह्म परमात्मा का सा-क्षत् वाचक है, और वह सम्पूर्ण मन्त्र और उपनिषत् रूप है, और वेदका सनातन बीज है ॥ ४१ ॥

हे भृगुगृह ! उस ओकार के अकारादि तीन वर्णों हुए जितनीनीं वर्णोंसे स्रज्जावितनीनीं गुण ऋगयजुः साम ये तीनों नाम, भूः भुवः स्वः ये तीनों लोक, जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति ये तीनों वृत्ति, धारणा की जाती हैं ४२ ॥

मग्नवान् अज श्रीब्रह्माजी उन तीन वर्णों से ही अन्तर्या [यरखवा] ऊष्माया [शषसहा] स्वरा [अकारादि] स्पर्श [क से म तक २५ वर्णों] ह्रस्वदीर्घ जिह्वामूर्च्छादि स्वरूप इन अक्षरों के समुदाय को स्रज्जते हुए ॥ ४३ ॥

फिर उसी अक्षरोंके समुदाय से साधुहोत्र कर्मके कहने की इच्छा से श्रीब्रह्माजी चारों वर्णों से, व्याहृति प्रज्ञाव सहित चारों वेदों को स्रज्जते हुए, यहाँ पर अनादिनि-धत वेद की आनुपूर्वी [पूर्वापरीभाव] का मुख से उच्चा-रण करनाही स्रज्जता है ॥ ४४ ॥

तदन्तर ब्रह्माजी ने ब्रह्मर्षि वेदोच्चारण करने में निपु-ण ऐसे अपने पुत्रों को वेद पढ़ाये, फिर वे भर्गोपदेश ब्रह्मर्षि लोग अपने पुत्रों पढ़ाते हुए ॥ ४५ ॥

धृतजत तिन २ महर्षियों के शिष्यों ने चारों युगों में परं परा से उन वेदों को प्राप्त किये । फिर आपर के अन्त में महर्षि श्रीवेदव्यास और उनके शिष्यों ने उन वेदोंका विरारण किया ॥ ४६ ॥

पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।

अवतीर्णो महाभाग ! वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४९ ॥

ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।

चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥

तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।

एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ५१ ॥

पैलाय संहितामाद्यां बहुवारुपामुवाच ह ।

वैशम्पायनसञ्ज्ञाय निगदारुपं यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥

साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।

अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥

पैलः स्वसंहितामूच इन्द्रप्रमितये मुनिः ।

वाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥

चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ! ।

पराशरायामिमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥

अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् ।

तस्य शिष्यो देवमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

इष्टयमे-विद्यत श्री अच्युत भगवान् की प्रेरणा से महर्षियों ने जन्तुओं को काल के प्रभाव से क्षीण आयु और क्षीणपराक्रम वाले तथा अल्प बुद्धि वाले देखकर वेदों का विभाग किया ॥ ४७ ॥

हे ब्रह्मन् ! इस मन्वन्तर में भी धर्मकी रक्षा के लिये ब्रह्मादि लोकपालों की प्रार्थना से लोक की रक्षा करने वाले भगवान् ॥ ४८ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थटीका ।

अंशो माया तस्या अंशः सत्त्वं तस्य कलयांश्चेतावतीर्णः सन् ॥ ४९ ॥

चतुर्विध्यमेवाह—अगिति । ऋगादिमन्त्राणां राशीन् । वर्गश्चतस्रः प्रकरणमेवैकमुक्तं यथाऽनेकविधमग्निराग्नेर्मयिगणाः पञ्चाभागादयो विविच्योद्भिपन्ते तद्वदुद्धृत्य तैर्मन्त्रैश्चतस्र ऋगादि-संहिताश्चक्रे ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

ऋक्समुदायरूपत्वाद्बहुवारुपाम् । नितरां प्रत्येकं गण-मानत्वात्निगदारुपम् ॥ ५२ ॥

छन्दः सुगीयमानत्वाच्छन्दोगाख्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र ऋग्वेदशाखाविभागमाह-पैल इति । स्वसंहितां द्विधा विभज्य इन्द्रप्रमितये वाष्कलाय ऊचे, स वाष्कलोऽपि स्वकां संहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यः शिष्येभ्य आह, हे भार्गव ! इन्द्रप्रमितिरपि स्वां संहितां सुसुतं माण्डूकेयमध्यापयामास तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५४—५५—५६ ॥

भीमरत्नरत्नामिकृतभाषार्थटीका ।

अतः सत्यवत्यामंशांशकलयावतीर्णः हे महाभाग, औतक ! ॥ ४९ ॥

चतुर्विध्यमेवाह—अगिति । ऋगादीनां राशीन् स्वयं सांक्षात्कृत्येति शेषः । वर्गश्चतस्रः प्रकरणमेवेत राशिभ्यः उद्धृत्य चतस्रः संहिताश्चक्रे राशेरुद्धृत्येति पाठः—सुगमः इष्टान्ते तथा उद्धृतात् । यथानेकविधमग्निराग्नेर्मयिगणा उद्धृत्य मालाः कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ५० ॥

अथ तासां संहितानां चतसृणां मध्ये एकैकां संहितां चतुरः शिष्यानुपाहूय तत्रैकैकस्मै एकैकां संहितां महामतिः पराशर्यः ददौ उपदिष्टवान् ॥ ५१ ॥

कस्मै का ददौ इत्यत्राह—पैलावेति आभ्यासः । अनेक-ऋक्समुदायरूपत्वाद्बहुवारुपाम् । "तेषां सुबन्नायैवशेत पाह-

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यवस्था" इति ऋग्वेदचरणं तेषां मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदैकदशरूपाणां मध्ये यत्र येष्वर्थभेदेन विशिष्टैकाग्र्यप्रतिपादकत्वेऽप्यन्तरार्थ-भेदवशात्पादव्यवस्था सा ऋगिति तदर्थः । यजुर्गणस्य नितरां गद्यमानत्वाभिगदाख्यत्वं यद्यपि ऋक्सामाज्यामन्यस्तत्प्रश्लिष्ट-पाठितं मन्त्रजातं तदेव यजुस्तथा च सूत्रितम् "शेषे यजुःशब्दः" इति "उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा" इति यजुष उपांशु-पाठस्यैव श्रवणाभिगदाख्यसंज्ञाविरोधश्च तथापि निगदत्वमत्र न यजुषः लक्षणम् उच्यते किन्तु यजुस्संज्ञेऽप्येव केषुचिन्मन्त्रेषु परसम्बोधनरूपेषु "प्रोक्षणीरासादय" इत्येवमादिषु परसम्बोधनाय नितरां गद्यन्ते इति व्युत्पत्त्या वाचनिकोपांशुत्वभावेन कार्य-बलादुच्चैर्धर्मयोग उक्तः ॥ ५२ ॥

साम्नामिति । मन्त्र गीत्याधारभूता ऋचः सामंशब्दविव-चिताः "गीतिषु सामा" इति गीतिमात्रस्य सामत्वसूत्रात्साम्नां सम्बन्धिनीं छन्दोगसंहितां छन्दोगाख्यां संहितां जैमिनये प्राह मथर्वागिरचं नाम शाखां सुमन्तवे पैलादयोऽपि स्वशाखां स्वशिष्येभ्यः ऊचुरित्याह—पैल इति । स्वसंहितां बहुचाख्यां त्रैधा-विमज्ज्य स्वपुत्राय इन्द्रप्रमितये शिष्याय वाष्कलाय ऊचे स च वाष्कलोऽपि स्विकां संहिताम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

चतुर्धा षस्य विमज्ज्य हे मार्गव ! बोध्यादिभ्यः चतुर्थ्यं आह आत्मवान् धीमानिन्द्रप्रमितिरपि ॥ ५५ ॥

स्वां संहितां स्वसुतं कविं विद्वांसं मण्डूकेयमुष्मिन्पद्या-पयामास तस्य मण्डूकेयस्य शिष्यो वेदमित्रः सौभया-दिभ्यः शिष्येभ्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयज्वजतीर्थकृतपरस्नावली ।

एतदेव विदुषीति—ऋगिति । ऋगादीनां राशीन्वर्गशो वर्ग-सङ्ख्ययोस्तुल्यं चतस्रः संहिताश्चक्रे सूत्रैः स्यूतान् ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

एकैकामित्युक्तं विशिनष्टि, पैलायेति ॥ ५२ ॥

तथा साम्नामुच्यतां छन्दोगसंहितां जैमिनये प्राह ॥ ५३—५४ ॥

इन्द्रप्रमितिरपि स्वसंहितां चतुर्धा षस्य विमज्ज्य शिष्यान् नाम्ना निर्दिशति—बोध्यायेति । हे मार्गव ! इन्द्रप्रमितिरपि स्वसम्बन्धपरमात्मज्ञानी ॥ ५५ ॥

कविनाम्ना मण्डूकेयमुचि च स्वसंहिताम् अध्यापामस्य मण्डूकेयस्य ॥ ५६ ॥

श्रीमत्सौवर्गीयसामिकृतकमसन्दर्भः ।

अंशो मण्डपुरुषः तस्यांशो विष्णुः तस्य कलपा अंशेन विभुः मणवान् ४९-६५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, ब्रह्मणो चतुर्भिर्भुजैश्चत्वारो वेदाः प्रथममेव कृतास्तत्

कथमुच्यते वेदं चक्रे चतुर्विधमिति ? तत्राह—ऋगयवेति । राशीन् कृत्वा वर्गशस्तत्प्रकरणभेदैर्मणिगया इवेति यथा मणि-चेत्तेऽपि पञ्चरागादीरकादय उद्धृत्य विविच्य पृथक् पृथक् कूटं क्रियते इति चतस्रः ऋगादिसंहिताः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

बहुचाख्याम् ऋक् संहितां नितरां गद्यमानत्वाभिगदाख्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

तत्र ऋग्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । स्वसंहितां त्रैधा विमज्ज्य इन्द्रप्रमितये वाष्कलाय ऊचे सवाष्कलोऽपि चतुर्धा स्व-संहितां षस्य बोध्यादिभ्यश्चतुर्थ्यः स्वशिष्येभ्य आह हे मार्गव ! हे शौनक ! इन्द्रप्रमितिरपि स्वसंहितां स्वसुतं मण्डूकेयमुष्मा-पयामास तस्य मण्डूकेयस्य शिष्यो वेदमित्रः ॥ ५४—५६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मणवानवतीर्णः इत्यत्र शापकमाह—अंशोऽंशकलया अंशानां स्वासाधारणधर्मज्ञानधराणादिर्मणानामंशकलयो पलक्षितो विष्णु-विष्णुरेवावतीर्णः इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

चतुर्विध्यं दर्शयति—ऋगिति । ऋगादिमन्त्राणां राशीन् वर्गश-स्तत्प्रकरणभेदैरुद्धृत्य तैः राशिभूतैर्मन्त्रैश्चतस्रः संहिताश्चक्रे यथा मणिगयाः पञ्चरागादयः नानाविधमणिमण्डूपातः उद्धृत्य पृथक् पृथक् क्रियन्ते तद्वत् प्रथमममणवतैव सर्ववेदाः बीजान्तर्गतशाखा इव ब्रह्मणा प्रति सूक्ष्मबीजोपदेशेन कथिताः तेन मरीच्यादिभ्यः मण्डूकवत् किञ्चित्प्राकट्यनोपविष्टाः मण-वता भीवेदव्यासेन तु यथेष्टं विमक्ता इत्यर्थः । अतः "यो ब्राह्मणां विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति "तेनासौ चतुर्धा वेदान् चतुर्भिर्भुजैर्विभुः" इति च सङ्गच्छते ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकामेकैकस्मै वेदौ ॥ ५१ ॥

तदेवाह—पैलायेति आख्याम् । ऋक्समुदायरूपत्वाद्वहुचाख्या-मुक्तीदृताम् ऋग्वेदचरणम् तेषामृक् यत्रार्थभेदेन पादव्यवस्थेति तेषां वेदवाक्यानां मध्ये यत्रार्थभेदेन विशिष्टैकाग्र्यप्रतिपादकत्वे-प्यन्तरार्थभेदवशात्पादव्यवस्थास्ति सा ऋगित्यर्थः । नितरां गद्य-मानत्वाभिगदाख्यं यजुर्गणम् अयमर्थः ऋक्सामाज्यामन्यस्तत्प्रश्लिष्टपाठितं मन्त्रजातं तद्यजुः तथाह सूत्रकारः "शेषे यजुःशब्दः" इति तत्र यजुषः उपांशुपाठः उच्चैर्ऋचां क्रियते उपांशुयजुस्संज्ञेषु केषुचिन्मन्त्रेषु प्रोक्षणीः प्रासादयेत्येवमभू-तिषु परसम्बोधनाय वाचनिकोपांशुत्वावाधनायां नितरां गद्यते इत्युच्चैर्याख्यात्मको धर्मयोगो निगदाख्यमिति पदेनोक्तः ॥ ५२ ॥

गीताभ्यः ऋचः सामानि तथाह सूत्रकारः "गीतिषु सामा" इति तेषां साम्नां सम्बन्धिनीं छन्दोगाख्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र पैलवचिह्नयकृतऋग्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । पैलः स्वसंहितायां त्रिधा विमज्ज्य इन्द्रप्रमितये वाष्कलाय च ऊचे सौऽपि वाष्कलोऽपि ॥ ५४—५५ ॥

तस्य मण्डूकेयस्य शिष्यो वेदमित्रः ॥ ५६ ॥

शाकल्यस्तत्सुतःस्वान्तु पञ्चधा अस्य संहिताम् ।

वात्स्यमुद्गलशास्त्रीयगोखल्यशिशिरेश्वधात् ॥ ५७ ॥

जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।

बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥

वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ।

चक्रे बालाय निर्भज्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥

बह्वचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।

श्रुत्वैतच्छ्रन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।

यज्ञेर्ब्रह्महत्यांऽहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् ! कियत् ।

चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ।

विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतः सोऽपि हृदित्वा यजुषां गणाम् ।

ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हे महाभाग ! परम समर्थ भगवान् आपने अंशंश-
कला करके सुगोत्र आपने शास्त्रार लेकर पराशर ऋषिसे
संख्यवती देवी के विषे अखनार लेकर एक वेद के चार-
विंशति करने हुए ॥ ५६ ॥

ऋग्वेद अथर्ववेद, यजुर्वेद, सामवेद, इस प्रकार ऋक्
आदि मन्त्रों की प्रकथनाओं से भगवान् निकाल कर
ऋगादि पृथक् २ चार संहिता करदी। जैसे कि-गानोपथक
मंत्रों के समुदाय को एकत्र कर साम संहिता करी
इत्यादि ॥ ५७ ॥

हे ब्रह्मन् ! तत्पश्चात् व्यासजी ने चार शिष्यों को बुलाकर उन-
चारों संहिताओं में से एक एक संहिता एक २ शिष्य को
पढ़ाई ॥ ५८ ॥

पैब नामक शिष्य को बह्वच जिसका नाम ऐसी आद्य-
संहिता पढ़ाई, और वैशम्पायन को निगद जिसका नाम
ऐसी यजुर्वेद की संहिता पढ़ाई ॥ ५९ ॥

तथा जैमिनि को छन्दोग जिसका नाम ऐसी सामवेद
की संहिता पढ़ाई, और अथर्व की आंगिरसी संहिता
अपने शिष्य सुमन्तु को पढ़ाते हुए ॥ ६० ॥

पैब मुनि ने ऋक् संहिता को दो शाखाओं के अपने शिष्य

इन्द्रप्रमिति और वाष्कल को पढ़ाई। वाष्कल ने भी आप-
नी संहिता को अपने शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५८ ॥

हे भागवन् ! वाष्कल ने अपनी संहिता के चार विभाग
किये, और बोध्य, याज्ञककथ, पराशर, जैमिनि इन चार
शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५९ ॥

जितमनस्क इन्द्रप्रमिति ने भी अपनी संहिता को मा-
ण्डूकेय आदि को पढ़ाई, जंकि-पंडे कवि ये। और मांडू-
केय के शिष्य जैमिनि ने सौमरि प्रभृतियों को अध्या-
पन कराया ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तत्सुतो माण्डूकेयसुतः शाकल्यो वात्स्यादिषु पञ्चधा
तान्धापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितां त्रैधा विभज्य चतुर्थी
वैदिकप्रायश्चित्तानुरूपं लिखकं च कृत्वा ब्रह्मादिष्व-
धृत्युक्तौ ददौ ॥ ५८ ॥

वाष्कलिः पूर्वोक्तस्य वाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाय उक्त-
सर्वशाखायः वाष्कायन्यादयस्तांमाधुर्यधीतवन्तः ॥ ५९ ॥

ऋक् शाखोपसंहारपूर्वकं तच्छिष्याफलमाह-बह्वचा इति ।
यत्तच्छ्रन्दसाधेतेषां खण्डसाम ॥ ६० ॥

भीमरक्षाभिरुक्तभावायेदीपिका ।

यजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह—वैशम्पायनशिष्या इत्यादिना । चरकनामनिरुक्तिमाह—यश्चेररिति । यद्यस्मादब्रह्म-
हत्यारूपमहः स्रपयतीति तथा तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणा-
चरका इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तच्छिष्यो वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां चरितेन
क्षियत् सुदुष्करमहं चरिष्यामीति ॥ ६२ ॥

विप्राणामवमन्त्राऽवज्ञाकर्त्रा मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः ॥ ६४ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चरकाध्वयैवः अश्वयुशाखाध्ययनादध्वयैवः चरकशब्द-
निरुक्तये चेररिति ॥ ६१ ॥

अल्पसाराणां अल्पतपसामितरशिष्याणाम् ॥ ६२—६६ ॥

भीमह्रीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्सुतः मायङ्केयसुतः शाकल्यस्तु स्त्रां संहितां पञ्चधा
विभज्य वात्स्यादिषु पञ्चस्रधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यो जातुकयस्तु सनिरुक्तां संहितां
विभज्य निरुक्तं नाम वैदिकपदव्याख्यानं तेन साकं चतुर्धा
विभज्येत्यर्थः । बालाकादिष्वश्रुतुर्धौ द्वौ ॥ ५८ ॥

वाष्कलिः पूर्वोक्तवाष्कल्यस्य पुत्रः प्रतिशास्त्राभ्य उक्तसर्व-
शास्त्राभ्य उद्धृत्येतिशेषः । बालखिलमाख्यां शास्त्रां चक्रे ताञ्च
वैद्यान्यादयः प्रथमादयः ॥ ५९ ॥

एवमुक्त्वा विभागाप्रकारमभिधाय तच्छिष्याफलमाह—बहुच-
रिति । एतच्छिष्याम एतेषां छन्दसां व्यासे विभागं श्रुत्वा सर्वैः
पापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

अथ तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह—वैशम्पायनशिष्या इति ।
चरकाध्वयैवः अश्वयुशाखाध्ययनादध्वयैवचरकाश्चासन् तत्र
चरकशब्दं निर्वक्ति-ये चेररिति । ब्रह्महत्यारूपम संहः पापं स्रप-
यतीति तथा तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतं ज्ञेयः व्रतचरणाचरकसंज्ञाश्चा-
सन् इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्य इति । तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः याज्ञवल्क्यः
अथ पूर्वोक्तान्यः आह—गुरुमितिशेषः । उक्तिसेवाह—अहो इत्या-
दिना सुदुष्करम् इत्यन्तेन । हे भगवन् ! अहो अल्पसाराणां
अल्पतपसामेतेषां चरितेन क्षियद्गन्तु सुदुष्करं व्रतं चरिष्या-
मीति ॥ ६२ ॥

इत्युक्त इति । विप्रावमन्त्रा विप्रावमानकर्त्रा हेतुगर्भमिह
शिष्येण याज्ञवल्क्येनेतिशेषः कुपितो गुरुस्त्वमाह, किमिति
त्वयाऽहं याहि मद्भीतं मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

अथ देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः यजुषां गणां कृदिप्रोहृये
मयः ॥ ६४ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य सुतो वेदमित्रस्य पुत्रः वात्स्यादिषु पञ्चस्र अघात्
अदात् ॥ ५७ ॥

तस्य शाकल्यस्य शिष्यः सनिरुक्तां निरुक्तसंहिताम् ॥ ५८ ॥

वाष्कलिः पूर्वोक्तवाष्कल्यपुत्रः प्रतिशास्त्राभ्यः पूर्वोक्तसर्व-
शास्त्राभ्यः उद्धृत्य बालखिलमाख्यासंहितां चक्रे तां नाम्ना बाल-
खिल्यसंहितां बालायनिप्रभृतयो द्वयुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥

उक्ता एताः संहिता नाम्ना विशिनष्टि—बहुवृत्ता इति । ऋग्वेद-
संहिताः किमनेन छन्दसां व्यासेन श्रुतेनाधीतेन निःश्रेयसा-
नुपयुक्तेनेति तत्राह, श्रुतेति ॥ ६० ॥

चरकास्तीर्थसेवकाः अश्वयैवो यज्ञकर्मणि निपुणाः ऋत्वि-
ग्विशेषाः ॥ ६१ ॥

तस्य वैशम्पायनस्य शिष्यो याज्ञवल्क्यो गुरुमित्याह—हे
भगवन्गुरो ! ब्रह्महत्याहः स्रपयाय व्रतं चेररिति यस्मात्सस्मादहः
प्रत्यल्पसाराणामेतेषां चरितेन क्षियत्किम्प्रयोजनं स्यादहं दुष्करं
व्रतं चरिष्ये करिष्यामीति ॥ ६२ ॥

ततो गुरुणा किमुक्तमत्राह—इतीति । विप्रावमन्त्रा ब्राह्मणा-
वज्ञाकर्त्रा शिष्येण त्वयाऽहं इतो याहि किं च मद्भीतं माशु
त्यज उत्तुजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतः याज्ञवल्क्यः ततो गुरुकुलोत् ॥ ६४ ॥

भीमविजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्सुतः मायङ्केयसुतः शाकल्यः वात्स्यादिषु पञ्चस्रधात्
तान् अध्यापयामास ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्त्रासंहितां त्रैधाविभज्य चतुर्थ-
वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बालाकादिष्वश्रुतुर्धौ
द्वौ ॥ ५८ ॥

वाष्कलिर्वाष्कल्यपुत्रः प्रतिशास्त्राभ्यः शास्त्राभ्यः शास्त्राभ्यः
सङ्गृह्य ॥ ५९ ॥

यजुर्वेदे तैत्तिरीयकशाखोत्पत्तिप्रकारमाह—वैशम्पायनैति ।
चरकनामनिरुक्तिमाह, यश्चेररिति । ब्रह्महत्यारूपमहः स्रपयतीति
तथा तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणाचरकाश्च ते अश्वयैवचरका-
ते तथा ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्योपि तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां
चरितेन प्रायश्चित्ताचरणेन क्षियत् एते सुखं तिष्ठन्तु अहमेक-
एव तपः समर्थश्चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

कुपित इति यतो गर्भवशात् एताम् विभीतानपि अल्प-
साराणुक्त्वा आक्षिपसि तस्मात् याहि इतोऽपसर त्वया शिष्येण
ममाहं ततश्च भवत्त्वं मामीशुकत्वा जिगमिषस्तं तं पुनराह—
मद्भीतमिति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः ॥ ६४ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

शाकल्यस्तसुतः मायङ्केयसुतः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः जातुकयस्तु स्रसंहितां मयो

यजुषि तितिरा भूत्वा तल्लालुपतयाऽऽदुः ।

तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्मुपेशलाः ॥ ६५ ॥

याज्ञवल्क्यस्ततौ ब्रह्मन् ! कुन्दास्याधिगवेषयन् ।

गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

ओं नमो भगवते आदित्यायाऽखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण च चतुर्विधभूतानिकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाविनाऽव्यवधीयमानौ भवानेक एव क्षण-
लवनिमेषावयवौपचितसम्बत्सरगणोतापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥

यदु ह वाव विबुधर्षभ ! सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहरास्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदु-
रितवृजिनवीजावभर्जन ! भगवतः समभिधीमहि तपन ! मण्डलम् ॥ ६८ ॥

श्रीमच्छुक्लेवकृतसिद्धान्तप्रकीर्णः ।

विमकां निरुक्तेन वैदिकपदार्थव्याख्यानं चतुर्थेन संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ।

वाक्कविर्वाक्कलस्य पुत्रः वाखायनिः मज्यः कासारश्च एते त्रयो यजुः मादयुः मधीतवन्तः ॥ ६५ ॥ ६० ॥

यजुर्वेदे तैत्तिरीयासोत्पत्तिं दर्शयति, वैशम्पायन इत्यादिना । मध्वेयशाखाध्ययनादध्वर्यवः यत् यस्मात् ब्रह्महत्यारूपमहः पापं क्षपयतीति ब्रह्महत्याहःक्षणं गुरोरनुष्ठवं व्रतं चरुस्तस्मा-
न्वरकाः समवन् तादृशव्रतचरणां चरकसंज्ञास्त्रासवधिस्यर्थः ॥ ६१ ॥

तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः याज्ञवल्क्यः आह गुरुमिति शेषः । अल्पसाराणां मल्पतपसाम् एतेषां मवच्छिष्याणां चरि-
तेन व्रताचरणेन कियत् महमेकः सुदुष्करं व्रतं चरिष्ये चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

याज्ञवल्क्येन इत्येवमुक्तः गुरुः कुपित आह-विभावमन्त्रा-
निष्कारणं विभावश्चाकर्त्रा शिष्येण ममाऽऽत्म भतो मधीतं मतोऽधीतमाशु त्यज वाहि आभमावपसर ॥ ६३ ॥

देवरातस्थ सुतः स याज्ञवल्क्योऽपि यजुषां गणं कुर्वित्वा
वहीयं नतः आभमात् ॥ ६४ ॥

भाषाटीका ।

मांडूकेय के पुत्र शाकल्य ने अपनी पठित संहिता के पांच विभाग कर वात्स्य, मुद्रक, शालीय, गोखल्य, और शिशर, इन्हें को पढ़ाई ॥ ५७ ॥

शाकल्य के शिष्य जातकर्म ने अपनी संहिता के तीन विभाग करे, और वैदिक पदार्थों के व्याख्यान रूप निरुक्त चौथा करके यजाक, वैज, वेताक, विरज, इन चारों शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५८ ॥

वाक्कल के पुत्र वाक्कलि जी उक्त सम्पूर्ण शाखाओं से वाक्कलियाय संहिता करते हुए, जिस संहिता को वाखा-
यनि, मज्य और कासार ने धारण करी ॥ ५९ ॥

बहुत श्रुवाओंवाली इन संहिताओं को जो पूर्वोक्त ब्रह्म-
श्रुतिओं ने धारण करी, इस वेदके विभाग को सुनकर पुन-
र्वा समस्त पापों से छूटजाता है ॥ ६० ॥

वैशम्पायन के शिष्य चरक अध्वर्यु होते हुए, उनका चरक-
नाम क्यों हुआ, कि—उन्होंने अपने गुरुके ब्रह्महत्याके पाप के
छुटाने वाधा व्रतका आचरण किया ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन के शिष्य याज्ञवल्क्य बोले, कि—हे भगवन् !
इन मल्पतपवाले आप के शिष्योंके व्रताचरण से क्या
होता है, मैं बड़े दुश्चर व्रतका आचरण करूँगा ॥ ६२ ॥

याज्ञवल्क्य ने ऐसा कहा तब गुरु वैशम्पायनजी कुपित
होकर बोले, कि—आ ब्राह्मणों के भवमान करने वाले तोरे
सरीखे शिष्य से हम को कुछ प्रयोजन नहीं, तूने जो हम
से पढ़ा है उसे जल्दी त्यागकर ॥ ६३ ॥

इतनी बात को सुनकर याज्ञवल्क्य ने भी उन यजुर्गुणों
को छुड़न (वान्ति-उबड़ी) कर दिया । तदनन्तर मुनि वाग्मि
ने उन यजुर्गुणों को देखे ॥ ६४ ॥

श्रीचरकामिकृतमाध्यायप्रकीर्णः ।

कुर्वितस्याऽऽदानं विप्ररूपेणानुचितमिति तितिराः पत्तिवि-
शेषा भूत्वाऽऽदुः ततश्च तैत्तिरीया इति मसिखाः सुपेशला
अतिरम्भाः बहुवचनमध्यान्तरमेवविचक्ष्वा ॥ ६५ ॥

कायवमाध्यन्दिनादिशाखायसङ्गमह-याज्ञवल्क्य इत्यादिना ।
गुरोर्वैशम्पायनस्य व्यासेन विमग्नानुक्तत्वावविद्यमानान्यधि-
कानि गवेषयन् मुगधन् सूपतस्थे संम्यक् तृष्ठाव ईश्वरमुगावि-
वेक्षानां तथा च श्रुतिः “ऋगिभः पूर्वोहे विवि देव रिते
यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये महः सामवेदेनास्तमवे महीमते वेदे-
रग्न्यास्त्रिभिरोत्तमूयः” इति ॥ ६६ ॥

नमो भगवते तुभ्यमावित्याय यो भवानेक एवेमां लोक-
यात्रामनुवहतीत्यन्वयः । तदेव दर्शयति-अखिलजगतामात्मस्वरूपे-

य इह वाव स्थिरचरनिकराणां निजानिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणाननात्मनः स्वयमात्माऽन्तर्यामी प्रचोदयति ॥ ६६ ॥

य एवेमं लोकमतिकरात्तदनान्धकारसज्जाजगरग्रहगिहितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानु-
कम्पया परमकारुणिक ईक्षयैवौत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनि-
पतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥

परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृतार्हणः ॥ ७१ ॥

अथ हं भगवंस्तव चरणानलिनयुगलं त्रिभुवनमुरुभिर्वन्दितमहमयातयामयजुःकाम उपसरा-
मीति ॥ ७२ ॥

श्रीचरन्नामिकृतभाषायेदीपिका ।

गुणान्तर्द्वयेषु कालस्वरूपेण च बहिरपि वर्तमान इति अखिल-
जगतामित्यस्य प्रपञ्चः चतुर्विधेति हृदयान्तर्वाचित्वेऽपि जीव-
धत्तेनोपाधिनाऽव्यवधीयमानो अनाच्छाद्यमानः । कालस्वरूपेण
चित्तस्य प्रपञ्चः चयेति चण्डालादयो येऽवस्थास्तेऽपचिताः
सम्बन्धस्तत्तेषां गणेन प्रत्यक्षमपामाकांते शोषणं विसर्गो वृष्टि-
स्ताड्याम् अनेन गायत्रीप्रथमपादोक्तवत्पुनस्तदनुवर्तिता ॥ ६७ ॥

द्वितीयपादाद्यनुवर्णनेन स्तौति—यदुहेति ॥ हे विबुधधर्म !
हे सविता ! यद्विष्णो भगवतस्तव मण्डलं तपति तत्सममिष्टी-
महीति सम्प्रगामिमुख्येन व्याख्येयं पुनस्तस्यैव सम्बोधनं प्रत्यहं
त्रिप्रवणं वैदिकमार्गेश्च स्तवतां मक्तानां यान्यखिलानि
पुरितानि तत्फलानि च वृजिनानि कुञ्जानि तेषां बीजमग्नानं
च तेषामवमर्जनं चिन्तायुक्तं ॥ हे तपन ! इति ॥ ६८ ॥

तृतीयपादेन स्तौति—य इहेति । यो मवान् स्यावरजद्रुमसमूहानां
स्वाभयाणां जीवानां मत्तइन्द्रियप्राणगणाननात्मनो जडान्
स्वयमात्मैवान्तर्गामी सन् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥

तृतीयपादमेव मण्डलपरतया व्याचक्षाणः स्तौति—य
एवेति । य एक एव भगवानतिकरात्तदनान्धकारसज्जो-
ऽजगरग्रहस्तेन गिहितमत एव मृतकमिव विचेतनं स्वधर्माख्यं
मकारमावस्थानं प्रत्यक्षप्रवर्णनं तदेव श्रेयस्तस्मिन्प्रवर्तयति
किञ्च, यो भवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ॥ ७० ॥

आशापालैरिन्द्राक्षिभिः कमलकोशयुक्तैस्तुल्यैर्वाऽञ्जलि-
भिरुपहृतार्हणो वृत्तायः ॥ ७१ ॥

यत एवमभूतस्त्वमयातः इ स्फुटमयातयामात्मन्यैवैवावद-
विष्ठाताति यजुषि तत्कामोऽहमुपसरामि मजामि ॥ ७२ ॥

श्रीसुवर्णनसूरिकृतशुक्लपञ्चीकम् ।

तम इत्यादि आदित्यमण्डलान्तर्वातिभगवतस्तुतिः ॥ ६७ ॥

यदुहेति यन्मण्डलं तपति इह स्थितोऽन्तर्यामी देहेन्द्रिया-
सुगणाननात्मनश्च प्रचोदयतीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

स्थिरचरनिकराणामित्यादि एकमवस्था य एवेति तस्य तव
चरणयुगलमुपसरामीत्यन्वयः ॥ ६९—७० ॥

श्रीमद्गीररायवाचामिकृतभाषायेतच्छन्दोचन्द्रिका ।

अथ मुनयः कर्तितानामाकांते धिप्ररूपेणाऽनुचितम् इति
मन्वानाः तिसिराख्यपञ्चविधेषां भूत्वा तत्तदालोक्षयन्त्याऽऽरु-
जगृहुः अतो यजुःशाखाः तैत्तिरीयसंज्ञा आसन् सुपेशवा-
मतिरस्याः बहुचक्षुर्नमवान्तरमेकविधस्तया ॥ ६५ ॥

काशवमाध्यन्दिनशास्त्राप्रवृत्तिं प्रस्तौति—यावत्तत्कथं इत्यादिना ।
हे ब्रह्मन् ! गुरोरेषीतानि छन्दांस्यधिगमयन्नेवमण्डलं पश्यन्
कर्तितत्त्वादितिभावः अर्कमादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनमीश्वरम् सुष्ठु
उपतस्थे तुष्टाय ॥ ६६ ॥

स्तुतिमेवाऽऽह—ॐ तम इत्यादिना । यो लोकयात्रामनुब्रूहति तस्मै
भगवते आदित्याय तुष्टं नमः इति सम्बन्धः । तदेव दर्शयति—
अखिलेत्यादिना । अखिलजगदात्मतत्त्वमेव प्रपञ्चयति—चतुर्विध-
भूतनिकायानां देवमनुष्यपशुपादपमेवेन जरायुजायडजस्वेदजो-
द्भिजरूपेण वा चतुर्विधं भूतसमुदायानां किं बहुना ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्यन्तानामन्तर्द्वयेष्वकाश इव वषण्याप्युपाधिना ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्यन्तेनाव्यवधीयमानं अनपोद्यमानं अस्पृष्टव्याप्यमतवोच-
इत्यर्थः । कालरूपतां प्रपञ्चयति—बहिःचणादिभिरवयवैरुपाचितेन
सम्बन्धस्तत्तेषां बोधायानविसर्गोऽप्यामिमां लोकयात्रां लोकवृत्ति-
मनुब्रूहति निवेदति ॥ ६७ ॥

अखिलजगदात्मस्वरूपेणोत्पन्नेनान्तःप्रविश्य प्रेरकत्वरूपो
गायत्रीप्रथमपादस्य सवितृशब्दाय उक्तः । अथ द्वितीयपादस्य
भार्गवशब्दार्थवर्णनेन स्तौति—यदुहेति । उहवावेति प्रसिद्धि-
द्योतको निपातसमुदायः भगवतस्तव यन्मण्डलमधस्तपति तत्स-
धीमहीति सम्बन्धः । स्वधीमही सुष्ठु व्याख्येयार्थः । हे विबुधधर्म !
हे सविता ! हे तपनेति प्रीति सम्बोधनानि मण्डलं विशिनष्टि—
अहरहरनुसर्वेनम् त्रिसंख्यमाज्ञाविधिना वैदिकमार्गेश्च उप-
तिष्ठमानानां जनानां शान्ताखिलानि पुरितानि पापानि वृजानि
तन्मूलानि कुञ्जानि च तान्येव बीजानि । यद्वा, पुरितानां
बीजमग्नानं च मर्जयतीति मर्जनं तद्गर्गः तेजो यस्य तत् ॥ ६८ ॥

अथ तृतीयपादार्थवर्णनेन प्रचोदयितुं स्वकथनेन स्तौति, यदुहवा-
वेति उहवावेति । पूर्ववत् यो भवानिजानिकेतनानां स्वधरीराणां
स्यावरजद्रुमसमूहानां मन इन्द्रियप्राणगणाननात्मनो जीवांश्च स्वय-
मात्माभारकोऽन्तर्यामी च सन् प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चतुर्विधपुरुषार्थप्रदत्वमाविःकुर्वन्स्वामिप्रेतं निवेदयति—य
एवेति । अतिकरावधनो योऽन्धकारसङ्घोऽजगत्प्रहस्तेन गृहीतं
गिहितममत एव मृतकमिवाचेतने तिस्रश्चमिमं लोकम् भव-
लोक्यानितरसाधारण्या कृपादृष्ट्या उत्थाप्य अहरद्वि-
सन्ध्यं स्वधर्माख्यावस्थाने स्वधर्माख्यं स्वाराधनधर्माख्यं
यथास्मावस्थानं चित्तसमाधानं तस्मिन् भयसि प्रवर्तयिष्यति
यस्य भवानवनीपतिरित्यादिमिषायां देवानामधिपतिरसाधूनां दुष्ट-
सत्त्वानां भवमुदीरयन्त्यापयन्नयति यस्य परितः आशापात्रैर्दिक-
पात्रैः कर्तुमिः कमलकोशाऽजलिभिः कमलकोशाकारैरञ्जलिभिरुप-
हृतं समर्पितमर्हणम् यस्य सः अदतीति पूर्वेणान्वयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

अथ ह ननु, खलु हे भगवन्निभुवनगुरुमिरमिषादिसिरामि-
षन्दिनमुक्तविचर्य-पदकमलपुगलमहमयातपामयजुःकामः अवा-
तया मान्दवेदेव्यावदविवातामगतसाराणि वा यजुषि कामध-
मान उपससमि भजामीत्युपतस्ये इति पूर्वेणान्वयः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्भिजवधजतीयेकृतपदस्तावली ।

तल्लुपतया यजुर्गणमहोच्छ्रावरेवनादयुः स्वीचक्रुः ॥ ६५ ॥

कुन्दास्वजिगवेयस्ययेतु मुगयसकं परमानन्दरूपवादि-
शतमाचनान् सूर्यान्तर्यामिवाद्य तन्नामानमीश्वरं नारायणं सुधू-
वतस्ये तुष्टाव ॥ ६६ ॥

ॐ ब्रह्मानम्ने “ ॐ स्याद्ब्रह्मययनुवाचाम” इति यावचः
“अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति ब्रह्मते ह्यस्मिन् गुणः” इति श्रुतेः गुणो-
क्तोत्प्रादोद्वारस्याप्यमेवायं इममेकार्यं सूचयति, भगवत इति ।
भगवते षड्गुणपूर्णाय अयं वसिष्ठादिवदिदानीन्तनो भगवांश्चाह,
आदित्याय आदिमवाय पुरातनाय । यथा, अस्मिन्नुतेश्वराय एतत्
ह्यमुपपादयति—अस्मिन्नेति । यो भगवान् ब्रह्मादिस्वपर्यन्तानां
अण्डजादिभेदेन चतुर्विधभूतसमूहानां हृदयेऽन्तराखिलजगदा-
त्मस्वरूपेण समस्तजगदन्तर्बोमिस्वरूपेण स्थितो बहिरपि चण-
खनिमवाद्यवयवोपचितसम्बत्सरगणलक्षणो न कालरूपेणाकाश-
इव उपवधीयमानः तोयादानविसर्गोऽर्वा प्रत्यङ्मनोयस्य आकानं
शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताड्यामिमो लोकयात्रामनुवहति । यथा,
घटाद्युपाधिनाकाश इव सुरतरादिशरीरोपाधिना उपवधीयमानः
प्रतिच्छिद्यमान इति ॥ ६७ ॥

हे विबुधर्षभ ! हे सवितः ! तव भवो भगवत्समुत्पन्नं तपति
प्रकाशते इह वा वेदलङ्कारार्थः हे तपन ! प्रकाशनीय ! तत्सम-
मिषमिह सम्पृक्तितयाः कीदृशं भगवत्समदृष्टराशनायविधिना
वेदोक्तप्रकारेणोपतप्तमानानां सेवमानानामखिलानां कुरितानां
पुष्पापासां पुष्पहासां वृजिनानां पुष्पानां बीजानि तुष्कमा-
यवमजंषितुं शीलमस्यास्तीति अस्मिन्नेवार्थे व्युत्पत्त्यः ॥ ६८ ॥

इह भुवि यो वाच स्तनिकेतनामां आभयाणां स्थिरचर-
निकराणामात्मा स्वामी अन्तः स्थित्वा सुखप्रेरकश्च तत्त्वमनारो-
पितस्वभावः स्वयं तेषामनारम्भं अचेतनप्राधानं मनस्विद्योसु-
गणाम्प्रचोदयति प्रेरयति अनेन विशेषणद्वयेन “ तत्त्ववितुर्व-
देयं मर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्” इत्ययं त्रिवृतः
यो नो धियो ज्ञानसाधनत्वादिदिश्यां प्रचोदयात्तस्य सावि-
तुर्जगत्सुः भागः सकलदुःखबीजमर्जतकं धरेयं रमणीयं

तन्मण्डलं धीमहीति “आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगत्स्तस्थुषश्च” इति ॥ ६६ ॥ ७० ॥

अतिकरावं वदनं यस्य स तथा स एवान्धकारः अज्ञान-
लक्षणास्तस्मात्ताऽजगत्प्रहया गृहीतं अस्तं मृतकमिव शवधवे-
तनकल्पमिमं लोकं जनमवलोक्य इवीकृतचित्तवृत्त्या परमका-
रुणिको यो भवानीक्षपैव कदाचनितिशिष्येनैव तमुत्थाप्यामुदिन-
मात्मनः परमात्मनोऽवस्थानं प्राप्तिर्यस्मात्तथा तस्मिन्स्वधर्माख्ये
भयसि प्रवर्तयत्येव “ चित्रं देवानामुद्गादनीकं चधुर्मि-
त्रस्य वरुणस्याग्रेः” इति श्रुतेः । कालप्रणाशको यश्च भवा-
नाशापात्रैरिन्द्रादिभिः कमलकुड्मलाञ्जलिभिस्तत्र तत्र समुप-
चितोऽसाधूनां मरणाभयमुदीरयन् परितः अदति परिवर्तते “आ-
प्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्” इति श्रुतेः । तस्मै तुभ्यं नम इति पूर्वे-
णान्वयः ॥ ७१ ॥

स्वामिप्रायमुक्तव्यति—प्रयेति । यस्मादवातयामयजुःकामोऽयं
तस्माद्विभुवनगुरुमिरमिषादितु तव चरणान्विनयुगलमुपसरामि
शरणां गतोस्मीति तुष्टावेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्भिजवधजतीयेकृतकमसम्भर्तः ।

ईश्वरमिति तदन्तर्भाष्यभेदेन आठवमानमित्यर्थः ॥ ६६—७३ ॥

श्रीमद्भिजवधजतीयेकृतसारार्थदर्शिनी ।

अदितस्यादानं विप्ररूपेणायुक्तमिति तितिरा पक्षिविशेषां
भूत्वा अह्वयुः ततश्च तैरिरीया इति ख्याताः ॥ ६५ ॥

आधिगेषधन् आन्विषधन् गुरोर्वैशस्यायनस्यापि आधिमानानि
तेनाप्यनभिगतानीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

यो भगवानेक एव इमां लोकयात्रामनुवहति तस्मै आदि-
त्याय अखिलजगतां भगवते श्रीमते नम इत्यन्वयः “भगं श्री-
काममाहृत्ये” इत्यमरः चतुर्विधभूतनिकायानाम् अन्तर्बाहिरपि क्रमे-
णात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण च वर्तमान इत्यर्थः । हृदयास्तर्बसित्वेपि
जीवितेन उपाधिना उपवधीयमानः अनाच्छाद्यमानः आका-
शवत् क्षणलवादयो येऽवयवास्तेरुपचिताः सत्त्वत्सरान्तेषां मण्येत
प्रत्यङ्मेव अपाध्मा आकानं शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताड्याम् ॥ ६७ ॥

हे विबुधर्षभ ! सवितः ! यन्मण्डलं तपति अदः समभिधो-
माहि प्रनुवचनं प्रातिसमयम् अहरहः प्रत्यहं च आरुनायविधिना
वैदिकमार्गेण उपतिष्ठतां स्तुवतां यान्यखिलानि कुरितानि
तत्फलानि वृजिनानि पुष्पानि च तेषां बीजमन्तं च तेषां
भवमर्जनं । विनाशक ! हे तपन ! ॥ ६८ ॥

अनात्मनो जडान् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥

इक्ष्वैवोत्थाप्य पूर्वाद्रावृदित्य इक्ष्वाप्रदानेनैवेत्यर्थः । स्वधर्माख्यं
यत् आत्मावस्थानम् आत्मोपासनं तत्र ॥ ७० ॥

आशापात्रैर्दिकपात्रैरिन्द्रादिभिः कमलकोशयुक्तेस्तत्तुर्वेषां
अञ्जलिभिरुपहृतार्हणो दत्ताप्यः ॥ ७१ ॥

अपातयामानि ऊर्जेस्तानि अन्यैर्ज्ञानमशक्त्यानीत्यर्थः । भानि
यजुषि तत्कामोऽहमुपसरामि भजामि ॥ ७२—७३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कूर्तितस्य यजुर्गणस्य विप्ररूपेणादानमयुक्तमस्तिसिराः पक्षिविशेषा भूत्वा प्रादुः जगद्गुः, अतो यजुःशाखाः तैत्तिरीयाः इति प्रसिद्धाः सुपेशलाः सुरम्याः बहुवचनमवान्तरमेदमिप्रायम् ॥ ६५ ॥

काश्चमाध्यान्दिनादिशाखाप्रवृत्तिप्रकारमाह—याज्ञवल्क्य इत्यादिना । ततः शुद्धोराधमाग्निर्गमनानन्तरं श्रीव्याख्येन विमज्जानुपदिष्टत्वादगुलेर्वैशम्पायनस्य अविद्यमानानि अधिगवेषयन् प्राधिकानि अन्विष्यन् अर्कमीश्वरमिति "एषोऽन्तरादित्यो हिरण्यमयः पुरुषो हृदयते हिरण्यकेशः हिरण्यश्मश्रुः आप्रणखात् सुवर्णः" इति श्रुत्युक्ताकांस्तस्मात्तन् भगवन्तमित्यर्थः । संपतस्थसम्यक् तुष्टाव अनेन समर्थो याज्ञवल्क्यः कोषाभासमिवेणायातयामयजुस्तनयने गुरुयैव प्रवर्तित इति ज्ञायते अन्यथा "नारायणोऽपसाति गुलेः प्रच्युतस्य पुरुषैः" । कमलं जलादपेतं संशोषयति खनिं पोषयति" इत्यादि शास्त्रविरोधः स्यात् ॥ ६६ ॥

यो भगवान् एकः निःसमातिशयः इमां लोकयात्रामनुवहति तस्मै भगवते आदित्याय तमः इत्यन्वयः । आदित्यशब्देनात्र सर्वमण्डलाभिमानिदेवतान्तरात्मा सर्वशक्तिः सर्वात्मा श्रीवासुदेवो गृह्यते तदेव स्फुटतया दर्शयति—यः चतुर्विधभूतनिकायानां जगद्युजायजज्ञेदजोद्भिज्जगामाणि समुद्रायानाम् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां किं बहुना निखिलजगतामनेककोटिब्रह्माण्डानाम् अन्तर्हृदयेषु वेदिरपि च आत्मस्वरूपेण स्थापनाधीन रूपेण आकाश इव वर्तमानः उपाधिना चतुर्विधभूतनिकायेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेन चाखिलैर्जगद्भिश्च अव्यवधीयमानः अनाच्छिद्यमानश्च इमां लोकयात्रामनुवहति निर्वहति केनानुवहतीत्यत आह—कालरूपेणेति । तदेव प्रपञ्चयति, ज्ञोति । क्षणक्षणादिमिस्वरूपवैरूपचितानां सम्प्रसरणां गणनेन प्रत्यक्षम् अपामाक्षानविसर्गाभ्यां जलप्रहरायागाभ्याम् अनेन गात्रप्राप्यमपादगतसविलुपदार्यो वर्णितः ॥ ६७ ॥

द्वितीयपादगतभगवद्दर्शयन् स्तोति—यमुदेति । हे विजुष्यम् । सूयते विश्वं यतस्तत्सम्बोधने हे सवितः । प्रहरहः प्रतिदिनम् अनुसर्वनं प्रतिसमयं त्रिकालमित्यर्थः आस्नायविधिना वेदविधिना उपतिष्ठतां स्तुवताम् हे अखिलविरितवृजिनबीजावमर्जन । हे सकलपापमूषविनाशक । हे तपन । उह वावेति प्रसिद्धिद्योतको निपातसमूहः "तस्य मासा सर्वमिदं विभाति"

"यदादित्यगतं तैसो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यद्यन्धमासि यच्चाग्नौ तसेजो विद्धि मामकम्" ॥

इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं यत् भगवत्स्तव मण्डलमदस्तपति तस्य मभिधीमाहि सम्पगामिमुख्येन ध्यायेम ॥ ६८ ॥

तृतीयपादार्थं सर्वधीमेरुत्वं दर्शयन् स्तोति, य इति । यो भवान् निजनिर्केतनानाम् "मन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्येवं स्वानियन्त्राणां स्थिरचरनिकराणां स्थावरजङ्गमयूषाणां मनःप्रायित्तानाम् । अन्तरमनः जडान् स्वयमात्मनैवान्तर्धामी सन् प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

तस्य स्वापकारकस्य कारुणिकस्य सर्वाभिवन्धितं चरयाम

यजुः कामः शरण्यकृतोऽस्मीत्याह—य एवेत्यादिना । उपसरात्मित्यनेन यो भवान् अतिकरालवदनेन अन्धकारसञ्ज्ञेन अज्ञानाख्येन अजगत्प्रदेशे गिलिते कवलीकृतम् अतो मृतकमिव विवृतनं निःसञ्ज्ञम् इमं लोकम् अवलोक्य उत्थाप्य "अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" इति स्वधर्माख्ये आत्मावस्थाने परमात्मप्रवर्गाख्ये भेर्यासि प्रवर्तयति यश्च भवान् अवनिपतिरिव असाधूनां भयमुदीरयन् अटति ॥ ७० ॥

यश्च आशापलैः हिम्रक्तकैरिन्द्रादिभिः कमलकोशाब्जाक्षिभिः पञ्चकोशयुक्ताः तत्पुत्रा वा अञ्जलयो येषां तैः उपहृतादिभ्यः उपहृतं समर्पितमर्हणं यस्य स तथा ॥ ७१ ॥

अथ अतो हेतोः भगवत्स्तव चरणानखिलयुगलं त्रिभुवनगुह्यमिन्द्रादिभिरवन्धितम् अयातयामयजुः कामः अन्त्येयविविधज्ञानतपादगतसाराणी यजुषि तत्कामोऽहं उपसराभि शरण्यं व्रजामि ॥ ७२ ॥

भाषा टीका ।

और वे मुनि लोग उन यजुर्वेद के मन्त्रों को उन मन्त्रों के लोमसे तिसर पत्ती होकर चुगते हुए, तबसे वे अतिरम्य तैत्तिरीय शाखा होती हुई ॥ ६५ ॥

सूजजी बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! उस समय से याज्ञवल्क्य भी उन वेदोंकी तलास में रहे जो कि—गुरुके पास नहीं विद्यमान रहे, ऐसे मन्त्रों को ढूँढते हुए सूर्य भगवान् की उपस्थान करते हुए ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच

श्रीसूर्यनारायण की स्तुति करते हुए याज्ञवल्क्य महर्षि बोले, कि—उन श्रीआदित्य भगवान्को नमस्कार है, जो कि—ब्रह्मा से आदि लेकर तूण पर्यन्त चतुर्विध प्राणियों के हृदयमें आत्मस्वरूपसे और बाहर तूण लव निमेष रूप अथर्वों से बड़े हुए सम्प्रसरणके समुद्रायामक काल रूप स माप एकही उपाधि से रहित आकाश की तरह व्याप्त होकर समय २ पर जलों के सुखाने और वर्षासे इस लोक की यात्राको चलाते हो ॥ ६७ ॥

हे देवन में भेष ! हे सवितृदेव ! लोग त्रिकाल प्रतिदिन आस्नाय विधि से आप को उपस्थान देते हैं, आप उन्हीं के छोटे कमरे और उनके फल जो दुःख तिन के बीज रूप अज्ञान के नाश करने वाले हो । हे तपन ! यह जो आपका मण्डल तप रहा है, हम उसी का समीचीन प्रकार से ध्यान करते हैं ॥ ६८ ॥

जो श्रीआदित्य भगवान् अपने निवास स्थान रूप स्थावर जङ्गम प्राणी समुदायों के जडरूपी मन इन्द्रिय और प्राणों को स्वयं आत्मा अन्तर्यामी रूप से प्रेरणा कर के चलाते हैं तिन सूर्यनारायण को नमः हो ॥ ६९ ॥

जो सूर्य भगवान् अति करालवदन अन्धकार नामक अजगत् से प्रसित अत एव मृतक विवृतन सदृश इसलोक की

सूत उवाच ।

एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरा हरिः ॥ ७३ ॥

यजुष्ययातयामानि मुनयेऽदात्मसादितः ॥ ७३ ॥

यजुर्भिरकरोन्वाखा दशपञ्च शतैर्विभुः ।

जगद्गुर्वाज^(१)संन्यस्ताः काण्वमाष्यन्दिनादयः ॥ ७४ ॥

जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः ।

^(२)सुन्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामैकैकां प्राह संहिताम् ॥ ७५ ॥

सुकर्मा चापि तन्निष्पद्यः सामवेदतरोर्महान् ।

सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो ^(३)द्विजः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

अवलोकन कर, परम कारुणिक कृपा कर अपनी दृष्टि से सबों को उठाकर निशिदिन नृपति के तरह स्वयं स्थितिरूप भेष में प्रवृत्त करते हैं । और कुष्ठों को भेष दिखाते हुए, राजा के तरह पर्यटन करते हैं ॥ ७३ ॥

और जहां २ पर्यटन करते हैं उस २ जगह विष्णुपांडु लोग कमल के फली सहस्र अञ्जलि जोड़कर आप को भेट देकर पूजन करते हैं ॥ ७४ ॥

अब हे भगवन् ! त्रिभुवन गुरुओं से वन्दित आप के दोनों चरण कमलों की, अवातवाम नवीन यजुर्वेद के मन्त्रों की कामना वाला मैं शरण लेता हूँ आप मेरा मनोरथ पूर्ण करें ॥ ७५ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषाटीका ।

एवं स्तुतः प्रसादितश्च ॥ ७३ ॥

पञ्चदश शाखाः याः सतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोत् स तैरिति पाठे स एष साक्षवात्क्यस्तैर्यजुर्भिरकरोदिति जगद्गुर्वाजः सविद्याऽभ्यरूपेण वाजेभ्यः केशरेभ्यो वाजेन वेगेन वा संन्यस्तास्वकाः शाखा वाजसनीसंक्रास्ताः शाखा इति वा ॥ ७४ ॥

सामशाखाविभागमाह—जैमिनेरिति । तत्सुतः सुमन्तुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तन्निष्पद्यो जैमिनेः शिष्यः महानतिमेवाधी सहस्रसंहिता रूपं भेदं चक्रे साम्नां तं संहिताभेदम् तत्तत्तदनन्तरम् ॥ ७६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूटीका ।

एवमिति स्तुतः प्रसादितश्च हरिरादिसंशरीरकः भगवान् वाजिरूपधरोऽभ्यरूपधरो मुनये याज्ञवल्क्यायाऽदात्त उपदिदेश ॥ ७३ ॥

यजुर्भिरिति विभुर्वाक्चक्षुः सतैरपरिमितैर्यजुर्भिरपञ्चपञ्चदश शाखा अकरोत् स तैरिति पाठे तु स विभुस्तैर्वाजिरूपेण हरिणा दत्तैर्यजुर्भिरकरोत्ततो वाजिना संन्यस्ताः संन्यग्वाक्चक्षुः निहिताः शाखास्ततस्ताः काण्वमाष्यन्दिनाश्च जगद्गुर्वाजस्ततः ॥ ७४ ॥

जैमिनेः शाखां विभागमाह—जैमिनेरिति । सामगस्य जैमिने मुनेस्तनयः सुमन्तुर्नामासीत्तत्सुतः सुमन्तुसुतः सुतन्वांस्ताभ्यां तत्पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह संहिताम् ततो द्विजः ॥ ७५ ॥

तस्य जैमिनेः शिष्यः महान् साक्षात्सुतः सुकर्मा नाम सामवेद एष तद्वत्तस्मात्साम्नां सहस्रं संहितानां शाखानां भेदं चक्रे हे द्विज ॥ ७६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वाजिरूपधरः अभ्यरूपधरः अवातवामानि अगतसारणि धीधेवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

वाजसतः सूर्यस्तत आगताः शाखा वाजसन्धः ताः शाखाः काण्वदयो माष्यन्दिनादयश्च ॥ ७४ ॥

साम गायताति सामगः तस्य जैमिनेस्तनयः सुमन्तुर्नाम तस्य सुमन्तोः सुतः सुमन्वाजाम ताभ्यां सुमन्तुसुमन्वभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

सुकर्मापि तस्य जैमिनेः शिष्यः महानतिप्रज्ञावान् सामवेदः सायतरोः साम्नां सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे ॥ ७६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्धर्मे ।

वाजसन्धस्ता इत्यत्र प्रथमे व्याख्यानं “वा पदान्तस्य” इत्यनुस्वारस्य नकारः व्याख्यानतरे “सनाचि च” इति द्वित्वम् ॥ ७४-७६ ॥

(१) वाजिसंन्यस्ता इति (२) सुतन्वांस्तत्सुत इति ज वीर० पा० सुमन्वानिति वित्त० पा० (३) द्विजाः । इति वीर० पा०

हिरण्यनाभः* कौशल्यः* पौष्यजिश्च सुकर्मणः ।

शिष्यो जगद्गुरुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥

उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पञ्च शतानि वै ।

पौष्यज्ज्यावन्त्यथोश्वापि^(१) तांश्च प्राच्यान्प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

(^(१) लौगात्तिर्माज्ञातिः कुल्यः^(२) कुशीदः कुक्षिरेव च ।

पौष्यजिशिष्या जगद्गुरुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥

कृतौ हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ।

शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषाः आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चदश शाखाः शतैरपि मित्रैर्यजुर्मिरकरोति स तेरिति इत्या-
पाठे स विभुर्वाङ्मयस्त्वयैर्यजुर्मिरकरोति वाजिभ्यः सूर्योश्च
केशरेभ्यः सम्यक् नयन्तीति वाजिभ्यः शाखास्ताः कायवा-
द्वयो मुनयो जगद्गुरुतवन्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनेरिति । तस्मिन् सुमन्तुसुतः
जैमिनिस्ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सामवेदतरोः सामवेदकृतसम्बन्धी
तच्छिष्यो महानृविस्वर्यः । अत एव साधनामेव संहितामेव चक्रे
हिरण्यनाभः कौशल्यः कौशल्यदेशोद्भवः पौष्यजिश्च सुकर्मणः
शिष्यो अन्य आचरन्त्यश्च तच्छिष्यः सोऽपि जमाह ॥ ७६—७७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स प्रपञ्चितप्रसावो रविः एव स्तुतः प्रसादितश्च वाजि-
रूपधरोऽथ रूपधरः मुनये याज्ञवल्क्याय यजुषि अवाकुप-
विष्टवान् ॥ ७३ ॥

वाजिरूपिणा वाजिभ्यः सम्यक्ताः याज्ञवल्क्ये गूढतया
सम्यग्प्राहिनाः विभुः पुरोहानः याज्ञवल्क्योऽपि प्रकटयता शतैः
बहुभिर्यजुर्मिः कृत्वा पञ्चदश शाखाः अकरोत् । जगद्गुरुः प्रची-
तवन्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनेरित्यादिना । तस्मिन् सुम-
न्तुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्याम् ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सुकर्मा सामवेदतरोः सहस्र
संहिता रूपे भवेत् चक्रं च विज्ञाः । तयोर्देवोः सामनां महान्
विस्वर इति शेषः ॥ ७६ ॥

सोपा टीका ।

सुत उवाच

श्री सुतजी बोधे, कि—इस प्रकार याज्ञवल्क्य ने स्तुति
से जब सूर्यको प्रसन्न किया, तब सूर्य भगवान् वाजि (घोड़े)
का रूप धारण कर याज्ञवल्क्य को प्रसादित करने (ताज) यजुर्वेद के
मन्त्र देते हुए ॥ ७३ ॥

वे याज्ञवल्क्य उक्त यजुर्मन्त्रों से पाँच शाखा करते हुए
उन वाजवनी संहिताओं का कायव और माध्यखितोर्न, ग्रहणा
करी ॥ ७४ ॥

सामगान वाजे जैमिनि के पुत्र सुमन्तु मुनि हुए । सुमन्तु
के पुत्र सुन्वासे हुए, इन दोनों पुत्र पौत्रों को जैमिनि ने
एक २ संहिता पढ़ाई ॥ ७५ ॥

तिस के अनन्तर जैमिनि के प्रधान शिष्य सुकर्मावे साम
वेदरूप वृत्त की सहस्र शाखा, संहिताओं का संस्कार
किया ॥ ७६ ॥

श्रीधरसामिकृतभाष्यटीपिका ।

सुकर्मणः शिष्य एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यजिर्नामै-
कस्तौ जगद्गुरुः सावन्त्यश्चान्यस्तस्यैव शिष्यः सोऽपि जमाह ॥ ७७ ॥
पौष्यज्ज्यावन्त्यथोश्वापि चकार हिरण्यनाभस्यापि पञ्चशता-
नि शिष्या आसन् ते तावतीः शाखा यथायथं जगद्गुरुः तानु-
दीच्यान्मनः कालतः कांश्चित्प्राच्यांश्च प्रचक्षते इत्यर्थः । यथा-
वाक्यं वैष्णवे—

“उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनाभस्तावन्तः संहिता यैर्विज्ञातमैः ॥

* कौशल्यः * पौष्यजिश्च वीर० पा० (१) लौगात्तिर्माज्ञातिः (२) कुक्षिरेव इति वीर० विज्ञ० पाठ (३) लौगात्तिर्माज्ञातिः कल्य इति वीर० मठ ०

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां प्रयाणां सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यान्तरैः
कास्ताबाहुल्यं दशमति-लोकाक्षिरिति ब्राह्मणम् ॥ ७९ ॥

कृतो नाम हिरण्यनामस्य शिष्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषा
अन्या अपि याः प्रसिद्धाः शाखास्ता आचरन्त्यः स्वशिष्येभ्य
ऊचे इति ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम्

इति श्रीमद्भागवतवाक्येने द्वादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीये

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीर्याधवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

हिरण्यनाम इति कौसल्य इति हिरण्यनामविशेषणं
कौसल्यज्ञा नामैकः तौ सुकर्मणः शिष्यौ जगद्गुरुः, तथा
आचरन्त्यश्चान्यस्तस्यैव शिष्यः सच ब्रह्मविज्ञमः सोऽपि जगद्गुरु-
त्यर्थः ॥ ७७ ॥

उदीच्या इति पौष्पिज्ञावन्त्ययोश्चापि अपि शब्दाद्विरण्यनाम-
स्यापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् तांश्चोदीच्यान् सतः कांश्चित्
प्राचर्याश्च प्रचक्षत इत्यर्थः यथोक्तं वैष्णवे—

“उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामश्चावन्त्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः” ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां प्रयाणां सुकर्मणः शिष्यान्तरैः शाखाबाहुल्यं-
दशमति-लोकाक्षिरिति ब्राह्मणम् । लोकाक्ष्यादयश्चत्वारः पौष्पिज्ञ-
शिष्याः सतः सतः संहिता जगद्गुरुरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

कृतो नाम हिरण्यनामस्य शिष्यः स च स्वशिष्येभ्यश्चतुर्विंशति-
संहिता ऊचे शेषा अन्या अपि याः प्रसिद्धाः शाखास्ता
आचरन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्वीर्याधवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिकायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

कौसल्यः कौसल्यपुत्रः हिरण्यनामस्य पौष्पिज्ञश्च सुकर्मणः
शिष्यौ जगद्गुरुः सामशास्त्रमिति शेषः । अन्य आचरन्त्य उदीच्याश्च

सामशास्त्रां जगद्गुरु इति शेषः । पौष्पिज्ञावन्त्ययोश्चापि सामगाः
पञ्चशतानि शिष्या आसन् ॥ ७७—७८ ॥

तेषां समुदितानां मतानां नामानीति पौष्पिज्ञशिष्या लोका-
क्ष्यादयः नाम्ना सतः सतः संहिता जगद्गुरुः ॥ ७९ ॥

हिरण्यनामस्य शिष्यः नाम्ना कृतः चतुर्विंशतिसंहिताः
स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषा अन्याः संहिता आत्मज्ञानवानावन्त्यः
स्वशिष्येभ्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावल्यां न समाप्यते) ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावल्याम्

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावल्याम्

तत्र हिरण्यनामस्य पञ्चशतानि शिष्या उदीच्या आसन्
पौष्पिज्ञावन्त्ययोश्चापि तावन्त एव शिष्यास्तास्तु प्राचर्यान् प्राच्य-
सामगान् ते च ते च तावतीः शाखा जगद्गुरुः ॥ ७८—७९ ॥

पुनरपि पौष्पिज्ञशिष्या लोकाक्ष्यादयः पञ्च पुनरपि हिरण्यना-
मस्य शिष्यः कृतः शेषा अन्या अपि या शाखा प्रसिद्धास्ता
आचरन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति सारायं दर्शिन्यां द्विषण्यो मत्तचेतसाम् ।

षष्ठोऽध्यायो द्वादशस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तमेव महान्तं विस्तरं दशमति-हिरण्यनाम इत्यादिना ।
सुकर्मणः हिरण्यनामः पौष्पिज्ञश्चेति द्वौ शिष्यौ कौसल्य इति
हिरण्यनामविशेषणं तौ जगद्गुरुः सामवेदतयोः शाखा इति
शेषः । अनयो ब्रह्मविज्ञमः आचरन्त्यः सुकर्मणः शिष्यौ जगद्गुरुः ॥ ७७ ॥

पौष्पिज्ञावन्त्ययोश्चापि लोकाक्ष्यादयश्चत्वारः पञ्चशतानि
शिष्या आसन् ते तावतीः शाखाः यथायथं जगद्गुरुः तावदी-
च्यान् सतः कावयोगात् प्राचर्यान् प्रचक्षते यथोक्तं वैष्णवे—

“उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामश्चावन्त्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः” ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरपि सुकर्मणः शिष्याणां प्रयाणां शिष्यान्तरैः शाखा-
बाहुल्यं दशमति-लोकाक्षिरिति ब्राह्मणम् ॥ ७९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शेषाः ग्रन्थाः अपि प्रसिद्धाः भावन्त्यः स्तुतिर्येषु ऊर्ध्वे ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

सुकर्मा के हिरण्यनाभ नामक कौसल्य और पौष्पाञ्जि ये दोनों शिष्य तथा वेद पढ़ने में कुशल भावन्त्य एक शिष्य, ये तीनों शिष्य उन संहिताओं को पढ़ते हुए ॥ ७७ ॥

पौष्पाञ्जि भावन्त्य और और हिरण्यनाभ के सामगान

वाले उदीच्य पांच सौ ५०० शिष्य हुए, उन्होंने ने उन संहिताओं को पढ़ा । फिर उन्हीं उदीच्य शिष्यों को ग्राह्यसी कहने लगे ॥ ७८ ॥

लौगादि माङ्गलि कुन्त्य कुर्वाड कुचि ये पौष्पाञ्जि के पांचो शिष्य सौ सौ संहिता ग्रहण करते हुए ॥ ७९ ॥

हिरण्यनाभ को कृत नामक शिष्य लौगादि संहिताओं को अपने शिष्यों को पढ़ाता हुआ । ये संहिताओं को वंशीकृतमनवाले भावन्त्य ने ग्र्यास ग्रवती पुरी के रहनेवाले शिष्य ने अपने शिष्यों को पढ़ाई ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे द्वादशस्कन्धे षष्ठे अध्याये श्रीकृष्णवचनस्य पञ्चमावतारस्य समाप्तः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे षष्ठे अध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथर्ववित्सुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत् (१) स्वकाम् ।

संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥

शौक्लायनिब्रह्मबलिमोक्षोऽपि पिप्पलायनिः ।

वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानयो शृणु ।

कुमुदः शुनको ब्रह्मन् ! जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥

बभूवुः शिष्योऽयाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ।

अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः ।

एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ! ॥ ४ ॥

त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ।

(२) वैशम्पायनहारीतौ षड्वै पौराणिका इमे ॥ ५ ॥

अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् ।

एकैकामहमैतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥ ६ ॥

कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ।

अधीमहि व्यास (३) शिष्याच्चतस्रो मूलसंहिताः ॥ ७ ॥

पुराणलक्षणं ब्रह्मन् ! ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ।

शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्राऽनुसारतः ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावायेकीपिका ।

सप्तमेऽथर्वविस्तारः पुराणव्यासतः ततः ।

पुराणलक्षणाकीर्ति फलं भागवतश्रुतेः ॥

क्रमप्राप्तमयथर्वविभागमाह—अथर्वविहितः । शिष्यं कवन्धना-
मानं स्वकां सकीयां संहितां सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा
विभज्य तदुक्तं वैष्णवे—

“अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितधृतिः ।

शिष्यमध्यापयामास कवन्धं सोऽपि च द्विधा ॥

कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्” ।

इति ॥ १ ॥

तत्र वेदद्वयं असंहितां चतुर्धा विभज्य चतुरः शिष्या-
नध्यापयामास पथ्यश्च त्रिधा विभज्य त्रीनिषाह—साहेन
शौक्लायनिरिति ॥ २ ॥

याङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभूवुः सैन्धवायनश्च तदुक्तम्—

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा वदामि तां तु वध्रवे ।

द्वितीयां संहितां प्रादासैन्धवायन सञ्जिने” ॥

इति । सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तम्—

“नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ।

चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः” ॥

(१) स्वकामिति श्री० पा० । (२) शिष्यायनहारीतौचिति विज० पा० । (३) पुत्रादिति श्री० विज० पा० ।

भीमरस्त्रामिकृतमावांर्यदीपिका ।

इति । नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत्तन्नामामिरुच्यन्ते ॥ ४-५ ॥

मत्पितुर्मुखादिति प्रथमं व्यासः षट्संहिताः कृत्वा मत्पित्रे रोमहर्षणाय प्रादात् तस्य च मुखादेते प्रयारुणयादय एकेकां संहितामधीयन्त एतेषां षण्णां शिष्योऽहं ताः सर्वाः समधीतवान् ॥ ६ ॥

रामशिष्यो योऽकृतव्रण एव चत्वारो वयस मूलसंहिता इत्यनेन ततः संहिता बाहुल्यं सञ्चितम् ॥ ७ ॥

शुकपरीक्षितसंवादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्भेदकथनाय दर्शयति, पुराणेति ॥ ८ ॥

भीमद्वयनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-१० ॥

भीमजीरासवाचार्यकृतभागवतसूत्रचन्द्रिका ।

अथ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभाग साह-मथर्वविदित्यादिना । शिष्यं कवन्धनामानं स्त्रिकां संहितामध्यापयत्सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य तदुक्तं वैष्णवे—

“मथर्ववेदं च मुनिः सुमन्तुरमित्युच्यते ।

शिष्यमध्यापयामास कवन्धं सोऽपि च द्विधा ॥

कृत्वा तु वेदकथां तथा पथ्याय दत्तवान्” ॥

इति ॥ १ ॥

स्त्रसंहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायन्यादीश्चतुर्गोऽध्यापयामास पथ्यस्तु त्रिधा विभज्य श्रीनित्याह—साहेन, शौक्लायनिरिति । हे ब्रह्मन् ॥ २ ॥

तत्र शुनकेन द्विधा विभक्तां स्त्रसंहितां ततो बभूवः सैन्धवायनावधीतवन्तो इत्याह—बभूविति । बभूवः सैन्धवायनश्चाङ्गिरसगोत्रप्रभवः शौनकशिष्याविसर्यः । सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनवन्तोः शिष्याः ॥ ३ ॥

आयुश्चक्षुर्विवक्षितानाह—नक्षत्रकल्प इति । नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पस्तथैव च इति काश्यपाः कश्यपगोत्रोद्भवाः आङ्गिरसाः तत्रोद्भवाः एते नक्षत्रकल्पादीनां कर्तृत्वात्तन्नामामिरुच्यन्ते ते आयर्वर्णाचार्या मथर्ववेदशास्त्रविभागजननेन तत्प्रवर्तका इत्यर्थः । इत्थं वेदसंहिताविभागमभिधाय पुराणसंहिताप्रपञ्चशुभ्रपामादयश्च तावत्तत्प्रवर्तकान् भोक्तुं प्रचोदयति—शृणु पौराणिकान्मुने इति । हे मुने । ॥ ४ ॥

के पुनस्ते इत्यत्राह—प्रयारुणिरिति । प्रयारुणयादय इमे षट् मत्पितुर्मुखादेकेकां संहितां पुराणसंहितामधीयन्त मत्पितुर्मुखादित्यनेन तावत्प्रयारुणः षट् संहिता रोमहर्षणाय मोवाच तस्मादेते षडप्येषत इति सूच्यते महन्त एतेषां षण्णां शिष्यो भूत्वा सर्वाः षडपि संहिता मध्यमांमधीतवानस्मि ॥ ५ ॥ ६ ॥

किञ्च, काश्यप इति रामस्य भागवस्य शिष्यो योऽकृतव्रणः स एते चत्वारो वयस व्यासपुत्रात् भीशुकादित्यो मूलसंहिता अधिमहि ॥ ७ ॥

अधीमहि मूलसंहिता इत्यनेन पुराणसंहिताबाहुल्यं सूच्यते तदग्रे स्पष्टीकरिष्यन् तावत् शुकपरीक्षितसंवादानिरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्भेदकथनाय दर्शयति, पुराणेत्यादिना । वेदशास्त्रानुसारं निरूपितं पुराणलक्षणं बुद्धिमात्रेण शृणु अवहितमनाः शृणु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽपि सुमन्तोः शिष्योऽपि पथ्याय ॥ १ ॥

कुमुदायः पथ्याशिष्याः ॥ २ ॥

बभूवसैन्धवायनौ पथ्याशिष्यस्य अङ्गिरसोऽङ्गिरोगोत्रे विद्यमानस्य शुनकस्य शिष्यौ अधीयताम् अधीतवन्तौ—

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा द्वावेकान्तु बभूव ।

द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायनसञ्ज्ञिते” ॥

इति । सावर्ण्याद्याश्चसैन्धवायनदीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

आयर्वर्णाचार्याः मथर्ववेदाचार्याः पाठतोऽर्थतश्चाथर्ववेदप्रवर्तका इत्यर्थः । पौराणिकान् पुराणाचार्यान् ॥ ४-५ ॥

मत्पितुर्मुखात्पुराणसंहितामधीयन्त प्रयारुणयादयः कथम् एकैकामधीतवन्तः त्वन्तु कथं सर्वानधीतवानिति ? तत्राह, अहमिति । अहमेतेषां शिष्यः सर्वा पुराणसंहितामपठम् ॥ ६ ॥

इमां सपुत्राच्छुकात् ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात्पुराणलक्षणं वक्तुं प्रतिजानीते, पुराणेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१-३ ।

प्रथमवेदस्य विभागप्रापनायमाह—शृणु पौराणिकानिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एकेकामिति स्त्रिभिस्त्रिभिर्मिहित्वेकत्वं त्रिषडिति वक्ष्यमाणान् तच्च ब्राह्मं पादं वैष्णवमिति मिहित्वेकेत्यादिक्रमात् प्रवर्तितसंहिता तु कचिदेका यथा भीभागवतस्य परमहंससंहितात्वं कचिदेकैकस्यैव विभागशः यथा स्कान्दस्य सनत्कुमारभोक्तसंहितानामादिका भीशुकात् भीभागवतस्य पथ्याङ्गशक्तिः सूर्यादेव यजुर्भागस्य वाजसनेयस्य ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

मूलसंहिता इति द्विविधासविशेषापेक्षया ज्ञेयम् बहूनामन्येषामितिहासानां मूलत्वात् मूलम् इव च परिशेषणं लक्ष्यते “इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः” इत्युक्तेः ते च महाभारताद्याः शृणु पौराणिकानिति तूपलक्ष्यतयेकम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तोऽथर्वणो व्यासं पुराणस्य च तस्य च ।

लक्षणादि दश मोक्ष्य तस्य सङ्ख्या च कथ्यते ॥

शिष्यं विष्णुपुराणोक्तं कवन्धसञ्ज्ञम् ॥ १-२ ॥

अङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभूवः सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३-५ ॥

मत्पितुः रोमहर्षणस्य एतेषां षण्णांमधीतं शिष्यः ॥ ६-७ ॥

(१) सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च ।

वंशो वंश्यानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः ॥ ६ ॥

दशभिर्लक्षैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।

केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन् ! महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यासशिष्यात् लोमहर्षणात् ब्रह्मर्षिभिः श्रीशुकचरितौहप-
क्रमे यदुक्तं प्रायेण तदेवोपसंहारोऽप्युच्यते ॥ ८-६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तमे क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागं पुराणविभागं तल्लक्षणादिकं
चाह—अथर्ववेदविभागादिना । सुमन्तुः स्वकां स्वकीयां संहितां
शिष्यं कबन्धमध्यापयत् सोऽपि कबन्धोऽपि तां द्विधा विमज्ज्य
यथासौ वेददर्शनां चोक्तवान् तथोक्तं विष्णुपुराणे—

“अथर्ववेदं सुमतिः सुमन्तुरस्मिन्नुच्यते ।

शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा ॥

कृत्वा तु वेददर्शनां तथा पश्याम कबन्धवान्” ।

इति ॥ १ ॥

तत्र वेददर्शः संहितां लक्ष्मीं विमज्ज्य शौक्लायण्यादीन्
पश्यन्तु त्रिधा विमज्ज्य कुमुदादीन् अध्यापयामासेत्याह—शौक्ला
यनिरिति साहेन ॥ २ ॥

आङ्गिरसः शुकस्य शिष्यः तदुक्तम्—

“शुकस्तु द्विधा कृत्वा ब्रह्मवेकां तु बभूवे ।

द्वितीयां संहितां प्रदात्सैनधवायनसंज्ञिते” ॥

इति । सावययोद्याः सैनधवायनादिशिष्याः ॥ ३ ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टान् शुकद्वयं कबन्धमिति—नक्षत्रकल्प
इति ॥ ४-५ ॥

मत्पितुः लोमहर्षणस्य अहं तु एषां पश्यन् शिष्यः सर्वोः
पठपि संहिताः अध्ययामधीतवान् ॥ ६ ॥

व्यासशिष्यात् लोमहर्षणादेव एतेन संहितात्वादुक्तं सूचितम् ॥ ७ ॥

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानपोषणमुतयः ।

मन्वन्तरेणानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” ॥

इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे श्रीशुकपरीक्षितसंवादं निरूपितमपि पुरा-
णवचनं तदेवकथनाय पुनरपि निरूपयति—पुराणोत्पा-
दिना ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—अथर्व के वेदा सुमन्तु ऋषि अपने
शिष्य कबन्ध को अपनी संहिता पढ़ाते हुए, और वे कबन्ध
भी अपने शिष्य पश्य और वेददर्श को विभाग करके संहिता
को पढ़ाते हुए ॥ १ ॥

वेददर्श के शौक्लायनि, ब्रह्मवलि, मोक्षोप, और पिप्पलायनि,
ये चार शिष्य हुए, अर्थात् इन चारों शिष्यों को वेददर्श ने
विभाग कर अपनी संहिता पढ़ाई ॥ २ ॥ ब्रह्मन् ! अब पश्य के शिष्यों
को सुनो कुमुद शुक और जाजबि ये तीनों पश्य के शिष्य
अथर्व वेदा हुए ॥ ३ ॥

शुक के शिष्य आंगिरस बभ्रु और सैनधवायन दो हुए
उन्होंने दो संहिताओं का अध्ययन किया । और इसी प्रकार
सावर्णि प्रभृति और बहुत से सैनधवायनादि को के
शिष्य हुए ॥ ४ ॥

नक्षत्रकल्प और शतिकाकल्प के करने वाले इनहीं
नामों से विख्यात कश्यप आंगिरस प्रभृति और भी हुए,
ये सब अथर्वशास्त्र वेद के आचार्य हुए, हे शौनके ! अब
तुम पौराणिकों का श्रवण करो ॥ ५ ॥

अथर्वश्रुति, कश्यप, सावर्णि, अकृतव्रण, वैशंपायन, और
हारीत, ये के पौराणिक हुए ॥ ६ ॥

इन लक्ष्मीने व्यासजी के शिष्य मेरे पिता लोमहर्षण के
मुख से एक २ संहिता का अध्ययन किया, और इन लक्ष्मी
का शिष्य मैं हुआ, मैंने इनहीं से सब ६ संहिताओं का अध्य-
यन किया है ॥ ७ ॥

कश्यप और मैं तथा सावर्णि और परशुरामजी का शिष्य-
अकृतव्रण हम इन चारों ने व्यासजी के शिष्य हमारे पिता
के अथवा शुकदेवजी के समीप से चार मूल संहिताओं का
अध्ययन किया ॥ ८ ॥

हे ब्रह्मन् ! शुकपरीक्षित के संवाद में पुराण का लक्षण
ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी ने निरूपण किया है । अब तुम बुद्धि
का आश्रय लेकर वेद शास्त्र के अनुसार पुराण का लक्ष-
ण सुनो ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अस्य विश्वस्य

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमुतयः ।

मन्वन्तरेणानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” ॥

इत्यत्रोक्ते स्थानपोषणे वृत्तिरक्षान्तराणि अन्तराणि
मन्वन्तराणि वंश्यानुचरितमितीशानुकथाः संस्था निरोधः
मनेनैवाऽव्यक्तिकवयरूपा मुक्तिर्युक्ता । हेतुशब्देन जीवाभय-
वासनाशब्दवाच्यता उक्तयोः गृहीताः ॥ ६ ॥

दशभिर्लक्षैर्युक्तं महापुराणं विदुः केचित्पञ्चविधम्,

अव्याकृतगुणक्षोभान् महत्स्वितृतोऽहम् ।

(१) भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।

* विसर्गोऽयं समाहारो (२) बीजाद्वीजं चराचरम् ॥ १२ ॥

भीमविराजवतम् ।

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इति महत्पुरुषाणामवतं चेति व्यवस्थया यत्र दशापि वक्ष्यानि (पृथक्) पृथक् निरूप्यन्ते तन्महापुराणम् यत्र स्वल्पेण पञ्चस्वेवान्तर्भावस्य विवक्षा तद्वत्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गादिवक्ष्यानि व्याचष्टे-अव्याकृतत्वादिना । अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां क्षोभाद्यो महास्तस्माद्यस्मिन्वृद्धकारस्तस्माद्भूतमात्राणां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च तदर्थानां च स्थूलानां देवतानां च सम्भवः सर्गः कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थः ॥ उच्यते इति यथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे-पुरुषेणोत्पन्नानुगृहीतानामेतेषां महादादीनाम् पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयं समाहारः कार्यभूतश्चराचरमायिरूपो बीजाद्वीजमिव प्रवाहापक्षो विसर्ग उच्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमविराजवतम् ।

अव्याकृतगुणक्षोभात् मूलप्रकृतेर्गुणक्षोभात् अहम् । अहङ्कारस्य ॥ ११ ॥

विसर्गोऽयमिति तत्त्वसमुदायात्मकं बीजात् बीजकारणात् कारणरूपेण सन्तर्ज्यमाने स्थावरजङ्गमात्मकं च यत्कार्यजातं स विसर्ग इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमविराजवतम् ।

किन्तुविराज-सर्गश्चैवेति दशमिः । सर्गादिभिर्लक्षणैर्युक्तं तत्रैव पुराणमिति तद्विदः पुराणलक्षणाविदः विदुः अत्र स्थानपोषणो वृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते अन्तराणि मन्वन्तराणि वंशो वंशानुचरितं च संस्था निरोधः अनेनैवात्यन्तिकप्रत्ययरूपा मुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देनोक्तः पृथगुगृहीताः कश्चिदिति हे प्रह्वर ! महदल्पव्यवस्थया क्वचित्पञ्चविधं लक्षणम्, महापुराणस्योक्तानि वक्ष्यामि अल्पपुराणान्तु-

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इत्युक्तविधिमित्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥

क्रमेण सर्गादीनां स्वरूपं निरूपयति, अव्याकृतत्वादिना । अव्याकृतस्य मूलप्रकृतेर्गुणानां स्वरूपजस्तमसां क्षोभाद्यो महान् गुणप्रत्यपरिणामरूपः तस्मादहङ्कारः तथाभूतः तस्माच्च भूता-

नामाकाशादीनां तत्सूक्ष्माणां शब्दादीनां इन्द्रियाणां चैव र्थानां तत्तूनां सम्भवः स सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं निरूपयति-पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमपुरुषेणानुगृहीतानामाहितसृष्टिसामर्थ्यानाम् एतेषां महदादितत्त्वानां यः समाहारः सङ्घातपरिणामः स विसर्ग इत्यर्थः कौऽसौ समाहारः इत्यतस्तं दृश्यति, चराचरात्मकमिति । चराचरात्मकं जगदेव तत्समाहारः इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः बीजाद्वीजमिति । कारणा बीजात् कार्यबीजमिव कारणादव्याकृतान्महादादिक्रमेण चराचरात्मकं यत्कार्यजातं स विसर्ग इत्यर्थः । विसर्गस्य जीवकर्मवासनाप्रयुक्तत्वात् वासनामयत्वम् ॥ १२ ॥

भीमविराजवतम् ।

वृत्तिश्च रक्षा च अन्तराणि च वृत्तिरक्षान्तराणि ॥ ९ ॥

पुराणस्य महदल्पव्यवस्थया क्वचित्स्थले पञ्चविधं पञ्चलक्षणप्रकाशेपेतम् ॥ १० ॥

तत्र सर्गादिकं क्रमेण लक्षयति-अव्याकृतेति । अव्याकृतगुणक्षोभात्प्रकृतिगुणानामन्योन्यसंयोगलक्षणासञ्जनान्महतः स हस्तस्वरूपं वैकारिकादिभेदेन विवृतोऽहम् । अहङ्कारस्य भूतसूक्ष्मेन्द्रियाणां पञ्चभूतसूक्ष्मेन्द्रियविषयाणां सम्भवो जन्मभूतमात्रेन्द्रियार्थानां जन्मेत्यवस्तावुक्तम् ॥ ११ ॥

पुरुषेण भगवतानुगृहीतानामनुप्रवेशस्य चानुग्रहवतामेतेषां तत्त्वानां सकाशाद्वासनामयो यः समाहारस्तत्कर्मवासनामुत्पत्तिः सृष्टिः स विसर्गो जीवः अजीवश्च चेतनाचेतनलक्षणः चराचरः चराचरात्मको ब्रह्माण्डसर्गः “ब्रह्मणो गुणवैषम्या विसर्गः पौरुषः स्मृतः” इति ॥ १२ ॥

भीमविराजवतम् ।

सर्गोऽस्येत्यादिकं द्वितीस्कन्धे पञ्च व्याख्यातम् ॥ ६-१२ ॥

भीमविराजवतम् ।

केचित् पञ्चविधमिति-

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इति । महत् अल्पं चेति व्यवस्थया यत्र दशापि लक्ष्यानि पृथक् निरूप्यन्ते तन्महापुराणं यत्र स्वल्पेण पञ्चस्वेवान्तर्भावो विविक्षितस्तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

(१) भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानामिति * विसर्गो य इति च वीर० विज० पा० । (२) बीजोऽजीवश्चराचर इति विज० पा० ।

वृत्तिर्भूतानि भूतानां चरणामचराणि च ।

(१) कृतास्त्रेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयाऽपि वा ॥ १३ ॥

रक्षाऽव्युतावतारैर्हा विश्वस्यानुयुगे युगे ।

तिर्यङ्मर्त्यविदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः ॥ १४ ॥

मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ।

ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥

राज्ञां (२) ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्यैकालिकोऽन्वयः ।

(३) वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १६ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदुशिनी ।

तत्र सर्गं व्याचष्टे—अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां शोभात् यो महान् तस्मात् यस्मिन्ब्रह्मरस्तस्मात् भूतमात्रादीनां सम्भवः सर्गः अत्रायेवशब्देन देवताः देवाः कार्यासृष्टिः सर्ग इत्यर्थः । उच्यते इति यथापेक्षमुत्तरप्राप्यनुवृत्तः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे, पुरुषेणोश्वरेणानुगृहीतानामेतेषां यः समाहारः कार्यभूतः समाष्टिव्यष्टिजीवोपाधिरूपः, कीदृशः ? वासनामयः सदसज्जासनाप्रधानः स विसर्गः तत्र चराचरं जङ्गम-स्थावरात्मकं जगदिदं बीजाद्वीजमिव प्रवाहापन्नं भवति ऊतयः कर्मवासनाः इति पूर्ववृत्तित्वात् अतः साध विसर्गं एवा-न्तर्भावितम् ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्य विश्वस्य सर्गः ॥ १ ॥ विसर्गः ॥ २ ॥ वृत्तिस्थितिः ॥ ३ ॥ रक्षापोषणलक्षणा ॥ ४ ॥ अन्तराणि मन्वन्तराणि ॥ ५ ॥ वंशो वंशानुचरितमितीशानुकथा ॥ ६ ॥ संस्था निरोधः ॥ ७ ॥ संस्थाशब्देनात्यन्तिकप्रवृत्तिरुक्त्या मुक्तिरुक्त्या ॥ ८ ॥ हेतुशब्देन जीवाश्रयवासनाशब्दवाच्याः ऊतयो गृहीताः ॥ ९ ॥ अपाश्रयो ब्रह्मणः ॥ १० ॥ ॥ ॥

एतेर्देशमिः सर्गादिभिर्ब्रह्मैश्वर्यैर्युक्तं तद्विदः पुराणलक्षणा-विदः पुराणं विदुः केचित्तु—

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणात् ॥”

इति पञ्चविधं पुराणं विदुः एतदुभयं महत्त्वविषयस्य बोध्यं वंशलक्षणयुक्तं महापुराणं यत्र तु पञ्चलक्षणायां यथा-व्ययमन्तर्भावस्तत्पञ्चलक्षणायुक्तमल्पपुराणमित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गं विवृणोति—अव्याकृतेति । अव्याकृतस्य भगवच्छक्तः सकृदेतुगुणोभात् त्रिवृतं महान् महत् त्रिवृद्वै त्रिवृतोऽहम् भूतसूक्ष्मेन्द्रियरूपायाम् आकाशादिभूतानां सुदमायां तन्मात्रा-ग्रामेकादशेन्द्रियाणां च मर्त्यानां पदार्थानां सम्भवः सर्गः उच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं विवृणोति—पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमे-श्वरेण अनुगृहीतानां तत्प्रसादाल्लुब्धसृष्टिसामर्थ्यानामेतेषाम् जीवानां वासनामयः पूर्वकर्मवासनाप्रधानः अयं समाहारः कार्यभूतः चराचरं जङ्गमाजङ्गमरूपः बीजाद्वीजमिव प्रवाहरूपो विसर्गो द्वयः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

सर्गं विसर्गं वृत्ति रक्षा मन्वन्तर वंश वंशानुचरित संस्था हेतु और आश्रय ॥ ९ ॥

इत एव लक्षणों से युक्तजी. होवे पुराण वेसा लोग उसको पुराण कहते हैं । हे प्रधान ! कोई महर्षि लोग कहते हैं, कि— जो वंश लक्षण युक्त होवे वह महापुराण है और जो पंच लक्षण युक्त है वह अल्प पुराण है, इस व्यवस्था से कहते हैं ॥ १० ॥

प्रकृति के गुणों के जोम होने से महत्त्व उत्पन्न हुआ तिस से त्रिवृत जो महत्कार उत्पन्न हुआ तिस त्रिगुण विविध त्रिविध महत्कार से भूतों की सुदमावस्था तन्मात्रा और पञ्चभूत तथा इन्द्रिय और देवता इन कारणों की सृष्टिका नाम सर्ग है ॥ ११ ॥

ईश्वरसे अनुगृहीत महत्तादि को का वासनामय अर्थात् पूर्व कर्म प्रधान जैसे बीजसे बीज उत्पन्न होता है इस प्रकार प्रवा-ह को प्राप्त होनेवाली कार्यभूतचराचर प्राणियों की सृष्टि का नाम विसर्ग है ॥ १२ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्येदीपिका ।

चरायां भूतानां सामान्यतोऽचराणि चकाराचराणि च [कामात्] वृत्तिः तत्र नृणां स्त्रेन स्वभावेन कामाच्चोदनयाऽपि वा नित्यता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तिर्यङ्मर्त्यविदेवेषु येऽव्युतावतारास्तेषामीहा लीला सा विश्वस्य रक्षोच्यते इत्यर्थः । येऽवतारैरिति समासाभिरुक्तं कथं चित्सम्भवः प्रसीद्विषो देवताः ॥ १४ ॥

षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते; षड्विधत्वमेवाह—मनुविति । मन्वाद्यः षडेते वर्गाः सप्तसिधकारेण यदा प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

(१) कृतेष्टेनेति (२) मनुप्रसूतानामिति विज० पा० (३) वंशानुचरितमिति पा० ।

भीमरक्षामिकृतमाध्यायदीपिका ।

वंशमाह—राक्षामिति । ब्रह्मणः सकाशात्प्रसूतिर्येषां शुद्धानामित्यर्थः । तेषामन्वयो वंशः [तत्र भवा वंशः] तेषां वृत्तमये च तद्वंशधरास्तेषां च वृत्तं वंश [इया] नुचरितमुच्यते ॥ १६ ॥

भीमदशनसुरिकृतशुक्रपदीपम् ।

वृत्तिरिति । चराणां भूतानाम् अचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । कुतेति सा च वृत्तिः केवलं रागप्राप्ता शास्त्राविरुद्धा चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अवतारेहा अवतारचेष्टा यैः अवतारैः ॥ १४ ॥

मन्वन्तरमेव सम्वादिभिः षड्विधं वंशधराः पुत्रपौत्रादयः ॥ १५—१८ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वृत्तिं निरूपयति—वृत्तिरिति । चराणां भूतानामचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । साचेष्टेनेश्वरेण कृता साच नृणां कामाद्वागात्तत्रापि चोदनया विधिना न केवलं रागप्राप्ता शास्त्राविरुद्धाचेत्यर्थः । कृतास्वेनेति पाठे स्नेनेश्वरेणैव कृतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ रक्षामाह—प्रतियुगे तिर्यगादिष्वभ्युत्थस्यावतारस्तच्छेषा विश्वस्य रक्षेत्यर्थः । अवतारतच्छेषितानां विश्वरक्षारूपत्वं वक्ष्यति, हन्यन्ते इति । यैरवतारचेष्टितैस्त्रयोद्विषः वैदिकधर्मविरुद्धानः हन्यन्ते ॥ १४ ॥

अतस्तस्याणि लक्षयति, मन्वन्तरमिति । षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते इति सम्बन्धः । मन्वादयः षडेते यत्र तन्मन्वन्तरम् उच्यतेत्यर्थः । षड्विधत्वमेवाह, मनुविति । हरेरवताराश्चेति सम्बन्धः सुरेश्वरा इन्द्राः ॥ १५ ॥

वंशमाह—राक्षामित्यर्जुन । मतोः प्रसूतानां राक्षी यः प्रैकाद्विकः कालत्रयगोचरोऽन्वयः स वंशः इत्यर्थः । तदनुचरितमेवाह, वंशानुचरितमिति । ये च वंशधराः वंशनिर्वाहकाः तेषां वृत्तं वंशानुचरितम् उच्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पञ्चानां भूतानां पञ्चभूतान्येवाभ्युत्थं वृत्तिर्जीवनमज्ञमित्यर्थः । तेजोवृत्तिः पार्थिवानि वायुणीत्यादि । यत्रा, भूतानां पिशाचानां भूतानि मनुष्यलोकस्थानि शरीररुधिराणि “पिशाचो गुहाकः सिद्धो भूतोऽमी वैद्ययोगिनः” इत्यमरः । चराणां गतिमताम् अचराणि स्थायिरनुदयानि त्रीणां वृत्तिः इत्येव हरिणा कृता कल्पिता “महस्तानि सप्तस्तानां महस्तानि चतुष्पदम् ।

सप्तानि पात । महती जीवा जीवस्य जीवनम्” ॥ इत्युक्तम् । तत्रैव स्थितिर्नृणां वृत्तिः कामाविच्छातः कर्ममूलादीनि

चोदनया विधिना तर्त्तकियानुसारेण विहिता चरुपुरोडाशाविवक्षणा ॥ १३ ॥

युगेयुगे विश्वस्य अनुयोग्या अभ्युत्थावतारेहा हरेरवतारेण चेष्टापरिचयश्च रत्ना “यदा यदा हि धर्मस्य” इति गीतायां कुप्रेति तत्राह—तिर्यगिति । यैरवतारैस्त्रयोद्विषः वैदिकधर्मोऽसुरा हन्यन्ते तेषां चरितवर्णनं रत्नमिति । “स्थितिर्वैकुण्ठाविज्ञयः” इति पोषणं तदनुब्रूह इति च ॥ १४ ॥

एतन्मन्वन्तरं षड्विधमुच्यते षड्विधं कथाकथनं मन्वन्तरमित्यर्थः । तत्रांशकानामिति शेषः । मन्वन्तरेषु तद्धर्मा इति मन्वादिधर्मकथनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनुप्रसूतानां राक्षामन्वयो वंश इत्युच्यते कीदृशस्त्रैकाद्विको भूतमविष्यद्वर्तमानविषयः एतत्कथनमत्रेति वंशस्यानुचरितं नाम तेषां राक्षी वृत्तिकथनं ये वंशधरा उत्सववंशं भूतवन्तस्तेषां च वृत्तम् ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ।

ब्रह्मप्रसूतानां ब्रह्मत आरब्धानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विधनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

पूर्वोक्तं स्थानं पावनमेवात्र वृत्तिशब्देनोच्यते तां व्याचष्टे—वृत्तिरिति । चराणां भूतानां सामान्यतोऽचराणि चकाराचराणि च कामाद्वृत्तिः तत्र नृणां स्नेन समावेन कामात् चोदनयापि वा या नियता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः । तेषां चराचराणाम्वाधायः सर्वेषां पृथगीति वृत्तिप्रसङ्ग एव भूगोच्यकं पञ्चमस्कन्धे निरूपितम् ॥ १३ ॥

“पोषणं तदनुब्रूहः” इति पूर्ववक्षितं पोषणमेवात्र रक्षाशब्देनोच्यते तां व्याचष्टे—रक्षति । तिर्यगादिषु वा अभ्युत्थस्यावतारेहा अवतारकरणं सैव रक्षा कुत इत्यत आह, यैरवतारैस्त्रयोद्विषो हन्यन्ते इत्यतो वृष्टनिग्रहात् स्वमकरक्षयमेव रक्षेत्यर्थे भाषातः । उपलक्ष्यमेतदन्यदापि महामयात् स्वमकरक्षयं रक्षोच्यते अत एव षष्ठे मजामिवादिभक्तानां रक्षोक्ता ॥ १४ ॥

मन्वन्तराणि सप्तमे इति पूर्ववक्षितं मन्वन्तरं व्याचष्टे—मन्वन्तरमिति । विदधति स्मरकृत्यं कुर्वन्तीति विधा मन्वादयस्ते षडयत्र तत् षड्विधं षडङ्गमित्यर्थः । मन्वादयः षडेते स्मरवाधिका रेण यत्र प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

वंशं व्याचष्टे—राक्षामिति । ब्रह्मणः सकाशात् प्रसूतिर्येषां तेषामन्वयो वंशः वंशानुचरितं व्याचष्टे—तेषां मध्ये ये वंशधराः मसिद्धाः प्रियव्रतधृष्यवाद्यस्तेषां वृत्तं चरित्रं वंशानुचरितमुच्यते एतद्वयं पूर्वमीशानुक्रयावातेवान्तर्भावितम् ॥ १६ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।

संस्पृष्टेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः ॥ १७ ॥

हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।

यं (१) चानुशयिनं प्रादुरव्याकृतमुतापरे ॥ १८ ॥

(२) व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

(३) मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिस्वपाश्रयः ॥ १९ ॥

पदार्थेषु यथा द्रव्यं (४) तन्मात्रं रूपनामसु ।

बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकुनसिद्धान्तप्रदीपः ।

वृत्तिं विवृणोति-वृत्तिरिति । चराणामचराणि चकाराचरा-
वयपि स्वेन स्वकीयेन कर्मफलदात्रा कृता वृत्तिर्ब्रह्मा तत्र
नृणां कामात् रागतः चोदनयापि वा प्रवृत्तिरिति शेषः ॥ १३ ॥

स्थां विवृणोति-रञ्जति । अच्युतावतारश्चक्रस्येवाशब्देन
समाप्तः छन्दोमङ्गमयात्कृतः पादयोजनायान्तु समाप्तो विव-
र्त्तितः तथाच मनु युगेयुगे प्रतियुगं तिर्यङ्मत्स्यादिषु चतुर्गणैः
यैरच्युतावतारैः प्रवीक्षितः हस्यन्ते तेषामच्युतावतारणां ईशा
स्त्राया अस्मि विश्वस्य रञ्जति पदयोजना ॥ १४ ॥

अन्तराणि एकमन्वन्तरकथनेन विवृणोति-मन्वन्तर-
मिति ॥ १५ ॥

वंशं वंशानुचरितं च विवृणोति-राज्ञामिति । ब्रह्मणा
सकाशात् प्रसूतियेषां तेषां राज्ञां त्रैकाक्षिकोऽन्वयः वंशः तत्र
मवा वंशधराः वंश्याः तेषां वृत्तं वंशानुचरितम् एतदुभय-
मीयानुकथ्येत्युक्ते ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

चर भूत प्राणिमौ की जीविका सामान्य गति से अचर है और
चर जा है वह जीविका कामना से है परन्तु मनुष्योंकी स्वभाव से
कामना से अथवा विधि से जो नियत जीविका है, उसीको वृत्ति
कहते हैं ॥ १३ ॥

युग २ में त्रिपैङ्गु मनुष्य ऋषि और देवताओं में विश्वके
पालन करने के लिये श्रीहरि जो अवतार लेने की चेष्टा है, उसीको
रञ्ज कहते हैं । जिन अवतारों को भारण कर वेक अथी के छेपियों
को भगवान् मारते हैं ॥ १४ ॥

मनु, देवता, मनुपुत्र, इन्द्र, ऋषि, और श्रीहरि के अंशावतार
वह है प्रकार का मन्वन्तर कहा जाता है ॥ १५ ॥

ब्रह्माजीसे उत्पन्न होने वाले राजाओं की सर्व कावकी
वंश परंपरा का नाम वंश है । और उन राजाओं के तथा उन
के वंश भारण करने वाले पीढ़े के राजाओं के जो चरित्र हैं
उसको वंशानु चरित कहते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्य विश्वस्य स्वभावतो मायातो निष्पन्नस्य यद्वा, मायातो
यश्चतुर्विधो लय इति ॥ १७ ॥

अस्य जगतः सर्गादेहेतुर्निमित्तं जीवः सोऽत्र हेतुकथ्यत इत्यर्थः ।
तस्य निमित्ततामाह-प्रविद्यया कर्मकारकः कर्मकर्ता जीवा-
दुष्टप्रयुक्तत्वाद्विश्वसर्गादेः सत्तु-तत्र हेतुरित्यर्थः । नचनुशयी
निमित्तमिति केचित् मन्माकृतमित्यपरे तत्राऽह, यमिति । चैतन्य-
प्राधान्येनानुशयिनमुपाधिप्राधान्यविषयत्वाऽव्याकृतम् ॥ १८ ॥

अपाभयमाह-व्यतिरेकेति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु जीवतया
वर्तन्ते इति जीववृत्तयो विश्वतैजसप्राज्ञास्तेषु मायामयेषु साक्षि-
तयाऽन्वयः समाध्यादौ च व्यतिरेको यस्य तद् ब्रह्म संसार-
प्रतीतिवाचयोरभिधानावधिभूतमपाभय उच्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति-पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि-
यथा युतमन्वितमयुतं च बाहिरप्यवस्थानात् रूपनामसु च
सन्मात्रं सरासात्रं यथा एवं बीजं गर्भाधानमादियोंसां पञ्च-
ताऽन्तो यासां तासु देहावस्थासु तत्रैव्यभिचान्तरत्वेन साक्षि-
त्वेन च युतमयुतं च यत्तदपाभय इति ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

व्यतिरेकेति । मायामयेषु प्रकृतिसम्बन्धः कार्येषु जाग्रदाद्य-
वस्थाविशेषेषु यस्य ब्रह्मणो जीववृत्त्या अन्वयव्यतिरेको भवस्या-
तिर्वाहकतया प्रवस्थानादन्वयः प्रवस्थामिरूप्यत्वात् व्यति-
रेकः सर्वाधारत्वात् व्यापाध्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ब्रह्मणस्तत्तत्तद्विचित्रविशिष्टरूपेण सर्वावस्थान्वयः । स्वेन
रूपेण तामिद्व्यतिरेकक्षेत्युक्तं भवति । पदार्थेष्विति बीजादि-
पञ्चतान्तासु जन्माविधिशरणास्तावस्थानामरूपान्वितेषु घटपटादि
पदार्थेषु द्रव्यमात्रं जन्माद्यवस्थामिः युतायुतं द्रव्यं घटपटादि
विशिष्टरूपेण जन्मादियुतं तद्विप्रदायादशायां विशेष्यमात्ररूपेण
जन्मादिरहितत्वं तद्वित्यर्थः । नहि कटकविनाशे कनकोत्पत्ति-
विनाशः ॥ २० ॥

(१) अनुशयिन मिति । (२) व्यतिरेकान्वयाविति । (३) तन्मात्रमिति च वीर० विज० पा० । (४) मायामयास्वति विज० पा० ।

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संस्थामाह, नैमित्तिक इति । स्वभावतः कालकर्मस्वभावावस्थ
विश्वस्य सर्गादेः चतुर्धा चतुर्विधः नैमित्तिकादिरूपो लयः संस्थेति
कविभिः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

हेतुं निरूपयति, हेतुरिति । अविद्याकर्मकारकः भवान्मुखकं
पुण्यापुण्यात्मकं कर्म करोतीति तथा स जीवः एकस्व जात्य-
मिप्रायकम् अस्य विश्वस्य सर्गादेहेतुर्जीवस्य कर्मफलानुभावाय-
त्वात्सर्गादेस्तन्निमित्तत्वं तस्यातः स हेतुरित्यर्थः ॥ हेतुत्वव्यपनाय
जीवं विशिनाष्टि, यमिति । अनुशयो भुक्तफलकमावशेषः सोऽस्या
स्तीति अनुशयो तथाभूतं जीवं प्राहुः भुक्तावशेषकर्मवासनाप्रयुक्तं
प्राहुः उतापि चापरेणमव्याकृतं देवादिनामरूपरहितं प्राहुः सृष्टः
पूर्वं देवादि[वासना]नामरूपरहितं प्राहुः सृष्टः पूर्व देवादिनामरूप-
रहिता वासनायुक्ताः जीवा अस्या सर्गादेर्निमित्तमिति सहेतु-
रित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथापाश्रयमाह-आश्रयम् । व्यतिरेकाव्याप्ति मायामयेषु
प्रकृतिकार्येषु शरीरेषु जाग्रदादिषु जीवस्य वृत्तिषु यस्यान्वय-
व्यतिरेकौ तद्वद्भाषाश्रयः सर्वाभावात्तत्वाश्रय इत्युच्यते इत्यर्थः
ब्रह्मणो जीववृत्तिनिर्वाहकतयाऽवस्थानात्तात्त्विकान्वयः ॥ अथस्यामि-
रसपुष्टत्वाव्यतिरेकश्च भवति, ब्रह्मणस्तत्त्वविशिष्टविशिष्टाकारपेण
सर्वावस्थान्वयः स्वेन रूपेण तामिव्यतिरेकश्चेत्युक्तं भवति ॥ १९ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह-परार्थेति । बीजादिपञ्चतान्तास्त्ववस्थासु
जन्मादिविनाशान्तासु अवस्थासु रूपनामसु नामरूपवस्तुपदार्थेषु
घटपटादिषु यद्वद्भाषं तन्मात्रं तद्वद्भाषमात्रं जन्माद्यवस्थामिच्छता-
युतं तत्त्वादिविशिष्टाकारपेण जन्मादियुतं तत्प्रहाणदृष्ट्या विशेष-
भ्यमाश्रयपेण जन्मादिरहितं च तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्य जगतः स्वभावतश्चतुर्धा लयः संस्थेति कविभिः
प्रोक्ता ॥ १७ ॥

यं च प्रलये परमात्मानमनुविश्य शायिनं स्वपन्तमाहुः अपरे
अव्याकृतम् अव्याकृताकाशवर्णविकारं प्राहुः सोऽविद्या कर्म-
कारकः कर्मकर्ता अस्य जगतः सर्गादिनिमित्तभूतो जीवो हेतु-
रित्युच्यते जीवसमुदायः सुखदुःखप्राप्तये तं हेतुं कृत्वा जगतः
सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते इति "निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह-
यक्तिभिः" इति ॥ १८ ॥

अपाश्रयं व्यचक्षति-व्यतिरेकाव्याप्ति । अपगत आश्रयो
यस्य स तथा अद्वितीय इत्यर्थः । अद्वितीयत्वं कथमुच्यते अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां शायते इति यस्य हरेर्जीववृत्तिषु जीवानां
जीवनोपायभूतासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु व्यतिरेकान्वयी स्तः
जाग्रदाद्यभावेपि विद्यते इति व्यतिरेकः तद्भावेऽप्यस्तीत्यन्वयः
मायामयासु भीमद्वीरराघवाचार्य- तद्वद्भाषमाश्रय इत्यु-
च्यते ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरेण आश्रयं व्यचक्षति-पदार्थेति । रूपनामयुक्तेषु
पदार्थेषु यद्वद्भाषमादानादिकारणभूतं प्रकृत्याप्यन्तर्मात्रं पदार्थ-
स्वरूपं तस्मिन् दृष्टे बीजादिपञ्चतान्तासु जन्मादिमरणाव-

सानास्त्ववस्थासु युतायुतम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यद्वर्तते तद्वद्भाषा-
पाश्रयम् यद्वा, रूपनामप्रपञ्चपदार्थेषु युतायुतमन्वयव्यतिरेकव्य-
यायुमानेन यत्तन्मात्रं विज्ञानानन्दमात्रं दृष्टं द्रुतं ज्ञेयं यत्
बीजाद्याद्यवस्थासु वस्तुनः पञ्चत्वावसानलक्षणावस्थासु युतायुतं
वर्तते तद्वद्भाषेति ॥ २० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

स्वभावतो मायास्यस्वामाविकशक्तितः ॥ १७-२२ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

पूर्वोक्तनिरोधशब्दाच्चां संस्थां व्याचष्टे-नैमित्तिक इति ।
अस्य विश्वस्य स्वभावतः अस्य भावेषु कारणेषु पृथिव्यादि-
तत्त्वेषु क्रमेण लयः संस्थोच्यते ॥ १७ ॥

हेतुं व्याचष्टे-अस्य जगतः सर्गादेहेतुर्निमित्तं जीवः सस्य अविद्या-
कर्मकारकः अविद्याया कर्मकर्ता जीवार्थमेव भगवता विश्वस्य
सर्गादेः कृत्वा जीवो निमित्तमिति भावः । अत एव ब्रह्म अनुशयिने
मायिकोपाधिमुशयानं सायिकशरीरवन्तमेवैके प्राहुः अपरे
भक्तास्तु आविद्यककर्मकर्तारं जीवं साधुसङ्गवशाद्भक्तिमार्ग-
स्यत्वे सति अव्याकृतसं प्राकृतं चिन्मयपारिदेशशरीरवन्तमपि
प्राहुः प्रपञ्चं उतशब्दः यदुक्तं नारदेन-

"प्रयुज्यमाने मयि तौ शुद्धां भगवतीं तनुम् ।

आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः" ॥ इति ॥

अत एवोक्तं वेदस्तत्वारम्भे-

बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान् जलानामसृजत्प्रभुः ।

मात्राण्ये च मवायञ्च आत्मने कल्पनाय च ॥ इति ॥

आत्मने कल्पनाय बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् स माययितुमिति
तत्रार्थः एतन्मत एव नवमं खण्डेण पूर्वोक्तं "मुक्तिर्हि त्वाऽवस्था
रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः" इति विशेषेण चिद्व्यनशरीरत्वेनाव-
स्थितिरिति तत्र व्याख्या ॥ १८ ॥

अपाश्रयं व्याचष्टे-व्यतिरेकेति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिव्यवस्थासु
तथा मायामयेषु सर्वेष्वेव पदार्थेषु यस्य हेतुतया अन्वयः
तेष्वथ व्यतिरेकश्च तद्वद्भाषमाश्रय उच्यते ॥ १९ ॥

एतदेव सदृष्टान्ते प्रपञ्चयति-पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं सृष्टादि-
वयायुतम् अन्वितम् अयुतं च बहिरवस्थानात् रूपनामसु वाच्य-
वाचकवस्तुषु यथा तन्मात्रं [गर्भादिकञ्च] तन्मात्रकारणं तामसा-
हङ्कारश्च तथैव बीजादिपञ्चतान्तासु बीजाद्वर्णानामादिर्यासां
पञ्चता अन्तो वासां तासु देहावस्थासु अभिष्टितत्वेन सात्वि-
त्वेन च युतमयुतं च यत्सदपाश्रयः ॥ २० ॥

भीमल्लुफदेवकृतसिद्धार्थप्रदीपः ।

संस्थां विदुष्येति-नैमित्तिक इति । स्वभावतः स्वकीयो
यो भावः "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिषु सदादिशब्द-
निर्दिष्टः परमकारणभूतः परमात्मा तस्मादेतुभूतात् अस्य कार्य-
जातस्य चतुर्धा लयः कविभिः संस्था प्रोक्ता ॥ १७ ॥

विरमेत यदा चित्तं हित्वा^(१)वृत्तित्रयं स्वयम् ।

योगेन वा तदाऽऽत्मानं^(२)वेदेहाया निवर्तते ॥ २१ ॥

एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ।

मुनयो ऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च ॥ २२ ॥

ब्राह्मं पादं वैष्णवं च शैवं लैङ्गं सगारुडम् ।

नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसञ्ज्ञितम् ॥ २३ ॥

भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ।

वाराहं^(३)मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

हेतुविबुध्यति—हेतुशक्तिः । अस्य विश्वस्य सर्गादेः जीवो ।
हेतुनिमित्तम्—

“बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।

मात्रायां च संचायिञ्च आत्मने कल्पनाय च”

इत्यादौ जीवानामेवोपकारार्थं भगवान् विश्वं करोतीति प्र-
सिद्धम् जीव इत्यत्र एकवचनं जातौ “निर्यो निर्यानां चेत-
नश्चेतनानागेको बहुनां यो विद्वाति कामान्” इत्यादि बहुवचन-
वात् जीवस्य सर्गादिनिमित्तत्वं हेतुर्गम्यो विशेषणो दर्शयति,
अविद्याकर्मकारक इति । विशेषणो तादृशो मुमुक्षुः सूचित-
स्तम् अविद्याकर्मकारक इति अविद्यायां भवनेन पुनः पुनः
जन्ममरणाप्रदानि कर्मोपि करोतीति तथा भवान्मूलकर्मकर्तृत्वेन
हेतुमाह—यमनुशयितं प्रादुरिति ॥ अनुशयशब्देन जीवविमोह-
हेतुभूता नानावासनाप्रदा भताद्यविशोध्यते तद्वन्तं यं बद्धजीवम्
“अविद्यायां प्रवृत्ते वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः” इत्या-
दिना प्राहुः अविद्याकर्मकारकविशेषणो तादृशो मुमुक्षुः
सूचितस्तम् अपरे भव्याकृतं प्राकृतप्रपञ्चरहितं “निरञ्जनः परमं
साक्ष्यमुपैति” इत्यादिना प्राहुः बुभुक्षुर्मुमुक्षुश्च विश्वसर्गादौ हेतु-
रित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथाध्ययमाह—व्यतिरेकान्वयाविति आश्रयम् । यस्य जाग्रदा
विषु जीववृत्तिषु जीवविषयास्ववस्थासु जीवाख्यशक्त्या माया-
मयेषु महदादिस्तत्त्वपर्यन्तेषु च मायाख्यशक्त्यान्वयाः स्वरूपेण
व्यतिरेकोऽनन्वयश्च तद्वद्ब्रह्म बुद्धस्वरूपगुणशक्त्यायाध्रवो भग-
वान् श्रीपुरुषोत्तमः अपाधयः स्वयं सर्वाधयः आधयान्तर-
रून्याः साधय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उक्तार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—पदार्थेष्विति । यथा पदार्थेषु
वृक्षादिषु बीजादिभिरस्मान्तासु तत्तदवस्थासु च तन्मात्रं तत्त-
त्पदार्थमात्रं द्रव्यं महदादियुतं समन्वितम् अयुतं च वृक्षे उत्पले
विनष्टे च सृष्टोऽनुत्पत्तत्वादिनिवृत्तात् आधारत्वादिना बहि-
रव्यवस्थानाञ्च तथा रूपनामसु वाच्यवाचकेषु कार्यरूपेषु चिद-
चिच्छक्तिभ्यां युतमान्वितं स्वरूपेणायुतं तत्तद्विच्छेदवशां यत्तद्वत्ता

प्रपाधयः जगद्भिन्नाभिन्ना श्रीपुरुषोत्तमाख्ये ब्रह्मानन्याध्रवमि-
मित्यर्थः २० ॥

भाषा टीका ॥

पूर्वोक्त नैमित्तिक, प्राकृतिक, नित्य, और सात्त्वान्तिक इस
चार प्रकार के प्रत्यय को ही कवि लोग संस्था कहते हैं । यह
स्वभाव से चतुर्विध कही गई है ॥ १७ ॥

भवान् से पुराण पाप रूप कर्म करनेवाले जीव को ही इस
सृष्ट्यादि का हेतु कहते हैं । जिस अनुशयी को अर्थात्
प्रत्ययकाय में परमात्मा जलवायी के पीछे गुप्त करने-
वाले को कोई लोग प्रव्याकृत भी कहते हैं अर्थात् देव
मनुष्यादि नाम रूप विभाग रहित कहते हैं ॥ १८ ॥

मायामय अर्थात् प्रकृति के कार्यरूप शरीरों में जो
जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, ये जीव की वृत्ति हैं । उन वृत्तियों में
जिस्का अन्वय व्यतिरेक है, वही ब्रह्म स्वका आधार होने से
आधय कहा जाता है । ब्रह्म को जीव की जाग्रदादि अव-
स्थाओं का निर्वाहक होने से उन अवस्थाओं में ब्रह्म का
अन्वय है । और उन अवस्थाओं का ब्रह्म को स्पर्श न होने
से व्यतिरेक है ॥ १९ ॥

इसमें यही दृष्टान्त है, कि—जैसे नामरूप वाले घटादि
पदार्थों में बीज से लेकर अर्थात् उत्पत्ति से जाग्रत पर्यन्त
अवस्थाओं में वह मृत् सुवर्णादि द्रव्य, नाम रूप के वैल-
क्षण्य होने से उन अवस्थाओं से युक्त भी है, और अपने
स्वरूप से अयुक्त भी है । इसी प्रकार ब्रह्म भी चेतनाचेतन
विशिष्ट होने से अन्वित भी है, और स्वरूप से व्यतिरेक
भी है ॥ २० ॥

श्रीपरशुरामिकृतभाषार्थटीका ॥

एवं दशभि लक्ष्यानि व्याख्यात—

“दशमस्य विशुध्यं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महा-

(१) वृत्तित्रयाध्रवमिति धीरो विजो पा० (२) वेदात्मा तन्निवर्तते, वेदेहायनिवर्तते इति धीरो वेदनात्मानिवर्तते
इति विजो पा० (३) मात्स्यकौर्मश्चेति धीरो पा० ।

[१] ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं [२] मुनेः ।

शिष्यशिष्यप्रतिष्याणां ब्रह्मतेजो [३] विवर्धनम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

स्मानः" इति यदुक्तं तदाह—विरमेतेति ॥ यदा सर्गादीनां माया-
मयत्वानुसन्धानेन वामदेवादेरिव स्वयमेव चित्तं विरमेत इहै-
वानुष्ठितेन योगेन वा देवद्वयादिवत् तदा विज्ञेयाभावाद्वात्मानं
वेदं तदाचाविद्यानिवृत्तेरीहायाः संसाररूपाया निवर्तते
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुराणविभागप्रस्तावेन तल्लक्षणादिप्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुत
माह, एवं विधेर्लक्षणां लक्षणायां ॥ २२—२३ ॥

त्रिषडष्टादश ॥ २४ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मज्ञिति । मुनेर्व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्म-
तेजो ब्रह्मवर्चसं तद्विवर्धनम् श्रोतृणामिति शेषः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

वृत्तिप्रपञ्चं स्वयम् अयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन वा
वेदेहाय विदेहभावाय मोक्षाय ॥ २१ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्दीर्घाख्यवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं "दशमस्य विशुद्धये नवानामिह लक्षणम्" इति तदाह—
विरमेतेति । वृत्तिप्रयासप्रयमिति भावप्रधानो निर्देशः यदाचित्तं ज्ञाप्र-
दादिवृत्तिप्रयासप्रयमत्वे हि तदा स्वयमयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन
वा विरमेत विषयेऽयं इति शेषः ॥ तदात्मानमाश्रयाख्यं वेदं आत्मा
चित्तं तत् ततः निवर्तते वेदेहाया निवर्तते इति पाठान्तरं तदात्मानं
वेदं ततः ईहायाः संसाररूपाया निवर्तते इत्यर्थः वेदेहाया निवर्तते
इति पाठान्तरं तदा यस्य चित्तं विरमेत स आत्मानं वेदेति शेषः ।
ततः वेदेहाय विदेहभावाय प्राकृतदेहाभावायेति यावत् निवर्तते
संसारकथा निवर्तते मुख्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तदेवं पुराणसंहिताविभागप्रसङ्गेन तल्लक्षणाभ्यासप्र-
स्तुतमाह—एवमिति । एवंविधैः दृशमिः पञ्चमिर्वा लक्ष्यैः
लक्ष्याणि महान्ति क्षुल्लकानि अल्पानि च अष्टादशपुराणानि पुरा-
विदः पूर्वकाख्यमिहा मुनयो विदुः ॥ २२ ॥

कानि पुनस्तान्यष्टादशेत्यत्राह—प्राहमिति द्वाभ्याम् ॥ मात्स्यकौर्म्य-
मिति समाहारश्चन्द्रः मात्स्यं कौर्म्यं वेत्यर्थः । इतीत्यं त्रिषट्
अष्टादश ॥ २३—२४ ॥

पुराणवेदसंहिताविभागोपपादनं निगमयति—ब्रह्मज्ञिति । हे
ब्रह्मन् ! मुनेर्वाद्यायस्य शिष्याणां प्रशिष्याणां शाखाप्रणयनं
वेदपुराणसंहिताप्रवर्तनं तच्च श्रोतृणां ब्रह्मतेजसः ब्रह्मवर्चसः
विदीपनमुदीपनमिति फलकीर्तनमिति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्दीर्घाख्यवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतादृशब्रह्मपाप्मः कदा स्यादिति तत्राह—विरमेतेति । वृत्ति-
प्रयासप्रयमं ज्ञाप्रत्यक्षपुण्यलक्षणवृत्तिप्रयविरुद्धं चित्तं हित्वा
वृत्तिप्रयासविरमेत उपरते भवति तदा योगेन ध्यानलक्षणयो-
पासनया निरन्तरं श्रीनारायणकथाश्रवणलक्षणोपासनया
चात्मानं परमात्मानं वेदं जानाति लभते प्राप्नोति च ततः
किमत्राह—नेति । आत्मा जीवः पुनर्निवर्तते नैव "तच्च पुनरावर्तते
नचपुनरावर्तते" इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

उपसंहरन्नेव पुराणानां क्षिप्रप्रवृत्तये संख्यमाह—एवमिति ।
क्षुल्लकानि लोकसङ्ख्यापरिमितानि नखयन्तः कानिचिदयन्तः
शब्दतः फलतोऽपि महान्ति ॥ २२ ॥

तानि क्रमेण निर्दिशति—प्राहमित्यादिना ॥ २३ ॥

त्रिषट् अष्टादश ॥ २४ ॥

अत्र शिष्यप्रशिष्यैः शाखाप्रणयनं वेदपुराणकतुर्ब्रह्मणोऽन-
मिमते कृतमिति भावङ्गीत्याह—ब्रह्मणोति । शिष्यादीनामेतच्छाखा-
प्रणयनं ब्रह्मणोऽनं समाख्यातं कथितं कीदृशं ब्रह्मतेजो विदीपनं

[१] ब्रह्मणोऽनमिति [२] मुने ! इति च विज० पा० [३] विदीपनमिति वीर० विज० पा० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मतेजसः प्रकाशकं निरर्थकं प्रशयनं किमर्थं कृतमित्यतो
वाह—ब्रह्मेति ब्रह्मणः परमात्मनस्तेजसः प्रभावस्य विदीपनं
प्रकाशनकरम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

((विजयध्वजरीत्या वृष्टः ॥ ६ ॥))

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भः ।

तथाच वाराहे—

ब्राह्मं पाञ्च वैष्णवं च शैवं भागवते तथा ।
तथान्यं नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥
आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्ते लिङ्गमेकादशं तथा ॥
वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनं च कौर्म पञ्चदशं तथा ॥
मत्स्यं च गरुडं चैव ब्रह्माण्डाष्टादशं तथा ॥

शैवपुराणे—

ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहितायां विभूषितम् ।
श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुराणकथायुतम् ॥
पाञ्च द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् ।
चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवीयमिति स्मृतम् ॥
ततो भागवतं प्रोक्तं भागवतविभूषितम् ।
चतुर्भिः पञ्चभिः प्रोक्तं भविष्यं तदन्तरम् ॥
मार्कण्डेयमथा शैवं नारदीयमतः परम् ।
दशमं ब्रह्मवैवर्ते लिङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
भागवतेन लिङ्गं च ततो वाराहमुत्तमम् ।
संयुक्तमष्टमिः खण्डैः स्कान्दं चैवात्र विस्तरम् ॥
ततस्तु वामनं कौर्म वामनविराजितम् ।
मत्स्यं च गरुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परम् ॥
भागवतेन कथितं ब्रह्माण्डमपि संक्षिप्तम् ।
इवं ब्रह्मपुराणस्य क्षिप्तं सौरमनुत्तमम् ॥
संहिताव्यसंयुक्तं पुराणं शिवकथाश्रयम् ।
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यमाषिता ॥

कूर्मपुराणे—

मन्यान्पुपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि ।

मात्स्ये—

अष्टादशश्रुस्तु पृथक् पुराणं यत्प्रदश्यते ।
विज्ञानीध्वं विज्ञेयैस्तदेतैश्चो विनिर्गतः ॥
पञ्चाङ्गवत्पुराणं स्यादाख्यानमितरं स्मृतम् ।
पाञ्च पुराणो या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना ॥
तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिदोच्यते ।
सर्वं सारवं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथान्वयम् ॥

प्रोच्यते तत्पुनर्लोकं सास्वमेव मुनिव्रतैः ।

एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥

शास्त्राप्रशयनमिति पुराणोतिहासानां शास्त्रास्थानीयत्वादिः
समिप्रायः शिष्याः साक्षात्पदेशाः शिष्यप्रशिक्षाः शिष्याणां
शिष्यपरम्पराः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं दशलक्ष्यानि व्याख्यायेदानीं “ दशमस्य विशुद्धार्थं
नवानामिह लक्षणम् ॥ वर्णयन्ति महात्मानः ” इति यदुक्तं तदाह
विरमेतेति “ जल्पस्याशु या कोषं निगीर्णमनलो यथा ” इति
न्यायेन केवलया भवणाकीर्णतादिसत्तयैव स्वयमेव वृत्तिप्रयम् हित्वा
चित्तं स्वयमेव विरमेत गुणोऽर्थो विरतं स्यात् भगवत्स्वरणारविन्दे
विशेषेण रमेत वा योगेनाष्टाङ्गयोगेन वा विरमेत चित्तं निर्वाणं
स्यात्तदा आत्मानं वेद परमात्मानमनुभवति तदैव इहायाः धैर्य-
यिकात् कामात् निवर्तते ॥ २१ ॥ २२ ॥

त्रिषट् अष्टादश ॥ २३

मुनेर्वाससस्य शिष्याणां शिष्यास्तेषामपि प्रशिष्यास्तेषां
शास्त्राप्रशयनं ब्रह्मतेजो विवर्द्धनमिति आनृणामिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां मकचेतसाम् ।

द्वादशे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं दशलक्ष्यानि व्याख्याय यदुक्तं “ दशमस्य विशुद्धार्थं
नवानामिह लक्षणम् ॥ वर्णयन्ति महात्मानः ” इति तदाह विरमे-
तेति वाच्यकः एवमर्थे एवमुक्तसर्गादिनवलक्षणाणां योगेन
चिन्तनेन आत्मानं दशममाभयं तत्तन्निर्वाहकत्वादिना प्रधानभूतं
परमात्मानं यदा चित्तं वेद वृत्तिप्रयं हित्वा तस्मिन्नेव विशेषतो-
रमेत च तदा इहायाः संसाररूपायाः निवर्तते इत्यर्थः
सर्गादिभ्रवणेन परमात्मज्ञानं तदन्तरं तस्मिन् रुचिस्तदन्-
तरं संसारनिवृत्तिरिति फलितोर्थः ॥ २१ ॥

एवमुक्तप्रकारैर्लेख्यैर्लेखपाणि पुराणानि पुरादिदः पुराणज्ञाः
अष्टादशसंख्याकान्याहुः ॥ २२ ॥

त्रिषट् अष्टादश ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मज्ञिति । मुनेः श्रीवेदव्यासस्य ब्रह्मतेजोविव-
र्द्धनं श्रोत्रिभावयित्रोरिति शेषः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

जिस समय पुरुष का चित्त जाग्रदादि तीनों वृत्तियों को त्यागकर स्वयं आपही बिना ही ब्रह्म किये किंवा योगाभ्यास के ब्रह्म से जब विषयों से विराम को प्राप्त होता है, तब यह पुरुष दशम उत्तम परमात्मा को जान लेता है । और जानकर सांसारिक चेष्टा से निवृत्त होकर मुक्त होजाता है ॥ २१ ॥

पूर्वकाल के आता मुनि लोग इन उत्तमों से वक्षित पुराणों को अठारह कहते हैं । उन अठारहों में कोई अल्प पुराण और कोई महापुराण हैं ॥ २२ ॥

ब्राह्म १ पाद्म २ वैष्णव ३ शैव ४ वैज ५ गरुड ६ नारदीय ७ भागवत ८ आग्नेय ९ स्कान्द १० ॥ २३ ॥

मविष्य ११ ब्रह्मवैवर्त १२ मार्कण्डेय १३ वासन १४ वाराह १५ मत्स्य १६ कौर्म १७ ब्रह्माण्ड १८ ये अठारह पुराण हुए ॥ २४ ॥

हे शौनक ! यह मैंने मुनि श्रीव्यासजी के शिष्य प्रशिष्यों के द्वारा ब्रह्म तेज के ब्रह्मते वाचा वेद की शास्त्रों का प्रणयन तुम्हारे सम्मुख वर्णन किया ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत आदशस्कन्ध में सातवें अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे आदशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच ।

सूत ! जीव चिरं साधो ! वद नो वदतांवर ! ।

तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥

आहुश्चिरायुषमृषिं मृकण्डुतनयं जनाः ।

यः कल्पान्ते उर्वस्तिो येन प्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥

स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ।

नैवाधुनाऽपि भूतानां सम्प्लवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥

एक एवार्णवे भ्राम्यन् ददर्श पुरुषं किल ।

वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकं मद्भुतम् ॥ ४ ॥

एष नः संशयो भूयान् सूत ! कौतूहलं यतः ।

तं नश्चिन्धि महायोगिन ! पुराणेष्वपि सम्मतः ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो लोकभ्रमापहः ।

नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥

प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ।

कुन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपः स्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥

बृहद्ब्रतधरः शान्तो जटिलो वल्कलाम्बरः ।

विभ्रत्कमण्डलुं दण्डमुपवीतं समैखलम् ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतमावापदीपिका ।

अष्टमे तु तपश्चर्यामार्कण्डेयस्य मोहकैः ।

कामादिमिरसमोहो नरनारायणस्तुतिः ॥

पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तृमार्कण्डेयस्य चरितप्रश्नमाह, सुनेति । त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह तमसि सातारे भ्रमतां पारदर्शनस्तद्विवर्तकः ॥ १ ॥

वक्तव्यमाह—माहुरिति । उर्वस्तिोऽप्रशिष्टः येन कल्पान्तेन प्रतत्कथं घटते ? इत्येकः प्रश्नः ॥ २ ॥

प्रलयामावाहयेतञ्च घटत इत्याह—स वा इति । यतो भार्गवर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा ॥ ३ ॥

अन्यदण्डघटितमेवेत्याह—एक एवेति । तोकं बालकम् ॥ ४ ॥

कौतूहलमौत्सुक्यम् ते संशयं न केवलं त्वं महायोगी किन्तु पुराणेष्वपि स्मृत्युत्पत्तेन सम्मतः ॥ ५ ॥

प्रश्नमभिनन्दति, हे महर्षे ! अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणोक्ति यत्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥

तत्र मार्कण्डेयस्तपसा भगवन्तमाराध्य मायाप्रदर्शनं वदन् ततश्च तेनैव भगवन्मायया सप्तकल्पा दृष्टाः नान्यैरित्युत्तरं वक्तुमादित्य आरभ्य तस्य चरितमाह—प्राप्त इत्यादिना । मार्कण्डेयो मृत्युं जिग्य इति पञ्चमश्लोकेनाम्बयः । अष्टममन्त्रेण तस्य धर्मः कथ्यते प्राप्तो द्विजातिसंस्कार उपनयनादयो येन सः पितुः सकाशात्सौधानादिक्रमात् कुन्दांसि वेदान् ॥ ७ ॥

* अर्मकम् इति वीर० पा० । [१] जातः कौतूहलमिति विज० पा० । (२) लोकमलापहः इति वीर० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

बृहद्भूतधरा नैष्ठिको ब्रह्मचारी सन् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मार्कण्डेयस्य एतत्कुलप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरे परिहारो द्रष्टव्यः
एतत्कल्पप्रसूतो मार्कण्डेयोऽन्यो वा स्यादित्यत्रोद्योष उर्वरितः
आपदो निमुक्तः ॥ १-१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुराणगणनायां मार्कण्डेयपुराणमित्युक्तं तत्र तत्पुराणकर्तुः
मार्कण्डेयस्य मुनेश्चरितं बुभुक्षुस्तत्कथनाय सूतं स्तौति शौनकः-
सूतेति । हे सूत ! हे साधो ! हे वदतावर ! चिरजीव नोऽस्मभ्यं वद
यदगम्यच्छुश्रूषितं तद्वदेत्यर्थः । यतस्त्वमपारे तमासि ब्रह्माने तत्कार्यं
संसारं वा भ्रमतां जनानां नृणां तत्पारं दर्शयतीति तथाभूत-
स्त्वमेवातो वदेत्यर्थः ॥ १ ॥

किं तच्छुश्रूषितमित्यत्राह-आहुरिति । चिरायुमेव दर्शयितुं
विशिनष्टि-यः कल्पान्तेऽप्युर्वरितः अवशिष्टः येन भगवतेदं जगद्भूतं
तं च वदतीति शेषः । यद्वा, येनेदं जगत्कल्पान्ते भूतं तेनोर्वरितो
ऽवशिष्टो च इति सम्बन्धः । मार्कण्डेयस्य एतत्कल्पप्रसूतत्वे
शास्त्रान्तरविरोधपरिहारो द्रष्टव्यः एतत्कल्पप्रसूतो मार्कण्डेयो-
ऽन्यो वास्यादित्यत्रोद्योषः ॥ २ ॥

तत्र आत्मनः संशयमुद्धाटयति-सचा इति । हे भार्गवर्षम-
सवै मार्कण्डेयः अस्मिन्नेव कल्पे(एव)अस्मत्कुलोत्पन्नः ततः किमत
आह, नैवेति । अद्युनापि भूतानां सम्प्लवः प्रलयः कोपि नैव
जायते अस्मिन्नेव कल्पे जातः कथमसञ्जातं सम्प्लवसमृद्धातीति
संशय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उर्वरितमेव प्रपञ्चयति-एक एवेति । अर्थात् प्रलयाणां भ्राम्यन्
वटपत्रस्य पुटे तत्रैव शयानं लोकम् अर्मकं बालकं पुरुषं वदतीति
बालस्याल्पत्वसूचनाय लोकमित्युक्तमतो न पीनरुक्त्यम् ॥ ४ ॥

इत्थं संशयमाविष्कृत्य तन्निरासाय बोधयति-एष इति । एषः
"स चा आत्मकुलोत्पन्नः" इत्यादिनोक्तः यतः संशयान्महकौतूहलं
तद्वत्सन्तर्भवणोत्सुक्यं भवति तत्रोऽस्माकं संशयं छिन्धि न केवलं
त्वं योगी किन्तु पुराणेष्वपि स्मृतत्वेन सम्मतः ॥ ५ ॥

इत्थमापृष्टस्तत्परिच्छिन्नं विस्तरतो विवक्षुस्तावत्प्रश्नमभिनन्दति,
सूत-प्रश्न इति । हे महर्षे ! त्वया कृतोऽयं प्रश्नः लोकस्य मख-
मपहन्तीति तथा तत्र हेतुः यत्र परमश्रोतरे कलिमलं कलि-
शुगप्रयुक्तं मलमपहन्तीति तथाभूता नारायणकथा गीता
भविष्यति ॥ ६ ॥

आदितस्तत्परिच्छिन्नं वक्ष्यति-प्राप्तिर्यादिना साधद्वयसमाप्तिः ।
मार्कण्डेयो मृत्युं विजिग्ये इति पञ्चमेनान्वयः क्रमाद्भाषानादि
संस्कारकृमाप्राप्तः विजातिसंस्कारः उपनयनसंस्कारो येन स-
धर्मणः शास्त्रोक्तविधिना कर्वाति वेदान्तधर्मस्य तपसा स्ववृणा-
श्रमाचितेन स्वाध्यायेन वेदेन च संयुक्तः ॥ ७ ॥

बृहद्भूतधरा नैष्ठिकब्रह्मचर्यव्रतधरः नियमकृत्ये नियमस्य

स्वधर्मस्य वृत्तिस्तस्यैव कमण्डलुवादिकं विभ्राणः सन्ध्योःसायम्प्रातः
सन्ध्योरग्न्यादिषु हरिमर्चनं तत्रात्मा स्नहद्वयं शुभं भैक्षमाहृत्य
तेनानुष्ठातश्चेत्तर्हि बुभुजे सकृदेकवारं गो चेदननुष्ठातश्चेदुपोषितो
भवति ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्प्रश्नाय मार्कण्डेयकथाव्याजेन हरिर्निरतिशयमाहारम्भं
भूते पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तुर्मार्कण्डेयस्य चरितं तत्र
शौनकः सूतं पृच्छति-सूतेति । वद भगवत्कथाद्योतिनीं कथामिति
शेषः ॥ १ ॥

येन कल्पान्तेन इदं जगद्भूतं तस्मिन् कल्पान्तेऽप्युर्वरितः
अवशिष्टः ॥ २ ॥

अस्मत्कुलसम्बन्धित्वाच्चरितमवश्यं अवगाहंमिष्याशयवा-
नाह-सचा इति । तस्य भूतानां मध्ये कोपि सम्प्लवो लयो न
जायते लुब्धे लट् पञ्चभूतानां कोपि सम्प्लवो नाश इति वा ॥ ३ ॥

तस्यामवस्थायां प्रलय इवाणवे पुरुषं वदतीति वा ॥ ४ ॥

यतः संशयान्महकौतूहलविषयोऽयः मम संशयच्छेदनं कथ-
मुपपद्यत इति तत्राह-पुराणेष्विति । स्मृतत्वेन सम्मतो
भवानिति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेयकथायां लोकाज्ञाननिवारणसामर्थ्यं कुतः ? इत्यत्राह,
नारायणिति । यत्र मार्कण्डेयकथायां तत्कथाविषयः प्रश्नः ॥ ६ ॥

पितुर्मृकण्डोः प्राप्तविजातिसंस्कारः अन्नप्राशनोपनयनान्त-
ब्राह्मणसंस्कारान्प्राप्तः ॥ ७ ॥

बृहद्भूतधरा ब्रह्मचारिव्रतधरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्धर्मः ।

तदेवं नानापसाधानां कथामयं पुराणमिदं समाख्यमानं
वितन्त्ये तत्र निजकुलावतंसतादृशमार्कण्डेयकथाम्प्रस्तुतां प्रस्ता-
वयति-सूतजीवेत्यादिना ॥ १ ॥

कल्पस्यान्ते उर्वरितः अवशिष्टत्वेन दृष्टः ॥ २ ॥

कल्पान्तत्वं न दृष्टं इत्याह-स चा इति । कथमस्मिन्नेव कल्पे
इति श्रवते तत्राह-नैवेति । कल्पान्ते सम्प्लवस्यावश्यं मावित्वा-
ज्जुतपरम्परायाश्चाविच्छेदेन सम्पति प्राणतत्वाविति भावः ॥ ३ ॥

कल्पान्ते उर्वरितत्वे किं प्रमाणं तत्राह-एक एवाणवे इति ।
किञ्च प्रसिद्धौ ॥ ४-५ ॥

इह खलु कल्पे मन्वन्तराण्येवोद्यन्ते सम्प्लवश्च तदन्ते
प्रक्षालनमेव यत्तु एक एवाणवे आश्रयस्त्रिषादि भवता
पृष्टं तत्खलु मायिकमेव सत्तानामपि कल्पानां मायिकत्वे तु
जगन्मात्रत्वेन सम्भवतिरजीवित्वविघातः स्यादित्युत्तरयितु-
माह-प्रश्न इति ॥ ६ ॥

प्राप्तिरिति पञ्चकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदिनी ।

अष्टमेऽत्र तपोमहाशक्तिः स्वर्गोपेतोऽयतः ।

मार्कण्डेयस्य तेनाऽयं नरनारायणस्तुतिः ॥

मार्कण्डेयं सवामनमिति मार्कण्डेयपुराणश्रुत्यैव स्मृतिः

कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च [१]नियमर्हये ।
 अन्यैर्गुरुविप्रात्मस्वर्चयन् सन्ध्योर्हरिम् ॥ ६ ॥
 सायम्प्रातः स गुरवै भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ।
 बुभुजै गुर्वनुज्ञातः संकृत्रौ चेदुपोषितः ॥ १० ॥
 एवं तपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ।
 आराधयन् हृषीकेश जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ॥ ११ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेर्दक्षिणी ।

पथमारुढस्य मार्कण्डेयस्य चरितं प्रष्टुमाह—सूतेति । तमसि
 संसारे ॥ १ ॥

उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पान्तेन ॥ २ ॥

स कल्पान्ते उर्वरित इति प्रसिद्धिः किन्तु अधुनापि
 समुत्पन्नः प्रलयो नास्तीति संशयः ॥ ३ ॥

अन्वदप्यर्घटितमाह—एक एवेति ॥ ४ ॥

यतः संशयादेव कौतुहले कौतुकं तम् संशयं छिन्धि न
 केवलं त्वं महायोगी किन्तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन समतः ॥ ५-१२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मार्कण्डेयं सवामनमिति मार्कण्डेयपुराणाचार्यताश्रयशोभ
 स्वकुलोत्पन्नत्वेन च तच्चरितश्रवणं जातमस्ति शौनकस्तच्चरितं
 पृच्छति—सूतेति । नोऽस्मभ्यं वद ॥ १ ॥

वक्तव्यमेवाह—आहुरिति । येन कल्पान्तेन इदं जगत् अस्तं
 तस्मिन् कल्पान्ते यः उर्वरितः एतत् कथं घटते । इत्येकः
 संशयः ॥ २ ॥

स अस्मिन् कल्पे ऽस्मदकुले भृगुवंशे उत्पन्नः समुत्पन्नस्तु
 अस्मिन् कल्पे कोपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा निवातः कम-
 प्राप्तं सम्प्रवमद्वाहीदिति द्विविधः संशयः उत्पत्तिस्तु भृगुपुत्रो
 धाता तत्पुत्रो मृकण्डेस्तत्पुत्रो मार्कण्डेयः तथा भृगुपुत्रश्च-
 यनस्तत्पुत्रः प्रमतिस्ततो रुद्रशुतकादिक्रमणा शौनके इति ॥ ३ ॥

अन्वदुमुत्तमाश्रयमस्त्याह—एक एवेति । यतः संशयतः कौतु-
 हलमौत्सुक्यं तत्संशयं छिन्धि ॥ ४-५ ॥

तत्पर्यितेन भगवता श्रवणमायां तस्मै दर्शयता प्रलयः
 प्रकाशितस्ततो रक्षितश्च शिववर्या भजसामन्वादिनं च तस्य
 जातमित्युत्तरं विवक्षितः प्रश्नमामिन इति—प्रश्न इति । त्वं तु का
 कथा लोकानामप्येतेषां भ्रममवदन्तीति स तथा प्रश्नः कृतः किञ्च
 यत्र प्रश्नविषये कश्चिन्मत्तापह्ना नारायणकथा गीता भविष्यतीति
 शेषः ॥ ६ ॥

तत्परितमाह—यावदध्यायसमाप्तिः, प्राप्तेत्यादिना । मार्कण्डेयः
 मृत्युं जिग्ये इति पञ्चमेन सम्बन्धः ॥ ७ ॥

बृहद्भूतधरो नैष्ठिकव्रतधरः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

डों नरनारायणात्मकाय नमः ।

शौनक उवाच

शौनक ऋषिबोले, कि—हे सूतजी ! हे साधो ! आप बहुत
 काल पर्यन्त जिमो, हे कहने वालों में श्रेष्ठ ! आपजो हम पूछें
 सो कहो । क्योंकि ? इस अपार भ्रमज्ञान रूप अन्धकारमें भ्रम-
 ने वाले मनुष्यों को तुमही पार दिखाने वाले हो ॥ १ ॥

मनुष्य, मृकण्ड के पुत्र मार्कण्डेय को बड़े चिरायु कहते हैं
 जो प्रलय इस जगत् को ग्रस लेता है उस प्रलय के अन्त में भी
 वो अवशिष्ट रहते हैं । प्रलय में उनका नाश नहीं होता है, यह
 बातभी कैसे घटती है ॥ २ ॥

यह भगव श्रेष्ठ मार्कण्डेय इस कल्प में हमारे कुल में
 उत्पन्न हुए हैं । और भूत प्राणियोंके मध्य में उनका अवसी किसी
 प्रकार का नैमित्तिक वा प्राकृतिक प्रलय नहीं होता है ॥ ३ ॥

जो मार्कण्डेय समुद्र में एकही भ्रमते हुए, संतपत्रके पुटमें शयन
 किये हुए परमपुरुष को एक मद्भुतबालक रूप में देखते हुए ॥ ४ ॥

हे सूत जी ! यह हमको बड़ा संशय है, जिस संशय से यह
 कौतुहल हो रहा है । हे महा योगिन् ! आप हमारे इस संशय
 को दूर करो, क्योंकि—आप केवल योगी ही नहीं किन्तु पुरा-
 णोंके भी एकही ज्ञाता हो ॥ ५ ॥

सूत उवाच

सूतजी बोले, कि—हे महर्षे ! यह प्रश्न तुमने लोकों के भ्रम
 को दूर करने वाला किया है । क्योंकि ? जिसमें कश्चिन्मत्ता को
 दूर करने वाली नारायण की कथा गाई गई है ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय कम से अपने पिता से द्विजातियों के उचित सं-
 स्कार को प्राप्त होकर, भ्रम से वेदों का अध्ययन कर, तप और
 स्वाध्याय संयुक्त हुए ॥ ७ ॥

नैष्ठिक ब्रह्मचारी होकर शान्त स्वरूप जटाओं को धारण
 किये वरकक्षास्त्रों को पहने, दंड कमण्डलु और मेखला सहित
 उपवीत को धारण किये ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाथेदीपिका ।

नियमर्हये भगवद्भूतधरो अन्यादिषु पञ्चसु हरिमर्चयन् ॥ ९ ॥

[१] नियमैर्युत इति विज० पा०

ब्रह्मा भृगुर्भवो दत्तौ ब्रह्मपुत्राश्च येऽपरे ।
 नृदेवापितृभूतानि तनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥
 इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
 दध्यावधोत्तजं (१) योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना ॥ १३ ॥
 तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ।
 व्यतीयाय महान् कालो मन्वन्तरषडात्मकः ॥ १४ ॥
 एतत्पुरन्दरौ ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन् किलान्तरे ।
 तपोविशङ्कितो ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनम् ॥ १५ ॥
 गन्धर्वाप्सरसः कामं वसन्तमलयानिलौ ।
 मुनये प्रेषयामास (२) रजस्तोकमदौ तथा ॥ १६ ॥

श्रीधर्मस्वामिकृतमार्कण्डेयपिका ।

मैक्यं शुर्वयमाहृत्य तेनानुज्ञातश्चेष्टिं बुभुजे नोचिस्सकृत्कदा-
 चित्तुपोषितो भवति ॥ १०—११ ॥

तेन मृत्युजयेन ॥ १२ ॥

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहृत-
 मनसा ॥ १३—१४ ॥

तस्य तपोनिष्ठावितिहासेन वर्णयति—एतदित्यादिना । मग्निम्
 सप्तमे मन्वन्तरे तपसा सप्तपदं ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥

मुनये मुनिं श्रुत्वापितुम् रजस्तोकमतिप्रियमपत्यं लोभो
 मदश्च तौ ॥ १६—१७ ॥

श्रीसुदृढचरितशूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

रजस्तोक इति कस्यचिन्नाम ॥ १६—२६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति सुकुर्वन् सुतरां दुःखेनापि जेतुमशक्यं मृत्युं जिग्ये
 जितवानित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥

इत्यमिति । योगेन ध्वस्ताः क्लेशाः रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना
 प्रत्याहृतेन मनसा उधोत्तजं दध्यौ घ्यातवान् ॥ १३ ॥

तस्येति । युञ्जतः समादधतः सतः महान्भूषान् तदेवाह
 मन्वन्तरषडात्मकः द्यवतीगाय द्यवतिक्रान्तोऽभूत् ॥ १४ ॥

तस्य तपोनिष्ठावदित्यमितिहासेन वर्णयति—एतदित्यादिना ।
 पुरन्दर इन्द्रः एतत्तपश्चरन्त्या ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्मन्वन्तरे वैवस्वत
 मन्वन्तरे ह्ये ब्रह्मन् तपसा निशङ्कितः किं वायं सप्तपदं जिघृक्षेदिति
 संशयं प्रापतः तद्विघातनं तपोविघातमारब्धवान् ॥ १५ ॥

गन्धर्वाश्चाप्सरसश्च ताः मुनये मुनिं श्रुत्वापितुं गन्धर्वादीन्

प्रेषयामास स्वयं रजस्तोकमदौ रजस्तोको लोभस्तस्य रजो-
 गुणा प्रभवत्वात्तेन मदं च तौ च प्रेषयामास ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरि स्मरन्नितिशेषः ॥ ६ ॥

नोचिदनुज्ञामावे ॥ १०—११ ॥

तेन कर्मणा ॥ १२ ॥

मनोयोगादन्तरात्मनान्तर्यामिणा ध्वस्तक्लेशः ॥ १३—१४ ॥

अस्मिन् सप्तमे मन्वन्तरे तपसा विशङ्कितस्तद्विघातने तस्य
 तपसा विघ्नम् ॥ १५ ॥

रजोगुणं लोभमदौ वक्ष्यकर्मदपौ च अत्र कामादयो मूर्ति-
 मन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ १६—१७—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

सायं प्रातरिति समावर्त्तनात् पूर्वावस्थावामेव क्षेत्रं
 वर्षाणामयुतायुवामिति कल्पमिप्रायेण कल्पजीवितात्
 यावज्जीवमेवावश्यतस्तस्य मृत्युने किं प्रापेत्यर्थः । तस्यैव
 युञ्जत इति वक्ष्यमाणपद्युक्त्यात् ॥ १०—२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेन अन्तरात्मना
 मनसा ॥ १३ ॥ १४ ॥

तपसा सप्तपदं ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥

रजस्तोकमपत्यं लोभश्च मदश्च तौ ॥ १६—२० ॥

(१) योगादिति । (२) रजस्तोममदा विति च विज० पा० ।

ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे ।

पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्राख्या च शिला विभो ! ॥ १७ ॥

तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलताऽश्रितम् ।

पुण्यद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयम् ॥ १८ ॥

मत्तभ्रमरसङ्गीतं मत्तकोकिलकूजितम् ।

मत्तबर्हिणटाटोपं मत्तद्विजकुलाकुलम् ॥ १९ ॥

वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्भरशीकरान् ।

सुमनोभिः परिष्वक्तो ब्रह्मवृत्तम्भयन् स्मरन् ॥ २० ॥

उद्यच्चन्द्रनिशाकः प्रवालस्तवकादिभिः ।

११ गीपद्रुमलताजलैस्तत्राऽऽसीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥

अन्वीषमानो गन्धर्वगीतवादित्रयूषकैः ।

अदृश्यतातचापेषुः सःस्त्रीयूथपतिः स्मरन् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्तेष्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नियमकर्मधर्मवृत्तये अग्न्यादिषु इतिमर्षयन् ॥ २३ ॥

सायं प्रातश्च मध्यं गुह्यं गुह्यंमाहृत्य गुह्यंनुवातस्त्रेसर्हि
बुभुजे सकृदेकदा नो चेदनुवातस्तयोपोषितो भवति ॥ २० ॥

एवमिति इत्ये तपःस्वाध्यायप्रधानः सुबुजयमपि मृत्यु
जिम्बे जितवान् ॥ २१ ॥

तेन मृत्युजयेन ॥ २२ ॥

ध्वस्ताः क्लेशा यस्य तेनान्तरात्मना निर्जितेनान्तःकरणेन ॥ २३ ॥

व्यतीवास व्यतिक्रान्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तपसा मदीयं पदं ग्रहीष्यतीत्येवं विशङ्कितः अतस्त-
द्विधातन तपसा विघ्नमादेस आरब्धवान् ॥ २५ ॥

रजसस्तोकमपदं लोमः स च मद्भ्य तो ॥ २६ ॥ २७ ॥

मासा-टोका ।

और धर्म की वृद्धि के लिये कष्ट मुगधर्म की लिये
पश्चात् मासा धारण किये, कुछ मुष्टि हस्त में धिये,
दोनों सन्ध्याओं में अग्नि सूर्य गुरु विप्र और आत्मा में
श्रीहरि का पूजन करते हुए ॥ २६ ॥

सायंकाल और प्रातःकाल मौन धारणकर ग्राम से
मित्रा लाकर गुरु की निवेदन करते रहे, और गुरु की
आज्ञा से एकवार भोजन करते थे, यदि गुरु आज्ञा न दें
तो उपवास करके रहते थे ॥ २७ ॥

इस प्रकार तप और स्वाध्यायपरायण होकर लाखों
वर्ष तक श्रीहृषीकेश भगवान् का आराधन करते हुए
बुजय मृत्यु की मार्केण्डेय जी जीत गये ॥ २८ ॥

ब्रह्मा जी भृगु महादेवजी वसुप्रजापति तथा और सब
ब्रह्मा जी के पुत्र एवं तत्पुत्र पितृवोग और समस्त भूत
प्राणि उस मृत्यु के जीतने से बड़े विस्मय की प्राप्ति
होते हुए ॥ २२ ॥

इस प्रकार नैष्ठिक ब्रह्मचर्य ब्रत को धारणकर तप
स्वाध्याय और संयमों से वह योगी मार्केण्डेय मुनि तप
क्लेश वाले अन्तःकरण से अभोजन भीताशय का ज्ञान
करते हुए ॥ २३ ॥

इस तरह उस योगी मार्केण्डेय को महाभोग करके श्रीहरि
में चित्त लगाते रहना भारी काल बीत गया, कि जिसमें
हैं मन्वन्तर बीत चुके ॥ २४ ॥

तब इस सातवें मन्वन्तर में इन्द्रने इस बात को जान
कर उन मार्केण्डेय के तप से बड़ी शंका करी । हे ब्रह्मन् !
और इनके तपके विघात करने का आरंभ किया ॥ २५ ॥

तब उसी समय इन्द्रने गंधर्व, अप्सरा, कामदेव वसन्त-
ऋतु, मलयानिल, लोम, और मद् इन सबों को मुनि के
समीप भेजे ॥ २६ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतसावार्थदीपिका ।

तदाश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्ववाविति तृतीयेनान्वयः । पुण्यद्रुमे-
लताभिश्चाश्रितं पूजितम् पुण्यद्विजानामृषीणां कुलेराकीर्णम्
पुण्यामलजलाशयम् यस्मिन् ॥ २८ ॥

मत्तभ्रमरगायां सङ्गीतं यस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं
यस्मिन् मत्ता बर्हिण पत्र तटास्तेषामाटोपो वृक्षसम्भ्रमो
यस्मिन् मत्तानां द्विजानां पत्रिणां कुलेराकुलं व्याप्तम् ॥ २९ ॥

हुत्वाऽग्निं समुपासीनं ददृशुः शक्रकिङ्कराः ।
मीलिताक्षं दुराधर्षं मूर्तिमन्तमिवानलम् ॥ २३ ॥
ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः ।
मृदङ्गवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

एवम्भूतं तदाभमपदं प्रविष्टः सन् वायुर्मलयानिषो वृषो
प्रससार उत्तममयश्रुदीपयन् तत्र वृक्षेषु प्रवेशाभ्यां हिम-
निष्करकणानामादानाच्छैत्यं पुष्पपरिष्वङ्गात्सौगन्ध्यं चाकम् ॥ २० ॥

किञ्च, उद्यञ्चन्द्रो यस्मिन्स्तनिशावक्रं रजनीमुखं यस्मिन् सः
प्रवालस्तवकानामालयः श्रेयायो येषु तैः गुप्सन्ति विटपैः संश्लि-
ष्यन्तीति गोपाः द्रुमा जताश्च तेषां जालैः समूहैरपलक्षित
आविर्बभूव ॥ २१ ॥

किञ्च, तदा गीतवादित्रयूथकैर्गायकादिसमुदायिभिर्गन्धर्वैरन्वी-
यमानः तथा स्वस्त्रियोऽप्यसस्तासां युथस्य पतिः प्राप्तं
चापमिषुश्च येन सस्मरश्च तत्राऽदृश्यत ॥ २२ ॥

दुराधर्षमभिमवितुमशक्यम् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते वा इति । गन्धर्वोदयः हिमाचलस्योत्तरे पार्श्वे तत्रापि यत्र
पुष्पभद्रा नाम नदी तत्रापि यत्र च चित्राख्या शिल्पा तत्र
तदाभमं मार्कण्डेयाभमं जग्मुः हे विमो ! इति सम्बोधनम् ॥ १७ ॥

गत्वेति । तस्य मार्कण्डेयस्याभमपदं प्रविष्टो वायुर्वैवाविति
तृतीयेतान्वयः । आभमपदं विशिनष्टि—पुण्यं पुण्यपावदं पुण्य-
द्रुमेर्लतादिमिश्राश्रितं पूजितम् आकुचमिति पाठास्तरे पुण्यजानां
द्विजानामुषीणां कुलैः समूहेणकीर्णं पुण्यं अमलाश्च जला-
शया यस्मिन्स्तत् ॥ १८ ॥

मधुपानमत्तानां भ्रमराणां सङ्गीतं यस्मिन् मत्तकोकि-
लानां कूजितं यस्मिन् मत्ता बर्हिणो मयूरा एव नटास्तेषा-
माटोपः सम्भ्रमो यस्मिन् मत्तानां द्विजानां पक्षिणां कुलैः
आकुलं त्वाप्तम् ॥ १९ ॥

इत्यम्भूतं तदाभमपदं मलयानिषः शीतलगरिनदीशकिरा-
नाराय सुमनोभिः कुसुमैः परिष्वकः स्मरं काममुत्तममयश्रुदीप-
यन् वृषो प्रससार एवं मलयानिलस्य व्यापार उक्तः ॥ २० ॥

अथ वसन्तस्य तमाह—उद्यदिति । उद्यञ्चन्द्रो यस्मिन्स्तनिशावक्रं
रजनीमुखं यस्मिन् प्रवालानां पल्लवानां स्तवकानां गुच्छानां चाख्यः
श्रेयायो येषु तैः गोपद्रुमलताजालैः गुप्सन्ते विटपैः संश्लिष्यन्ते
इति गोपाः द्रुमाः जताश्चेति तेषां जालैः समूहैरपलक्षितः कुसुमा-
करो वसन्तः तत्र प्राकुर्वेभूव ॥ २१ ॥

अथ कामस्य तमाह—अन्वीयमान इति । गीतवादित्राणां
मृदङ्गादीनां यूथं येषामस्तीति तथा तैः मत्तवीर्यघ्नैः गन्धर्वैरन्वी-
यमानः युज्यमानः गृहीतघ्नजवाणः स्वर्गस्त्रीणां अपसरसां
यूथस्य पतिः स्मरः काम अवश्यताऽदृश्यत ॥ २२ ॥

हुत्वेति । उपासीनं तं मार्कण्डेयं मूर्तिमन्तं पुत्रिप्रदधारिण्यम-
न्नलमिव स्थितं ददृशुः ॥ २३ ॥

ननृतुरिति तस्य मार्कण्डेयस्य अथो अथ वाद्यं स्तुतिसूचकं
ध्वनिं चक्रुः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आटोपः सविद्यासन्तुल्यम् ॥ १९ ॥

उत्तममयश्रुदयन् ॥ २० ॥

उद्यञ्चन्द्रो यस्य स तथा स च निशावक्रः प्रहोषो यस्य
स तथा कुसुमाकरः वसन्तः प्रवालस्तवकादिभिः भृङ्गैर्गायन्
द्रुमलतामुकुलैः सहस्रीदाधिरिति शेषः ॥ २१ ॥

प्राप्तचापेषुर्धनुज्यासाहितवाद्यः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्वर्गस्त्री-
गणनाथः ॥ २२ ॥

अग्निं हुत्वा उपासीनमग्निसमीपे तिष्ठन्तं दुराधर्षं चक्षितेन्द्रियं
कर्तुमशक्यम् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उद्यदिति । गां पृथ्वीं फलपुष्पादिभिः सान्तीति गोपाः
सर्वसन्तर्पका ये द्रुमा इत्यर्थः ॥ २१—२४ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उद्यञ्चन्द्रो यस्मिन्स्तादृशं निशावक्रं निशामुखं यस्मिन् सः
प्रवालानां स्तवकानामालयो यत्र तैः गाः किशान् पान्ति
रक्षन्ति ये द्रुमा जताश्च तेषां जालैः सह कुसुमाकरो वसन्तः ॥ २१ ॥

गीतवादित्रयूथकैः गीतवादित्रयूथवादिभिः प्रहस्यत मुनिमनासि
स्वयमेव किञ्चिदस्वभूयतेति व्यक्तरूपयति । प्रबोध्याहिमिति
वर्षितोपीत्यग्निमवाक्यादवगम्यते मत्तवीर्यघ्नम् ॥ २२ ॥

समुपासीनं मुनिम् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदाभमपदं प्रविष्टो वायुर्वैवो इति तृतीयेन सम्बन्धः
पुण्यद्रुमेर्लतामिश्रं अश्रितं पूजितम् ॥ १८ ॥

मत्ता बर्हिण एव नटाः तेषामाटोपः सम्भ्रमो यत्र ॥ १९ ॥ २० ॥

उद्यञ्चन्द्रो यस्मिन् तादृक् निशामुखं यस्मिन् सः प्रवा-
लानां पल्लवानां स्तवकानां गुच्छानामालयो येषु तैः गाः
भ्रमरादिवाणीरूपाः प्रतिध्वनिरूपाश्च पान्तीति गोपाः द्रुमाः
जताश्च तेषां जालैः समूहैरपलक्षितः कुसुमाकरो वसन्तः
आसीदाविर्बभूव ॥ २१ ॥

सन्दधेऽस्त्रं स्वधनुषि कामः पञ्चमुखं तदा ।

(१) मधुर्मनो रजस्तोक इन्द्रभृत्या व्यकम्पयन् ॥ २५ ॥

क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्याः कन्दुकैस्तनगौरवात् ।

भृशमुद्विगमध्यायाः केशविस्त्रंसितस्रजः ॥ २६ ॥

इतस्ततो भ्रमदृष्टेश्चलन्त्या अनुकन्दुकम् ।

वायुर्जहार तदासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलम् ॥ २७ ॥

विससर्ज (२) तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ।

सर्वं तत्राऽभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥

त इत्थमपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ।

दह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः ॥ २९ ॥

इतीन्द्रानुचरैर्ब्रह्मन् धर्षितोऽपि महामुनिः ।

यन्नागादहमो भावं न तच्चित्रं महत्सु हि ॥ ३० ॥

दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान् स्वराट् ।

श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥ ३१ ॥

तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं तपः स्वाध्यायसंयमैः ।

अनुग्रहायाऽविरासीन्नरनारायणो हरिः ॥ ३२ ॥

• श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गीतवादित्रयूयकैः गीतवादित्रसमूहवद्भिः ॥ २२—३४ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रके भेजे हुए वे साथ हिमालयके उत्तर तरफ जहाँ पुष्पमद्री नहीं और चित्रशिखर नामक शिखर है, उस जगह मार्कण्डेयके आश्रम की जाते हुए ॥ २७ ॥

महर्षि मार्कण्डेय का वह आश्रम वहाँ रमणीय और रमणीय स्त्रियों से सुशोभित हो रहा, रमणीय पक्षि समूहों से व्यापृत और रमणीय निर्मल जलाशय जिसमें भरे हुए हैं ॥ २८ ॥

मत्स्य मत्स्य जिसमें गान कर रहे हैं, मत्स्य कीकिल जहाँ पञ्चम स्वरसे कुज रहे हैं, मत्स्य मत्स्य जहाँ नृत्य कर रहे हैं इस प्रकार मत्स्य पक्षियों के समुदायों से वह आश्रम कुज रहा है ॥ २९ ॥

जिस जगह हिमके किरानों के छोटे-छोटे जलकणों को लेकर पुष्पों से आलिंगन करता हुआ वायु आकर काम का उद्दीपन करता हुआ वह रहा है ॥ ३० ॥

इस प्रकार के उत्तम आश्रम में रात्रि के आरम्भ समय की घोमा देखो तो चन्द्रमा की खान्दिनी न्यासी खिल रही है

बड़े छोटे वृक्षों की शाखा परस्पर आलिंगन कर रही है उन वृक्ष और स्त्रियों के जाँघों के साथ अर्थात् स्त्रियों के समूहों सहित वसन्त ऋतु वहाँ प्रकट होता हुआ ॥ २१ ॥

तथा उसी समय पर गाने बजानेवालों के यूँ ही सहित गन्धर्व लोग जिसके साथ में ऐसा अप्सराओं का युष्पति कामदेव हाथ में धनुष बाण लिये हुए देख पड़ता मया ॥ २२ ॥

इस प्रकार इन्द्र के किरणों ने वहाँ जाकर मार्कण्डेय की को देखा, कि—वे मुनि अग्नि में इधन करके नेत्र बन्द कर श्रीहरि की उपासना कर रहे हैं । और देखने में बड़े दुर्धर्ष मानों मूर्तिमान् अग्नि बैठा हो ऐसे देख पड़ते हैं ॥ २३ ॥

उन मुनि के आगे जाकर अप्सरा लोग नृत्य करने लगी, और गानक गन्धर्व लोग गान करने लगे । बाजे बजानेवाले सुदृग वीणा पणव इत्यादि बाजों को बहुत ही मनोहर बजाने लगे ॥ २४ ॥

श्रीहरिस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शोषवादीपनसमोहनतापनोन्मादनाख्यान पञ्चमुखानि वरुण तदस्त्रं सन्दधे तदैव मधुर्मनतः रजस्तोकश्च पुस्तकमार्यस्य अन्ये चन्द्रभृत्यास्तस्य मनो व्यकम्पयन् ॥ २५—२६ ॥

किञ्च, वायुर्मलपानिलः पुञ्जिकस्थलपास्तसूक्ष्मं वासो जहार ॥ २७ ॥

(१) मधुर्मनोरजस्तोम इति (२) तत् क्षातं च विज्ञ० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वे तेषां कर्म तत्र तस्मिन् मोघं व्यर्थम् अनीशस्य निर्वैवस्य ॥ २८ ॥

मुनेरपकुर्वन्तः प्रतिकूलमाचरन्तः हे मुने ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं विकारम् ॥ ३० ॥

निस्तेजसं स्थानवदनं स्वराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरनारायणकपो हरिः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीषम् ।

अहमो भावं अहङ्कारं रागात् न प्राप्तः ॥ ३०—३६ ॥

श्रीमद्गीताधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

सन्देह इति । पञ्चारविन्दादीनिमुत्तानि यस्य तद्वत् स्वे धनुषि सन्देहे मधुर्वसन्तः रजस्तोको लोभो मदश्चेति एते इन्द्र-भृत्याः । व्यकम्पयन् प्रक्षोभयन् ॥ २५ ॥

क्रोडित्या इति पुञ्जिकस्थलीनामाप्सरसाः तस्याः कन्दुकैः क्रोडित्याः स्तनभाराद्भृशमुद्विग्नमध्यायाः चक्षुस्मध्यायाः केशज्योर्विस्त्रासिता स्त्र्यस्यास्तस्याः ॥ २६ ॥

कन्दुकमनुसृत्य इतस्ततो भ्रमन्त्यौ दृष्टी यस्याश्चक्षुः । अतएव द्रुतिता मेखला यस्मिन् तत्सूक्ष्मं वासो बलं वायुजहार ॥ २७ ॥

विससर्जति । तदा पुञ्जिकस्थलीनामाप्सरसां तत्र तस्मिन् मुनौ सर्वमेतत्कृत्यं मोघं व्यर्थमभवत् यथाऽनीशस्य निर्वनस्योद्य-मस्तद्वत् ॥ २८ ॥

त इति । हे मुने मुनेः मुने इत्यपकुर्वन्तस्तस्य मुनेस्तेजसा दह्यमाना निवर्तुनिवृत्ता बभूवुः यथामकोऽहि सर्पे प्रवोच्य ततो निवर्तते तद्वत् ॥ २९ ॥

विभ्रमेतद्दो तस्य जितेन्द्रियत्वमिति विस्मयमानमाशो-कवाह-इतीति । हे ब्रह्मन् धर्षितः प्रवोभितोपि अहमोऽहङ्कारस्य भावं विकारं मोहं नागादिति तत्रापि लोभमहङ्कारं न विभ्रम् ॥ ३० ॥

दृष्टेति । स्वराडिन्द्रः निस्तेजसं परिस्त्रानवदनं कामं दृष्ट्वा ब्रह्मणः मार्कण्डेयस्य प्रभावं श्रुत्वा च परं भृशं विस्मय-मगात् ॥ ३१ ॥

तस्येति नरनारायणो नरसहितः श्रीनारायणः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजवीर्यकृतपदरत्नावली ।

पुञ्जिकस्थलीनामाप्सरसाः कस्माच्चक्षुःसरसः केश-विभ्रंशितलजः केशमागात् विभ्रंशिता विभ्रष्टा लज् यस्याः सा तथा तस्याः ॥ २६ ॥

अनुकम्पुकम् उत्पन्नं कन्दुकानुकूलं यथा भवति तथा चक्षुःस्थाः सूक्ष्ममण्डलं द्रुतिता मेखला द्रुतिता क्षिप्ता मेखला काञ्ची बद्धाः तस्यां तव ॥ २७ ॥

स्तेनात्मना जितम् ॥ २८ ॥

अभेका मर्हि प्रवोच्य ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं नागात् कपालमुक्तनारिकेलफलवद्-हामिमानरहितं इत्यर्थः ॥ ३० ॥

निस्तेजसं दुर्बलं स्वराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरेण युक्तो नारायणः नरनारायणः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

व्यकम्पयन् विकम्पयितुमारब्धाः ॥ २५ ॥

पुञ्जिकस्थलीनामाप्सरसाः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनीशस्य अनीश्वरवादिनः उद्यमः पारलौकिकप्रयत्नः ॥ २८ ॥ २९ ॥

धर्षितापि धर्षितुमारब्धोपि ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शोषणमोहनसन्दीपनतापनमादनाख्यानि पञ्चमुखानि यस्य तत् मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्षे व्यकम्पयन् मनश्चालयामासुः ॥ २५—२७ ॥

अनीशस्य भावरहितस्य ॥ २८ ॥

प्रवोच्यमिति न जानीमहे अथ किं भविष्यतीति भीताः अत्राहिदृष्टान्तेन प्रयमं किञ्चित्दुर्भूतं कामं प्रति क्रोधोऽभूत् पञ्चादिवेकेन कामकोपयौकमयोरप्युपशमः कृत इत्यवची-वते ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य ॥ ३० ॥

स्वराट् इन्द्रः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शोषणदीपनसन्दीपनतापनमादनाख्यानि पञ्चमुखानि यस्य तत्पञ्चमुखम् तस्य मनः व्यकम्पयन् मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्षे आत्महन्द्भृत्याः मेदादयः ॥ २५—२६ ॥

अहमः अहङ्कारस्य भावं विकारं मोहम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नरनारायणो नरेण सहितो नारायणः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उसी समय कामदेव ने भी अपने धनुष पर पंचमुख का बाण धारण किया, वसन्त और लोभ तथा अहङ्कार के किकर सुनि के मन को कंपाने लगे ॥ २५ ॥

उसी समय ऋषि के आगे पुञ्जिकस्थली अप्सरा गेहूँ हाथ में लेकर खेल रही थी, तब उसके स्तनों के मारीपने से उसका सूक्ष्म कटिभाग टूटा सा जाता तिष्ठी कोमा न्यारी हो रही, और उसके गेहूँ के खेल के आवेग में केशों से माखा खुद र कर न्यारी पृथिवी पर गिरने लगी ॥ २६ ॥

गेहूँ के पटकने पर जहाँ २ गेहूँ जाती थी उसी गेहूँ के पीछे जानेवाली उस पुञ्जिकस्थली अप्सरा की दृष्टि गेहूँ

तौ शुक्लकृष्णौ नवकजलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलाम्बरौ ।

पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमण्डलं दण्डमृजुं च वैणावम् ॥ ३३ ॥

पद्माक्षमालामुतजन्तुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप (१) एव रूपिणौ ।

तपत्तडिद्वर्णपिशङ्गरोचिषा प्रांशु दधानौ विबुधर्षभार्चितौ ॥ ३४ ॥

ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी ।

हृष्टोत्थायाऽऽदरेणोच्चैर्ननामाङ्गन दण्डवत् ॥ ३५ ॥

स तत्सन्दर्शनानन्दनिवृतात्मोन्द्रियाशयः ।

हृष्टरौमाऽश्रुपूर्णाक्षो न सहे तावुदीक्षितुम् ॥ ३६ ॥

उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्वः औसुकपादाश्लिषन्निव ।

नमो नम इतीशानौ वभाष गद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥

तयौरासनमादाय पादयोरवनिज्य च ।

अर्हणानानुलेपेन धूपमाल्यैरुपूजयत् ॥ ३८ ॥

सुखमासनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी ।

पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

किं वर्णये तव विभो ! यदुदीरितोऽसुः संस्पन्दते तमनुनाडमन इन्द्रियाणि ।

स्पन्दन्ति वै तनुभूताभजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामसि (२) भावबन्धुः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

के पीछे झमकी रही इतने में फटि से अति सूक्ष्म फटि सूक्ष्म के टूटने से अति सूक्ष्म वस्त्र की साड़ी पहिने थी वह शिथिल हुई और फट्युकी कीड़ा के आवेश में उस अप्सरा को खबर नहीं पड़ी इतने में ही मलयगिरि के पवन ने उस सूक्ष्म साड़ी को पुंजिकस्थली के शरीर से उड़ाकर पृथक् करदी ॥ २७ ॥

काम ने जाना कि मैंने अपने कर्तव्य से अब ऋषि को जीत लिया, ऐसा मानकर ऋषि के ऊपर अप्रना वाग्य छोड़ दिया, परन्तु उन ऋषि के ऊपर तो इनका सब ही प्रयोग निष्फल होगया, जैसे, कि—असमर्थ का उद्यम व्यर्थ हो जाता है ॥ २८ ॥

सूत जी कहने लगे, कि—हे शौनक ! ये शूद्र के फिकर मुनि का इस प्रकार अपराध करके जब उनके तेज से जलने लगे, तब वहां से निपुस हुए ॥ जैसे, कि छोटे २ बालक सर्प को चेतव्य करके दूर होजाते ॥ २९ ॥ ६ ब्रह्मर्षि । इस तरह शूद्र के अनुचरों ने महामुनि

भीमार्कण्डेय का अपराध भी किया, तो भी जो उनको अहंकार नहीं हुआ यह बात हरिमत्क महारमाओं में कुछ खड़ी विचित्र नहीं है ॥ ३० ॥

शूद्र भी परिकर सहित कामदेव को बिना तेज का फीका देखकर ब्रह्मर्षि के प्रभाव को सुनकर खड़े चिस्मस को प्राप्त होता हुआ ॥ ३१ ॥

तप स्तोत्राय और संयमों से इस प्रकार भीहरी में विश्व लगानेवाले उन मार्कण्डेय ऋषि के ऊपर अनुग्रह करने को सर्व दुःख हरन करनेवाले श्रीनरनारायण मगवान् आकर ऋषि को दर्शन देते हुए ॥ ३२ ॥

अधिरूपाभिहितमाध्यायदीपिका ।

तावनुवर्णावाति आध्यास-ताविति । रौरवं कृष्णाजिनं वल्कलं चाम्बरं ययोस्तौ पवित्रे पादपीर्ययोस्तौ त्रिवृत्रिमुणं नवमन्तुकिमिति वा त्रिवृद्वर्हिः पद्मानमितादी नवके प्रयोगान् उपवीतकादीन् दधानौ ॥ ३३ ॥

(१) एकरूपिणाविति वीर० विज० पा० (२) भावबन्ध इति विज० पा० ।

भीमद्विजयवतम् ।

वेदं दममुष्टिं किञ्च, साक्षात्तप एव नौ तत्र हेतुः तप-
सिद्धिर्वा देदीप्यमानविद्युत्सङ्कुशं यत्पिशङ्कं रोचिस्तेन रूपिणौ
मूर्तिमन्तो तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यां तपोमयत्वेन प्रकाश-
मानावित्यर्थः । प्राञ्च उच्यते ॥ ३४ ॥

उद्यमेहताऽऽदरेण ॥ ३५ ॥

तपोः सन्दर्शनेन य आनन्दस्तेन निवृत्ता उपशान्ता
आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनांसि यस्य सः न संदे-
नाशकौत ॥ ३६ ॥

आश्लिषन्नाश्लिषन्नाश्लिषन्नाश्लिषन् ॥ ३७ ॥

पादयोस्वीनज्य पादौ प्रक्षाल्य मर्दयोनाऽऽवेण ॥ ३८ ॥

पादाभ्यां पादावानस्य गरिष्ठौ पूज्यतमौ तौ प्रति ॥ ३९ ॥

अन्तर्पामिणास्तस्यैव प्राणादिप्रवर्तकत्वादात्मनस्तस्मत्ता-
वस्मात्तन्व पश्यन्नाह-किमिति । तत्र त्वां किमहं वर्यो कथं
स्तीमि यद्येन त्वयोदीरितोऽसुः प्राणाः संस्पन्दते प्रवर्तते
तमनुच वागादयः स्पन्दन्ति मत्र हेतुः वै मन्त्रयत्यतिरेकाभ्यां
“आत्रस्य आत्रस्य” इत्यादिभ्योऽतिरेकप्रसिद्धमित्यर्थः । न केवलं
प्राकृतानां तनुभूतां किं त्वजशर्वयोश्चातः स्वस्य ममापि तथैव
एवं यद्यपि न कस्यापि स्नातन्वयमपि कारुण्यवत्त्वत्प्रवर्तितै-
रपि वागादिभिर्मजतां पुंसां मावधन्धुरात्मवन्धुरासि ननु
पित्रादिवद्देहमात्रवन्धुः महो कृपालुता तवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवतम् ।

यदुदीरितो येन मेरितः असुः प्राणाः स्वस्यापि तथापि सर्वस्मा-
त्स्पन्दन्ति ॥ ४०-४२ ॥

भीमद्विजयवतम् ।

ताविति । नौ नरनारायणौ वीक्ष्य उ-यावेत्युपास्मार्तस्त्वय्यो कथ-
म्भूतो शुक्लकण्ठो तत्र नरः शुक्लः भीमनारायणः कृष्णवर्णः रौरवं
कृष्णाजिनं धरकथं च ते अस्मरे ययोस्तौ पवित्रे पाणयोः ययोस्तौ
त्रिवृत् त्रिगुणं नष्टतनुकमिति वा तदुपवीतं द्वितीयान्तानां
दधानावित्युपरिष्ठास्त्वय्यः ऋजुमवक्रं वैश्वं दण्डम् ॥ ३३ ॥

पञ्चाक्षराणां भाषाम उतापि च जन्तुमाजनें मशकादिजन्तुषु-
नोदनवत्त्वं वेदं दममुष्टिं च दधानौ साक्षात्तप एव एकं रूपं
मूर्तिरनयोरेतीति तथा तपसिद्धिर्वा दीप्यमानतद्विद्युत्सङ्कुशं
यत्पिशङ्करोचिस्तेन प्राञ्च प्रगता वसन्ता मन्त्रो ययोस्तौ त्रिगुणं
म्रद्धादिभिरुच्यते ॥ ३४ ॥

ते इति । रूपावेक्ष्या नपुंसकनिर्देशः वीक्ष्येति उद्यमेहताङ्गन
देहेन ॥ ३५ ॥

स माकण्डेयस्तपोः सन्दर्शनेन यो आनन्दस्तेन निवृत्ताः
सुखिताः शान्ता यः आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनांसि यस्य
सः दृष्टानि उपपुङ्क्तितानि रोमाणि यस्य सः तावन्तौ नरनारा-
यणौ प्रथमाप न संदे न यथाक ॥ ३६ ॥

उत्थायति । प्रहः तत्र आश्लिषन्निव पारिभ्रमाया इव

केवलं गदहाचरं नमो तम इति वाक्यम् रौरौ प्रत्यावभाधे
गदहाचरमिति किंवाविशेषाय ॥ ३७ ॥

तयोरिति । भाषाव निषाव पादयोस्वीनज्य पादौ प्रक्षाल्य-
हंगानं येभ्येनानुसेपनेन चयनेन धूरेमर्दयः कुसुमैश्च
अपूजयत् ॥ ३८ ॥

सुखं यथा तथा आसीतः गरिष्ठौ पूज्यतमौ प्रतीद वक्ष्य-
माणमप्रवृत्ति ॥ ३९ ॥

उक्तिमेवाह—किमिच्छादिता, वावद्व्यायसमाप्ति ।
युवयोर्दशनं न मे तपःफलं तस्यापि सर्वेन्द्रियप्राणप्रचो-
दयिष्या त्वयैव कारितत्वात्तः केवलं त्वत्कृपाफलमेवेत्याभि-
प्रेत्याह-किमिति । हे विभो ! तत्र त्वां किमर्थं कथं स्तीमि
यतः स्वस्य मम तनुभूतां किन्वहना अजशर्वयोः प्रह्वरुद्रयोश्चासुः
प्राणाः मतो येन त्वयोदीरितः मेरितः संस्पन्दते चयति
स्वल्पापारक्ष्मो भवति तं स्पन्दमानं प्राणमनुसृत्य वागादीनि
स्पन्दन्ति मनुहासेत्वत्तुङ्गस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदं यद्येवं
तर्हि सर्वेपि त्वमित्थं किं न मामुपासने इत्यत्राह-अथापीत ।
प्राणिमात्रस्य प्राणादिप्रचोदयितृत्वेपि मजतां पुंसामेव
मावधन्धुरावन्धुपामनरूपोमिप्रायविशेषः न वज्जति स्थिर-
करोतीति तथा त्वयि किञ्चिदनुकूल्ययुक्तानामेव मावधन्धुर-
मिति भावः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवतम् ।

रौरविद्यमानं रौरवं वल्कलं चास्मरं वा ययोस्तौ ॥ ३३ ॥

जन्तुमाजनें पिञ्जरश्चिन्तपुञ्जं सामरविद्योवमित्यर्थः । वेदं दम-
मुष्टिं तपती प्रकाशमाना तद्विद्युत्सङ्कुशं तद्वद्येन पिशङ्क-
रोचिषा कपिलप्रमया तप एकरूपिणौ प्राञ्च मनुचिह्नौ दधानौ
जन्तुमुरिति शेषः । उपवीतादिकं च दधानौ रूपविशेषायाम् ॥ ३४ ॥

तौ नरनारायणावुषी वीक्ष्य ननाम तमने हेतुमाह-ते इति ।
ते हरे रौप वै यस्मात्तस्मात् ॥ ३५ ॥

तपोः सन्दर्शनादुपप्रेताऽनन्वेन नियतात्मेन्द्रियाशया यस्य
स तथा ॥ ३६ ॥

गदहाचरं वज्रः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पादाभ्यां पादावुद्दिश्य गरिष्ठौ शुक्रया प्रक्षालितामपि
शुक्र ॥ ३९ ॥

अपरिमितमहिम्नोयुवयोः पुरतो यत्किञ्चिदर्थं न किं वर्यो
न किमपि साक्षात्तपानामनस्तत्त्वात्तदेकदेशमपि वर्योपि न
शक्नोस्मि वागादीन्द्रियाणामवक्षिपतत्वेन त्वत्प्रसादायसत्त्वादिता-
शेषः । एतत्कथमित्याद्युक्तं सर्वेन्द्रियप्राणयकः प्राणोपि मग-
वक्षिपत एव चेष्टते किमताम्बानीति भावेनाह—यदुदीरित
इति । येन त्वयोदीरितः मेरितोऽसुः प्राणाः तमनु प्राणमनु तनु-
भूतां मम इन्द्रियाणि ममेरितानि स्पन्दन्ति चेष्टन्ते किञ्च
मजशर्वयोभेन्द्रियाणि येन मेरितानि मनेनाजशर्वयोः समत्वेन
त्वत्मेरितानि विषयेषु प्रवर्तन्ते मतो उपमिचीणां हेतुमिति
निरस्तम् तथापि त्वदिन्द्रियप्रवृत्तौ हेतुवर्गमिचारस्तदवस्थ

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रवृत्तावली ।

इति मन्दाशुर्गं परिहरति—इत्येवेति । स्वयेन्द्रियाण्यपि स्वमे-
रितानि वक्ष्येवं स्तनत्रोडसि स स्वमयापि भजतां पुंसां भाव-
यच्छोसि भक्तिवद्धांसि तस्मात्परतन्त्र इव प्रतीयसे भार-
शानामित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

उपवीतादिकं दधानौ ॥ ३३—३६ ॥

किं वर्णय इति । तथापि भावेन भक्त्या बन्धुः स्निग्धोऽसि
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारायंर्शिनी ।

होखं कृष्णाजिनं वल्कलम् अम्बरं ययोस्तौ त्रिवृत त्रिगुणं
नवतन्तुकम् उपवीतं दधानौ कमण्डलुवाकिकं हस्तेषु दधानौ
वेद वेदसास्त्रं जन्तूनां मार्जनं शुद्धिचतुस्तं वेदं दममुष्टिमिति
केचित् तप एव कृपिणो तपोमूर्त्ति इत्यर्थः । तपस्तडिगुणं की-
मानविद्युत्प्रकाशं यत् पिङ्गं रोचिस्तेन प्राशु मयुजतौ ॥ ३३ ॥
३४ ॥ ३५ ॥

न सेहे न शयाक ॥ ३६ ॥

प्रहो नमः ॥ ३७—३८ ॥

येन स्वयैव उदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः स्वयन्देव प्रवर्तते
तमनु च वागादीनि स्वयन्देव “ओषस्य ओषस” इत्यादिश्रुतिभिर्वा
निश्चितमेवेत्यर्थः । न केवलं प्राकृतानां तनुभूतामपि स्वजशवेयो-
श्च भूतः स्वस्य ममापि यद्यप्येवम् अथापि भजतां जनानां
भावेन प्रेरणा बन्धुबन्धुरिव वक्ष्योऽसि प्राणबुद्धीन्द्रियादिभि-
रसमैव स्वभजतं कारयसि पुनस्तद्वशमजनस्य प्रत्युपकारं
असमर्थोऽस्मीति भूत्वा तत्प्रेमवश्यं भवसीत्युक्तं तव
कृपाविभवमिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नरः शुक्रः श्रीनारायणः कृष्णः रौरवं कृष्णाजिनं ते
अम्बरे ययोस्तौ त्रिवृत त्रिगुणं नवतन्तुकं वा उपवीतकं कम-
ण्डलुवाकिकं च दधानावित्युत्तराण्यर्थः ऋजुमवर्कं दण्डम् ॥ ३३ ॥

जन्तुमार्जनं विपीलिकामशकादिजन्तुपतौदकम् तपत्
दीप्त्वमानं तडिगुणं च दधौ वृत्तिशङ्करोचिस्तेन साक्षात्तप एव
कृपिणो मूर्तिमन्तौ ॥ ३४ ॥

उद्येमं हता आदरेण ॥ ३५ ॥

तयोः सम्बन्धानन्वेन निवृत्ताः आनन्विताः आत्मेन्द्रिया-
शयाः देहेन्द्रियमनानि यस्य सः ॥ ३६ ॥

आश्रित्यन् आश्रित्यन् इव ॥ ३७—३८ ॥

सर्वचेतनाचेतननियन्तारं भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्तस्तन्तुतो
आत्मनः सामर्थ्याभावं प्रथमं दर्शयति—किमिति । हे विभो !

सर्वव्यापकः । तव महं किं वर्णये न किमपि वर्णयितुं शक्तो-
मर्त्ययः । यथा व्यापकस्य बहुधादेः सकाशात् जातो विस्फुलि-
क्यादि किमपि न कर्तुं शक्नोति तद्भावेति भावः किञ्च स्वस्य
मम तथाऽन्येषामपि तनुभूतां किम्वदुना भक्त्यवयवोश्च असुः
यमनु वाङ्मनसिन्द्रियाण्यस्पर्शान्ति एवम्भूतः सर्वेन्द्रिय-
नायकः प्राणः येन स्वयैवोदीरितः स्वयन्देव प्रवर्तते अथापि
भगवत्प्रवर्तितप्राणादिमयां भगवत्प्राणात्मानमनुभूतानां भजता-
मस्माकं भावबन्धुः भावेन साक्षात्प्राणैर्न भक्तिप्रसङ्गभावेनैव
बन्धुवन्त्यपि ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

वे दोनों नर और नारायण कैसे हैं, कि—एक शुक्र
और एक कृष्ण वर्ण हैं, दोनों तनों कमल सहज विशाल
लोचनधारे हैं, चार जिनके भुजा, मृगचर्म और वल्कलों
के बल धारण किये, कुशाओं के पवित्रों (पवित्रियों)
को हाथों में धारण किये । त्रिगुण यज्ञोपवीत कमण्डलु और
मरल वेणु का दण्ड इनको भी दोनों स्वरूप धारण
किये ॥ ३३ ॥

तथा कमलाक्ष की माता, जन्तु मार्जन और दम की
मुष्टि इनको भी धारण किये दोनों साक्षात् तप की मूर्ति
दीप्त्वमान त्रिगुणसदृश जो काजित तिससे उपवासित और
बड़े उन्नते, तथा बड़े २ देवताओं में भेष्ट जो ब्रह्म कदादि
तिनसे पूजित ऐसे उन दोनों को मार्केण्डेय ने देखे ॥ ३४ ॥

भाषा कृष्ण नर नारायण दोनों उन भगवत्स्वरूपों की
देखकर बड़े आदर पूर्वक उठकर मार्केण्डेय महर्षि साक्षात्
दण्डवत् करते हुए ॥ ३५ ॥

भगवान् के दर्शन से उन मार्केण्डेय ऋषि का आत्मा,
हृदिषे, और अन्तःकरण तीनों आत्मिक में तिष्ठत होगये,
वस समय महर्षि को आत्मिक से होमाञ्च हो आये तथा
नेत्र आत्महायुषों से पूरित होगये कि—जिससे यथावत्
भगवान् के दर्शन करने की भी मुनि समर्थ न हुए ॥ ३६ ॥

फिर साक्षात् दण्डवत् से उठकर हाथ जोड़ तन्त्र
होकर उत्सुकता के आरे जानों कि भगवान् की साक्षिगत
ही कर लेंगे इस प्रकार प्रेम से गद्गदाक्षर होकर दोनों
जगत के नियन्ताओं से आशि नमो नमः ऐसे बोलते
हुए ॥ ३७ ॥

ऋषि दोनों को आसन देकर दोनों के चरणारविन्दों
का प्रक्षालनकर अपने चम्पू रूप दीप माळाओं से पूजन
करते हुए ॥ ३८ ॥

सुख पूर्वक आसनों पर विशजमान अपने ऊपर भक्ति
प्रसन्न दोनों आदि मुनियों के चरण कमलों की फिर नम-
स्कार करके परमपूज्य अपने दोनों प्रभुओं से मुनि इस
प्रकार बोलते हुए ॥ ३९ ॥

मूर्ती इमे भगवतो भगवन्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै ।

नाना विभर्ष्यवितुमन्यतनूर्ययदं सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि सर्गमिवोर्णनाभिः ॥ ४१ ॥

तस्यावितुः स्थिरचरोशितुरङ्घ्रिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशन्ति ।

यदै स्तुवन्ति नितमन्ति यजन्त्यभीक्ष्णं ध्यायन्ति वेदहृदया मुनयस्तदाधै ॥ ४२ ॥

नान्यं तवाङ्घ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितो भिय ईश विद्मः ।

ब्रह्मा विभेत्यलमतो द्विपशार्धधिष्ण्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ४३ ॥

तद्वै भजाम्यृतधियस्तव पादमूलं हित्वेदमात्मच्छदि चाऽऽत्मगुरोः परस्य ।

देहायपार्थमसदन्त्यमभिज्ञमात्रं विन्देत् ते तर्हि सर्वमनीषितार्थम् ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

मार्कण्डेय उवाच ।

मार्कण्डेय महाविं ब्रह्मे, कि—हे विभो ! मैं आपकी क्या स्तुति करूँ ? क्योंकि—जिन कारणों से स्तुति होती है, वे कारण तो सब आपके आधीन हैं, जिन आपकी प्रेरणा से मुख्य प्राण प्रवृत्त होता है, कि—जिस प्राण के पीछे देहधारियों की वाणी मन और इन्द्रिय अपने २ कार्य में प्रवृत्त होती हैं। अन्य प्राणियों की तो बात ही क्या कहूँ परन्तु ब्रह्मा महादेव तथा मेरी भी वाणी मन और इन्द्रिय जिनके चलाने से चलती है तथा आप ऐसे कृपाळु हैं, कि—इस जगत् के मजन से प्रसन्न हो जाते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

ननु, कथमायां प्राणादिप्रवर्तकौ भगवत्पुत्रत्वादायमोरिति चेत्तत्राऽऽह—मूर्ती इति । हे भगवन् ! भगवत्तत्त्व इमे मूर्ती त्रिलोक्याः क्षेमाय पातनाय तापविरमाय च सुखनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै मोक्षाय ननु त्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः यथै विश्वमवितुमन्यास्तनूर्ययकूर्मादिलक्षणां नाना अनेक-प्रकारा विभर्षि तद्वत् न केवलं पालनमात्रं तव कर्म किन्तु सृष्टिलयावपित्याह—सृष्टेति । तत्राप्यन्यनिरपेक्षत्वे दृष्टान्तः ऊर्णनाभिरिवेति ॥ ४१ ॥

यस्मादेवमनस्तत् तस्यासत्त्वाङ्घ्रिमूलं भजामीत्याह तस्येति तस्यावितुः पादकल्प स्याद्वरजङ्गमानामीश्वरस्याङ्घ्रिमूलं भजा-मिति । तृतीयश्लोकस्यस्यानुषङ्गः कथम्भूतमङ्घ्रिमूलम् यत्स्थं यत्रस्थितम् कर्मगुणकालानां रजोमलम् अन्ये च पूर्वोक्ता-स्तापादयो न स्पृशन्ति रज इति वा पाठः यतो वेदो हृदये येषां ते वेदतात्पर्यविदो मुनयो यदेव स्तुवन्ति नितरं नमन्ति तदाप्ये तत्प्राप्तये एव स्तुवनादि कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

यतोऽयः पुरुषार्थो नास्तीत्याह—नान्यमिति । अङ्घ्र्युपनया-च्छेदमन्तर्यामिप्राप्तये च क्षेमं न विद्मः परितः सर्वेष्वपि लोकेषु भीरुस्य तस्य जनस्य तदेवाऽह द्विपशार्धं धिष्यं स्यात्

यस्य सः ब्रह्माऽपि ते कालस्य त्वञ्जविजृम्भरूपाकाशादख-विमति भवतः किमुत वक्तव्यं तन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणिनां मयमिति ॥ ४३ ॥

यस्मादेव तत्तस्मात्तव पादमूलं भजामि कथम्भूतस्य ऋतधियः सत्यज्ञानरूपस्य यद्वा सत्या भीरुस्य यस्मिन्वा तस्याऽऽत्मगुरोर्जीवनियन्तुरतः कारणात्परस्य किं कृत्वा आत्मच्छदि स्वात्मावरकमपार्थं च निष्फलमसञ्च तुच्छ-मन्त्यञ्च नश्वरमिदं देहादिदित्वा देहादिभजने स्वकत्वा असञ्चत् कथं प्रतीयेत तत्राऽऽह अभिज्ञमात्रम् नह्यन्तमसत्किंत्वा-त्ममात्रम् न ततः पुण्यगस्तीत्यर्थः नश्वपवर्गाय भवतु मङ्ग-जनं फलाभ्यर्थं त्वन्यमज्जनं कार्यमेव तत्राऽऽह तर्हीति यदि-त्वां भजति पुरुषस्तर्हि ते त्वत्त एव सर्वे मनीषितमर्थं विन्द-तेति ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपदीयम् ।

परितोभियः सर्वमुखमयस्य जनस्य द्विपशार्धकालस्यापि-लोकाः कालस्य कालरूपस्य ते त्वत्तः ॥ ४३ ॥

ऋतधियः सत्यसङ्कल्पस्य परस्यात्मगुरोस्तव पादमूलं आत्माभिमतं मूलं भजामि सर्वाभीष्टपुरुषार्थरूपं यत्पादं सुमुधु-जनो देहादिकमथास्य विन्देत् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भारतवतम् ।

ननु प्राणादीनामुद्दीपयनेश्वरः नाहमित्यत्र भगवद्वक्ता-भूतावेव युवामित्यमिप्रयत्नवतारप्रयोजनमाह—मूर्ती इति । हे भगवन् ! भगवतः वाङ्मयपूर्णस्यैव इमे मूर्ती अवतारौ किमर्थं त्रिलोक्याः क्षेमाय सुखाय तापविरमाय ज्ञानोपदेशनाद्या-त्मिकादितापविघानाय मृत्युजित्यै मृत्युजयाय मोक्षायेति यावत् अत्र दृष्टान्तान्तरालासात्तदवतारानेव दृष्टान्तपति । नाना-विभर्षि इति यथा नानाविधाअन्यतनूः रामकृष्णादितनूः इव जगद-वितुं रक्षितुं विभर्षि तद्वत् न केवलं जगद्रक्षैव त्वहंतापारः किन्तु सृष्टिसंहारावपित्याह सर्वे इदं जगत्सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि ननु किं

श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ।

स्वयैकस्यैव सृष्टुं पुनरसृष्टुं दृष्टुं स्यतो दृष्टान्तमाह—स्वर्गो-
नामिति ऊर्णनामिरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यतः सर्वजगत्कारणभूताऽनस्तत्त्वमेव “कारणा तुष्टेयः” इत्यादि
वेदायतात्पर्यं व्याख्यातमाह—तस्यैव । तस्य सृष्टिसंहार-
कृत्तरवितुः स्वावतारै रचितः । चराचराणामन्तः प्रविश्य चार-
ण्येन नियन्तुं च तव यत्पादमूलं तद्वै मजामीत्युपरिष्ठात् सम्बन्धः
कथंभूतं मस्माद्यदुपासनादित्यर्थः न कर्मगुणकालरजः
स्पृशन्ति कर्मगुणकालानां रजोमयं यदुपासकानां न स्पृशन्ति
रज इति पाठे तथा कर्मादयो यदुपासकं न स्पृशन्ति
यदुपासका कर्मादौ स्पृशन्तीति वा तत्र कर्म पुण्यपापात्मकं-
तस्य कर्मणो रजः रजोवत् जनाधारकत्वात्सुखदुःखे गुणरजः
शब्देन रजमादि गुणकार्यै कर्मकोषादिकं विवक्षितं काल-
शब्देन तत्प्रयुक्तधीतातपवर्षादयो विवक्षिताः रज इति पाठे रजो-
मयोः किञ्च वेदहृदयोः वेदा हृदये येषां ते वेदात्पर्यवर्ति मुनयोः
इत्यर्थः । यजन्त्याचारयन्ति तदात्पेतत्पादमूलमात्रे ॥ ४२ ॥

किं तदात्पेतत्पादमूलमात्रे एव निरतिशयपुरुषार्थरूपतामाह,
नान्यमिति । मयि इति छेदः हे अपवर्गमुत्तं । निरतिशयपुरुषार्थ-
रूपः हे ईश । परितो न मीमेयं यस्मात्वेदङ्गप्रयुपनयात्वेदङ्गि-
प्राप्तेरन्यं क्षेमं श्रेयो न विद्मः मिय इति छेदः परितोमिय इति
समस्ते पदे जनस्य विशेषणं ननु, चतुर्मुखलोकप्राप्तिरपि क्षेम
येत्येतत् आह—आव्रजेति । अत्र नितरां कालस्य कालरूपस्य ते
स्वस्तः विमेति कुतः यतः सोपि द्विपराद्धिष्ययः द्विपराद्धि-
कालावस्थायिलोकः यतो विमेतीति सम्बन्धः ॥ यतो ब्रह्मणा
एवं मयं किमुन तत्कृतानां तत्सृष्टानां भौतिकानां भूतपरिणा-
मकदेहमाजाम् ॥ ४३ ॥

यतस्त्वेदङ्गप्रयुपनय एव क्षेमः ततस्त्वपादमूलमेव तत्प्राप्तये
मजामीत्याह—तदा इति । अतश्चिन्तयः सत्यसङ्कल्पस्य परमात्मनो
गुणोऽयं परस्य सर्वस्मात्परस्य च । तदात्माह—तदेतत्पादमूलं
मजामीत्युपनिषद् इत्यनेन “तेषामहं समुक्तानां मृत्युसंसारसागरात्”
इत्युक्तविधिसत्यसङ्कल्पस्य विवक्षितस्य आत्मगुणोत्थितेनान्तः
प्रविश्य नियमनेन साधुकर्मकारणित्वत्वात् ज्ञानोपदेशेन उपकृतत्वं च
प्राप्यत्वोपयुक्ततयोक्तम् “द्विवैतन्नात्महितमात्मगुणोः परस्य देहाद्य-
पार्थम्यसदस्यपमिहमात्रम्” इति पाठे अत्यसत्यन्तमसदुद्भवाय
निष्फलं च देहादि हित्वा अपास्यात्माहितं पादमूलं मजा-
मीति सम्बन्धः । द्विवेदमात्मकदिमात्मगुणोरिति पाठे तु आत्म-
कदिमात्मज्ञानावरकं देहादि हित्वा मजामीत्यर्थः । देहा-
द्यपार्थम्यसत्यनिष्कामात्रमिति च कश्चिपाठः तदा अपार्थ-
म्यसदिति च तत्त्वमिहमात्रम् यस्मात्देहादि द्विवेदार्थः
ज्ञानाद्यपार्थम्यो ह्येव यद्येवं तेषां यो मजेदिति शेषः । तर्हि स एव
सर्वं मनीषिणामभिमतं सर्वं पुरुषार्थं विन्दनं लभेत आद्यपाठे तु
यस्येति शेषः । यस्य ते प्रमिहमात्रं त्वत्पादमूलाविषयक-
ज्ञानमात्रमस्ति तर्हि स एव सर्वमनीषितार्थं विन्देत “विन्दन्ति
ते सर्वमनीषितार्थम्” इति च पाठे उच्यते तदाभिहमात्रमित्यस्य
वेदमित्यादि ते विन्दन्ति समस्त इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

भाववत्त्वं दर्शयति—मूर्त्ति इति । हे भगवन् । भक्तवत्सलस्य
भगवतो इमे मूर्त्ति नरनारायणसंघे त्रिलोक्याः श्रेयाय रक्षायै
शङ्कुकनसलतापनाशाय मृत्युजिह्वे संसारसंख्यशत्रुजयाय भवतः
किञ्च त्वं नाना अनुपमान्यतनूनां विधा अनुपमा असदृशी-
रन्या अनयोरितरास्तनून्मूर्त्तिविमर्षे त्रिलोकीक्षेमार्थकार्यायेति
शेषः । किञ्च ऊर्णनामिरित्येव हे सर्वे यथापूर्वं सृष्ट्वा पुनर्यथा
पूर्वं प्रससि मनेन मायावित्तवहुपुण्यद्वया न चित्रं स्यादिति
शङ्का परिहृता सत्यप्रपञ्चसृष्टिरित्यस्य तज्जियमनार्थं ताव-
द्रूपग्रहणोपपत्तेः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुपाविशत्” इति श्रुतेः । यद्वा,
अतनूरप्राकृतशरीरत्वं यथा सर्वमिदं सृष्ट्वा पुनर्प्रससि तथानु-
पमानि नानाविधानि शरीराणि विमर्षे प्रससि भन्तर्गतानि
करोषि । त्रिलोकीक्षेमोदये भगवां विमाद्यनन्तरमेकीकरणा-
मिति विशेषः भगवतो इमे मूर्त्ति च तथेति ॥ ४१ ॥

एतमर्थं प्रमाणयन्ति तस्येति । तस्य यस्मिन्पादमूले स्थितं
पुरुषं कर्मगुणकालरजः पुष्कर्मगुणाः सत्त्वादयः कालो
जस्मादिदं तु रजः प्राप्तवत् शुक्रशोणितारुण्यं एकैकज्ञाव-
विवक्ष्यैकैकवर्तं न स्पृशन्ति नोत्तिपन्ति न पुष्कमापादयन्ति
वेदस्य हृदयम् । येषां ते वेदहृदयोः वेदात्पर्यवर्ति मुनयो
ब्रह्मादयः । नियन्त्रयेदितरवितुः—पालकस्य तव ब्रह्मिमुले
स्तुवन्ति “पादोऽस्य विश्वाभूतानां त्रिपादस्यामृतं किञ्चि” इति नितरां
नमन्ति तस्यो विष्णवे महते कसोमीति यजन्ति “उग्रम्बकस्य
प्रजामेह सुगन्धि—पुष्टिर्धनम्” इति व्याघ्रस्यात्मात्मेव लोक-
मुपास्त इति यद्यस्मात्तस्मात्वेदङ्गप्रयुपनयां तदेवमानं वा
इत्यर्थः । तस्य यदङ्गिमुलं सत्यं कर्मादयो न स्पृशन्ति तत्तस्य
पादमूलं मजामीत्येकवाक्यं वा ॥ ४२ ॥

किमर्थमेतदेव स्तुवन्ति निर्वृत्तसुखावाप्तये मन्त्रिकं न
स्यादिति तत्राह—नेति । हे ईश । अपवर्गमुत्तं । पुरुषार्थस्वरूपः यस्त्वं
परितोऽभयः सर्वस्मादभयः जनस्य तेषाङ्गप्रयुपनयादङ्गिप्रशरणा-
प्राप्तेरन्यत् क्षेमं न विद्मः परितो मिय इति वा पाठः जन-
स्येति विशेषणं सर्वस्माद्भीमैयम् यस्य स तथा तस्य । ननु,
तदन्यः क्षेमकर्ता ब्रह्मास्ति “प्रजापते न त्वदेताम्यस्य” इति-
श्रुतेः । अत्राह ब्रह्मेति यतः परितोमयः यतो द्विपराद्धिसम्बन्धि
विषयं यस्य स तथा स ब्रह्मा कालस्य ते तव सकाशादि-
मेति “यस्मां निशम्य सदानादुरुक्तप्रमानम्, यो मस्कमायवुत्तर
सधस्य विज्जकमाग्रेषोरुपाय” इति श्रुतेः । भूतप्राप्तये विचित्रा-
दष्टवात्कस्याचिन्मयत्वोपपत्तेर्ब्रह्मास्तु लोकविदम्बनत्वेन
तथामावः किं नस्यादिनि मन्त्राशङ्कां कैमुत्यन्यायेन परि-
हरति, किमुतेति । अत्र इत्युत्तरत्रापि सम्बन्धश्चेत् ब्रह्माप्यलं
विमेति यतोऽनन्तरकृतभौतिकानां तेन ब्रह्मणा कृतानि भौति-
कानि शरीराणि येषां ते तथा तेषां प्राणिनो मयमस्मीति
किमुनेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

सेवायामित्यर्थं भावमाह—तदे इति । अतश्चिन्तयः एकप्रकार-
बुद्धेर्निश्चलबुद्धेरित्यर्थः आत्मगुणो जीवगुणो परस्य परमा-
त्मनस्तव पादमूलमेतदेहादिप्रमाणं हित्वा यदि मजामी तर्हि
ते तव प्रसादात्सर्वं मनीषितार्थं विन्देय इत्यन्वयः । कीदृशस्य

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रावली ।

आत्मच्छिन्नम् आत्मनाशहेतुम् अत एवापार्थं पुरुषार्थलक्षणा-
प्रयोजनशून्यम् असदमद्रम् अनाभिज्ञमात्रं केवलाज्ञाननिर्मितं
केवलाविद्वत्कृतं वा अनेन देहेऽहंभावो भवेदहेतुस्तदभावो मुक्ति-
हेतुरिति कथितं भवति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्रै इति तैः अभिज्ञमात्रमित्यस्य टीकायामात्ममात्रमिति आत्म-
न्यधिष्ठाने अमादेव प्रतीतिर्यस्य तदित्यर्थः ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तस्मात् स्वभजनं कारयितुं भजनपरिपाके च तद्वक्त-
व्यमवशो भवितुं च तवावतारः न केवलमेतदेव निमित्तं जगत्पाव-
नार्थमपीत्याह—मूर्त्तिं इमे इति । मृत्युजित्यै मोक्षाय च यथा नाना
अन्यतन्मैस्त्वकूमोद्या विमर्षि तथेमामपि तन् विमर्षि किञ्च सुखा
यस्य पावनार्थं तन् विमर्षि तत्सर्वं पुनर्प्रसासि च ऊर्णनामि-
त्वेत्यद्भुतं तव लीलावैभवमपीति भावः ॥ ४१ ॥

तस्य तवाङ्घ्रिमुखं भजामीति तृतीयश्लोकस्यस्यानुषङ्गः
यस्य यदङ्घ्रितलस्य भक्तजनं कर्मगुणकालाः रजः कुराचार-
त्वादिसर्वं माखिन्यं च न स्पृशन्तीति अद्भुतं तव भक्तवैभव-
मिति कमेति पुष्कृतं सुकृतं प्राचीनमर्वाचीनं वा कृतमपि न
स्पृशन्तीति पुष्करपलाशे जलमिवेति भावः । बहुत्वमार्थं यद्वक्त-
व्यमसीदृशं स्तुवन्ति मुनयो मौनशीला वेदवृद्धा वेदार्थतात्पर्यज्ञाः
तस्मात्पार्थं ध्यायन्ति ॥ ४२ ॥

अङ्घ्रिमुपनयान् चरणप्राप्तेरन्यत्र क्षेमं कुशलं परितो भियः
संसारोद्भिद्यतो जनस्य न विद्मः यतो ब्रह्मेत्यादि ते कालस्य
काळस्वरूपत्वात् इतः अस्मात् किमुत वक्तव्यं तव कृतानां
ब्रह्मकृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥ ४३ ॥

अनुष्ठायिषुः सत्यज्ञानस्य आत्मच्छिद्वि हिंसा आत्माच्छादकं
देहादिव देहगोहादिममत्वं त्यक्त्वा अपार्थं निष्फलम् असदं तुच्छं
अन्यं नश्वरम् एवमन्योपि नो भजति स ते त्वामभिज्ञमात्रं भक्त-
सेवासिद्धमेव प्राप्नोति । तनु, तर्हि निष्काम एव मां भजतु सकाम-
स्त्वस्य तत्राह—तर्हीति । यदि त्वां विन्देत् तर्हि सर्वमनीषितार्थं
माच्छिन्तायै विन्देत्तैव ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तनु, प्राणप्रवर्धको भगवानावाप्तु तापसा विप्रत आह—मूर्त्तिं
इति । हे भगवन् ! नाशयण । इमे तनूना रायणाख्ये मूर्त्तिं भगवन्
एवाविर्हिते भाविमोक्षप्रयोजनमाह, त्रिलोक्याः क्षमाय रक्षायै
तापविरमाय त्रिविधतापनिवृत्तये मृत्युजित्यै संसारनिवृत्तये च
यस्य दृष्टान्तमाह, यथैव विश्वमवितुमन्यन्तुः मरत्यकूमोदिरूपाः
माया विमर्षि तद्वत् विश्वनिर्गमनप्रवेशस्थानत्वमिति पादनेन भग-

वत्तां दर्शयति, सर्वं विश्वं सुखा पुनर्प्रसस्यति जगत्कारणत्वेपि
निर्विकारित्वं दृष्टान्तेन द्योतयति ऊर्णनामिरिति ॥ ४१ ॥

एवमभूतस्य तवाङ्घ्रिं भजामीत्याह—तस्येति । तस्य अङ्घ्रिमुखं
भजामीति तृतीयश्लोकादानीतेनाध्याहृतेन वा क्रियापदेनान्वयः
तदाप्यै अङ्घ्रिमुखप्राप्तये ॥ ४२ ॥

अङ्घ्रिप्राप्तेरन्यत्क्षेमं नेत्याह—नान्यमिति । परितो भीमस्य तस्य
जन्तस्य यद्वा, परितः सर्वत्र नास्ति भीमस्मात्तस्य तव अङ्घ्र्युप-
नयात् श्रीमत्पादपद्मप्राप्तेः अन्यत्क्षेमं न विद्मः भगवन्चरणप्राप्ति-
रेवोपादेयपदार्थ इति द्रढयितुं सर्वं ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं काल-
प्रस्तत्वादनुपादेयमित्याह, ब्रह्मेति । द्विपरादेकालस्याविधिष्यस्य
स्थानं यस्य सोपि ते तव शक्तिरूपस्य कालस्य वेगादिति-
शेषः । अलं नितरां विभोति तत्कृतभौतिकानां तेन कृतानां भौति-
कानां प्राणिनां भयमिति का कथा ॥ ४३ ॥

तत्सर्वं पादमुखप्राप्तये कृता भीमस्मात्तस्य तव भीमर-
क्तस्य वेदमात्रार्थभूतस्य आत्मनां ब्रह्मादिसर्वजीवानां गुणैः
परस्य पुण्यस्य तव पादमुखं भजामि तन्वन्वासक्तस्य नो भजनि-
कोऽधिकार इत्यत आह, हिंसेति । इह दृढमात्रमौहिकम् अन्य-
पारलौकिकम् असदयुक्तम् अत एवापार्थं निष्फलम् आत्माच्छिद्वि
आत्माच्छादकं हिंसा उपेक्षयित्वेत्यर्थः । भगवत्प्राप्तिकामो भग-
वन्तं भजोक्तिफलितोर्थः यदि चेन्नश्वररूपमात्रप्राप्तिकामः अर्थ-
प्राप्तिकामो वा तर्हि ते त्वत्त एव अभिज्ञमात्रं चेन्नश्वररूप-
मात्रं मनीषितार्थं वा विन्देत्तैव तदातापि त्वमेव नान्यः चेन्न-
श्वरस्य त्वदंशत्वात् अर्थस्य सर्वस्य त्वदचिच्छक्तिमयत्वाच्चेति
भावः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! आप इन दोनों मूर्तियों को इस त्रिलोकी
के भगवन् के लिये, और कुछ दूर करनेके लिये, तथा मोक्ष
के लिये, आरक्षण करते हैं । तथा इस जगत् की रक्षार्थ और
भी नानाप्रकार की मूर्तियों को आरक्षण करते हैं । और इस
जगत् को रचकर ऊर्णनामि (मकरी) की तरह फिर सबको
प्रस लेते हैं ॥ ४१ ॥

जगत् के पालन करनेवाले स्थिर चरों के नियन्ता ऐसे
आप के चरणकमल को मैं भजता हूँ । जिस चरणकमल के
समीप स्थित रहनेवाले पुरुष को कर्म गुण काल और रजो-
गुण ये सब रूपों नहीं कर सकते हैं । और वेद के अभिप्राय
जाननेवाले मुनि लोग जिन आप के चरणकमलों की प्राप्ति के
अर्थ उनही चरणकमलों की स्तुति करते हैं, नमस्कार करते हैं,
पूजन करते हैं, और निरन्तर ध्यान करते हैं ॥ ४२ ॥

हे ईश ! अपवर्ग मूर्त्ति जो आप ही तिन आप के चरणार-
विन्द की प्राप्ति को छोड़कर सर्वत्र भवतीत इस जन को
और भी कोई क्षेम है इस बात को मैं नहीं जानता हूँ । द्विप-
रायै पर्येत स्थित रहनेवाले ब्रह्माजी भी जिन आप के शृङ्खली
विलासक काल से अभ्यन्तही डरते हैं । और जो विश्व
ब्रह्मा की सृष्टि के प्राणी हैं उनको भय होवे इसमें क्या
आश्चर्य है ॥ ४३ ॥

सत्त्वं रजस्तम इतीश ! तवात्मबन्धो ! मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवोऽस्य ।

लीलाधृता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च माभ्याम् ॥ ४५ ॥

तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वदयितां कुशला भजन्ति ।

यत्सात्त्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं लोको यतोऽभयमुतात्मसुखं न चान्यत् ॥ ४६ ॥

तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वगुरवे ^(१)परदैवताय ।

नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥

यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्धर्मद्वीः सन्तं सखेष्वासुषु हृद्यपि दृक्पथेषु ।

^(२)तन्माययाऽऽवृतमतिः स उ एव ^(३)साक्षादाद्यस्तवाऽखिलगुरोरु ^(४)पसाद्य वेदम् ॥ ४८ ॥

यदर्शनं निगम आत्मरहः प्रकाशं मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः ।

तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं ^(५)वन्दे महापुरुषमात्मनि गूढबाधम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे नारायणस्तवो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

आत्मा के आचरण करनेवाले तुच्छ नाशवान् इस देहादि में आसक्ति छोड़कर, सत्य संकल्प आत्मा के अज्ञान को दूर करनेवाले, ज्ञान स्वरूप परात्पर ऐसे आप के चरणकमल को मैं भजता हूँ ॥ यदि पुरुष आप का भजन करता है तब वह आपही स संपूर्ण वांछितार्थ को प्राप्त हो जाता है ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तनुं, ब्रह्मरूपापि समैव मूर्त्तिं अतो मामेव किमत्यन्त-मान्द्रियसे तन्नाऽऽह—सत्त्वमिति । यद्यपि यद्यपि तत्रैव मायया कृता एता लीलास्त्वयैव धृतास्तथापि सा सत्त्वमयी सैव प्रशान्त्यै मोक्षाय न केवलमस्य प्रशान्त्यभावमात्रमन्यमजने किमस्त्वानिष्टं च भवेदित्याह—व्यसनेति ॥ ४५ ॥

तदेव सदाचारेण द्रढयति—तस्मादिति । हे भगवन् ! तव शुक्लां तनुं भीमनाशयणायाम अथ तावकानां च शुक्लां तनुं नारायणाय ऋषयस्मार्त्तात्त्वताः सत्त्वमेव पुरुषस्येश्वरस्य रूप-मुशन्ति मन्यन्ते न त्वन्यद्रजस्तमश्चेति अत्र हेतुः यतः सत्त्वा-ल्लोको वैकुण्ठाख्यः लोकत्वे सत्यत्वमय च भोगे सत्यत्वात्म-सुखं च ॥ ४६ ॥

अतस्ते प्रणमति—तस्मै नम इति । हंसाय शुक्राय संयतगिरे निगमेश्वराय अथ च निगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥

वेदार्थसम्प्रदायप्रवर्तने हेतुत्वं वदन्तीति—यमिति । वितथाक्ष-पथैः कपटेन्द्रियमार्गैर्धर्मद्वीर्विक्षिप्तबुद्धिः पुमान् सौन्दर्यादिषु

नियन्तृत्वेन सन्तमपि स त्वां न वेद दृक्पथेषु विषयेषु बुद्धिविक्षेपे हेतुः तन्मायया तस्य तवैव मायया आवृता आत्मनिष्ठा मतिरस्य स उ सोऽपि माद्य एव पूर्वमविज्ञाने-वाखिलगुरोस्तव त्वत्प्रवर्तितं वेदमुपेक्षां प्राप्य तं त्वां साक्षा-द्वेद ॥ ४८ ॥

वेदेनैव त्वज्ज्ञानमित्युपपादयप्रणमति—यस्य तव दर्शने निगमे भवति कथम्भूतम् ? आत्मनस्तव रहः रहस्यं तस्य प्रकाश-कम् अग्न्या बुद्धेयतामाह—अजपरा ब्रह्ममुखाः कवयोऽपि साङ्ख्ययोगादिभिर्यतमाना यत्र त्वमि मुह्यन्ति कुतः ? इत्यत आह, सर्वेषां साङ्ख्ययोगादिनां ये वादास्तेषां विषया भेदाद्यस्तेषां प्रतिरूपं तत्तदनुसारिणीलं स्वभावो यस्य तम् ॥ कुतः ? आत्मना देहादिसङ्घातेन निगूढो बोधो यस्य तस्य एवम्भूते महापुरुषे त्वां वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

मायामयाः प्रकृतिसम्बन्धिन्येस्तनव इत्यग्राहारः शुक्ला-तनुमित्यनन्तरोक्तेः लीलाधृता लीलाया धृता अन्ये रजस्तमसी न प्रशान्त्यै बाध्यां व्यसनादिः स्यात् ॥ ४५ ॥

यत्सत्त्वं ते रूपं सात्त्वता उच्यन्ति तल्लोकाय आत्मज्ञानाय ज्ञानप्रदमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

(१) परदैवतायै (२) तन्मायया (३) साक्षाद्वेदः (४) उपपद्य (५) वन्दामहे इति विज्ञ० पा० ।

श्रीसुदर्शनसूक्तिकृतशुकपञ्चीयम् ।

आत्मसुखम् आत्मानुभवमेव चाभयं नान्यत् अन्यत् सुखं
पर्यामश्रमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यं वै इति वितथाक्षपयैः भ्रमरः मोघैरिन्द्रियैः विषयेषु
भ्रान्तमनाः जन्तुः सर्वपदार्थेषु सन्तमपि न वेद न त्वामन्धो विजिज्ञ-
याधिकारी तवाङ्घ्रिमुपसाद्य त्वां वेद भङ्घिमित्यध्याहारण-
योजना । यद्वा, आखिलगुरोरिति द्वितीयार्थे षष्ठौ ॥ ४८ ॥

यद्दर्शनमिति यस्य दर्शनोपायमूर्ता वेदः आत्मारहः प्रकाश-
मिति निगमविशेषणम् भजो ब्रह्मा येषां परस्तेऽजपराः निगूढबोध-
अपरिच्छेद्यज्ञानवैभवम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तिकृतशुकपञ्चीये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्त्तिं अतस्तौ द्विवा मामेव कि-
मिति भजति इत्यत आह—सत्त्वमिति । हे ईश ! हे आत्मवन्धो !
जीवसख ! यद्यपि यद्यपि मय्येव जगतः स्थितिलयोदयहेतवः तव
विश्वरुद्रवक्षतनव इति विशेष्यमध्याहर्त्तव्यं शुक्लां तनुम् इत्यग्रे
दर्शनात्ताश्च सर्वं रजस्तम इति यां तव माया तयैव कृताः
जीवाधृताः जीवयैव धृता जीवापदेन विषयवाद्याख्यतनुसम्बन्धस्य
कर्ममूलत्वव्यावृत्तिः तथापि तत्र सत्त्वमयी या तनुः सैव
नृणांमुपास्यमाना शास्त्रे मोक्षोपयुक्तशान्तमे भवति नान्येभ्यः
ब्रह्मरुद्राख्ये तत्रैव न प्रशान्त्यै भवतः प्रत्युत ताडयाम् उपास्यव्य-
सनमोहीमयो भवेयुः वसनेन दुःखं भीमये यद्यप्यत्र स्थितिहेतु-
भृताया विषयवाख्यतनोरपि मायाकृतत्वात्तदाऽप्राकृतसत्त्वगुणा-
परिणामरूपत्वमवगम्यते तस्य "सत्त्वाद्यौ न सन्तीशे यत्र च
प्राकृतागुणाः" इति श्रीमद्भागवतप्रह प्रतिषिद्धं तथाप्यत्र सत्त्व-
मिति सा माया रजस्तमश्चेति च या माया ताडयाम् मायाभ्यां
कृता इति योजयाम् तत्र सत्त्वशब्देन सत्त्वसामासिकं सत्त्वं गुणा-
सत्त्वाद्विलक्षणाभित्युक्तं शुद्धसत्त्वमयं त्रिगुणात्मकप्रकृतिद्रव्य-
विलक्षणं विवक्षितम् इत्थं योजनायमेव सर्वं रजस्तम इति
व्यस्तनिर्देशः कृतः प्रसङ्गापेक्षामपि "सत्त्वं रजस्तम-
इति प्रकृतेर्गुणास्तेयुक्तः परः पुरुष एक इहाऽस्य भवे" इत्यप्रापमेवार्थः रजस्तमः शब्दोऽपरिसरवमिधौ तौ विवक्ष्यतौ ॥ ४५ ॥

यतः सर्वमयमेव प्रशान्त्यै न स्वयं तस्माज्जिपुण्यसुखमस्ता-
मेव उपासते तस्मादिति । अथ ननु, हे भगवंस्तावकानां स्वद-
क्षानां स्वदक्षितां स्वस्य तव च दयितां शुक्लां शुद्ध-
सत्त्वमयीं तनुं कुरुष्व भजन्ति काऽसौ शुक्ला तव तनुरित्यत्राह,
यास्तावताः पुरुषरूपमुशन्ति सर्वं लोका इति सात्वताः पञ्च-
रावसिद्धान्ततत्त्वमिधौ लोका जना नरनारायणाख्यं यत्पुरुषरूपं
पुरुषाकृत्यावस्थितं रूपं पुरुषस्य तव रूपं वा सर्वं विशुद्धं
सर्वमुशन्ति उपास्यतेनेच्छन्ति सैव शुक्ला तनुरित्यर्थः । तत्रि-
धौतद्वि-यतः पुरुषरूपासत्त्वानुपास्यमानादमयं समुत्तिमशमावः

उतापि चात्मसुखम् आत्मानुभवसुखं न चान्यदप्यन्यमिभसुखं
नास्ति ॥ ४६ ॥

इत्थमनन्तकल्याणगुणगणं स्तोतुमहं न शक्नोमीत्यभिप्रेत्यो-
पस्थितैर्गुणैर्विशिष्यन् प्रणामाति-तस्मा इति । पुरुषाय पुरुषिणीसि
ददासीति तथा चतुर्विधपुरुषार्थप्रदायित्यर्थः । भूम्ने सर्वान्तरात्म-
त्वेन भूमगुणाविशिष्टायां तेषां विश्वाय विश्वरूपेणावस्थितायां
एव विश्वगुरवे विश्वस्य हितकरायामिनः शरीरहिताचरणाशील-
त्वादेति भावः । परदेवतायै इत्यनेन ततोऽधिकदेवतान्तरव्यावृत्तिः
नारायणायैत्यनेन प्राप्यत्वं प्रापकत्वं च विवक्षितम् ऋषय इत्यनेन
सर्वज्ञत्वं नारायणपुरुषसमिधौ हतनरोत्तमशब्देन शिष्याचार्यरूपे-
णाखिलाध्यात्मविद्याप्रवर्त्तनकारां जगदुज्जीविष्यत्वं विवक्षितम् ।
इतीत्यनेन श्रुतादीनां निरुक्तिहेतुं संवत्तिगिर इत्यनेन "सर्वमिदम-
ज्यातोऽवाक्यं तादृक् इत्यत्रेव परिपूर्णताप्रयुक्तमजल्पाकत्वं निगमे-
श्वरायेत्यनेन वेदाऽऽचार्यत्वं च विवक्षितमिति ॥ ४७ ॥

ननु, त्वस्य इव माम् इत्थं भूतं सर्वेऽपि किं न विदन्ति अत आह
यं वा इति । त्वन्मायया विवृतां स्मृतिरस्यात एव वितथैर्निरर्थकै-
रक्षपयैरिन्द्रियमार्गैर्भ्रमन्ती प्रीयस्य सः देहात्मागिमानी प्रीयस्ये-
त्यर्थः भ्रमद्भिरिति पाठे विषयप्रावण्येन चक्षुर्विदितथाक्षप-
यैर्ये त्वां न वेद कथम्भूतमपि ज्ञेयेषु सौन्दर्यादिषु स्फुटेष्व-
सुषु प्राणेषु हृदि हृदये हृदयेषु विषयेषु नियन्तृतया
सन्नमपि तर्हि न कोपि वेदेत्यत्राह—यस्मिन्वाखिलगुरोरपि प्रथमं
स्वप्रवर्त्तितः यः तं वेदमुपसाद्य स्थित इति शेषः स उ एव सहाव
त्वां साक्षाद्देव वेदान्तविदितोपासनाविशुद्धमनसा वेदेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

वेदेनैव ज्ञानमित्युपपादयन्प्रणमति—यमिति । यस्य दर्शनो-
पायभूतो निगमो वेदः आत्मारहः प्रकाशकः मन्त्रया सुखयना-
माह—भजपरा इति । भजो ब्रह्मा पर उत्कृष्टप्रधानो येषां तं ब्रह्म-
मुखाः कवसो यतन्तः साङ्ख्ययोगादिभिर्वतमाना अपि । यद्वा,
द्विरयवगर्भकपिडाकः योगसाङ्ख्ययादितन्त्रप्रणयनेन स्वस्वरूपावि-
मर्शनाय यतमाना अपि यत्र त्वाव विषयभूते मुह्यन्ति तमित्यभूतं
सर्ववादिषयप्रतिकृपशीलं सर्वेषां वादा योगसाङ्ख्ययादिवादाः
प्रकृत्युपादान्तरपुरुषानिमित्तत्वादवादास्तेषां प्रतिक्षेपकं रूपं स्वरूपं
शीलं स्वभावः सावैश्वर्यसंशक्तित्वादिः प्रकृतिपुरुषादिव्यसम्भावितो
यस्य तमात्मनि स्वस्मिन् गूढस्तेरुचिज्ञातः बोधः अपरिच्छेद्य-
ज्ञानवैभवो यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देहाहंमांसस्य निमित्तं रजस्तमसी तवमांसस्य सर्वं त्वाजि-
यतामिति मावेनाह—सत्त्वमिति । हे ईश ! आत्मवन्धो ! सर्वं रज-
स्तम इति गुणास्त्वया जीवा धृताः जगज्जिमांशकीडयै धृताः
भङ्गीकृताः । ननु, जीववदनिष्ट किङ्कर्तृ कृता येन प्रायाः
स्युरिति तत्राह, स्थितीति । मय जगतः स्थित्यादिवेशः किमा-
त्मका इति तत्राह, मांशमया इति । इच्छात्मकाः यद्यपि यद्यपि

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

तथापि सत्त्वमयः सात्विकः प्रशान्त्यै मुक्तये भवति अन्ये राजसतामसाः प्रशान्त्यै न स्युः किन्तु देहाहंसावेन संसा-
राम्भ्युरित्यर्थः । यद्वा, सत्त्वाद्येषु रजस्तमसो शान्त्यै न स्यातां
पुनः कस्मै भवत इति तत्राह, नृणांमिति । याक्ष्यां रजस्त-
मोक्ष्यां नृणां व्यसनादयः स्युः च एवार्थे त्रिविधानां नृणां
मध्ये सत्त्वमय एव इति वा ॥ ४५ ॥

उपसंहरत्येव सत्त्वं स्तौति-तस्मादिति । यस्मात्सत्त्वमेव
निःश्रेयसहेतुस्तस्मादिह कुशलाः भगवत्पथं कल्याणानां ताव-
कानामुपासायोग्यां स्तौतो दयितां शुक्लां तव तनुं भजन्ति
तावकानामिति किं विशिष्योच्यते इति तत्राह, यस्मात्सत्त्वा
इति सात्त्वताः साधुगुणयुक्ता पुरुषाः सत्त्वं सत्त्वगुणप्रवर्तकं
पुरुष इति रूपं शब्दा यस्य तत्तया पुरुषशब्दवाच्यमित्यर्थः
उच्यते कामयन्त इति यद्यस्यात्सत्त्वादिशेषवचनम् यतः पुरुष-
रूपात् लोकोऽभयं विन्दति आत्मसुखमनापि लभते तस्मा-
द्विन्देभ्योऽपि न वेदा, यतः सत्त्वालोको रक्षितो भवति
अमममृतात्सुखमाप्नोति अमृदुजस्तम इति यद्यपि स्वरूप-
सुखादिहेतुर्न भवति ॥ ४६ ॥

निरन्तरस्यानासमर्थस्योपास्तिप्रकारमाह-तस्मा इति । विश्वा-
विश्वनाम्ने अस्य सर्वनामसंज्ञा नास्ति अर्थात्तरत्वात्तत्प्रेक्षया
शीघ्रत्वेन सत्यगिरि मितभाषणाय ॥ ४७ ॥

सत्त्वसाक्षात्कारो भवत्प्रसादायता न स्वप्रयत्नसाध्य इत्याह,
यमिति । हे वितत ! यः पुरुषोऽक्षयः शब्दाविमिः अमर्शोऽपि
त्वां न वेद कीदृशं स्वस्वेषु स्नेहियेषु असुषु प्राणेषु हृद्यपि
हृदयेषु हृदयेषु धमन्तं निर्दोषत्वेन वर्त्तमानं ज्ञापका-
मावाप्तं जानन्तीति । नेत्याह, तवेति । अखिलगुरोस्तव वेद
ज्ञापकप्रमाणम् उपपद्यते सः साक्षादयः अदनयोऽयः विषय-
भोगाशीलः तस्य तव मायया बन्धकशक्त्या आबुधमतिः
आच्छादितज्ञानरतस्मात्स्वप्नसादेन स्वउज्ज्वलसुखमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

त्वज्ज्ञानस्य किं माहात्म्यं येन त्वदनुग्रहेण सर्वथावाद्यं
स्यादिति तत्राह-पदज्ञानमिति । यस्य तव दर्शनं ज्ञाननिगमे
तत्त्वनिर्णायके वेदे प्रतिपादितम् आत्मरहस्यप्रकाशो यस्मात्त-
त्तया तम् अजपराः विष्णुपरायणा यतस्तः कृतापास्तप्रयत्नाः
कवयो यत्र परमात्मरहस्ये मुख्यमिति हृदयितयमिति ज्ञातुम् उप-
देष्टुं च न शक्नुवन्ति ते भगवन्ते वन्कामह इत्यन्वयः । सर्व-
बाह्यानां सर्वसिद्धान्तानां विषयाणां प्रतिपाद्यानाम् अर्थानां
प्रतिरूपणीयं विकृतस्वभावं तदुक्तान्यथास्तत्त्वमवमित्यर्थः
नास्मानि जीवविषये गूढबोध्यं जीवेनास्तिस्वरूपमित्यर्थः । आत्मना
क्षेतेति ना ॥ ४९ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धः ।

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

अष्टमाऽध्यायः ॥ ८ ॥

(विज्ञानप्रजतीर्थावस्थाः सप्तमः)

[१५]

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

सत्त्वं रज इति द्वयम् ॥ ४५-४७ ॥

य वे इति । स्वस्वेषु स्नेहियेषु सत्त्वमपि एवमेव विष-
यगाम असुषु कर्मोद्देशेषु हृदयेषु स्नेहियेषु हृद्यमयात्मके
“नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इति श्रीगीतोप-
निषद्भवः ॥ ४८-४९ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धः ।

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

अष्टमाऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतमारायंदर्शिनी ।

ननु, सकामत्वे सति केवलात्स्वमपि भजतु तत्तद्भजनमपि
मद्भजनमेव यतो वेदा मन्मथस्य एव ते इति तत्राह-सत्त्वमिति ।
आत्मबन्धो ! देवायानाय । अस्य हृदयचक्रादि देवमनुष्यादिमयस्य
जगतः स्थित्यादिहेतवः सत्त्वादयो गुणास्तपि मायामया एव
किं पुनस्तत्कारयोः इन्द्राद्या नश्वरास्तेषां भजने मायातीते त्वो-
क्तं विन्दतति भावः । यद्यप्यासु लीलासु मध्ये सत्त्वमयो लीला-
प्रशान्तौ धृता न त्वन्ये रजस्तमोमयौ याक्ष्यां व्यसनाद-
भियां भजन्ति तदप्येतदस्तिस्त्रोप लीला सायामय-
एवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

अतस्तव मायामयोभिन्नादिमुक्तिमशुक्लां विहाय शुक्ल-
सत्त्वस्वरूपो एव तत्त्व तद्भक्तानां च मूर्त्तिरभिधा उपानते इत्याह,
तस्मादिति यतः यतः सात्त्वता तत्त्वाद्याः पुरुषरूपं विश्वास्वरूपं
सत्त्वम उच्यन्ति । ननु, कीदृशं सत्त्वं तत्राह, यतो लोकः किं स्वर्गादिकः
न यत्र अमयः पातहेतुकमयाभावः आत्मसुखम् आत्मभूतं
सुखं च तनु कर्मफलं स लोको वैकुण्ठो यतस्ततः शुद्धसत्त्वं
न सात्त्वत् प्राकृतं सत्त्वम् ॥ ४६ ॥

पुरुषाय पुरुषाकारत्वेऽपि भूते सर्वव्यापकाय तदपि विश्वाय
देवमनुष्यतिर्यग्मादिसर्वरूपाय आधिमायमयोजनमाह-विश्व-
गुरवे भक्तिज्ञानवेद्यायामुपवेष्टुं न केवलमुपवेष्टुं त्वमापि
तु भजनीयस्येत्याह, परव्यताये अतीष्टवेद्याय आध्यात्मिका-
वतारत्वमाह, कृपये कृपिस्वरूपनासायगाय कृपिस्वरूपनरोत्त-
माय च स्वकपरिग्रहत्वमाह इत्याप मौनशालित्वमाह सयत-
गिरौ तदपि निगमेशाय वेदप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥

सर्ववृक्षेयत्वमाह-यवे इति । विनगाक्षिपये कपदेन्द्रियमार्गे-
अमर्शः । योऽक्षिपयिषुः पुमान् स्वस्वेषु स्नेहियेषु असुषु प्राणेषु हृद्यपि
नियन्तृत्वेन सत्त्वमपि य त्वां न वेद सत्त्वमयमारात्ममय
हृदयेषु सत्त्वमपि त्वां तस्मादयो तपो मसिद्ध्या मायया
आबुधमतिने वेद अर्थेषां का वास्ता ? स उ मसिद्धः
आद्यो ब्रह्मापि तेष्वखिलगुरोः साक्षादेवमुपसाद्य प्राप्त्वापि ये
त्वां नैव वेद ॥ ४८ ॥

वेदवाक्साक्ष्यत्वेऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह-यस्य तव दर्शनं ज्ञानं
निगमे वेदशास्त्रेऽपि, कीदृशम् आत्मनस्तव रदस्यस्य प्रकाशकं

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदशिनी ।

ननु, तर्हि वेददर्शिन एव मां जानन्तु, तत्र जेत्याह, मुह्यन्तीति । यत्र वेदे अजपराः अजो ब्रह्मा परः भेष्टो येषां ते मुनयोपि यजन्तोपि भवत्स्वाक्षानामुह्यन्ति निगमस्य परोक्षवादिस्वाङ्गवन्मात्रक्षयत्वमिति भावः । अत एव हेतुगर्भं विशिनष्टि-सर्वं वादा विषयादयो निगमोक्तास्तेषां विषयाश्च तेषां प्रतिक्रममेव नत्वनुरूपं शीलं चरित्रं यस्य तम् अत एव आत्मन्येव गूढो गुप्तीकृतो बोधः स्वतस्त्वं येन तम् ॥ ४९ ॥

इति सारायेंदशिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

द्वादशोऽष्टाष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

ननु, ब्रह्मशिवयोरपि भवन्मूर्त्तितया भजनीयत्वे सत्यभेदेको भजनीयः कुतः ? इत्यत्राह-सर्वमिति । ईश ! हे सर्वनियन्तः ! आत्मबन्धो ! आत्मनां ब्रह्मादीनामंशभूतानां बन्धुः आश्रयः आसि तस्य सम्बोधने हे आत्मबन्धो ! अस्य विश्वस्य यथायथ इतवः सर्वं रजस्तम इति यद्यपि तव मायामयाः लीलाः लीलोपलक्षणा मूर्त्तयः मायामयः यद्यपि यद्यपि तवैव त्वयैवांशाङ्गां स्ततश्च धृताः तथापि सर्वमयी प्रशान्त्यै मुक्तये भवति, नान्ये रजस्तमोमेयौ शान्त्यै न भवत इत्यर्थः । प्रत्युत पाङ्गां नृणां व्यसनादयो भवन्ति सर्वमयीत्येतेन स्थित्यर्थे सर्वगुणप्रवर्तनपरा अप्राकृतसर्वमयी बोध्या । ननु प्राकृतसर्वगुणकार्यभूतति बोध्यम् "सत्वादयो न सन्तीत्ये यत्र च प्राकृता गुणाः" इत्यादि वचनात् माया मया इति छत्रिणो भान्तीतिवक्तव्यम् ॥ ४५ ॥

यस्मादेवं तस्मात् हे भगवन् ! इह भजनभूमौ स्वदयितो भगवत्प्रियां तावकानां भवदीयानां च दयितो शुक्लां शुक्लां तमः शब्दवाच्यप्रधानविचक्षणानां तव तनु कुशलाः भजन्ति, यत् यतः सात्वताः सर्वं शुद्धमप्राकृतं सर्वं पुरुषस्य परमपुरुषस्वरूपं विश्रहम् उशन्ति मन्यन्ते भजनफलमाह यतः शुक्लतनुभजनतः भजनकाले एव आत्मसुखम् अत्र "ब्रह्मसमश्नुते" इति ध्येयप्राप्ति-सुखम् अस्य सर्वतो हि मयामावः चरमफलवैरत्यागानन्तरं लोको भगवद्भक्तो लभ्यते अन्वयसंसारो नेत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

नमस्करोति-तस्मादिति ॥ ४७ ॥

नन्वेवमन्तमन्यः कुतो न जानातीत्यत्राह-यमिति । वितथा-क्षपयैतिरर्थेकेन्द्रियमार्गैर्ममस्त्रीः भ्रमन्ती धीर्यस्य सः यतस्त्वन्मा-यया आवृता मतिर्यस्य सः सदेहात्माभिमानीय स्वप्नेषु क्षेत्रियेषु मसुषु प्रायेषु दृष्टयि नियन्तृतया प्रवृत्तास्तेषां हृक्पश्येच्च सन्तं न वेद किं यदुना उ प्रसिद्धो वः स आद्यो ब्रह्मापि साक्षात्सा-तन्त्रेणा नैव वेद पुनः अजितगुरोस्तव वेदमासाद्य वेदेति-योजना ॥ ४८ ॥

वेदद्वारा यत्किञ्चिद्ब्रह्मापि जानातीत्युक्तमिव सावच्छिन्नतया तु ब्रह्मादयो नैव त्वां जानन्ति तं त्वां वन्दे इत्याह-यदिति । यस्य तव

दर्शने ज्ञाने निगमे एव कीदृशम् आत्मरहः प्रकाशम् आत्मनः परमात्मनस्तव रहस्यप्रकाशकम् यत्र दर्शने त्वेति वा अजपराः ब्रह्मप्रधानाः यतस्तोपि मुह्यन्ति अत एव सर्वे विद्याः हेतुगर्भ-गर्भवाशुपतादिवस्तेषां ये विषयास्तत्प्रतिक्रमं प्रतिक्रमं नत्वनुकूलं शीलं यस्य तस्वाम् आत्मन्येव गूढो बोधः इत्येतावच्छिन्नज्ञानं वैभवलक्षणाः प्रबोध्यो यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धोऽष्टमः

श्रीमच्छुक्लदेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

इति सारायेंदशिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

द्वादशोऽष्टाष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

ननु, ब्रह्मशिवयोरपि भवन्मूर्त्तितया भजनीयत्वे सत्यभेदेको भजनीयः कुतः ? इत्यत्राह-सर्वमिति । ईश ! हे सर्वनियन्तः ! आत्मबन्धो ! आत्मनां ब्रह्मादीनामंशभूतानां बन्धुः आश्रयः आसि तस्य सम्बोधने हे आत्मबन्धो ! अस्य विश्वस्य यथायथ इतवः सर्वं रजस्तम इति यद्यपि तव मायामयाः लीलाः लीलोपलक्षणा मूर्त्तयः मायामयः यद्यपि यद्यपि तवैव त्वयैवांशाङ्गां स्ततश्च धृताः तथापि सर्वमयी प्रशान्त्यै मुक्तये भवति, नान्ये रजस्तमोमेयौ शान्त्यै न भवत इत्यर्थः । प्रत्युत पाङ्गां नृणां व्यसनादयो भवन्ति सर्वमयीत्येतेन स्थित्यर्थे सर्वगुणप्रवर्तनपरा अप्राकृतसर्वमयी बोध्या । ननु प्राकृतसर्वगुणकार्यभूतति बोध्यम् "सत्वादयो न सन्तीत्ये यत्र च प्राकृता गुणाः" इत्यादि वचनात् माया मया इति छत्रिणो भान्तीतिवक्तव्यम् ॥ ४५ ॥

तस्मात् हे भगवन् ! इस संसार में जो कुछ जन हैं वे आप की जो शुद्ध सार्विक नारायणाख्य तनु हैं, और भवदीयत के मध्य में जो शुद्ध सार्विक नारायण तनु हैं तिन ही का भजन करते हैं, क्योंकि—वो ही उनको प्रिय लगती है । और उसमें कारण यह भी है, कि—जो सार्वत (पंचरात्र) निष्ठ भगवत् हैं, वे सर्व को ही परम पुरुष का रूप मानते हैं और रज तम को नहीं । क्यों कि ? जिस सर्व से बैकुण्ठ लोक की प्राप्ति और अमय तथा आत्मसुख की भी प्राप्ति होती है ॥ ४६ ॥

बहुगुण पक्षिपुण, भूमा पुरुष, विश्वरूप, विश्व के गुरु, परम देवत, शुद्धस्वरूप, नियतवाणी वाले, निगमके ईश्वर, ऐसे श्रीनारायण और नरोत्तम जो आद्यकृष्ण दोनों आप हैं, तिन आप को नमस्कार हो ॥ ४७ ॥

असल इन्द्रियों के मार्गों से विचिन्त बुद्धि वाले, और आप की माया से आवृत मति वाले, पुरुष अपने हृदयाकाश में, प्राणों में नेत्रों में आप के वर्तमान होने पर भी जिन आप को नहीं जानते हैं । तथा आपकी माया से विमोहित बुद्धिवाले साक्षात् ब्रह्माजी भी अस्मिन् गुरु जो आप ही तिन से वेदों की प्राप्ति होकर के ही आता हुए हैं ॥ ४८ ॥

वेद २ यज्ञ करने वाले ब्रह्मा प्रभृति ज्ञानी लोग जिस वेद के विषय में मोह को प्राप्त होते हैं वही वेद जिन

भाषा टीका।

आपके रहस्य का प्रकाश करने वाला और जिन आपके
व्यर्थ ज्ञान कराने वाला है, तिन महापुरुषों को मैं वन्दन
करता हूँ । आप कैसे हैं ? कि—सर्व वाद के विषय के
अनुकूल समाव वाले हैं अर्थात् जो जैसे निरूपण करें
उसको उसी के अनुकूल मान होने वाले हों, फिर आप
कैसे हैं, कि ? आप ने ही अपने बोध को अर्थात् स्वविषयक

ज्ञान को निराम अत्यंत गूढ़ करके रखा है, कि—जिसे
आसुर प्रकृति वाले आपको न जान सकें ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे अष्टाध्यायकी,

श्रीधुन्दावनख पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे अष्टाध्यायः ॥ ५ ॥

नवमोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

संस्तुतो भगवानित्यं मार्कण्डेयेन धीमता ।

नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्वहम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भो भोऽब्रह्मर्षिवर्यासि सिद्ध आत्मसमाधिना ।

मयि भक्त्याऽनपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २ ॥

वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्बृहद्व्रतचर्या ।

वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितम् ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

जितं ते देवदेवेश ! प्रपन्नातिहराच्युत ! ।

वरेशौतावताऽलं नो यद्रवान् समदृश्यत ॥ ४ ॥

गृहीत्वाऽज्ञादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ।

मनसा योगपक्वेन स भवान् मेऽक्षगोचरः ॥ ५ ॥

अथाप्यम्बुजपत्राक्ष ! पुण्यश्लोकशिखामणे ! ।

द्रक्ष्ये मायां यया लोकः सपालो वेदसद्भिदाम् ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

(१) इतीदितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान् मुने ! ।

तथेति स स्मयन् प्रागाद्वदर्याश्रममीश्वरः ॥ ७ ॥

तमेव चिन्तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ।

वसन्नग्न्यर्कसोमाम्बुभूवायुवियदात्मसु ॥ ८ ॥

श्रीश्वरस्वामिकृतभावायेंदीपिका ।

नवमे भगवत्प्रासाद विद्वच्चोर्वेक्षणे मुहुः ।

मायाशिखोर्लयाधौ च मुनेर्निर्वैद्यनिर्गमैः ॥

भगवतः परितोषपूर्वकं तदर्थेक्षितवरदानं ऋषिमुमाह,
संस्तुत इत्यादिना ॥ १ ॥

आत्मसमाधिना चित्तेकाग्र्येण ॥ २ ॥

वयं ते परितुष्टाः स्मेति बहुवचनं सर्वदेवामिप्रायेण वरः

ऋषिचर्याऽसीति धीरो विज्ञो पा० (१) इतीरित इति वि० पा०

देशादित्येकवचनं ह्यसौरेकवासिप्रायेण प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३ ॥

वरेशौतावता त्वया जितमुखर्षो दर्शितः मम तु वरा-
काङ्क्षा नास्तीत्याह, वरेणेति ॥ ४ ॥

यस्य तव श्रीमत्पादाब्जदर्शनं मनसापि गृहीत्वा माप्य
कृतार्था सजादयो भवन्ति स भवान्मेऽक्षगोचरो जातोऽस्ति
किमतः परं वरेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्महाशिविभिः सहितोऽयं लोको
जतो मया सद्भिदां सति वस्तुनि वेदम् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तथेति द्रष्टव्यसीति स ईश्वरः स्वयन् प्रागात् पाठान्तरे क्रिया-
विशेषणम् ॥ ७ ॥

तमेवार्थं मायादर्शनरूपम् अन्वादिमूर्तिषु ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १-५ ॥

मायाम् आश्चर्यशक्तिम् ॥ ६-१२ ॥

श्रीमद्गीतावध्याचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्ये संस्तुतस्तदभिमतं प्रापच्छक्त्याह-संस्तुत इत्यादिना ।
हे भृगुब्रह्म ! द्वितीयास्तपाठे भृगुब्रह्म मार्कण्डेयमित्याह ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमेवाह-भोभो इति काण्डशाम् । आत्मसमाधिना चित्तै-
काग्र्येणानपायिन्याऽविच्छिन्नया मयि मत्स्या च तप आदि-
भिर्वा सिद्धो ब्रह्मर्षिर्भूषणासि ॥ २ ॥

तव बृहद्भूतचर्या नैष्ठिकाकामधर्मचर्या वयं पश्चिष्टाः
स्मः वयमिति बहुवचनं सर्वदेवामिषायकं वरदातामीशान्मत्तः
वरं प्रतीच्छन् वृणीहि ते नृपं मद्रं शुभमस्तु ॥ ३ ॥

इत्ये वराय प्रचोदितः प्राह-जितं त इति त्रिभिः । देवदेवो
ब्रह्मा तस्यापीय ! प्रपन्नानामार्तिं क्लृप्तं हस्तीति तथाभूत ! माभि-
लाषं इयावयतीति तथा नोऽस्माकं भवान् सम्यगदृश्यतेति
यदेतावदेव वरेणाहम् ॥ ४ ॥

तत्र हेतुतया तद्दर्शनस्य दुर्धमतामाह-वाञ्छन्तीति । अजादयो
ब्रह्मादयः योगपक्षेण योगविशुद्धेन मनसा यस्य श्रीमत्पादवज्र-
दर्शने केवलं वाञ्छन्ति ननु पश्यन्ति स गवान् ममाक्षि-
गोक्षरोसि ॥ ५ ॥

अथापीति । यद्यपि त्वदर्शनमेव वरस्तथापि तव माया-
माध्यमशक्तिं द्रष्टुं द्रष्टुमिच्छामि इत्यर्थः । तां विशिनष्टि
यया मायया लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितो लोको जनः
सद्भिदां सत्कृद्भवाच्ये स्वधि मिदां भेदं देवतिर्भूतमनुष्य-
स्यावरमेव वेद यया कृतां भिदां वेद तां मायामित्यर्थः ॥ ६ ॥

इतीति । इदित उक्तोचितश्च भगवान् हे मुने ! स्वयो
मन्दहासस्तेन सहितं यया तथा तथेति द्रष्टव्यसीत्यनुगृह्य वद-
यांश्रमं प्रति प्रागात् ॥ ७ ॥

तमेवेति । तमेवार्थं मायादर्शनरूपमर्थं चिन्तयन् कदा द्रष्टव्य-
सीति चिन्तयन्नित्यर्थः । अन्वादिस्वप्नस्तु तत्रात्मदृश्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयस्वामीकृतपदरत्नावली ।

संस्तुत इति ॥ १ ॥

आत्मनो हरेः समाधिमोपासनासम्यग्मानेन सिद्धः कृष्ण-
कृत्यः ॥ २ ॥

प्रतीच्छन् सीकुरु ॥ ३ ॥

[१६]

भवन्माहात्म्यप्रकटनं वरं वरविषयस्यपि भगवद्दर्शनादितरो
वरोऽनसीष्टो मुमुक्षोसिति हृदि कृत्वा प्रतिवक्ति-जितमिति ॥ ४ ॥

यदाकाङ्क्षापूर्वकं प्रापस्तदेव साध्यमस्य तद्भावात्पयि तृणा-
मिवेदमपि वक्ष्यमिति तत्राह-वाञ्छन्तीति । भक्तियोगपक्षेण
भक्त्युपासनायां परिपाकं प्राप्त्येन वाञ्छगोचरोऽभूदिति
शेषः ॥ ५ ॥

ननुक्तं सत्यं तथापि भवत्समाधेरेतदेव फलं नान्यदस्तीति
किमत्राह-मयापीति । मायावदमानवदकशक्तिलक्षणां लोकोप-
कारकयथायैश्चानजनकत्वेनैन्द्रजालवच्चया नेति भावेनाह, यथेति
सर्वः परब्रह्मणः सर्वस्मात् मिदां वेदलक्षणं वेद तादृशीं द्रष्टु-
मिच्छामि तेन्द्रजालवच्चयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सस्मयं सस्मितं तथा द्रष्टव्यसीत्युक्त्वा ॥ ७ ॥

आत्मनि स्वास्मिन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतावध्याचार्यकृतकमसुन्दरम् ।

॥ १ ॥

तपस्वाध्यायसंयमैर्वा आत्मसमाधिश्चित्तैकाग्र्यं तेन वा
मनपायिनी शक्तिः तथा सिद्धोऽसीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

एतावता वरेणैवाहं पश्योसिजाता किं तव ब्रह्मवा-
निति ॥ ४ ॥

यतो गृहीत्वेति । अजादयोपि कृतार्थो भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

अथापि प्रारब्धमयकौतुकवशतयेति भावः । ननु जगत्पश्यन्
मम मायां पश्यन्नेवासि, तत्राह, यथेति । मन्तः सतो ब्रह्म-
भिर्दां विदारणं प्रलयं यया मज्झितया सत्या मद्भारा
अन्योपि सपात्रो लोको वेद जानीयात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तमेव श्रीहरिमेव मर्थं परमार्थरूपं चिन्तयन् ननु माया-
दर्शनेमित्यर्थः । स्वकर्मफलनिर्दिष्टमिति न्यायेन ॥ ८-१६ ॥

श्रीमद्विभूतायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

मायादर्शनं वृक्षं नवमे तु मुनेः शिष्यो ।

प्रवेशो निष्क्रमः पातो लयावधौ वयस्येन मुहुः ॥ १ ॥ २ ॥

वयमिति बहुवचनमप्ये प्रस्तोऽपमायाविषोमाद्यभि-
प्रायेण ॥ ३ ॥

जितस्ते तव सर्वोत्कर्षोऽस्त्येव ॥ ४ ॥

गृहीत्वा कृतार्थो भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

द्रष्टुं दिष्टे सतः कारणात् मिदां कार्योकारेण नाना-
भेदं यदा सतो वैतप्रपञ्चस्य मिदां प्रलये सति विदार-
णम् ॥ ६ ॥

स्मरति । मायादर्शनं वृक्षं नवमे हेतुरेव केवलं स एव
चरो जियते वेदस्य एव वरत्वावश्यदेवत्वात् किन्तु मायादर्शने-
कौतुकं मायानास्त्रादितमित्यन्यथास्य तदनुबुद्ध्या नैव निवर्ति-
त्यते तस्मादात्मनोभूयैव सतो निवर्तनाय यया सद्बुद्ध्या
हेतावपि कर्मणि कर्त्तव्यमवसमाने इदिति स्मरते निवर्तयितु-
गतमर्थस्य पितृत्वंपुत्राप्रदानमेवेति किन्तु तत्कस्यास्य निवृत्त्यर्थे

ध्यायन् सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ।

कचित्पूजां विसस्मार प्रेमप्रसरसम्प्लुतः ॥ ६ ॥

तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ ! पुष्पभद्रातटे मुनेः ।

उपासीनस्य सन्ध्यायां ब्रह्मन् ! वायुरभून्महान् ॥ १० ॥

तं चण्डशब्दं समुदीरयन्तं बलाहका अन्वभवन्करालाः ।

अक्षस्थविषा मुमुचुस्तडिद्रिः स्वनन्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥

ततो व्यदृश्यन्त चतुःसमुद्राः समन्ततः क्षमातलमाग्रसन्तः ।

समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शिशुरूपेण तन्मध्येपि स्पर्शनात्तदो वास्यत एवेत्यभिप्राय-
व्यञ्जकं स्मितम् ॥ ७ ॥

तमेवार्थं मायादर्शनरूपम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

एवं संस्तुताद्भगवतः सकाशात् मायादर्शनविषयकं वर-
कलंवा मुनिना यदनुभूतं तन्नयमे वयं वदते—संस्तुत इति । भृगुवदं
मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥

आत्मसमाधिनाऽऽत्मविषयकसमाधिना ॥ २ ॥

प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३ ॥

ते तव जितमुखो वसन्ते ॥ ४ ॥

यस्य तव श्रीमत्पादाब्जदर्शनं मनसापि गृहीत्वा अजा-
दयो भवन्ति चतुर्मुखावाविर्भावं प्राप्नुवन्ति यद्वा, अजादयः
कृतार्था भवन्तीत्यध्याहारः स- भवान् मे अनुगोचरः प्रत्यक्षो
जातः किमतः परं वरेण्येवार्थः ॥ ५ ॥

यद्यपि भवदीयं दर्शनमेव वरः अर्थापि तव मायामाश्रये-
रूपां शक्तिं दृश्ये द्रष्टुमिच्छामि यया स पादो लोकपाले-
प्रज्ञादिभिः सहितो लोकपालो जनः सद्भिर्वा सतः कारणास्य नाना-
वस्थाकूपे मेहं वेद तं तव मायावैभवदर्शनेन त्वच्छरण्यो भवि-
ष्यामीति भावः—

"स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितम् ।

वैभवं योगमायायाः तमेव शरण्यं ययुः" ।

इतिवक्ष्यमाणात् ॥ ६ ॥

स भगवान् समयन् सन्ध्यासं कुर्वन् तथेति स्त्रीकृत्य प्रागात् ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

अवतरकपुटशशिने तमः ।

इति उवाच ।

सूतजी बोले, कि—युधिष्ठाजी मार्कण्डेय ने जब भगवान् की
इस प्रकार स्तुति करी, तब तबके सखा भीनारायण भगवान्,
भृगुकुक्षीत्पन्न मार्कण्डेय ऋषि पर प्रसन्न होकर बोले हुए ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि—हे ब्रह्मविद्यया ! तुम चित्त के
एकाग्रपने से और मेरे विषे निर्विघ्न भक्तिसे तथा तप
साध्याय और संयमों से सिद्ध हुए ॥ २ ॥

हे भद्रवर्षे ! हम तुम्हारे नैष्ठिके प्रधान्यसे अत्यन्त सन्तुष्ट
हुए, हम वर देने वालों के ईश हैं, तस्मात् जो तुमको
इच्छित वर हो उसे मांग लो तुम्हारा प्रकृष्ट हो ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

मार्कण्डेय ऋषि बोले, कि—हे देवदेवेश ! हे प्रपञ्चासि-
हर ! हे मलयुत ! वस हम इतने ही वरसे परिपूर्ण हैं, कि—जो
साक्षात् आपने दर्शन—दिये ॥ ४ ॥

हे भगवान् ! ब्रह्मादिक भी समाधिके बीच में परिपक्व मनसे
जिन आपके भीयुक्त चर्याशक्तियों के मानसिक दर्शन
कोभी प्राप्त होकर कृतार्थ हो जाते हैं, वही साक्षात् आप
मेरे नेत्रों के सम्मुख दर्शन दे रहे हो ॥ ५ ॥

हे कमलदल चोचन ! हे पुण्यप्रशोकशिसामण्ये ! तथापि
इतना वर मुझे दीजिये, कि—मैं आपको उसमाया को देखू,
कि—जिस से लोकपालों सहित सम्पूर्ण लोक सत्त्वार्थ में
मेह अथवा कपट जानते हैं ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे मुने ! हे शौनक ! ऋषिने जब भग-
वान् की इस प्रकार स्तुति और पूजाकरी तब भगवान् भी
"तथास्तु" ऐसा कह सुन्दर हंसते हुए पदरिकाभ्रमकी जाते
हुए । कहा भी है, कि—"हालो जनोन्मादकरी च माया" अर्थात्
भगवान् का हंसनाही तो माया का प्रसार है सो आप हँसकर
मने ॥ ७ ॥

ऋषिभी आपने आश्रम में बैठे हुए उसी विचार में रहे,
कि—माया कब देखूंगा । आश्रम में वस्ते हुए, अग्नि, सूर्य, चन्द्र,
जल, पृथिवी, वायु, आकाश, आत्मा, इन सबों में ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः कश्चित्कदाचित्प्रेमप्रसरसम्प्लुतः प्रेमो-
दकं प्राप्तः ॥ ९ ॥

अन्तर्बहिश्चादिरतिशुभिः खरैः शतहृदाभीरुपतापितं जगत् ।

चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां क्षमां विमनाः समत्रसत् ॥ १३ ॥

तस्यैवमुदीक्षतं ऊर्ध्वभीषणः प्रभञ्जनाऽऽघूर्णितवार्मिहार्णवः ।

आपूर्यमाणो वरुणद्विरम्बुदैः क्षमामप्यघादीपवर्षाद्भिभिः समम् ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

मायादर्शनमाह—तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

तं वायुमनु वलाहका मेघा अभवन् आविर्भूतः ते च तद्विद्भिः सहिता उच्चैः स्नानतो गजन्तः अक्षो रथाङ्गं तद्वत्स्थविष्ठा अभितो वर्षचारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

चतुर्विधं वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगेनोर्मयस्तैर्भूतश्च प्रसन्तः उग्रा नका येषु महाभया आवर्त्ता येषु गभीरा घोषा येषु ते च तेच तेच ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरसाधवाचायैकतसागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वत्र गोविन्दादिषु हरिं ध्यायन् भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैरपूजयत् मानसोपचारैः अपूजयदित्यर्थः । क्वचित्किति । साक्षिप्रसरेण प्रीत्यात्मकमक्तिपरीवाहेण संस्पृष्टः व्याप्तः तां पूजामपि विस्मृतवान् ॥ ६ ॥

मायादर्शनमुपवर्णयति—तस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । हे भृगुश्रेष्ठ ! तस्य मुनेः मार्कण्डेयस्य उपासीनस्य सतः हे ब्रह्मन् ! महान् वायुस्थूय ॥ १० ॥

तस्मिन् तं वायुमनु वलाहका मेघाः फलावाः भयङ्कराः अभवन् आविर्भूतः ते च तद्विद्भिः सहिता उच्चैर्ध्वजन्तो गजन्तः अक्षः चक्रटाक्षः तद्वत्स्थविष्ठा अभितो वर्षचारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

सत इति । चतुर्विधं वर्तमानाः समुद्राः परितः क्षमातलं भूमण्डलम् उग्रा नका येषु तेः समीरवेगोत्थितैर्कर्मिभिः असन्तः मयानका आवर्त्ता येषु गभीरा घोषा येषु ते च व्यदध्यस्त ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरमावली ।

किञ्चिदुना सर्वत्र च व्याप्तं भावद्रव्यैः मनःकरणपुष्पादिद्रव्यैः आर्द्रिचाद्यैरित्यर्थः । क्वचित्कदाचित् विस्मरणो कारणं भक्तिप्रसरसंस्पृष्ट इति ॥ ९ ॥

वरदानफलं वक्तुमुपक्रमते—तस्येति । तस्याभने महान् वायुस्थूय ॥ १० ॥

तं वायुमन्वनन्तरं ते वलाहकाः अक्षयमितः अक्षयविष्ठाः अक्षो रथाङ्गनीपो वयदस्तद्वत्स्थूयतमा वर्षचारा मुमुक्षुः तद्विद्भिः सह ॥ ११ ॥

समीरवेगेनोत्थितैर्मिभिः सह उग्रनकैर्मयानकस्य भयङ्कर-रथावर्त्तस्य गभीरा गम्भीरा घोषा येषां ते तथा ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतसारायैदीपिका ।

भावद्रव्यैर्मनोमयैः ॥ ६ ॥

मायादर्शनमाह—तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

अक्षो रथाङ्गं तद्वत्स्थविष्ठाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भावद्रव्यैर्मनोमयद्रव्यैः ॥ ६—१० ॥

तं वायुमनु वलाहकाः मेघा अभवन् ते च तद्विद्भिः सहो-
च्चैर्गजन्तः अक्षवद्रथाङ्गवत् स्थविष्ठाः वर्षचाराः मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

उग्रनकाश्च महाभयावर्त्ताश्च गभीरघोषाश्च ते तथा चतुर्विधं
वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगोत्थितैर्मिभिः समन्ततः क्षमातलमात्र-
सन्तो व्यदध्यस्त ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

तथा अन्यत्र सर्वत्र भी भीहिर का ध्यान करते हुए, भावमय द्रव्यों से भीहिर का पूजन करते हुए । किसी समय में मार्कण्डेय जी प्रेम के प्रवाह में डूबकर पूजा के उप-
चारों को भूलते लग जाते, इस प्रकार अपने आश्रम में निवास करते रहे ॥ ६ ॥

हे शौनकजी ! एक समय पुष्पभद्रा नदी के तट पर सन्ध्या के समय बैठे हुए, मार्कण्डेयजी श्रीहृदिकी उपासना करते रहे ।

हे ब्रह्मन् ! इतने में ही बड़ा भारी पवन चलने लगा ॥ १० ॥

बड़े प्रचंड शब्द करने वाले उस पवन के पीछे ही चारों तरफ से बड़े विकराल मेघ घुमड आये, और (चक्र के बीच का काष्ठ जिसमें सरा पुड़े हुए रहते हैं उसका नाम अक्ष है) उस अक्ष के चारों ओर मोटी प्रागाओं से घरेने लगे, बीज-
लियों के कोंध बड़े जोर शोर से होने लगे, मेघों में कड़क-
डाहट जोर से होने लगा ॥ ११ ॥

तस्के पीछे श्रुति क्या देखते हैं, कि—चारों ओर से चारों समुद्र, पवन के वेग से बढ़ी हुई तरंगोंसे इस भूतल को डुवाते हुए चले आते हैं । जिन समुद्रों में बड़े लश्कर मकर और बड़े मयंकर मँगर पड़ रहे हैं, और बड़ा ही भारी शब्द हो रहा है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

आत्मना सह जगद्युजादित्तुर्विधं जगदन्तर्बहिश्चापतापितं वीक्ष्य क्षमां च जलाप्लुतां वीक्ष्य मुनिः समप्रसन्नश्च प्राप कनो-

सहमान्तरिक्षं सदिवं सभाग्यां त्रैलोक्यमासीत्सह दिग्भिराप्लुतम् ।

स एक एवोर्वरितो महामुनिर्ब्रह्मा विक्षिप्य जटा जडान्धवत् ॥ १५ ॥

धुतूपरीतो मकरैस्तिमिङ्गलैरुपद्रुतो वीचिनमस्रता हतः ।

तमस्यपारे पतितो भ्रमन् दिशो न वेद खं गाश्च परिश्रमेषितः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायेदीपिकायाम् ।

पतापितम् मद्भिः कथम्भूताभिः अतिधुमिरनिक्रान्ता द्यौर्धौमिः
खरैश्च सूर्यरश्मिभिर्वायुमिवैति शेषः । शतहृदाभिश्च विद्युद्भिः
दीर्घत्वमार्षे कन्दोऽनुसारण्य ॥ १३ ॥

प्रमञ्जनेनाधुगितं प्रकम्पितं वा उदकं यस्मिन् सः प्रप्य
आच्छादयामास समं सह ॥ १४ ॥

सहमान्तरिक्षं भूयन्तरिक्षस्यप्राग्विदितं सदिवं सर्गस्य
देवसहितं मागया ज्योतिर्गयास्तेः सहितं जटा विक्षिप्य
विकीर्य ॥ १५ ॥

परिश्रमेण दण्डितो गतः प्राप्त इत्यर्थः "रघु सर्पेण" इत्य-
हमात् ॥ १६ ॥

भीसुदयेनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यावरात्मकं मनाक् ईवत् ॥ १३ ॥

वाताधुगितजलमध्ये तिरश्चकार ॥ १४ ॥

सभाग्यां ज्योतिर्गयासहितम् उर्वरितः श्वशिरः ॥ १५-१७ ॥

भीमदीर्घतयावायेकृतभावावतखम्बुखटिका ।

आतसंहितमिति । खरैरित्यस्य सूर्यरश्मिभिरिति शेषः । शतहृदा-
भिर्वायुमिवैति शेषः । दीर्घत्वमार्षेम् । अतिधुमिरनिक्रान्ता
द्यौर्धौमिस्तामिरनिक्रान्तैश्चान्तर्बहिरुपतापितं चतुर्विधं देव-
तिर्यङ्मनुष्यावरात्मकं जगज्जलाप्लुतां हमां भूमिं च वीक्ष्य
मुनिर्विमनाः समग्रसद्वैषीत् ॥ १३ ॥

तस्येति । तस्य मुनेरित्यमुद्रोक्तस्यतः वशेन्द्रिरसुदेरापूर्यमाणः
प्रमञ्जनेन वायुना आधुगितं भ्रामितं वाः उदकं यस्मिन् ऊर्मिभिः
भीषणधारावः क्षीपवर्षादिभिरसमं सह सहितामिच्छयः
क्षामप्यधात् आच्छादयामास ॥ १४ ॥

सहमान्तरिक्षमिति । भूयन्तरिक्षसहितं सदिवं सर्गसहितं
सभाग्यां नक्षत्राणांसहितं त्रैलोक्यमद्भिः आप्लुतमासीत्तदा स
मुनिरेक एव उर्वरितः मय्येषितः विक्षिप्य जटाः येन सः जड-
मदन्धवत् विचक्षा ॥ १५ ॥

किञ्च धुतूपरीतो पतितो व्याप्तः सुतीयास्तपाष्टे मकरादीनां
विशेषणं वीचिभिरुद्वेगेनमस्रता वायुना च हतः तद्वितः अत-
एव परिश्रमेणादिशो व्याप्तः दिवमन्तरिक्षं खमाकाशं मां भूमि-
म् क खेद ॥ १६ ॥

भीमविजयध्वजतोयैकृतपदरत्नावली

घनेमधैरसिधुधामिरनिक्रान्तरुपतापितमाधुधितमिमतो द्यौर्धौमि-
मतीर्णमः शतहृदाभिस्तामिरनिक्रान्तैश्चोपतापितं दग्धवत्कृतं हमांभि-
ज्जलाप्लुतां वीक्ष्य ॥ १३ ॥

अप्यधात् आच्छादयामास मुनेरुद्रोक्तः ॥ १४ ॥

सदिवं सर्गं सहितं सभाग्यां नक्षत्राणां जडवत्
मदन्धवत् ॥ १५ ॥

वीचिनमस्रता तरङ्गवायुना प्रमण्या दिशो यस्य स
तथा वृष्टिमागुरित्छोपमिति वचनात् टावन्तो दिशोऽपि परि-
श्रमेषितः दुःखसमुद्रवासी ॥ १६ ॥

भीमविजयनाथचक्रवर्तिकृतसारस्यदीपिका ।

अनिक्रान्ता द्यौर्धौमिस्तामिरनिक्रान्तैः खरैः सूर्यरश्मिभिः शत-
हृदाभिर्विद्युद्भिः दीर्घत्वमार्षेम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

सभाग्यां ज्योतिर्गयासहितम् ॥ १५ ॥

वीचियुक्तेन नमस्रता आहतः प्रासाधतः परिश्रमेण
दण्डितः व्याप्तः "इषग्तो" इत्यहमात् ॥ १६-१८ ॥

भीमज्जुकदेवकृतविद्यान्तमदीपः ।

अतिधुमिः अतिक्रान्ता द्यौर्धौमिस्तामिरनिक्रान्तैः खरैर्वायुमिवैति
शेषः शतहृदाभिर्विद्युद्भिः दीर्घत्वमार्षेम् आच्छादयामास जगज्ज-
लाप्लुतां हमां च वीक्ष्य
विमनाः समग्रसद्वैषीत् ॥ १३ ॥

समं सह अप्यधात् आच्छादयामास ॥ १४ ॥

जटा विक्षिप्य विकीर्य ॥ १५ ॥

परिश्रमेण दण्डितः व्याप्तः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सर्ग का भी उल्लेख करने वाले जहाँ से तथा बड़े
तीक्ष्ण पवन और विजयों से आप सहित जगज्जलाप्लुत
प्रकार के प्राणिनों वाचे जगत् को ताप युक्त देखकर, तथा
पृथिवी को जल से डूबी हुई देखकर, धुति बड़े दुःखित हुए
और प्राण को प्राप्त होते हुए ॥ १३ ॥

उत्त क्षीप के इस प्रकार देखते २ तरंगों से भयंकर और
पवन से घूँस रहे जल जिन्हें ऐसा वह महासमुद्र, वषा

कचिद्वतौ महावर्ते तरलैस्ताडितः कचिन् ।

यादोभिर्भक्ष्यते कापि स्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १७ ॥

कचिच्छोकं कचिन्मोहं कचिदुःखं सुखं भयम् ।

कचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुताडितः ॥ १८ ॥

अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ।

अतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन् विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ ॥

स कदाचिद्भ्रमस्तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि द्विजः ।

न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितम् ॥ २० ॥

प्रागुत्तरस्यां शाखायां तस्याऽपि ददृशे शिशुम् ।

हाथाने पर्वपुटके प्रसन्नं प्रभया तमः ॥ २१ ॥

महामरकतश्यामं श्रीमद्वदनपङ्कजम् ।

कम्बुग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुन्दरध्रुवम् ॥ २२ ॥

श्वालैर्जदलकाभातं कम्बुग्रीकर्णदाडिमम् ।

विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भाहणापाङ्गं हृद्यहासावलोकनम् ।

श्वालैर्जदलिसाम्बिग्रनिम्ननाभिदलोदरम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

करने वाले मेंघों के सहित द्वीप खंड और पर्वतों सहित पृथिवी को डुबा देता भया ॥ १७ ॥

उस समय पृथिवी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, तारागण, और दिशाओं सहित तीनों लोक जहाँ में भ्रम हो गये, और वे महाभूति माफेदेव जी एकल ही बच रहे, सो वो भी अपने जटाओं को घिरे कर जड़ और मरु की तरह उस जल में भ्रमते रहे ॥ १८ ॥

भूले प्यासे, और मकर विभिन्न रस इत्यादि नाना प्रकार के जल जंतुओं से उपद्रुत, कभी तरंगों की टक्करों से कभी पवन से ताड़ित होते हुए, उस प्रकार मंथन में पड़े हुए मारे परिश्रम के थक गये, और उस समुद्र में भ्रमते २ दिशाओं का ज्ञान न रहा, और न आकाश को जानते हुए न पृथिवी को ॥ १९ ॥

अध्यात्मिकतत्वावर्णिका ।

अन्योन्यघातिभिरुताडितः परस्परं युज्यन्ति ॥ १७—१८ ॥

विष्णुमायावृतात्मनः इति च तथा हृदयानिर्णयः ॥ १९ ॥

ककुदुभ्रमतपदेव न्यग्रोधपोतं कोमलवदम् ॥ २० ॥

वस्त्रेशानदिकशाखायां शिशुमपि ॥ २१ ॥

श्रीमद्वदनं पद्मपङ्कजं यस्य तं कम्बुग्रीवैरेखावृता ग्रीवा

[३०]

यस्य तं महोरस्कं विशालवक्षसम् सुनासं शोभता तासा यस्य तं सुन्दरे ध्रुवौ यस्य तम् ॥ २२ ॥

श्वालैर्जदलकाभातं कम्बुग्रीकर्णदाडिमम् कम्बुवदमन्तवैलयेन भीरुयोस्तौ कम्बुग्रीवौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य तं विद्रुमतुलमाधरभासा ईषच्छोणायितं सुधातुल्यं स्मितं यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् आ ईषदृग्णावपाङ्गौ नेत्रप्राप्तौ यस्य तं हृद्यो हासो यस्मिन्मदवलोकनं यस्य तम् श्वालैर्जदलकाभातं तल्लयस्त्रियंङ्गिरेखास्ताभिः संविष्टा चञ्चला निम्ना गम्भीरा नाभिः यस्मिन्मदवलोकनं यस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चमः ।

सुर्युमिव ॥ १८—१९ ॥

पृथिव्याः ककुदि उत्तरस्थले फलपुष्पाकरम् साभरवमाली-
नम् ॥ २० ॥

अन्तरिक्षं जगत् स्रजपद्मे विपुलदेशान्तर्भावोऽल्पकाले बहु-
कालान्तर्भावः तद्विरजनाव तद्व्यतिरिक्तमुक्ति पदार्थमेव तत्कालाव-
साधि सलिलादिमृष्टिरीश्वरस्य सर्वशक्तिस्वादुपपत्ता ॥ २१—२४ ॥

श्रीमद्भारवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिदिति । तस्मैस्तरङ्गैरन्योन्यघातिभिरन्योन्यं युज्यमानैर्यो-
र्यामिः जलजन्तुभिः स्वयम् भक्षितश्च ॥ १७ ॥

कचिन्मोहमिति-मृत्युं मृत्युमिव ॥ १८ ॥

अयुतायुतवर्षाणामिति । विष्णोर्मायया हृतः आत्मा मनो
यस्य तस्य मुनेः तस्मिन् जले भ्रमतः सतः महान् कालो
व्यतीयायेत्यर्थः ॥ १९ ॥

स इति । पृथिव्याः ककुदि तद्वपुस्तस्यले कलैः पल्लवैश्च
शोभितं न्यग्रोधपोतं कोमलवटवृक्षं दृश्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रागिति । तस्य न्यग्रोधपोतस्य प्रागुत्तरस्यामीशाभ्यां दिशि या
शाखा तस्यां शिशुमपि दृश्यते, तं विशिनष्टि-शयानमित्यादिना ।
तमोऽन्धकारं प्रसन्नं निराकुर्वन्तम् ॥ २१ ॥

इन्द्रनीलवच्छयामं श्रीमद्रम्यं वदनपङ्कजम् यस्य तं कम्बु-
वच्छङ्खवज्रिरेखावृता ग्रीवा यस्य तम महोरस्कं त्रिशूल-
वत्समं शोभना नासा यस्य तम सुन्दरं भ्रुवौ यस्य
तम् ॥ २२ ॥

निःश्वासैरेजस्तः कम्पमानाः ये अलकास्तेरामातम् (शोभ-
मानम्) शोभितं कम्बुवदन्तर्बलयेन शीर्षयोस्तौ कम्बुभ्रमौ
तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पसदृशभारणं यस्य तम विद्रुम-
शयोधरस्तस्य भासा इषच्छोणायितं शुचि शुभ्रं स्मितम्
यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भाविवाहणावपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्य तम हृदयम्
हासयुक्तम् अवलोकनम् यस्य श्वासैरेजस्तस्यश्चलन्त्यः पल्लवः
तिमङ्गलिनिरस्ता यास्तामिः सस्मिन्ना चञ्चला निम्ना च तामि
यस्मिन् तदश्वत्थस्य पत्रवद्धाशम् उदरम् यस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपरत्नावली ।

तरुलैस्तरङ्गैः ॥ १७—१८ ॥

ककुदि उन्नतस्थले ॥ २० ॥

तस्य वटस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्वासैव मुखवायुना पजतां कम्पमानानामलकार्णां प्रातेन
मिश्रया भिन्ना युक्तं कर्णयोर्दाडिम कर्णाभरणं यस्य स तथा
तम इषच्छोणायितम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् अरुणावपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्य तं श्वासैरेजस्तस्य
श्चलन्त्यो पल्लवस्तियेभ्यस्तामिः सस्मिन्नाश्चिन्ना निम्ना
च तामि यस्मिन् तदश्वत्थस्य पत्रवद्धाशम् उदरम् यस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमजीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

अयुतायुतवर्षाणामिति तस्य मानं जातमित्यर्थः १९—२३ ॥

सद्यस्तदन्तर्धाने दृष्टान्तः यथेहेति अनीश इत्यायामसमर्थः

तेन निर्मिता इहा वाङ्मया मया सद्योन्तर्धसेतया तस्माद्वे-
स्तादृशवाङ्मयाविषयोपि भगवानन्तर्दध इत्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ककुदि उन्नतप्रदेशे ॥ २०—२२ ॥

श्वासैरेजस्तः कम्पमाना अलकास्तेरामातं कम्बुवदन्तर्बलयेन
शीर्षयोस्तौ कम्बुभ्रमौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य तम् ॥ २३ ॥

श्वासैरेजस्तस्यश्चलन्त्यो पल्लवस्तियेभ्यस्तामिः सद्यो
संविग्नं चञ्चलं निम्ननाभिगभीरनाभिदलादरं दृढमश्वत्थपत्रं
तद्वपुदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्योन्यघातिभिरस्तद्वचनार्थं परस्परं युज्याद्भिः ॥ १७ ॥

मृत्युं विस्मृतम् ॥ १८ ॥

विष्णुमायया आवृतः आत्मा मनो यस्य ॥ १९ ॥

ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलं वटम् ॥ २० ॥

तस्य न्यग्रोधपोतस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्वासैरेजस्तः कम्पमानैरलकास्तेरामातम् शोभितम् कम्बु-
वत् शीर्षयोस्तौ कम्बुभ्रमौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य
तं विद्रुमवद्योऽधरस्तद्वत्सया शोणायितं सुधासदृशं स्मितं
मन्दहसितम् यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् किञ्चिदशङ्कौ अपाङ्गौ नयनप्रान्तौ यस्य तम
हृदये हृदयमिषे हासावलोकने यस्य तम श्वासैरेजस्तस्य
प्राणसञ्चारणं कम्पमानाभिरित्येभ्यस्तामिः सस्मिन्नाश्चिन्ना
नाभिर्यस्मिन् तदश्वत्थदलनिभमुदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

किसी जगह बड़े मैदान में पड़जाते, किसी समय तरंगों
से ताड़ित होते, और किसी जगह परस्पर में घातकरने
वाले जलजन्तु भी मुक्ति को भक्षण करने लगते थे ॥ १७ ॥

किसी समय शोक को प्राप्त होते, कभी मोह को,
कभी दुःख को कभी सुख को, कभी मय को, और कभी
व्याधियों से पीड़ित होकर मृत्यु सहण दुःख को भी प्राप्त
हो जाते थे ॥ १८ ॥

इस प्रकार श्रीनिष्णुकी भाषा देखने वाले मुनिको उस
समुद्र में भ्रमते २ लाखों कोड़ों वर्ष व्यतीत हो गई, ॥ १९ ॥

वह ऋषि किसी एक समय भ्रमते २ एक पृथिवी के टीले
पर अति मनोहर फल और पदार्थों से सुशोभित एक वटके
पीढ़े को देखते हुए ॥ २० ॥

और वटकी ईशान कोणकी एक शाखामें एक पत्रकी
पुटमें सोये हुए सुन्दर शिशु को देखते हुए, कैसा वह शिशु
है, कि—अपनी कान्ति से उस प्रलय कालके अंधरे को दूर
कर रहा है ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भावैतात्याश्रयैरूपेण शङ्कुनोपि तं बालकं दृष्टुं पुरः संसार
समीपं गतः इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तावत्तदा हे मार्गव ! स मुनिः शिशोः श्वसिनेन मशक-
वदन्तः शरीरमाविशत् शिशोः श्वासवानेन तच्छरीरान्तः
प्राविशदित्यर्थः । तत्रापि तद्भ्रमैयकोऽन्यम् असुप्तमादृत्य तं तथा-
विधं शिशुमचष्ट यथा पुरा तच्छरीरान्तः प्रवेशात्पूर्वं यथा कृत्स्नशः
कृत्स्नमाचष्ट तद्वत् एव दृष्ट्वाऽतीव विस्मितोऽमुह्यतः ॥ २७ ॥

कृत्स्नशो दर्शनं प्रपञ्चयानि-स्त्विति । खम् आन्तरिक्षं रोदसी
यावापृथिव्यौ भगवाञ्चतुर्गणान्द्रोक्ष सागरांश्च ककुभौ
दिशः सुरांश्चासुरांश्च तान् पुत्राणि हृष्टादिमान्त माकाशान्
रत्नाद्युत्पात्तिस्थानानि खेदान् कर्षकशामान् वज्रान् गोष्ठानि न
आभमंश्चतुरो वर्णान् तेषां वृत्तीश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

महान्तं भूतान्याकाशादीनि पञ्चमौक्तिकानि वेद्यमुपया-
दीमसौ मुनिः नानायुगानि कल्पान्श्च कल्पयतीति तथा तं
कालं च किं बहुना यत्किञ्चिद्व्यवहारकारणं व्यवहारविषयं
विषयापि व्यवहारं प्रति कारणत्वात्कारणमित्युक्तम् स
त्विवाविमर्शितमहान्तं नित्यमिव प्रतीतमानं विश्वं तत्सर्वं
दृष्ट्वा ॥ २९ ॥

किञ्च । विमर्शयामिति ॥ श्रुत्वा तन्मन्त्रायगौ इत्थं विश्वं
विपश्यन् शिशोः श्वसित्वा श्वासाद्वादिर्निस्तः निष्कासितः पुनः
प्रत्यवावधौ न्यपतत् ॥ ३० ॥

पश्यन्निति । तत्पर्यापुटे शयानम् इति वटपत्रपुटे शयानं
तोकं शिशुं च पश्यन् तस्य शिशोः प्रेम्णा सुखास्मितेन च युक्ते-
नापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितो बभूवेति शब्दः ॥ ३१ ॥

अथेति । नेत्राभ्यां हृदि वेष्टितमाक्षिप्तं बालकमधोक्ष्णं
पुनर्बहिः परिष्वक्तुमश्रयादभिसुखं जगाम ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथान्तं पिबन्तम् ॥ २५ ॥

अद्भुतभावेनाश्रयैर्ललाचेष्टया शङ्कितः सन्नपि पुरः प्रससार
समीपकृतः ॥ २६ ॥

स मार्गवः मार्कण्डेयः तावत्ततः पूर्वमेव श्वसितेनास्तर्गच्छता
सह शिशोरन्तःशरीरं मशको यथा तथाविशदित्यन्वयः । तत्रो-
दरास्ते विन्यस्तमदो विश्वं कृत्स्नशोऽचष्ट दृष्टवान् दृष्ट्वा च
पुरा यथा वह्निर्विस्मितो मुह्यन्त्यामुह्यदित्यन्वयः । अत्र मोहो
नामाश्रयभुञ्जिरेव नरकन्यायान् तस्यात्वे प्राचीनाचीर्णापुनराचो-
द्वैयधोपत्तिरिति ॥ २७ ॥

विश्वं विशानदि-स्त्वं रोदसी इत्यादिना । आभममयं वृत्तयो
यास्ताश्च ॥ २८ ॥

महान्तं भूतानि पञ्चसूतानि नानायुगकल्पनं येन स तथा तं
क्वाचं च अत्यधिकव्यवहारकारणं हानोपादानादिसमर्थं
तथाप्राचीनं सदिवसत्वेन यथायथेतेवावभासितं प्रकाशितं
मिथ्याभूतत्वेन ॥ २९ ॥

पुनः किमभूदत्राह—विश्वमिति । बहिः श्वसतः शिशोः
श्वसिनेन बहिर्निस्तो नुनः प्रत्यवावधौ न्यपतत् ॥ ३० ॥

वटं च तोकं च वीक्ष्य तस्य शिशोः प्रेम्णुभावाः प्रेमा-
मृदादुद्भूतस्मितसहितेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितोऽमुह्य-
त्यन्वयः ॥ ३१ ॥

अथ तं बालकं परिष्वक्तुमश्रयणात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसारायदर्शिनी ।

मशकराश्रुजे कीदृशं मधु वर्तते यत एतदास्वादनायै बहवो
मद्भक्ता यतन्ते तस्माद्विदमहमपराखाद्य परिष्वेय इतीव धयन्ते
पिबन्तम् ॥ २५ ॥

अद्भुतभावेन प्रत्याश्रयैरूपेण शङ्कितः माधं प्राकृतो
बालक इति प्राप्ताशङ्कापि प्रष्टुम् ॥ २६ ॥

अदः जगत यथा पुत्रा प्रत्यवात्पूर्वम् ॥ २७—२८ ॥

स मार्कण्डेयः दिशो दिवस एव भवभासितं प्रकाशयुक्तं
दृष्ट्वा पुष्पवह्नां पुष्पमञ्ज्वा ॥ २९ ॥

लयावधौ तिपत्य पुनरप्ययुक्तायुतवर्षपर्यन्तम् कष्टमनुभूय
पृथिव्याः ककुब्धि वटपत्रशायिनं बालं दृष्ट्वा तस्य प्रेम्णा सुखा-
तुल्यस्मितयुक्तेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् पुनरपि तदीय-
श्वासन पूर्ववत् प्रवेशनिर्गमौ एवमेव सततकृत्वा प्रवेशनिर्ग-
मावप्रिमलाक्यदृष्ट्वा धेयौ ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथान्तं पिबन्तम् ॥ २५ ॥

श्रोतुं कुलानि हृत्पद्मा विद्योचने च यस्य सः अद्भुतेनात्या-
श्रयैण भावेन शङ्कितः किमयमीश्वर इति शङ्का प्राप्ता बहवः
सः ते प्रष्टुम् पुरः समीपं प्रससार ॥ २६ ॥

तत्रापि तच्छरीरमचष्टेपि अदः इदं विश्वमयथा पुरां प्रे-
यात्पूर्वम् तथैवाचष्ट अतोऽतीव विस्मितः ॥ २७—२८ ॥

नानायागानि कल्पान्श्च कल्पयतीति स तथा तं च इवशङ्कः
एवार्थे सद्व्यवहारमूर्ते वस्त्वेष तस्यदाकारेण च भासितम् दृष्ट्वा
भगवत्कृतम् सर्वम् सत्यमेव सर्वस्य तदात्मकत्वात् ॥ २९—३० ॥

तस्मिन् लयावधौ पृथिव्याः ककुब्धि वटं तत्पर्यापुटे तोकम्
च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुखातुल्यस्मितयुक्तेन अपाङ्गनिरीक्षणेन
निरीक्षितः सन् तं बालं नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितमपि पुन-
र्बहिरपि परिष्वक्तुमश्रयादिति श्रयोरन्वयः ॥ ३१—३२ ॥

भावा टीका ।

मुनिने और कैसा उस बालक को देखा, कि सुन्दर
मनोहर छोटी २ अंगुलियों वाली दोनों हाथों से अपने सर
कमल को ऊंचा उठाकर मुख में अंगुष्ठ देकर पी रहा है ।
ऐसे उस अद्भुत बालक को देखकर मार्कण्डेय जी बड़े विस्मय
को प्राप्त हुए ॥ २५ ॥

मुनि का तो सब परिश्रम उस बालक के दर्शन के

तावत्स भगवान् साक्षाद्योगांधीशो गुहाशयः ।

अन्तर्दध ऋषेः सद्यो ययैहानीशानिमिता ॥ ३३ ॥

समन्वयः वदो ब्रह्मन् ! सलिलं लोकमम्भुनः ।

तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमं पूर्ववत्स्थितः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे मार्कण्डेयपार्व्यान् भगवन्मायादर्शनं नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

दूर होगया, तथा हृदय कमल और नेत्र कमल प्रफुल्लित होगये, रोमाञ्च न्यारे हो आये, और आश्चर्य से शङ्कित होकर मुनि उस बालक से पूछने को उसके सन्मुख समीप गये ॥२६॥

इतने में ही भृगु वंशी वह मुनि उस बालक के श्वास के साथ बालक के शरीर में प्रशुक्त के तरह भीतर चले गये, और भी ऊँकते इस समग्र जगत् को जैसा का जैसा रहा हुआ देखकर बड़े विस्मय को प्राप्ति होकर मोहित होते हुए ॥२७॥

मुनिने बालक के उदर में क्या देखा कि—आकाश, चाँदा-
बुधिया, मनुष्यप्रमाणा, पर्वत, समुद्र, खण्डोंमहिम द्वीप, विनाश
सुर, असुर, वन, देश, सस्त्रिय, पुर, खाने, छोटेर ग्राम, गोधन
क सोते, आश्रम और कर्णोंकी जीविकायें ॥ २५ ॥

बड़े २ भूत प्राणी, भौतिक पदार्थ, तथा नाना युग और कल्प जिसमें कल्पना किये जाय रहते बड़े काल का भी वास्तव के स्वर में देखा, अर्थात् उस जगह बहुत काल बीत गया, और भी जो कुछ व्यवहार कारण और अन्य तरीका मान होने वाला विश्व है, तिसको भी देखा ॥ २९ ॥

— तिसमें भी हिमालय पर्वत, और पुष्पमञ्जा नदी, और उनके तट पर अपना बाधम भी मार्कण्डेय ऋषि ने देखा, नया वहाँ पर रहने वाले ऋषियों को भी देखा, इस प्रकार छान बाखक के उद्गर में विश्व को देख रहे थे, कि— इतने में ही बाखक का बाहर को श्वास निकला उसके साथ निकल फिर भी मार्कण्डेय ऋषि उसी प्रलय के समुद्र में गिर ॥ ३० ॥

वहाँ फिर भी पृथिवी के एक टोखे पर जमें हुए एक
छोटे से घट के वृक्ष को देखते हुए, और उसके पत्र के
पुट में सोये हुए एक मगोहर बालक को देखते हुए।
और श्रुति उस बालक की प्रेम रूप अमृत युक्त मन्द सुसकानि
बहित काटाचों के निरीक्षक के पात्र हुए ॥ ३१ ॥

ओ बाणक अन्तर्यामि रूप से हृदय में विराजमान है
सभी नेत्रों से बाणक को देखकर ऋषि प्रथम बहुत क्रोध
को प्राप्त हुए रहे अतएव अभोजन के आग्रह करने को
बनके समीप गये ॥ ३२ ॥

भौधरस्वामिकृतभाषायां दीपिका ।

तावत्परिष्वङ्गनामात्पूर्वमेव ऋषेस्तस्यान्तर्हितो वभूष तदु-
द्यमैफलये हृष्टान्तः, अतीशो निर्देवस्तेन निर्मिता इहा शीडा
ययेति ॥ ३३ ॥

अन्तर्हितं भगवन्तमनुवष्टः सखिलं लोकसम्भवश्च
तिरोधायपन्तर्हितः संज स्वाश्रम एव यथापूर्वं स्थित इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायां

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भौसुदशेनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति भीमद्वागवतवशाख्यानं द्वादशस्कन्धीये

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चाये

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभारगवतचन्द्रचण्डिका ॥

साक्षात्क्षितिः । सावद्रुग्मानचिन्त्यविविधविविधशक्त्यादि-
गुणगणपूर्णः योगाधीशः आक्षर्यशक्तियोगनिर्वाहकः गुहाशयः
सर्वान्तगतस्मा सन्तर्हितवान् तदा ऋषेरीक्षा आबिज्जनेच्छा यथा
अनीशानिर्मिता निर्जनेन कृता तद्वदासीदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तमिति । तं तिरोक्ष्यते शिशुमनु लोकासंभूतं सलिलं तिरोधाय
तत्तत्क्षणात्तस्य मुनेः सकाशाद्दृष्टोप्यन्तर्द्वेष इति पूर्वेण सम्बन्धः ।
यद्वा, भगवान् सलिलं तिरोधायान्तर्द्वेषे तमनु षटोपि अन्तर्द्वेषे
इति सप्रसङ्गः मुनिस्तु स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः अद्वैतेशै विपुलदे-
शान्तमांशः अल्पकाये बहुकालान्तमांशः तदितरजनाद्व्यतमव्यति-
रिक्तमूर्तामूर्तपदार्थं तदेतत्कालावसायिसलिलं द्रष्टुं श्रियोति-
सर्वमीश्वरस्य सर्वशक्तिश्चादुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वावशकस्थे

श्रीमद्गीरशयवाचय्यकृतभागवतचतुष्टयचन्द्रिकायां

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनीशोनासमर्थेन निर्मिता ईहा मायासत्तया चेष्टा यथा
चिप्रमन्तर्दधाति तथैवमन्तर्धानशैल्यायै निदर्शनमिदं न तु
मिश्रभावे ॥ ३३ ॥

अन्तर्हितं भगवन्मनु लोकस्य सम्प्लवो यस्मात्सत्तया तिरो-
धायि तिरोहितममृत ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(विजयध्वजतीर्थीत्याऽष्टमः ॥ ८ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनीशो हरिद्वस्तस्य ईहा धनादिवाङ्माया सद्य एवोत्पद्य
सद्य एव लीयते तद्वादित्यः ॥ ३३ ॥

अथादित्येति । अयमात्रकालमन्त्रे एतत्सत्कल्पसङ्ख्यः कायः
प्रविष्टोऽमृतकर्मभगवच्छक्त्यैवेति भावः । तिरोधायीति कर्मकस्तरि
चिण् ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् दर्शिन्याम् मकचेतसाम् ।

ब्राह्मणे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माधुर्यगन्धिषु कर्तुमुद्युक्ततावत्सद्य एवान्तर्दधे तदा क्रुपेः
ईहा परिष्वङ्गचेष्टा यथा अनीशोनाससङ्ख्येन जीवेन निर्मिता
वृथा भवति तथा जाता ॥ ३३ ॥

ते सर्वशक्ति भगवन्तं कारयामनु तद्वन् प्रकाशितं वटादि
कार्यजातमन्तर्हितमासीदस्मद्—तमन्विति । लोकस्य सम्प्लवः
प्रलयश्च ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

इतनी ही देह में योगाधीन गुहाशय के साक्षात् भग-
वान्, ऋषि के देखते २ तरफ़ों पर अन्तर्धान को प्राप्त
हो गये, जैसे कि—महं माययाखे पुरुष की निर्मित
कीडा ॥ ३३ ॥

हे शौनक ! तिरुके पश्चात् वह बट और जड़, और
लोकों को जड़ में डबना ये सब ऋषि को चय मात्र में
अन्तर्हित हो गया और ऋषि अपने आत्म के विषे पूर्ववत्
स्थित होगये ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवत ब्राह्मणस्कन्धे नवम अध्याय की

श्रीहृदायमस्य १० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितम् ।
वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रपन्नोऽस्म्यङ्घ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयदं हरे ! ।
यन्माययाऽपि विबुधाः ^(१) मुह्यन्ति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

तमेवं निभृतात्मानं वृषेण दिवि पर्यटन ।
रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः ॥ ३ ॥
अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ।
ॐ पश्येमं भगवन् ! विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ ४ ॥
^(२) निभृतोदभूषत्रातं वातापाये यथाऽर्णवम् ।
कुर्वस्य तपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नैवेच्छत्याशिवः कापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ।
भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥
अथाऽपि सम्बदिष्यामो भवान्येतेन साधुना ।
अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान् स सताङ्गतिः ।
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ॥ ८ ॥

श्रीचरणाभिहितमावायेदीपिका ।

वयमे शिव आगच्छ मुनेस्तुष्टो वयानवान् ।
तेन साकमतिपीत्वा सुमामास्य समाजयन् ॥

॥ १ ॥

ज्ञानकाशया कामरूपकाशमानया त्वद्भजनं विना विद्वांसोऽपि
बल्यं तव मायया क्षान्तिनो वयमित्यङ्घ्रिरेण विमुह्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीनारायण एव सुमायावशंनभान्तं शिवरूपेण सात्त्विकया-
मास तदाह-तमेवमित्यादिना । निभृतात्मानं समाहितचित्तस्य
रुद्राण्या मसान्या ॥ ३ ॥

निभृता निश्चला आत्मेन्द्रियाशया वेदेन्द्रियमनोसि चरन्
तम् ॥ ४ ॥

निभृतं निश्चलमुक्कं कपत्रातस्य चरित्तव संसिद्धिं फलं

(१) मुह्यन्ति ज्ञानकाशया इति वीर० विज्ञ० पा० । (२) निभृतोदभूषत्रातस्तथापाये इति च विज्ञ० । * पश्येम इति वीर० ।

भीमशङ्खभट्टकृतभाष्यटीपिका ।

साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु यतो भवान् सिद्धिः साक्षात्कुरु-
सच्चिदाः उत निश्चितम् अत्र हेतुः भक्तिमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

संवादिष्यामः संवादं करिष्यामः ॥ ७ ॥

सत्तादृशित्वे हेतुः ईशान इति ॥ ८ ॥

भीमशङ्खभट्टकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

मार्कण्डेयस्य तत् कुलप्रसूनत्वे शास्त्रान्तरपरिहारो द्रष्टव्यः
एतत् कल्पान् प्रसूतमार्कण्डेयोऽन्यो वास्मादित्यविरोधो उच्य-
तेति सापेक्षो निर्मुक्तः ॥ १-१५ ॥

भीमशङ्खभट्टकृतभाष्यटीपिका ।

इत्थं भगवता इत्थं तद्योगमायादृशेनारमकं वरं प्राप्य
ततो रुद्राङ्गवद्वक्तृत्वेयमाकल्पान्तमायुस्त्रैकालिकं ज्ञानं विरक्तं
ब्रह्मवर्चस्विनां पुराणाचार्यत्वं च वेभ इति वक्तुं प्रश्नोति—स
एवमित्यादिना । नारायणेन विनिर्मितमाश्रयंशक्तैर्भगवन्तुभूय
तमेव नारायणमेव तन्मायातरस्याय शरणागम वयो ॥ १ ॥

तद्वद्वाह—प्रपन्नोस्मीति ॥ प्रपन्नानामभयम् संसृतिभयाभावं
प्रयच्छतीति तथा यस्य तव मायया हेतुभूतया यदज्ञानं तेन कातराः
विक्षतचित्ताः सन्तो मुह्यन्ति तां तस्य प्रपन्नोस्मीतिभावः ॥ २ ॥

तामेति । इत्थं निभृतात्मानं समाहितचित्तं मुनिं रुद्रो वदथेति
सम्बन्धः दिव्यतरिक्षे ॥ ३ ॥

अथेति । उमा रुद्राणीं वक्तिमेवाह—पश्येमेति । यथा निभृतं
निश्चलम् उदकम् भगवन्तश्च यस्मिन् पाशवारोऽपारोक्ष्यवः
समुद्रः (तथा श्रीसागरो वा) तथा निभृतात्मेन्द्रियाद्यर्थं
निश्चलदेहेन्द्रियमातसं मुनिं पश्येम अस्य मुनेस्तपसः संसिद्धि-
कषं कुरु यतो भवान् संसिद्धिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवमुक्तः प्राह रुद्रः—नेति ब्रूयाम । आश्रयः कामानुनापिच
मोक्षमप्यर्थं ब्रह्मर्षिः नैवेच्छति तत्र हेतुः परमनन्दप्रयोजनं
भगवति भक्तिं लक्ष्मवान् न हि भगवदेकान्तमक्ताः किञ्चिदपि
वाञ्छन्तीति भावः ॥ ६ ॥

तथापि यद्यप्येवं तथापि हे भवानि साधुनाइतेन मुनिना सम्ब-
दिष्यामः संवादं करिष्यामः किं वावन्मात्रेण तस्येत्यत्राह,
अयं हीति । नृणामप्यमं अयमेव परमी लाभः कौसौ यस्साधु-
स्तमागमः न तस्य लाभः किंस्वस्माकमेवेति भावः । यद्वा
स्वयंप्रत्यक्षस्य समागमोऽन्योन्यस्य लाभ इति भावः । नृणांमिति
साक्षात्परिनिर्देशो लोकपरिपाटीप्रदर्शनंभिप्रायकः ॥ ७ ॥

इतीति । स भगवान् रुद्रः सत्तादृशित्वसर्वविद्यानिर्वाह-
कत्वसर्वदेहीश्वरत्वजगदात्मत्वात्मात्मभूतपरमपुण्यपदार्थकाशीति-
विश्रुतानि “शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशो कामदेववत्” (१।१।३१) इति
व्यायाङ्गवद्विद्यावतारत्वाद्वा तानि विवक्षितानि ॥ ८ ॥

भीमशङ्खभट्टकृतटीपिका ।

मार्कण्डेयः पुनः किमकार्षीष्टकथां श्रूयवतां हरी भक्तिं

समुद्रेककरीति ब्रूहि शौनकादीनां चोद्यम् परिहरति, स एव
मिति । यः पूर्ववत्स्वाभमे स्थितः सः योगमायायाः भगिमादि-
विभूतः वैभवं व्यापित स्वरूपशक्तेः प्रभावं वा ॥ १ ॥

यस्य हरेर्मायया मोहनशक्त्या विषया भगवान्कातरा इति
पदकथेनान्योन्याविरुद्धेनमायाशक्तौ व्याख्यात इति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

निभृतात्मानं पूर्णमनसं हरावेव नितरां धृतमनसं वा विवि-
क्योक्तिः ॥ ३-४ ॥

निभृतो ननु, पूर्ण एव तपापाये वर्षाकावे प्रवृत्तिर्वा भानो
व्रतसमूहो यस्य स तथा पूर्वविशेषणार्थं हेतुरयम् अस्य मुनेः ॥ ५ ॥

रुद्रः प्रतिवक्ति, नैवेति । मोक्षमपि नैच्छति किमुनाश्व-
भाशिषः तत्र हेतुमाह भक्तिमिति ॥ ६ ॥

यद्यप्येवं तथापि भवत्या वचनगौरवाद्यतिष्यामह इत्याश-
येनाह—अथापीति । हे भवानीति एतेन साधुना मुनिना सह
सङ्गुथनेन किं प्रयोजनमत्राह, अयं हीति । साधुना समागमः
सङ्गतिः ॥ ७ ॥

समुपेयाय सम्प्राप अयं साधारण्यो भगवान् । कन्तु वेद-
साधु प्रवेत्याशयेनाह—ईशान इति । अनेन भीमशङ्खभट्टेनपि रुद्र-
प्रसादात्फलवत्स्यादित्युक्तं भवति तत्कुत इत्यत्राह, ईश्वर इति
भीमशङ्खभट्टेनपि जीवतां शिवाधीनत्वेन तत्सिद्धिप्रसाध्यस्य
ज्ञानस्यापि तत्प्रसादायसत्त्वं युक्तम् ॥ ८ ॥

भीमशङ्खभट्टकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

॥ १-८ ॥

भीमशङ्खभट्टकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

सोमेश्वरं तस्य स्तुतिस्तेनामितन्दनम् ।

मुनेः खल्वरप्राप्तिस्तस्माद्वचन उच्यते ॥

॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञाने वक्ष्यमानेपि काशया प्रकाशितुं समर्थये-
त्यर्थः । तत्राहमेव प्रमाणमभवामिति भावः ॥ २-४ ॥

निभृतात्मानं निश्चलीभूतानि उदकानि रूपवताश्च यत्र सः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेयस्य एतत् कुरुप्रसूनत्वे शास्त्रान्तरपरिहारो द्रष्टव्यः
आशिषोऽशिमद्याः सिद्धिः तर्हि मोक्षं देहीति तत्राह—मोक्ष-
मपीति तर्हि भक्तिं देहीति तत्राह भक्तिमिति ॥ ६-७ ॥

सत्तामं भगवत्सत्तामं भक्तिप्रदायित्वावगतिः न केवलं सत्तामेव
गतिरपि तु सकामानामपीत्याह—ईशान इति । नात्र चित्रमित्याह—
ईश्वर इति ॥ ८ ॥

भीमशङ्खभट्टकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

एवं भगवद्योगमायावैभवदर्शनं भगवत्प्रसादात्माकर्ण्यदेवं
वक्ष्यमं अयं दशमे शिवप्रसादात्तत्त्वत्वं तद्वक्तुं प्रश्नोति, स एव-
मित्यादिना । योगमायायाः भगवत्प्रसादात्माकर्ण्यदेवं ॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञाने सत्यपि प्रकाशमानया ज्ञानवतामपि भीम-
जनकया इत्यर्थः ॥ २ ॥

तयोरागमनं साक्षादीशयोर्जगदात्मनोः ।

न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ६ ॥

भगवांस्तदभिज्ञाय गिरीशो यागमायया ।

आविशत्तदुहाकाशं वायुद्विद्वन्मिवेश्वरः ॥ १० ॥

आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिङ्गजटाधरम् ।

इयत्तं दशभुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ ११ ॥

(१) व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वाङ्गचर्मभिः ।

अक्षमालाडमरुककपालासिधनुःसह ॥ १२ ॥

विभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः ।

किमिदं कुत एवेति समाधेर्विस्तो मुनिः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दिवि भ्रान्तरित्वे ॥ ३ ॥

निभृताः निभमिताः आत्मेन्द्रियाशयाः शरीरेन्द्रियमनसि
येन तम् ॥ ४ ॥

निभृतं निभ्रम्युक्तं कथ्यते मीनसमुदो यस्मिन् सः
संसिद्धिं साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु ॥ ५ ॥

आशिवः सिद्धीः ॥ ६ ॥

सर्वदेहिनामः सत्त्वात् करिष्यामः ॥ ७ ॥

इत्युक्तवत्यादिग्रन्थे श्रीरुद्रस्य भगवत्त्वं सर्वदेहिनामीशत्वं
सर्वात्मत्वादिकं च श्रीविष्णुप्रसादजं क्षेत्रम् सोऽग्रवीह्वरं वृणीष्व
“अहमेव पशुनामधिपतिरसानो” अस्य वेदेव मीदुशोदयो विष्णो-
र्यः, इत्यादिश्रुतेः “सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः”
इत्यादिप्रागुक्तत्वाच्च भगवान्—

“वृत्पतिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विश्वामविद्यां च स चाख्यो भगवानिति” ॥

स्मृत्युक्तलक्षणाः सतां साधूनां हरिमकप्रदत्ताग्रतिः सर्वदेहिनां
सुरासुरादीनामीश्वरसे नियन्ता ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

सून उवाच ॥

सूनजी बोले, कि—वह मार्कण्डेय ऋषि नारायण के रचे हुए
योग माया के वैभव को इस प्रकार देखकर उनही श्रीनारायण
की शरणा जाते हुए ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

मार्कण्डेयजी बोले कि—हे हरे ! प्रपन्नजनों के अभय देने
वाले आपके चरणों की मैं शरणा आया हूँ, जानवत प्रका
शमान जिनकी माया से विद्वान् लोग भी मोहित होते हैं ॥ २ ॥

सून उवाच ॥

सूनजी बोले, कि—श्रीपावतीजी सहित वृषभ के ऊपर

बैठे हुए आकाश मार्ग में होकर अपने गणों सहित श्री-
शिवजी आ रहे थे, उन्होंने, नारायण की शरणा प्राप्त
होने से इस प्रकार चित्त समाहित करके बैठने वाले मार्कण्डेय
ऋषि को देखा, ॥ ३ ॥

तदनन्तर श्रीपावतीजी ने उस ऋषि को देखकर श्रीशिव
जी से कहा, कि—हे भगवन् ! अपने इन्द्रिय और अन्तः-
करण का समाधान करके बैठे हुए इस विषय को तो आप
देखी ॥ ४ ॥

जैसे, कि—पवन के अभाव काल में जल और जल जंतु
जिसके स्थिर होजाते हैं, ऐसे समुद्र के तरह स्थिर होकर
बैठा है। हे भगवन् ! इसके तप की सिद्धि आप करो, क्यों
कि, आप साक्षात् सिद्धि देने वाले हो ॥ ५ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीमहादेवजी बोले, कि—हे देवि ! यह ब्रह्मर्षि, जौकिक
मनोरथों को तो क्या परम मोक्ष की भी इच्छा नहीं करता है
क्यों कि—अवश्य पुरुष जो साक्षात् भगवान् हैं तिनके विषे
इसकी भक्ति प्राप्त हुई है ॥ ६ ॥

हे भवनि ! तो भी हरिमल इस सत् प्रज्ञात्मा से
सम्भाव ही करेंगे। क्योंकि ? पुरुषों को इस संसार में
यही परम लाभ है, कि—जो साधुजन का समागत
प्राप्त हो ॥ ७ ॥

सून उवाच ॥

सूनजी बोले, कि—इस प्रकार श्रीपावतीजी से कहकर
भगवान् सन्तों के गति श्रीमहादेवजी, ऋषि के समाप
पधारे। आप कैसे है, कि—विद्याओं के अधिपति और सर्व
प्राणियों के नियन्ता है ॥ ८ ॥

श्रीपरशुरामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

इहा धियोऽन्तःकरणस्य वृत्तयो येन सा ॥ ६—१० ॥

(१) व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वाङ्गचर्मभिः । अक्षमालाडमरुककपालं परशु सह ॥ इति सिद्धां ॥

नेत्रे उन्मील्य ददृशे सगणं सौमया गतम् ।

रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः ॥ १४ ॥

तस्मै सपर्यां व्यदधात् सगणाय सहोमया ।

स्वागतासनपाद्याध्यगन्धस्रग्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥

आह वाऽऽत्मानुभावेन पूर्यकामस्य ते विभो ! ।

करवाम किमीशान ! येनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यकीर्तिका ।

न केवलं बहिरेवाऽऽत्मन्यपि प्राप्तं शिवं विश्वस्य विस्मितः
कथं प्राप्तम् सहसाऽकस्मादेव हृदि भातम् कथम्भूतम् ? तडि-
कृत्पिण्डा जटा धारयतीति तथा ते प्रीत्यर्चनीया यस्य ते शूल-
विभिः सहस्रमाखादीन् विभ्राणामित्यन्वयः प्रचुरमाखादीनां द्रव्यै-
क्यम् ॥ ११—१२ ॥

विस्मयपूर्वकं बहिर्देशेनमाह—किमिदमिति ॥ १३ ॥

सौमया उमया सहगतं रुद्रं दृष्ट्वा ततो ननाम ॥ १४—१५ ॥

पूर्यकामस्य व्यनक्ति, येन त्वया जगन्निर्वृतं भव-
तीति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तित्युक्तपक्षीयम् ।

सत्त्वाय ज्ञानवन्द्यकगुणशशिने प्रकपेण मृडयति सुख-
यतीति प्रमदः ॥ १६ ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतायवाच्यकृतभाष्यवतचन्द्रार्चन्द्रका ।

तयोरिति । तयोः सर्वशरीरयोरनगमनमात्मानं केहं
विश्वे च न वेद मार्कण्डेय इति कर्तृपदाच्चाहारः अवेक्षते
हेतुत्वेन मार्कण्डेयमेव विशिनष्टि—रुद्रधीवृत्तिः रुद्राः धीवृत्तयः
अन्तःकरणावृत्तयो येन साः ॥ ९ ॥

ततो रुद्रः किं चकारवत् आह—सगणानिति । योगमायया भूत-
वस्तुपासनप्रभवया परकायप्रवेशसामर्थ्यात्मिकया आध्य-
यत्तया तस्य मुनेर्गुहाकाशं हृदयाकाशमाविशयत् । सायुः
क्षिप्तमाविशति तद्वत् ॥ १० ॥

आत्मन्यपि । अपिस्त्वयः आत्मन्यपि हृदयपरः निरुद्धधी-
वृत्तिरवावृत्तिस्तु न वेदात्मनि त्वचष्टेति सम्बन्धः । कथम्भूतं
तडित इति पिण्डा जटा धारयतीति तथा तम् प्रीत्यर्चनीया यस्य ते शूल-
विभ्रा भुजा यस्य तम् उच्यते मार्कण्डेयस्य स्मितं प्राप्य मकुट-
रदिमम् ॥ ११ ॥

व्याघ्रचर्मवास्यस्य शूलं च बाणसङ्गलेशैश्च सा धनुस्वा-
माखादीन् ॥ १२ ॥

विभ्राणाम् सहसा अकस्मादेव हृदयभाते स मुनिः व्यचष्टेति
सम्बन्धः ततः किमिदं कृतं एवेति विस्मितः समाश्रयपरतः ॥ १३ ॥

नेत्रे इति । स मुनिरुमया भवान्पादन्वितम् सौमयेति सन्धि-
रार्थः सगणं रुद्रं दृष्ट्वा शिरसा ननाम च ॥ १४ ॥

तस्मा इति । स्वागताविभिः सपर्यां व्यदधात्करोत् स्वागत-
कृतस्वागतप्रभः ॥ १५ ॥

आहचेति, उक्तिमेवाह—आत्मानुभावेनैत्यादिना । आत्मा-
नुभावेन स्वप्नभावेन पूर्यः समग्राः कामाः यस्य तस्य तत्र हे
ईशान ! किं करवाम किमिदं करवाम न किञ्चिदित्यर्थः । कर्त्तव्यम्
इष्टम् हि सुखं सर्वस्य जगतः सुखमापादयितुः किमस्वामिः
कर्त्तव्यमस्मीत्याह—येनेदमिति । येन त्वयेदं जगन्निर्वृतं सुखितम्
पूर्ववत् “शास्त्रदृष्ट्या त्वद्देशेणामवेववत्” इति न्यायेनान्तर्गतम्भूत-
परमपुरुषदृष्ट्या पूर्यकामस्य जगदानन्दकरत्वे विवाचिते पञ्चमकेपि
द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भजयजुर्वेदजीर्णकृतपदरत्नावली ।

तदा मुनिना किमकारिति तत्राह—तयोरिति । अहङ्काररूपेण
जगदात्मनोरिति अन्धाने किं कारणमत्राह, रुद्रधीवृत्तिरिति ।
धीपूर्वकरवादिन्द्रियवृत्तस्तद्भावे सर्वेन्द्रियरोधो यत्क इति रुद्र-
धीवृत्तिरित्युक्तम् आत्मानं च विश्वम् पुरोवर्त्ति सर्वम् ॥ ९ ॥

योगमायया अविमोदयोगाद्युपश्रयेन किम् सौमकपादि-
सुखितम् ॥ १० ॥

न केवलं बहिरेव आत्मनि स्वस्तिश्रुति ॥ ११ ॥

एषुयुक्तं धनुश्च आसिञ्च चर्मं च जानि तैर्युक्तं करे
डमरुकम् अणुनरत्नतुषारौढयं चर्मं पिनङ्गमुक्तं वासवाद्यम् ॥ १२ ॥
व्यचष्ट अपश्यत् ॥ १३ ॥

सह उमया सौषामविन्दित्यादेः ॥ १४—१५ ॥

पूर्यकामस्य व्यनक्ति येन त्वया जगन्निर्वृतं भवति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भजयजुर्वेदजीर्णकृतपदरत्नावली ।

भगवांस्तदभिज्ञायेति स्वनिष्ठाभिव्यक्त्यर्थे स्वयं श्रीविष्णोर्वस्त-
हिते सतीति गिरिशस्य तद्व्युत्पत्तिसामर्थ्यायोगात् यद्वा, श्रीमग-
वात् शिवामिप्रायं विज्ञास्य योगमायया गिरिः सन् तदुपमाविष्टः
पुनस्तस्य मार्कण्डेयस्य गुहाकाशं हृदयमाविशदित्यर्थः । तत्र
हेतुर्गोश्वर इति एवमेवाकं तैः श्रीनारायण पञ्चकमायया दर्शन-
धान्त शिवरूपेण सान्त्वयामासेति ॥ १०—१६ ॥

नमः शिवाय शान्ताय सत्वाय प्रमृडाय च ।

रजोजुषेऽप्यघोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १७ ॥

सुत उवाच ।

एवं स्तुतः न भगवानादिदेवः सताङ्गतिः ।

परितुष्टः प्रसन्नात्मा महसेस्तमभाषते ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः ।

अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दतेऽमृतम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निस्तज्ज्ञा भूतवत्सलाः ।

एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वेदाः समदर्शिनः ॥ २० ॥

सलोका लोकपालास्तान् वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते ।

अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिव्यतायचक्रवर्तिकृतसारपदार्थिनी ।

न केवलं तयोरागमनं वेद अपितु आत्मानमहन्तास्पर्श
विश्वमिदं द्वायस्पर्शं च ॥ ६-१३ ॥

सोमवास माकेयदेवः उभयो सह "सोऽपि विद्योपचेत्पादपूरणम्"
(इ. १. १३४) इति सोऽपि ॥ १४-१६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जगद्वारमनोः जगतामारमणिययोः ॥ ६-११ ॥

ब्रूयादितिः सहाचमावासीन् ॥ १२ ॥

विद्यायाम् प्रथमायादीनां द्वन्द्वेक्यम् । सः माकेयदेवः उभयो
सह आगतं वदते ॥ १३-१५ ॥

निर्दुतं सुखितम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

अब श्रीमहादेवजी आये उस समय माकेयदेव समाधि में
स्थित होने से रुद्धमनकरणा की वृत्ति वाले थे, अतः एव आप
का और विश्वका भी उनको मान न था, इसी से जगद्वारमा
साक्षात् श्रीमहानी और शंकर के आगमन को भी ऋषि
ने नहीं जाना ॥ ६ ॥

भगवान् श्रीकेशवासनाती शिवजी इस बात को जानकर अपनी
योग भाषा के वक्ता से ऋषि के हृदयकाश में घुस गये,
जैसे वायु छिद्र में प्रवेश करे ॥ १० ॥

तब ही ऋषि ने आत्मा में विद्युत् की सी पीली जटायों की
धारणा किये, तीन नव और दशभुजाओं की धारणा किये,
बड़े उज्ज्वल, उदय की प्राप्ति होने वाले सास्कर के सदृश
श्रीशिवजी की समाधि में ही देखा ॥ ११ ॥

कैसे देखे, कि-व्याघ्रचर्म का वस्त्र पहिन, शिशूल, धनुष,
बाण, सङ्ग, हाथ, इन सहित रुद्रास भाषा, उमरु, कपाल,
परशु इन सबों की धारणा किये ॥ १२ ॥

ऐसे महादेवजी को एका एकी हृदय में भात होते हुए
देखकर ऋषि बड़े विस्मय को प्राप्त हुए, "यह क्या है,
और कहाँ से आये" ऐसे विचार कर मुनि समाधि से
विरत होगये ॥ १३ ॥

और नेत्र उठाकर गगनों सहित और पार्वतीजी सहित
त्रिलोक के एक गुह्य श्रीरुद्र को देखकर मुनि विर
तमस्कार करते हुए ॥ १४ ॥

गगनों सहित और पार्वतीजी सहित उन श्रीमहादेवजी की
स्वागत कुशल पूछकर, आसन पाद्य आभूषण चन्दन माला
धूप कीप इत्यादि उपचारों से ऋषि पूजा करते हुए ॥ १५ ॥

और ऋषि बोलते भी हुए, ऋषि बोले—कि हे विमो!
अपने प्रसाध से पूर्यजाम जो आप ही आपका मैं क्या
उपचार करूँ, हे त्रिलोक के नियामक! आप से यह सब
जगत सुख को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

निर्गुणत्वेन निर्गुणत्वेन च नमस्करोति—नमः शिवाय
निर्गुणाय सत्वाय सत्वाविष्णवे अत एव प्रमृडयति सुख-
यतीति तथा तस्मै ॥ १७ ॥ १८ ॥

नोऽस्मत्तः त्रयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः यद्येभ्यः ते वयम् ॥ १९ ॥

वरदानादिना भवन्नेवेवास्माभिः कियते तदनुग्रहो जग-
त्प्रधारणाद्वत्तामिति ब्राह्मणार्थोक्ति-ब्राह्मणा इत्यादि । ये साधवः
सहाचाराः शान्ता प्रसन्नादिरहिता निस्तज्ज्ञा निष्कामाः ॥ २० ॥

न केवलं व एव किम्वहं चेत्यादि ॥ २१ ॥

न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदास्यवपि चक्षते ।
 नाऽऽत्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥ २२ ॥
 न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोष्मिताः ।
 ते पुनन्त्युरुकालेन सूर्यं दर्शनमात्रतः ॥ २३ ॥
 ब्राह्मणोभयो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् ।
 विभ्रत्यात्मसमाधानं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २४ ॥

भीमभगवत्सूत्रमिदं भाष्यं श्रीशिवः ।

पूज्यतमस्य हेतुवन्तरमाह-नेति । अस्यवप्यनुमात्रमपि न
 चक्षते न पश्यन्ति तस्मात्तदेवभूतान् युष्मान् ईमहि मजेम
 ॥ २२ ॥ २३ ॥

ब्राह्मणोभयो ब्राह्मणान् आत्मसमाधानं चित्तैकाग्र्यम्
 तप आलोचनम् स्वाध्यायोऽध्ययनम् संयमो वागादिनिय-
 मस्तैः ॥ २४ ॥

भीमदत्तनरैरुक्तशुक्लश्रीवत् ।

न ते ममीति अजे मयि चाच्युते ब्रह्मशरीरके मयि अच्युते
 इत्यर्थः "स ब्रह्मा स शिवः" इति श्रुतिः भगवतः सर्वान्त-
 र्यात्मत्वात् मेदनिषेधस्यान्तरात्मत्वनियन्त्रनत्वमेव स्फुटं कृतं
 नास्मिन् जनस्यापीति नहिभेदं च वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २२-२५ ॥

भीमश्रीवत्सूत्रमिदं भाष्यं श्रीशिवः ।

यतो स किञ्चित्करवामातः केवलमञ्जलिमात्रं करवामेत्य-
 मिमेत्य प्रणमति-तम इति शिष्याय लोकमङ्गलकराय शान्तायोर्भि-
 षट्करहिताय प्रसूहाय प्रकषेय्य मृदयति सुखयतीति प्रसूह
 क्तमेव सखाय शुक्लसत्त्वमयशरीरविष्णुरूपायेत्यर्थः । राजोजुषे
 ब्रह्मरूपाय तमोजुषे प्रकृतकद्रूपाय अतएव शोभाय धोररूपाय
 लुब्धं नमस्करोमीत्यर्थः ॥ २७ ॥

इत्थं मार्कण्डेयेन स्तुतो रुद्रस्तं भाषत इत्याह सूतः, एव
 मिति । प्रसन्नात्मा प्रसन्नचित्तः स भगवान् रुद्रः ॥ २८ ॥

भाषणमेवाह-वरमिति सप्तभिः । मत्तमसः (नोऽस्मत्तमसः) कामं यथेष्टं
 वरं वृणीष्व यतो वयं अहः ब्रह्मविष्णुरुद्राः वरं वृणोः वरवक्षोः
 न मे किञ्चिदपेक्षितमित्यत आह, समोषसिति । येषां व्रथाणां-
 मस्माकं वर्धनमभोगमवर्धयम् अतो यत्किञ्चिद्व्याप्तिनि भावः ।
 तर्हि अमृतं दातुमर्हसि प्रभवसि किमित्यत्राह-मरयो यद्विद्वते
 ऽमृतमिति । यत् येषां विद्वद्वयोऽमृतं मोक्षं विद्वते सद्गुरुकोपास-
 नाभ्यामिति भावः । साक्षाच्छ्रीभगवदुपासनादपि ब्रह्मवद्वयोः
 भीमभगवद्विभूतिवत्पुनस्तद्धानस्यावश्यकत्वात् ॥ २९ ॥

यथा मुनिः शास्त्रदृष्ट्या आत्मानं तुष्टाव सदा स्वयमपि
 तदुदृष्ट्या ब्राह्मण्यस्तैति-ब्राह्मण्य इति ब्राह्मणम् । ते साधुत्वादि-
 गुणयुक्ता ब्राह्मण्यस्तौ स लोका लोकपाला इत्यादिः वरवक्ष-
 यः ॥ ३० ॥

न्युपासने इति सम्बन्धः साधुलक्षणाविषयया ब्राह्मण्यं विशिष्टाष्ट-
 शान्ताः शान्तायकलुषितचित्ताः निःसङ्काः विषयसङ्गरहिता एकास्त-
 भका इत्यस्य भगवतीत्यादि शेषम् अस्मासु रुद्रादिषु निर्वैराः
 भीमभगवद्विभूतिवत्पुनस्तद्धानेन वैररहिताः, कुतः? भूतवत्सखाः सर्व-
 भूतेषु वास्तव्ययुक्ताः किं बहुना समदर्शनाः कृत्स्नस्यापि जगतो
 भगवद्विभूतिवत्पुनस्तद्धानेन समबुद्धयः ॥ २० ॥

सलोका देवमनुष्यादिजनसहिताः लोकपाला इत्यादिः किं
 बहुना वर्योनेत्याह-मर्हमिति । वयमपि अहः रुद्रादयः तान्
 वन्दामहे अर्चयामहे उपासामहे इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र हेतुमाह-नेति इति । एते सत्त्ववो ब्राह्मणाः न ते इति पाठे
 ते ब्राह्मणाः अजे अच्युते अयिचाच्युते इत्यन्वयः । ब्रह्मशरीरके
 मच्छरीरके चाच्युते इत्यर्थः । भगवपि ईषवपि यथातथा
 मिहां मेदं न चक्षते न पश्यन्त्यजं माञ्जाच्युतात्पुण्यकसिद्धं
 न पश्यन्तीति विवक्षितार्थः "स ब्रह्मा स शिवः" सैन्द्रः" इत्यादि-
 श्रुत्या भीमभगवतो ब्रह्मशरीरकत्वेन शरीरात्मानिबन्धनसामाना-
 धिकरण्यासंगमात्परतन्त्रमेवस्यानिषेध्यात्स्वातन्त्र्यमेव दर्शनमेवात्र
 निषिध्यते इममर्थं स्वयमेव स्फुटीकुर्वेच्छाह, मेति ।
 आत्मनः स्वस्य जनस्य स्वतरस्य चापि अच्युते मिहां न
 चक्षते इत्यन्वयः । आत्मजनशब्दाभ्याम अचित्संसृज्जीवा उच्यन्ते
 न हि तैः सह ब्रह्मणः स्वरूपामेदोऽभिप्रवादिनापि सममतः
 अचिदंशेन तादात्म्यस्य तन्मनेष्यनिष्ठत्वात् हि जनशब्दश्चेतन-
 स्वारसिकः येन तत् स्वरूपामेदः सिद्ध्येत अतोअचिदंशेन
 बाह्यो मेदनिषेधः स्वातन्त्र्यविषयस्तादृश एव चिदंशेनापीति
 विक्रयतो मिहां च न चक्षते तत्तस्माद्वयमपि युष्मा-
 नीमहि मजाम नत्र सलोका लोकपाला अहं ब्रह्मा चेति वयं
 भगवद्विशेषाविष्टातत्त्वबुद्ध्या युष्मान्मजाम अच्युतस्तु "हानी
 त्वात्मैव मे मतम" इति "ये यथा भाषयन्त्ये तंस्तथैव मजामयद्म"
 इत्युक्तमिसिद्धिनिषेधेण सजनीति विशेषण इति भावः ॥ २२ ॥

सदृशेनेनात्मनः कृतज्ञतामभिप्रेत्य स्तौति-नहीति । अस्म-
 यानि ज्ञानमयानि तीर्थानि न दर्शनमात्रतः पुनन्ति किन्तु
 चिरं स्तौताविमिस्ताभि पुनन्ति, तथा मृच्छिवासायाः देवाता
 प्रतिकृत्यश्च न दर्शनमात्रतः पुनन्ति चिरमावाहनादिषां वृत्ते-
 पञ्चारपूजादिमिरिति भावः । सूर्य दर्शनमात्रादेव पुनीयेति विशि-
 ष्टास्तीर्थदिक्षया युवमिति भावः ॥ २३ ॥

यथा तेन "नमः शिवाय" इत्यादिना नमस्कृतं तथा स्वयमेव प्रणमति-

श्रीमद्भगवद्गीतायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
ब्राह्मणेऽप्येति । नमस्यामः नमस्कुम्भः तान्निधिनहि, ये ब्राह्मणाः
अमीमयं (वेद) अमीप्रचुरमात्मसमाध्यादिभिः सहितं रूपं
विस्मयति स्मेति विस्मये ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्त्वाय पराक्रमयुक्ताय सद्गुण शरणं वाति गच्छतीति
सत्त्वस्तस्मै वा प्रमृडाय प्रकृष्टपालाय तत्तद्गुणयोग्यतानुभा-
रेण रक्षायै सत्त्वादिगुणप्रवर्तकत्वात्सत्त्वाय रजोजुषे
इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथो ब्रह्मादयो येषां प्रवाणां दर्शनमभोधं तत्र हेतुमाह,
मयं इति । मयोर्योऽमृतं मुक्तिं विन्दते यद्यस्माद्दर्शनात् ययोर्यो-
ऽमृतं वा ॥ १६ ॥

ब्राह्मणमयं दर्शयति-ब्राह्मणा इति । ब्राह्मणा ब्रह्मवादेक-
निष्ठाः साधवो रक्षादिशौचविधुताः शान्ताः मगवन्निष्ठापार-
ङ्गताः अत एव निःसङ्गाः पुष्टसङ्गरहिताः अत एव भूतेषु
सज्जनषु वत्सलाः स्निग्धाः एकान्तेन विष्णुरेव सर्वोत्तमो
नाम्न इति निर्णयेनास्मासु मक्ताः योग्यतातिरेकेण वैर-
हृन्त्याः समं ब्रह्म तद्दर्शने येषां ते तथा ॥ २० ॥

य एवविधास्तान्वदन्ति स्तुवन्तीत्यादिसपर्या कुर्वन्त
इत्यर्थः । अहं ब्रह्मा च हरेः पृथक् स्तुतम्यो न तद्दर्शनावेक
तत्र हेतुरीश्वर इति ईश्वरीयः किं रूपः श्रुतानन्दस्तयोर्वर ईशा-
दीशानाञ्च वर इति परमात्मस्मात् श्रयोर्वर इत्युक्तम् ययं
के इत्यतो वाह, अहमिति । स्वयमित्यनेन हरेरेव स्नातन्त्ये
नाययोरावां तद्दर्शनाविति स्पष्टमुक्तम् अत्राप्ययमेव हेतुरी-
श्वर इति “ईश ऐश्वर्यं” इति श्रुतीरनुपहृतैश्वर्यमूर्तिर्वादिश्वर
इत्युच्यते ॥ २१ ॥

इतोपि ब्राह्मणा एव पूज्या वत एवविधं तत्त्वं त एव
ज्ञानमस्ति-नत इति । ते ब्राह्मणा मयि स्थितत्वात्मयीत्युच्य-
माने हरावजे च स्थितत्वाद्दर्शनवद्वाच्ये च पृथक् स्थिते
अच्युते च मिदामयवपि परमाणुमात्रमपि न चक्षते न
पश्यन्ति । किं च जनस्य जननवतः सावरजङ्गमरूपस्य प्रप-
ञ्चस्यात्मनोन्तयोमियाश्च मिदां न पश्यन्ति अपिशब्देन “एको
देवः” इति श्रुतिं प्रमाणायति । तत्तस्माद्वयम् युष्मानसिद्धैः पूज्या-
नीमहि बुध्यामहे यद्वा, मयि मिदामयथाज्ञानं विष्णुरयमिति
किञ्चित्साभ्येनापि न पश्यन्त्यपि तु ततो विद्वत्पुण्यत्वेन तत्कटा-
श्रादितशक्तित्वेन जगत्संहृतत्वेन ततोऽनन्तांशहीनत्वेनैव मत्सर्वं
पश्यन्ति चतुर्मुखे यथास्थितं पश्यन्ति । अच्युते च तथा यथा-
श्रुतिविहितमात्मनश्चेतनसमुदायरस्य जन्यत इति जनो देवस्त-
त्वादिजडस्यापि तत्त्वं यथातथा अन्वयात् न पश्यन्ति ॥ २२ ॥

सर्वस्मान्छुद्धिहेतुत्वाच्च ब्राह्मणा एव पूज्या इत्याह,
नहीति ॥ २३ ॥

अस्माभिश्च सम्भाव्यत्वादिप्रा एव भेषांच इत्याह, ब्रह्मा-
योग्य इति । अमीमयं वेदमुपप्रतिपाद्यम् आत्मानि सत्यनामान-
मवस्थाने सन्निधानवक्ष्ये यस्य तत्तथा तप ब्राह्मोचनम्

स्वाध्यायोऽध्ययनं संयमो वागादिनिमग्नस्तैर्विधृति “आचारहीनं
न पुनन्ति वेदाः” इत्यतस्तप इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्राह्मणा इति । यतस्तैः समदर्शनास्तस्मात् मदादिषु वा
मिदा वक्ष्यते तामयवपि यथास्यास्तथा न चक्षते इति सत्यमेव
किन्तु, तत्तद्दर्शनेपि युष्मात् इत्येकान्तमक्तात् अमीमहि प्रियत्वेन
जानीम इत्यर्थः । तदुक्तं तेनैव चतुर्थे “मयं मागवता यूयं प्रियाः
स्य भगवान् यथा । न मद्भागावतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित्”
इति अमेदश्चेत्तर्हि मार्कण्डेयस्य तदनुमते समाधिविरतिर्न स्यात्
अत्रामेदहृष्टहृष्टदुःखेपि स्वयञ्च हरिरीश्वर इत्यनेन हरेरेव प्राधान्य-
मुक्तं तस्यैव स्वयमीश्वरत्वं चोक्तं प्रथमस्कन्धे “पार्थिवाद्धारुणो
धूमः” इत्यादि ब्रह्मपुण्यो शिववाक्यमपि तथा—

योहि मां द्रष्टुमिच्छेत् ब्रह्माणं वा पितामहम् ।

द्रष्टव्यस्तेन भगवान् वासुदेवः प्रतापवान् ॥

इति परब्रह्मरूपस्य तस्य विज्ञानेन सर्वविज्ञानादिति भावः ॥
॥ २७—२८ ॥

नहीति । देवा इन्द्रादिप्रतिमा नतु भगवत्प्रतिमा युष्माभिरप्या
राध्यत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

नमस्कारे हेतुः-यस्मादिति । अमीमयं वेदवक्ष्यम् उपकारत्वा-
दिति भावः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नोऽस्मत्तः यत् येऽयः ॥ १७—१८ ॥

ये ब्राह्मणा अस्मास्त्रैकान्तमक्तास्तान् लोकपाशा एव बन्धन्ते ॥ २० ॥
न केवलं लोकपाशा एव बन्धन्ते किन्त्वहं चेत्यादि
॥ २१ ॥

अथवापि अणुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति यथैवास्मासु
भेदं न पश्यन्ति तथैवात्मनः स्वस्य जनस्यापि सुखदुःखादिषु
भेदं न पश्यन्ति, तस्मादेवमूलात् युष्मात् ईमहि भजेम ॥
॥ २२—२३ ॥

आत्मसमाधानं विष्णुध्यानम् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रकषेण मृडयति सुखयतीति स तथा ॥ १७—१८ ॥

नोऽस्मत्तः यत् येऽयः ॥ १८—२१ ॥

साधुत्वादयः समदर्शित्वान्ताः ब्राह्मणानां सर्वपूज्यत्वे हेतवः
उक्तास्तत्र समदर्शित्वं प्रपञ्चयति-नेति । ते ब्राह्मणाः साधुत्वादि-
धर्मवन्तः मयि भजे चकारादिन्द्रादिषु आत्मनः अत्रत्यस्य
जनस्य अपिशब्दात्प्रकृतिकावयोः सर्वस्य कार्यकारणस्य च अच्युते
जगत्कारणो भगवति अथवापि मिदां न चक्षते पश्यन्ति चेतना-
चेतनब्रह्मपदार्थानामपश्यन्तजडत्वसर्ववत्त्वादिभिः तत्तद्भा-
धारणैर्भैः स्वरूपेण मिदार्थोपि तत्पृथक् स्थितिप्रमाणाभावात्

श्रवणादर्शनादपि महापातकिनोऽपि वा ।

शुध्येरन्नन्त्यजाश्चापि किमु सम्भाषणादिभिः ॥ २५ ॥

सूत उवाच ।

इति चन्द्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ।

वचोऽमृतायनमृषिर्नाऽतुष्यत्कर्णयोः पिवन् ॥ २६ ॥

स चिरं मायया विष्णोर्भ्रातः कर्शितो भृशम् ।

शिववागमृतध्वस्तकेशपुञ्जस्तमव्रवीत् ॥ २७ ॥

ऋषिरुवाच ।

अहो ईश्वरलीलेयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ।

यन्नमन्तीशितव्यानि स्तुवन्ति जगदीश्वराः ॥ २८ ॥

धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च दैहिनाम् ।

आचरन्त्यनुमोदन्ते क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥ २९ ॥

नैतावता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः ।

न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिन्नत्वमित्यर्थः "स ब्रह्मा स शिवः सेश्वरः" "अयमात्मा ब्रह्मा सैव खल्विह ब्रह्म" इत्याद्या श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः तत्तस्मात् वयं ब्रह्मानीमहि भजेम ॥ २२-२५ ॥

भाषा टीका ।

शिव, शान्त, सत्यमूर्ती, प्रसुप्त, रजोगुण को सेवन करनेवाले होकर भी अघोर, ऐसे तमोगुण के सेवन करने वाले आपको नमस्कार हो ॥ १७ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले कि—आदि देव सन्तों के गति भगवान् महादेवजी इस प्रकार स्तुति करने से ऋषि के ऊपर परितुष्ट और प्रसन्न चित्त होकर हंसते हुए ऋषि से बोले ॥ १८ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

श्रीमहादेवजी बोले कि—हे मुने ! तुम हमसे बड़े बड़े वर मांगो हम तीनों देव वर देने वालों के ईश्वर हैं, और हम तीनों का ब्रह्मणं समोष है, क्योंकि ! मनुष्य हम लोगों से अमृत मोक्ष की प्राप्ति होता है ॥ १९ ॥

जो ब्राह्मण साधु शान्त निःशङ्क भूतवशस्य और निर्वैर हैं वे हम तीनों के एकाग्र भक्त होकर समस्त श्रेष्ठ रहते हैं २० लोकपालों सहित सब लोक उनका चरन करते हैं, अन्न करने हैं और अर्पण करने हैं, वे तीन कौन हैं

कि—मैं और भगवान् ब्रह्माजी और स्वयं ईश्वर साक्षात् श्रीहरि वे हैं ॥ २१ ॥

वे भक्त जन मेरे विषे अत्युक्त के विषे तथा ब्रह्माजी के विषे अणुमात्र भी भेद नहीं देखते, एवं अपना और मनुष्य का भी भेद नहीं देखते तस्मात् तुम्हारे सहस्र भक्तजनों को हम भजते हैं ॥ २२ ॥

जलमय तीर्थ, और प्राणवायु के सम्बन्ध रहित ऐसे देवमूर्ति, ये दोनों सेवन करने से बहुत फायदा मिले पवित्र करते हैं, और आप लोग तो दुर्योधन मात्र से ही पवित्र करते हैं ॥ २३ ॥

हम ब्राह्मणों को नमस्कार करते हैं, जो ब्राह्मण चित्त का समाधान कर तप साध्यादि और संयमों से प्रयत्नय जो हमारा रूप है तिसका धारण करते हैं ॥ २४ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभाष्यप्रदीपिका ।

किञ्च, श्रवणादिक्यादि ॥ २५ ॥

चन्द्रो ब्रह्मामो भूषणं यस्य तस्य धर्मरहस्ययुक्तममृतास्पदं वचः कर्णोऽपि विष्णोस्तुष्यत्कर्णमिति तामन्यत कर्णयोः स्मृतापतमिति चाऽन्वयः ॥ २६ ॥

शिवस्य चाग्निवामृतं तेन ध्वस्तः केशपुञ्जो यस्य सः ॥ २७ ॥

इयं श्रीया दुर्विभाव्याऽवितर्क्या यद्यथा ईशितव्यानि सानिभ्रवानि यानि भूतानि तानि जगदीश्वराः स्वयं नमजित स्तुवन्ति चेति ॥ २८ ॥

सृष्टेर्दं मनसा विश्वमात्मनाऽनुप्रविश्य यः ।

गुणैः कुर्वद्भिरभाति कर्तैव स्वप्नदृश्यया ॥ ३१ ॥

तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने ।

केवलायाऽद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३२ ॥

भीमस्वामिकृतसावायदीपिका ।

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतदित्याह—धर्ममिति । प्रवक्तु-
रोऽपि यत् स्वप्ने केहिनां धर्मं प्राहयितुमाचरन्ति ॥ २९ ॥

नन्वेतत्प्रभाषतिस्फारकं कथं मया कियते ? तथाऽऽह,
नैतावतेति । एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तैर्नमनादीभिः
कथम्भूतैः स्वमायामयी वृत्तिषु तैर्मग्नता मायिनस्तवानु-
भाषो न दुष्येत यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुहकं कपटं
यथा तथा एतानि नमनादीनि प्रतस्तस्य तथा कुहके-
रात्मानुभाषो न दुष्यति तद्वत् प्रदुष्येतानुभाव इति पाठं
नकारस्य दृष्टान्तेऽप्यनुपपन्नः ॥ ३० ॥

मात्राचेष्टितं प्रज्ञयति—सृष्टेति । स्वप्नदृश्येणविद्याचेष्टिते
दृष्टान्तः ॥ ३१ ॥

त्रिगुणरवेऽपि न जीवन्मुक्तमिच्छताम् किन्तु गुणानामात्मने
नियन्त्रे ॥ ३२ ॥

भीमसुरशेनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मायामयवृत्तिभिः माय्यचेष्टाभिः ॥ २६ ॥

शास्त्रदृष्ट्या भगवदात्मकत्वं मन्वान आह—सृष्टेर्दमिति । वृद्धा-
दिवत् स्वप्नदृश्येति स्नातस्पर्शादिकुर्वन्निव स्थितः कर्मानु-
गुणैः कर्मपरिणामिमिर्गुणैः विषमसृष्टिं कुर्वद्भिः कुर्वन्निवाभा-
सीधैः ॥ ३० ॥

ब्रह्ममूर्तये वेदनिर्वाहकाय ज्ञानप्रवर्तकाय वा ॥ ३१—३२ ॥

भीमस्वामिकृतसावायदीपिका ।

येषां च दर्शनभ्रमणाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च महापातकिनोऽन्त्यजाश्च
विश्वयचेरन् समभाषणादिभिः विश्वयचेरिति किमु वक्तव्यम्
तेषां प्राणयोऽप्यो नमस्याम इति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

इतीति चन्द्रोऽन्त्यामं भूषणं यस्य तस्य
रुद्रस्येष्टभूतं धर्मगुणोपबृंहितं सत्सेवात्मकधर्मरहस्य
मुक्तं कर्णयोरनुगायमानं वचः पिबन्नात्पत्त कर्णाङ्गु-
पिबन्ना ॥ २६ ॥

स इति । स मुनिः विष्णोर्मायया माय्यचेष्टकृत्या
चिरं धामिष्ठः प्रत एव नितरां कथितश्च शिवस्य वागेव
प्रसृतं तेन ध्वस्तः पञ्चपुञ्जः धर्मप्रयुक्तफलेनसमुदायो
वक्ष्य सः तं शिवस्य इव वक्ष्यमाणमवधीत् ॥ २७ ॥

तदेवाह—सप्तभिः सहो इति । यत्तु “वरं वृणीष्व” प्रमो-
हं न वेदास” इति तत्र तद्वदुमानाप्र किञ्चित्प्राप्ययिमुमिच्छुस्तावद्य-
था “प्राणयाः वाचवः” इत्यादिना तथा “परस्परं भावयन्तः

धेयः परमत्ताऽस्यय” इत्युक्तरीत्या स्वयमप्याह—सहो इति पञ्चभिः ।
इयमीश्वराणामीश्वरविभूतिभूतानां चर्यां चेष्टा यरीरिणां कुर्वि-
भाष्या कुर्विहेता कुर्विभाष्यतामेव प्रकटयति सद्यतः स्वप्ने जग-
दीश्वराः जगत्प्रकृष्टाः प्रपीशितव्यान्वपकृष्टानि भूतानि
नमन्ति स्तुवन्ति चेत्यात्मनो तैर्ज्यमनुसंहितम् इत्थंभूतैश्च हि भाग-
वतानां परिपाटी ॥ २८ ॥

कस्तर्ह्यशितव्यप्रणामाकावमिप्राय इति विचार्य निश्चिन्व-
आह—धर्मो निति । केहिनां प्रवक्तारः धर्मोपदेष्टारोपि धर्मा-
प्राहयितुं प्रायशोऽनुतिष्ठन्ति क्रियमाद्यं धर्मं तत्कर्तारं वा अनुमो-
क्ष्यते अभिनन्दन्ति स्तुवन्त्यभिनन्दनं सन्तोषः ॥ २९ ॥

नैतावतेति । यद्यप्येवमथाप्येतावता आचारानुमोक्ष-
स्तुतिमात्रेण तैरीशितव्यप्रणामस्तुत्यादिभिश्च कथम्भूतैः
मग्नतः पूज्यस्य स्वमायामयावृत्तिराह्वयममया चेष्टा येषु तैः
प्रभाषो न दुष्येत न विदुष्येत यथा मायिनः लोकप्रविष्ट-
मायायिनः कुहकेच्छ्रवणापारेस्तस्य प्रभाषो न दुष्येत न विदुष्येत
प्रत्युत स्वमायाविस्मरूपप्रभाषाविष्कारः तद्वत् ॥ ३० ॥

शास्त्रदृष्ट्या भगवदात्मकत्वं मन्वानः सर्वकार्यारम्भादिभि-
र्विशेषप्रणमति—सृष्टेति आह्वयम् ॥ यो मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव
जगत्सृष्ट्वा आत्मना स्वेनान्तःप्रविश्य कुर्वद्भिः पूर्वकर्मवासना-
गुणपरिणाममिच्छन्तरोत्तरपुण्यापुण्यकारमकाविषमसृष्टिं कुर्वद्भिर्गुणैः
स्वप्ने कर्तृत्वाभाति इवशब्देन परमायतः पुण्यापुण्यात्मक-
कर्मकर्तृत्वाभावः परमात्मनि सृज्यते जीवस्यैव तत्र कर्तृत्वात्
मकर्तृरपि कर्तृत्वाभासे दृष्टान्तः—स्वप्नदृश्येति । न हि
स्वप्नायैवसृष्टिकर्ता स्वप्ने दृश्येपितुं तत्कर्मानुगुणतत्तदेकानुसाध्य-
तत्कालमात्रावस्थायि स्नातप्रपञ्चदृष्टा परमपुरुषरूपः “न तत्र
स्थानरथयोगा” इत्यारभ्य “सृजते स हि कर्तेति य एषु सुतेषु
आगतिं कामं पुरुषो निर्मिमाणास्तद्वत्” इति च भवशाब्दं यथा
स्वप्नायैवसृष्टिकर्तामकरूपेण तद्वन्निष्ठानां तस्याजीवकर्तृत्वा-
भिमानस्तथा पुण्यापुण्यकर्तृत्वादेर्जीवगतत्वमजानतां ब्राह्मण-
पर्वजीवभावेन तत्कर्तृत्वाभिमानमात्रमिति विवक्षितार्थः ॥ ३१ ॥

तस्मै इति । त्रिगुणाय त्रैगुण्यनियन्त्रे महात्मने अप्रतिहतसङ्क-
टपाय केवलाय निरस्तनिश्चिदोपायाद्वितीयाय स्तुत्यवस्तवत्वर-
रहिताय ब्रह्ममूर्तये वेदनिर्वाहकाय रूपतोपि विमर्शे वा ॥ ३२ ॥

भीमस्वामिकृतसावायदीपिका ।

न केवलं दर्शनाच्छ्रवणरपि तु भवणादपीति समुचित-
त्वादाह—भवणादिति । तदधिकशुद्धिः कस्मादिति तत्राह
किञ्चित्मादिपदेन नामस्मरणं गृह्यते ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चन्द्रकलामयं चन्द्रशेखरस्य धर्मगुणोपबृंहितं धर्मरहस्य-
गूढम् अमृतायनम् अमृतवद्वर्त्तमानं कर्णोर्ध्वितम् ॥ २६ ॥

आमितः समाधेः सञ्जातः अतएव कश्चितः अनेन
संयमितां समाधेरन्यत्सु न्नास्तीति द्वापितम् ॥ २७ ॥

इयं वाग्वचसा चेष्टा इक्षितव्यानि भवद्भिर्नियम्यानि
प्रवृत्तवानि स्तुवन्ति यथस्मात्तस्मात् ॥ २८ ॥

मुनिः स्वयमेव स्वधनदेहिमिमां वक्ति, धर्ममिति । न केवलं
देहिनां धर्मस्य प्रवक्तारः आज्ञरन्ति च आज्ञस्तोनुमावन्ते
क्रियमाणां धर्मं स्तुवन्ति च ॥ २९ ॥

ननु, विध्यादिबलिदानां भवतां धर्माचरणादिना तेजः
सृतिः स्यादित्यत्राह-नेति । “वृत्तिस्तु ग्रन्थसन्दर्भे” इति वचनात्
स्वमायामववृत्तिभिः स्वच्छया कृता वृत्तियेषां तै तथा तैः स्तवा-
दिभिर्विद्वत्तैस्तावता कर्मणा भगवतोनुभावः प्रसाधो न प्रदुष्येत
प्रदुषो न भवति कुहकैरिन्द्रजालव्यापारेर्मायिनोनुभावः निश्चयो
यथा तथेति ॥ ३० ॥

प्रकारान्तरेण दोषाभावं वक्ति, सृष्टेति । यो भगवान् मनसा
स्वच्छया इव विश्वं सृष्ट्वास्तयोमिरूपेणान्तःप्रविश्य दर्शनाधिकुर्वाद्भि-
र्गुणैरिन्द्रियैरहङ्कृतेति निरूप्य जीव इवामातोऽप्येतावता जीव-
वत् तुष्टो न भवति, कथमिव स्वप्नहरभगवदिच्छयोद्बोधितमानस-
वासनया करितुरगादिपदार्थान् सृष्ट्वा यथा तद्वदेव चित्तो न
भवति ॥ ३१ ॥

तस्मै भगवते नम इत्यन्वयः त्रयः सत्त्वादयो गुणा यस्य
स तथा तस्मै गुणित्वं दोषत्वेन व्याप्तं दृष्ट्वादब्राह्म केवलायेति
निर्दोषाय निर्दोषत्वं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राह, अद्वितीयायेति ।
मुक्तनिर्दोषत्वं हरिमसादायसं न हरेस्तथा तस्य समाधिकशून्यत्वात्
कथमयमर्थः स्वप्नवत् इत्यत्राह, गुरुव इति । ब्रह्मादीनां स्वात्म-
रहस्योपदेष्टृत्वेन गुरुत्वात्तेषां सिद्ध इत्यर्थः । निराकारस्योपदेष्टृत्वं
कथं घटत इति तत्राह, ब्रह्मेति । ज्ञानादिगुणाकाराय बृहन्तो
ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतावस्मिन्निति वचनादाकारः सिद्ध
इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

धर्मगुणं भगवद्भक्तिरूपं तेनोपबृंहितम् अत एवामृतायनं
परमानन्दस्वाध्याययुक्तम् अत एव नातृत्ववत् ननु स्वस्तुत्ये-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

विष्णुमाययेति स्वच्छयैवाङ्गीकृतयेत्यर्थः । शिवस्वाध्याय विद्यया-
विष्टत्वं व्याख्यातम् इति न भेदो भन्तव्यः ॥ २७—२८ ॥

धर्ममित्यत्र प्राय इति कदाचित्तत्र निजरुक्षा च देहिना-
मिति देहस्य यत्कर्म तदेवात्मन इति मन्यमानानामित्यर्थः । अत
एव प्रवक्तारस्तद्व्यतिरिक्ताः ॥ २९ ॥

तेषु मुख्यं भगवन्तमवबोधय तत्र दोषास्तरं निरस्यति-नेताव-
तेति त्रिभिः । अग्रकोषे हेतुः । स्वेषु मर्केषु यामाया कृपातन्मय-
वृत्तिमिरिति मम भक्तपदस्पर्शमेवा रीतिः प्रवर्त्ततेति कृपया
स्वमीतिविषयतयेत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकेण दृष्टान्तः भाविनः कुहकं

यथा प्रदुष्येत तथेति न दुष्यतेति पाठेपि भाविनः कुहकं यथा
दुष्येत तथा न किन्तु न दुष्येतैवेत्यर्थः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतिकृतसारार्थवर्णिनी ।

धर्मः एकान्तमक्ता इति नात्मनश्च परस्वेत्यादि गुह्यं तच्च
गुह्यम् न वयमीमहीत्यादिताड्यामुपबृंहितं नातृत्ववृत्ति नाचं
स्वस्तवोच्ये आनन्दः किन्तु स्तुतिप्रयोगास्मान् धर्ममेवाविश्व-
सत्मादेतादृशधर्मवता मया भवितव्यमित्युपदेशमादधुष्य एव
वेद्यः ॥ २६ ॥ २७ ॥

कुर्विमाया अतर्क्या इक्षितव्यानि स्तुतिप्रयोगानि
भूतानि ॥ २८ ॥

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रेण तेनमनादिभिस्तवातुमावो न
प्रदुष्यति कीदृशैः मायामयेष वृत्तिश्चेष्टा स्यु तैः भाविनः
कुहकमिति धनमाप्तिहेतुना ऐन्द्रजालिकेन केनचित् स्वमुखा-
दुद्भाषितः कश्चिद्वा नरः स्तुयते नमस्क्रियते च तेन तस्या-
नुमावो न दुष्यतीति न दुष्येतेति पाठे नकारस्य दृष्टान्ते-
नानुपपन्नः । यद्यपि श्रीकृष्ण तदीयस्तुत्यादयो न मायया कृता-
स्तवपि स्वस्तुत्या लज्जितेन मुनिना प्रयुक्तोऽयं दृष्टान्तो नातु-
पपन्नः ॥ ३० ॥

यथावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तेनमनादिभिस्तवातुमावो न
प्रदुष्यति कीदृशैः मायामयेष वृत्तिश्चेष्टा स्यु तैः भाविनः
कुहकमिति धनमाप्तिहेतुना ऐन्द्रजालिकेन केनचित् स्वमुखा-
दुद्भाषितः कश्चिद्वा नरः स्तुयते नमस्क्रियते च तेन तस्या-
नुमावो न दुष्यतीति न दुष्येतेति पाठे नकारस्य दृष्टान्ते-
नानुपपन्नः । यद्यपि श्रीकृष्ण तदीयस्तुत्यादयो न मायया कृता-
स्तवपि स्वस्तुत्या लज्जितेन मुनिना प्रयुक्तोऽयं दृष्टान्तो नातु-
पपन्नः ॥ ३० ॥

मनसा सङ्ग्रहमात्रेण कुर्वन्निर्गुणैः स्त्रीयैः स्त्रीयमकर्त्तापि
कर्त्तव्यमातीति न गुणैर्लेप इति भावः । अविद्यया धर्मं सृजतो
जीवस्यापि वस्तुतस्तत्सम्बन्धो नास्ति किमुत तस्येति दर्शयन्
दृष्टान्तयति धर्मद्वयं यथेति ॥ ३१ ॥

गुणान्तरेण गुणनिषेधे ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चन्द्रः लवामः शिरोभूषणं यस्य इति पूर्वोक्तम् धर्मस्य
साधवः शान्ता इत्यादि स्तुतिभिरेवोपदिष्टं गुह्यं मय्युपेत
अजे चेत्यत्रोक्तेन तत्त्वसम्बन्धरूपरहस्येन च युक्तम् अत
एवामृतायनममृतास्पदम् कर्णोर्ध्वः कर्णाङ्गा विवक्षापि
नातृत्ववत् ॥ २६ ॥

शिवस्य वागमृतेन स्वस्तो निरस्तः क्लेशपुष्टो यस्य
सः ॥ २७ ॥

इश्वरचर्या इश्वराद्यां भवतेऽजस्याद्युतस्य च बीका दुर्वि-
भाव्या दुर्षितक्या इक्षितव्यानि स्तुतिप्रयोगानि ॥ २८ ॥

इश्वरा सन्तोषीक्षितव्यानि नमस्तीत्यत्र तदभिप्रायमाविष्करोति,
धर्ममिति । देहिनां प्रवक्तारोपि धर्मभाववितारोपि स्वयं गुरुको-
पीत्यर्थः । तथापि धर्मं प्रादपितुमाचरन्ति प्रायप्रद्वयेन “आहुंकि-
रसकृदुपदेशात्” (४।१।१) इति शास्त्राद्यापाठनायमप्याचरन्तीति
श्रोतव्यम् ॥ २९ ॥

यथावता धर्मप्रादपितुमेव हेतुना स्वतायामयासद्वया प्रजा-

कं वृणो नु परं भूमान् ! वरं त्वद्वरदर्शनात् ।

यद्वर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान् भवैत् ॥ ३३ ॥

वरमेकं वृणोऽपि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् ।

भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परैषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥

सूत उवाच ।

इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ।

तस्माह भगवान् शर्वः शर्वया चाभिनन्दितः ॥ ३५ ॥

(१)कामो महर्षे ! सर्वोयं भक्तिमांस्त्वमधोऽक्षजे ।

आकल्पान्तायशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥

ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् ! विज्ञानं च विरक्तिमतम् ।

ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यताऽस्तु ते ॥ ३७ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिखास्तप्रदीपः ।

नावृष्टिषु एवम्भूतैस्तैर्मनादिभिः भगवतोऽनुभावो न प्रकुप्येत
न विहस्येत तत्र दृष्टान्तमाह, मायितः कुहकं यद्यति मायिनोः
नटादेः कुहकं नाट्यादिकं तदनुभावं न दुषयति यथा तद्वत् ॥ ३० ॥

समान्यतः ईश्वराणां स्तुतिं कृत्वा विशेषतो हरिं प्रणमति—
सृष्टिं ह्याकृतम् । यश्च सर्वोपास्यः स्वयं हरिरिति निर्दिष्टः मनसा
सङ्कल्पमात्रेणैव विश्वं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टः गुणैः प्राक्प्रानुरूपैः
सत्त्वादिभिः देवमनुष्यादिविषमसृष्टिं कुर्वन्नि स्वयं विषम-
सृष्टिकर्त्रेवाभाति तस्मै नम इति द्वयोरन्वयः । भवैष्य-
कर्तुरपि वैषम्यकर्तृत्वावभासे दृष्टान्तमाह, स्वप्नदृश्येति “य एव
सुप्तेषु जागर्त्सि कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणा तद्ब्रह्म” इति श्रुति-
प्रसिद्धः परमात्मा स्वप्नरथादिदृष्टा भवति आत्मा तु स्वप्नदृक्
जीवस्त्वरक्तो प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अत्रिगुणाय त्रिगुणविग्रहादिसम्बन्धशून्याय गुणात्मने गुण-
निवर्त्ते केवलाय आश्रयाय साक्षितीयाय निःसमानाविशयाय
ब्रह्ममूर्तये बृहद्विग्रहाय ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

ग्रहापातकी लोग भी तथा अत्यज चांडाल लोग भी आपके
अवस्था और दर्शन से शुद्ध होजाते हैं, फिर सरमावस्थादि
से तो कहना ही क्या ॥ २५ ॥

सूत उवाच ॥

चन्द्रबलाम भीमदेवजी का भ्रम रहस्य युक्त और
अमृत के आरूप ऐसे वचनों की कर्णों के द्वारा पीते हुये
ऋषि तृप्त न हुये ॥ २६ ॥

वह मार्कण्डेय ऋषि बहुत काल से श्रीविष्णु के माया से
भ्रमते रहे, इस कारण अत्यन्त काशित रहे । अब शिवजी की

अमृत रूप वाणी से ऋषि के सब क्लेश पुंज नष्ट हुए तब
ऋषि महादेवजी से बोले ॥ २७ ॥

ऋषिरुवाच ।

मार्कण्डेयजी बोले, कि—महो ! समस्त ईश्वर लोगों की बीला
मनुष्यों की तर्कना में नहीं आसकी है । क्योंकि—वे जगदी-
श्वर होकर भी अपने नियम्यजनों की स्तुति करा करते हैं ॥ २८ ॥

प्रायः करके बड़े ईश्वर लोग अन्य लोगों को धर्म
सिखाने के लिये आप धर्म कहते हैं, आचरण करते हैं
और अनुमोदन करते हैं, तथा जो कोई आचरण करता है
उस्की प्रशंसा भी करते हैं ॥ २९ ॥

अपनी कृपा प्रधान वृत्ति वाले इन आचरणों से आप
लोगों का प्रभाव भी दूषित नहीं होता है, जैसे, कि प्रसिद्ध
मायावी के कपटाचरण से उसका प्रभाव नहीं दूषित
होता है ॥ ३० ॥

जो आप अपने मन से इस विश्व को रचकर आपही
इसमें प्रविष्ट होकर कार्य करने वाले गुणों से आप कर्ता
सदृश मालूम होते हो, जैसे स्वप्न का देखने वाला ईश्वर
रचित स्वप्न दृष्ट पदार्थों का कर्ता आप ही मालूम होता है ॥ ३१ ॥

भगवान् त्रिगुण वाले, गुणात्मक, केवले, साक्षितीय,
ब्रह्ममूर्ति, ऐसे जो गुरु आप ही तिनको नमस्कार हो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

वरं वृणोष्वेति यदुक्तं तत्राऽह—कमिति । वरं दर्शनं
यस्य तस्मात् त्वत्तः परं कं तु वरं वृणो यस्य त्वं दर्श-
नाद्वलोकनात्पूर्णकामः सर्वानन्दसत्सोहृदयः सत्यकामो यथेच्छं
प्राप्तसर्वानन्दः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः सर्वसोमया वाऽभिनन्दितोऽ-
नुमोदितः सत्माह ॥ ३५ ॥

(१) कामस्तेय महर्षेऽस्तु इति पाठान्तरम् ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कामोऽयं सर्वोऽप्यन्यच्च यत्पुण्यं यश इत्यादिब्रह्मोक्तं-
स्त्रिनस्ते भूयादित्युत्तरेणान्वयः यतस्त्वमथोक्तं मक्ति-
मान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चयामः ॥

शिवया शिवपत्न्या ॥ ३४-३५ ॥

ज्ञानं तत्त्वज्ञानं ब्रह्मवर्चस्विनः बृह्मवर्चस्विनः ॥ ३६-४० ॥

श्रीमद्गीतासु अध्यायवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रकाः॥

यदुक्तं वरं वृणोष्येति । तत्रोक्तमाह—कमिति । हे भूमन् ।
वरदर्पमात् त्वत्तः स्तः परमन्त्यं कं वरं वृणो वरिष्पाणं वरं
बुद्ध्या साक्षिघाप्येत इति निर्देशः कृतः वरदर्शनादिति पाठे वरं
अष्टं दर्शनं यस्य तस्मादशत्तः स्ततश्शब्दविवक्षितं विशिनष्टि,
यदीशानः पूर्णकामः इति । यत् यतः पुमान् ईशानः ईश्वरः
स्ततश्चः अकर्मवश्य इति यावत् पूर्णकामः सत्यकामश्च भवेत्तस्मा-
दत इति संख्यन्धः ॥ ३३ ॥

यद्यप्यतः परो वर्याणीषो वरो नास्ति तथापि पूर्णकामार्भ-
वर्षकालवत् एतं वरं कृणु एतदेवाभावः सार्वः कोसौ भग-
वत्पञ्चुते तत्परेषु तद्भक्तेषु तथा त्वयि च मक्तिमित्यनेन वर-
मिति सम्बन्धः तत्परिष्वित्यनेन गतायंत्वेपि पुनस्त्वयीत्युक्तिस्त-
त्प्राधान्यविवक्षया गोबलीवर्द्धनायास्तत्र भगवद्भक्तेषु भक्तिनाम-
भगवद्विभूतिस्वानुसन्धानुसन्धानात्मिका ॥ ३४ ॥

इतीति॥ सुकया मधुरया शर्वया शर्वायया समिनस्वितस्तं
मुनिमाह ॥ ३५ ॥

उक्तिमेवाह—द्वार्या काममिति । विभौ भगवति कामं
नितरां श्रोतव्यां पुण्याचक्षुः सदाः ॥ ३६ ॥

श्रेयाकालिकं भूतादिकाद्ययगोचरवस्तुज्ञानं विज्ञानं
सद्यस्वरूपरूपादिगोचरं विज्ञानं विरक्तिमतं विरक्तियुक्तम् ॥ ३७ ॥

भीमद्विजयध्वजतोयकुतपहरणावली ।

यत एव निरूप्यमाणे हरेरधिकः समो वा नास्ति सर्व-
मैष्ट्यातस्तद्भक्तिमन्तरेण त्वत्परमस्य कं वरं वृणो वरं वरेण्यं
दर्शनम् ज्ञानम् यस्य स तथा तस्मात् एतदेवाह—यद्दर्शना-
द्यनोपविष्टज्ञानाद्वा पुमात् पूर्णकामः स्यात् अत एव सत्य-
कामस्य ॥ ३३ ॥

महद्यन्तात्पूर्णकामरवे चरं वृणीष्वेति मङ्गलं त्वयमभु-
दिति मा शङ्कित्माह-वरमिति । यद्यपि चरो न प्रायेणयस्तथापि
त्वङ्मृचनसाफल्यमित्येतं चरं वृणो पूर्णकामाभिवर्धनादिति सप्त-
कोऽसौ चर इति तत्राह-भगवन्मिति । तत्पदेषु तद्वक्तृश्रेष्ठे त्वयि
च ॥ ३४ ॥

सधमा पावत्या सह ॥ ३५ ॥

त्वम् अर्घोल्लेजे सक्रिमान् भूया इति शेषः ॥ आकल्पान्तं
पुराणम् यशोऽजरामरयाता च भूयासुर्वेति शेषः ॥ ३६ ॥

किञ्च, अयान्तस्य ह्यदित्याह-ज्ञानमिति ॥ ३७ ॥

श्रीमल्लीवगोस्त्रामिकुतकमसन्दर्भः॥

दोषास्पर्शमेव कर्शयति—सुष्टुवामिति, युग्मकेन । इदं विश्वं
प्रनसा सङ्कुल्येनैव निमित्तेन गुणैः उपादानैः सृष्ट्वापि ततश्चा-
त्मना स्वयं तदनुप्रविश्य प्रवेशेन स्थापयित्वाऽपि तत्तदुपल-
ब्धत्वेन संहृत्यापि कर्तुं शक्नुवामाति ननु कर्शयेति तत्र हेतु-
त्वाय गुणान् विशिनष्टि—कुर्वन्निरिति ॥ तत्संनिध्यप्रमावेया
चेतना इव गुणा एव सर्वे कुर्वन्ति ननु स्वयमिति सङ्कुल्य-
स्यामासमाश्रयेन तदसम्बन्धादित्यर्थः । तत्राविद्यया स्वप्नं मृज-
तस्तदीयवदृष्ट्यांशस्य जीवस्यापि वस्तुतस्तत्सम्बन्धो नास्ति
किमुत तस्येति दर्शयन् हृष्टान्तमिति—स्वप्नहरकथातः । अथः
अमृतामयक्षेमरूपा गुणा यस्य तस्मै गुणा ऐश्वर्यादयोऽपि
आत्मानः स्वरूपभूता यस्य तस्मै कषलाय प्रकृतिसङ्कशून्याय
प्राक्प्रतीयाय स्वनृत्यरहिताय अत एव गुरवे सर्वोपदेशे प्रहोति
स्वोपदेश्यम् यद्वक्ष्यते खलुः तदपि मूर्तिः स्वरूपम् यस्य
तस्मै ॥ ३१ (क) ३३ ॥

तथा त्वयिति त्वयि च तत्पर इत्यर्थः—

“किं वराण्ये तव विभो मयुदीरितोऽसुः-

संस्पन्दते तमनुवाङ्मन इन्द्रिय॥३॥

स्वभूति वि तनुभूतामजगद्योः ॥

इत्यनेनैव श्रीनारायणाय प्रत्युक्तत्वात् ॥ ३४—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

वरं वृणुष्वेति यत्तु कं तत्राह-किमिति । वरो दुर्गतम यस्य
तस्मात् सत्यकामः सत्यसङ्कल्प एव तत्परेषु तद्गर्केषु तथा
तद्गर्कश्रेष्ठे त्वयि भक्त्युपदेष्टुरि गुरौ तेन त्वयि मे भक्तिस्त-
द्गर्कत्वेनैवास्ति मत्प्रीतिरित्येनेति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्ते अस्तु यतस्त्वमधोऽयं सक्रिमान्
॥ ४९ - ४० ॥

भीमशङ्खकवेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिवं प्रसादु-कमिति राज्याम् ॥ ययुक्तं वरं वृणीष्व नः
काममिति सप्र कं परं भेष्टं वरं वृणो यत् यस्या ॥ ३३ ॥

मगधति श्रीहरौ तद्भक्तेषु त्वयि तद्भक्तमुख्ये ॥ ३४ ॥

स्वत एव वरं दातुं प्रवृत्तः शार्ङ्गसोमया चाप्यभिनिविष्टो
 स्तुभोर्वृतः सन्न तं सुनिमाह ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोपि कामस्तैस्तु यतस्त्वमधोक्षे मकिमान् यश
अविक्लं प्रहावर्चस्विनस्ते भूयादित्याम्रमेयाश्चयः ॥ ३६—३७ ॥

सुत उवाच ।

एवं वशान् स मुनये दत्त्वाऽगात् ऽप्यक्ष ईश्वरः ।

देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुराऽमुना ॥ ३८ ॥

सौम्यनाभमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ।

विचरत्यधुनाप्यद्वा हरावैकान्तताङ्गतः ॥ ३९ ॥

अनुवर्णितमेतत् मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतम् ॥ ४० ॥

एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ।

अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

य एवमेतद्भृगुवर्य ! वर्णितं स्थाङ्गणोरनुभावभाषितम् ।

संश्रावयैत्संशृणुयादुताबुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

हे भूमन् ! वर देने वालों में श्रेष्ठ जो आप हैं, तिन आप से अब मैं क्या वर मांगूँ । क्योंकि—आप के दर्शन मात्र ही से पुरुष पूर्णकाम और सत्य काम हो जाता है ॥ ३२ ॥

तथापि परिपूर्ण और मनोरथों के पूर्ण करने वाले आपसे एक वर मागता हूँ, कि—मेरी भगवान् के विषे निश्चल भक्ति होय, तथा भगवद्भक्तों में और आप में भी भक्ति होय ॥ ३४ ॥

सुत उवाच ।

सुनजी बोले, कि—मुनि ने सुन्दर वाणी से इस प्रकार जब पूजन और स्तुति करी, तब भीषार्चनीजी सहित महादेवजी प्रसन्न होकर ऋषि से बोखते हुए ॥ ३५ ॥

श्रीमहादेवजी बोले, कि हे महर्षे ! यह मनोरथ तुम्हारा सिद्ध होय । और तुम भगवान् के विषे भक्तिमान् तो होई तथापि तुम्हारा पुण्य यश कदापान्त तक रहे, तथा तुम अजर अमर होव ॥ ३६ ॥

हे भक्तान् ! तुमको त्रिकाव सखन्धि ज्ञान हो, और विरक्ति बाधा विज्ञान भी हो, और, ब्रह्मवचंस् प्रसङ्गित रहे । तथा तुम पुराण के प्राचार्य भी होव ॥ ३७ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तस्य कर्मतप आदि प्रभुना पुराऽनुभूतं ब्रह्मवत्माया-
वैभवं तच्च कथयन् ॥ ३८ ॥

प्रवासो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३९ ॥

एतन्मार्कण्डेयस्य चरितं तेनानुभूतं तेऽनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

नन्वेवमप्यस्मत्कुलोत्पन्नस्यस्य सप्तकल्पयुष्टु वृद्धेरुप-
मानं विरुद्धमेव तत्राऽऽह—एतन्मार्कण्डेयनानुभूतं भगवत्माया-
वैभवं नानाकल्परूपं कादाचित्कमीश्वरेच्छया तस्यैवाकस्मिकं
नतु सर्वसाधारणम् एतत्केचिदविद्वद्भक्त्यामावर्तितं देवयुग-
सहस्रद्वयमानेन पुनः पुनः परिवर्तितं प्रचक्षते के ते नृणां
संसृतिं सर्गप्रलयदिव्यक्षणाप्राप्तमनो भगवतो मायावैभवमविद्वांसः
विद्वांसस्तु मायाशिखोः श्वासोच्छ्वासाभ्यां सप्तकल्पेन दुर्गर-
प्रवेशनिर्गमनः सप्तकल्परं तत्त्वणमात्रेणैति वदन्त्यतो न
विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

संशृणुयात् उ इति हर्षे संश्रावयेद्वा यौ ताबुभौ तयोः
कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिकासाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ॥

एतदिति । केचन संसारानादित्वात्मिन्नाः कादाचित्कत्व-
माहुस्त्वर्थः ॥ ४१—४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

एवमिति । सः स्वच्छिन्नलोचन ईश्वरः रुद्रः मुनये मार्कण्डे-
याय वरदात्वाऽमुना मुनिना यत् पुरा अनुभूतं तत्कर्म
भगवन्मायाप्रदर्शनात्मकं कर्म देवैः शर्वाण्यै कथयन् अगात्
जगाम ॥ ३८ ॥

सोपीति । मार्गवोत्तमो मार्कण्डेयः अवाप्तः महायोगवैभवो येन
सः हरौ भगवति एकान्तिताम् अनन्यप्रयोजनमक्तिमत्त्वं गतः
अधुनापि चरति अज्ञा स्फुटं नात्र संशय इति भावः ॥ ३८ ॥

उपसंहृति—अनुवर्णितमिति । यन्मार्कण्डेयस्य तेनानुभूत-
मद्भुतम् भगवतो मायाया आश्चर्यशक्तैर्बभूव तत्ते तुज्यम्
अनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

प्रसङ्गान्मार्कण्डेयस्य कादाचित्कमायावैभवदर्शनवज्जीव-
स्यापि संसारः पूर्वमविद्यमान एव कदाचित्कमभगन्मायया अव-
तीति केषाञ्चित्तत्त्वं प्रतिक्षिपति—एतदिति । केचिद्विद्वांसः
संसारानादित्वात्मिन्नाः नृणां जीवानामात्मनो भगवतो मायाया
संस्मृतिं कादाचित्कं यथा तथा प्रचक्षते इत्यनुवादः तद्दर्शयति—
एतदनाद्यावर्त्तितमिति । संसर्गमित्यध्याहार्यम् एतत्संसर्गा-
मनादितया आवर्त्तितं परिवर्त्तितं अवस्यन्त्यया “न कर्मविभागात्”
(२।१।३५) इत्याद्यभिकरणविरोधात् इति ॥ ४१ ॥

प्रकृतमार्कण्डेयचरित्रध्वजावस्थादिकलमाह—य इति । भृगु-
वर्षस्य मार्कण्डेयस्य वर्णितं वृत्तमित्यर्थः ॥ कथंभूतं स्याद्भ-
गवतो भगवतः अनुभावेन भावितम् प्रकाशितम् यः संश्रावयेद्यः
भृगुयात्तयोरुभयोः कर्मभया कर्मनिमिता संस्मृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

अमुना मार्कण्डेयेत ॥ ३८ ॥

अवाप्तमहायोगमहिमा प्राप्तमहाज्ञानमहिमाप्राप्तमहाविमादि-
योगमहिमा वा एकान्ततां नियतमक्तताम् ॥ ३८ ॥

ज्ञानवतो मार्कण्डेयस्य यदेतदनुभूतं हरिमायावैभवं तेनुव-
र्णितमेतन्नृणां मध्ये केचिद्विद्वांस आत्मनो हरिमायाप्रसूतिं
सामर्थ्यविस्तारं कादाचित्कं प्रचक्षते अकाले प्रदर्शितत्वेन कादा-
चित्कं किं न स्यादप्राद-भनादीति । अनादिकालवर्त्तिनं न नूतनं
यद्यप्यसंहरति अनुवर्णितमिति मार्कण्डेयस्यैतच्चरितं तेनुवर्णितं
किन्तुपरिधममाह अनुभूतमिति अन्वयेन मत्तमेवमाह एतदिति
॥ ४०—४१ ॥

इतोप्येतच्छब्देयमिति फलमाह—य इति । अनुभावेन भावितं
सम्प्रक्षितम् तयोरुभयोः भाषयितुंभोभोः कर्मण्यसंस्मृतिः
कर्मणामाशयः स्थानं देवस्तस्मिन्संसारो न भवेदिति स्वरूप-
नाश एवोक्त्यते अस्य श्रीवैरभक्तिमुद्रणेतुस्तोत्रयुतां मक्ति-
मित्याह ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(विजयध्वजतीर्थीयरीत्या नवमः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एतत् मार्कण्डेयहृष्टमात्मनो भगवतो मायासंस्मृतिस्तत्पार्थ-
जया मायाप्रसार एव तदेतदपि केचिद्विद्वांसः अनादित-
एवावर्त्तितं भगवता पुनः प्रापितं कदाचित्कं प्रलयं प्रचक्षते
अन्ये तद्दृष्ट्वाः कल्पास्तु मन्वन्तराण्येवेति भावः ॥ ४१ ॥

उ इति पश्चान्तरे संश्रावयेद्या तावुमौ तुल्यावित्त्वर्थः । कल-
माह, तयोरिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतन्मार्कण्डेयहृष्टम् आत्मनः परमेश्वरस्य मायासंस्मृति-
वैभवमित्यर्थः ॥ भगवतः शिशुस्वरूपस्य परमात्मकसंस्त्या
श्वासोच्छ्वासोऽयां सततकृत्वस्तदुत्तरप्रवेशनिर्गमकालात्मकं कादा-
चित्कमेव केचिद्विद्वांसो नृणामनाद्यावर्त्तितम् प्रकृतादिकं
बहुकालत आवर्त्तितं तदेव युगसहस्रमात्रेण पुनःपुनरावर्त्तितं
सततकल्पमेव प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्य ! अनुभावेन भावितं वासितं आधयेत् यद्य-
भृगुयात्तावुमौ तुल्यावेवेति शेषः अतस्तयोः कर्मवासनामयी
संस्मृतिर्न भवेत् ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां मक्तचेतसाम् ।

द्वादशे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रवीणः ।

तस्य मुनेः कर्मतप आदि यदमुनाऽनुभूतं भगवन्माया
वैभवम् तच्च कथयत् ॥ ३८ ॥

अवाप्तः संप्राप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३८—४० ॥

एतत् मार्कण्डेयनाभूतम् आत्मानः परमात्मनः मायासंस्मृतिः
योगमायामाः वैभवं कादाचित्कं मार्कण्डेयमनोरथपूर्यार्थं
भगवता कदाचित्कम् प्रत्येकं प्रवर्त्तितम् केचित्तु नृणाम्
जीवानाम् हिताय अनादितिः भगवता भावितम् प्रचक्षते
अविद्वांसः ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भृगुवर्य, शौनक ! एतन्मार्कण्डेयचरितं रथाङ्गपायोः अनु-
भावेन भाषितम् समर्थितम् यः संश्रुणुयात् उत संश्राप्स्येत्
तावुमौ सफलितौ द्वेयौ इति शेषः । फलमाह—तयोः कर्मण्यव-
संस्तुतिः कर्मवासनाकृतसंस्तुतिः कर्मवासनाकृतसंसारो न
मवेदिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धोऽध्यायः ।

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

सुत उवाच ॥

सुतजी बोले, कि—वे तीन नेत्र वाले ईश्वर, श्रीशिवजी मुनि को
इस प्रकार वर देकर, मुनि के प्रथम अनुभूत कर्म को प्रीतिपूर्वक
जी से कहते हुए बोले गये ॥ ३८ ॥

और वे भाग्यवान् मार्कण्डेयजी भी महा योगमहिमा को
प्राप्त होकर, प्रथम भी विचरते रहते हैं ॥ ३९ ॥

हे शौनकजी ! हमने यह भीमान् मार्कण्डेयजी का वैभव

तुमारे समुक्त वर्णन किया, और जैसा ऋषि ने भगवान् की
मायाके अद्भुत वैभव का अनुभव किया सो वर्णन किया ॥ ४० ॥

मार्कण्डेय ने जिसका अनुभव किया यह भगवान् की
माया का तात्कालिक रूप वैभव का साक्षात्कार था अर्थात् गग-
नविच्छेद से केवल मार्कण्डेय ऋषि मात्र के अनुभव गोचर या
सर्व साधारण नहीं, इसको भगवन्माया के संसर्ग को
नहीं जानने वाला कोई भविष्यत्वात् लोभ अनादिफाल से प्रव-
र्तित कल्पों में से सप्तकल्प मार्कण्डेय को बात चुके ऐसा
कहते हैं सो बात नहीं है ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्य ! हे शौनक ! भीहरिके प्रभाव युक्त वर्णन
किये हुए इस जटिल को जो सुनावे और जो सुने उन
दोनों श्रोता श्रुताओं को कर्म वासनाकृत संसार नहीं
प्राप्त होवे ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ।

श्रीवृन्दावनस्था पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एतद्वै पौरुषं रूपमपुरुषस्य वैराजस्य रूपमैव श्वरेणाभि-

मायादीरति चतुष्टयमेकवाक्यं । तत्र विराजि लविके समाप्त-
जीविन्यतयाधिष्ठिते ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिवर्गोऽस्मिन्कृतकमसन्तर्भः ॥

यु पादावित्यादी तत्पादाद्विद्यतेयव भूरादीनां शक्तिरित्य-
भिमतयोपास्यते इत्यर्थः ॥ ६-६ ॥

श्रीमद्भिवर्गोऽस्मिन्कृतकमसन्तर्भः ॥

महापुरुषपूजायामङ्गोपाङ्गविभूतयः ।

एकादशे रविद्वयकया अपि निरूपिताः ॥

सद्यस्मत्पूर्वपुरुषो मार्कण्डेयस्तान्त्रिकं भगवत्पूजाविधौ
विशारद आसीदतस्मिन् पूजाविवेकं जिज्ञासेत्याह—अपेति ॥ येन
पूजाप्रकारेण स मुनिभगवन्तमपरोक्षीचकार इममर्थं पृच्छामः
साद्वान्ते सिद्धान्ते ॥ १ ॥

अङ्गानि पाणिपादादीनि उपाङ्गानि गरुडादीनि आयुधानि
सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां द्वन्द्वैक्यं यत् यथा
कल्पयन्ति वैश्व नरैः कल्पयन्ति तस्यो वयस्य सच्चिदानन्द-
वपुषो भगवतो येषां येषामङ्गानां मायाविभूतयो मायिकप्रपञ्चाऽत्र
दृश्यन्ते ताभिरेव पुनस्तत्तद्भङ्गानुपासनार्थं कल्पयन्ति इत्यर्थः ॥
॥ २-३ ॥

गुरुपदेशगम्यत्वादस्यायस्य तन्मन्त्रकारपूर्वकमाह—नमस्कृ-
त्येति ॥ ४ ॥

भगवतो विभूतिभिः कल्पितो विग्रहो विराडेवास्तीत्याह,
मायायैः प्रकृतिसूत्रमहर्षदेवद्वारपञ्चतन्मात्रैर्नवभिः विकाश-
एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति षोडश तन्मयो विराट्
स प्रसिद्धो निर्मितः यत्र विराजि सच्चिदे चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रये
रुह्यते ॥ ५ ॥

पौरुषं पुरुषस्य भगवतो गायिकं रूपं नतु स्वरूपमित्यर्थः
कया कया विभूत्या किं किमङ्गं कल्पितं तदाह—भूरिति । सच्चिदा-
नन्दवपुषो भगवतो पादयोर्षो विभूतिभूः तयास्य पादौ कल्पिता-
विति तद्विभूतिविशेषाद्वैश्व पादौ एवं सर्वत्र द्वेयम् एवञ्च विराट्-
पुरुषस्य पादाद्विभाषनसा सच्चिदानन्दपुरुषस्य पादादीनि स्मर-
न्त्यानि यथा मत्प्रभुभंगनान् स्वपादाङ्गानां तद्विभूतिं पृथिवीं
विमर्शि शिरसा तद्विभूतिं दिवं विमर्शि इत्येव सर्वार्थेष्वेव
वस्तुनि मयत्तमनोगतानि भगवद्भङ्गाभ्येव तद्विभूतिरिति सिद्धतः
सर्वभावनापि भगवद्भावनेवेति विवेकः ॥ ६ ॥

प्रजननं मेढ्रं अपानं पायुः उत्तरं मोष्ठो लज्जा अधरं मोष्ठो
लोमः स्मयो हास्यं ध्रुमः माया ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छास्त्रकृतविद्वान्तप्रवीणः ।

भगवद्वाराधनेन मार्कण्डेयो भगवन्तमपरोक्षीकृतवान्तोऽति
दुर्वैद्य भगवद्वाराधनप्रकारविशेषं पृच्छति—अपेति । इमं वक्ष्य-
मायाय इति भागवतः ॥ १ ॥

केवलस्य वैराजमात्रस्य परिचर्यायां धिवसे तान्त्रिकाः
प्रज्ञाति पाणिपादादीनि उपाङ्गानि गरुडादीनि आयुधानि

सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां द्वन्द्वैक्यम् । वैश्वतरे
यथा कल्पयन्ति आपयन्ति तथा नोऽस्माकं धर्मवैश्वमित्ये-
यान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरुपदेशगम्यत्वादस्याऽतो तत्प्रणामपूर्वकमाह—नमस्कृत्येति ।
विभूतीर्निराद्विप्रहायाः पञ्चजो प्रकाशविना श्रीसत्कृष्णार-
नारदादयो वाच्यास्तैः ॥ ४ ॥

विराडवयवभूतैः भूरादिभिरङ्गादिकल्पनां निरूपयितुं विराट्-
विग्रहमाह—मायायैः मायासूत्रमहर्षदेवद्वारपञ्चतन्मात्रैर्नवभि-
स्तन्मैः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतानीति षोडशविकारिभ्यः यत्र
सच्चिदे सजीवे भुवनत्रये रुह्यते स विराट् निर्मिती मगवतेति
शेषः ॥ ५ ॥

पुरुषस्य वैराजस्य विभूतयोः एतन्मायायामङ्गं रूपम् शरीरम्
अङ्गकल्पनामाह—भूः पादाद्विभूतिना ॥ ६ ॥

प्रजननं मेढ्रं अपानं पायुः ॥ ७ ॥

उत्तरः मोष्ठो लज्जा अधरः मोष्ठो लोमः स्मयो हास्यं ध्रुमः
माया विभूतयो विज्ञासविशेषः ॥ ८ ॥

भगवत् टीका ।

शौनक उवाच ।

शौनकजी बोले, कि—हे परम मागवन ! हे सूतजी ! जिस
हेतुसे आप समस्तसिद्धान्तके तत्त्ववेत्ता हो और बहुत ही इसीसे
हम आपसे इस मयको पूछते हैं ॥ १ ॥

कि—तान्त्रिक लोग केवल धियःपति की परिचर्या में भग-
वान् के संग, उपांग, आयुध, भूषण, ये सब जिन तत्त्वों से जैसा
कल्पना करते हैं ॥ २ ॥

हे सूत ! तुम्हारा कल्याण हो किया योगके ज्ञानने की-
इच्छावाले हम लोगों को उसका वर्णन करो, जिस किया-
योगके नैपुण्य से प्रमुख दिव्य भाषको प्राप्त हो जाता है ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—मैं गुरुजनों को नमस्कार कर वैष्णवी
विभूति का वर्णन करता हूँ जिन विभूतियों को वेद और तन्त्रों
से ब्रह्मादिक आचार्यों ने वर्णन करी है ॥ ४ ॥

मायादिक तत्त्व तन्त्रों सहित और उनके विकासों सहित निर्मित
हुए चेतनतत्त्व सहित जिस विराट् में यह भुवनत्रय देख पड़ता
है ॥ ५ ॥

यही पुरुषका रूप है । भूमिती खरणा हैं, सग्रे मस्तक है,
अकाश नाभि है, सूर्य नेत्र हैं, वायु नासिका है, दिशायें कर्ण हैं
यही सब प्रभुके अङ्ग हैं ऐसी भावना करे ॥ ६ ॥

प्रजापति ईश्वरका मेढ्र रश्मि है, सृष्ट्यु अपान है, लोकपाल
उत्तरे बाहु है, चन्द्रमा मत है, समराज भ्रुकुटि है, ॥ ७ ॥

लज्जा ऊपरका मोष्ठ है, लोम नीचे का मोष्ठ है, बाकिनी स्तन
है, स्मय ध्रुम है, तथा भूमा पुरुषके वृक्ष शोभ है, मेघ केश हैं ॥ ८ ॥

यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ।

तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥

कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः ।

तत्प्रभा व्यापिनी तात्तान्छ्रीवत्नमुग्गा विभुः ॥ १० ॥

स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणामयीं दधत् ।

वासश्छन्दामयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ॥ ११ ॥

विभर्ति साद्रूपं योगं च देवो मकरकुण्डले ।

मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयङ्करम् ॥ १२ ॥

अव्याकृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितः ।

धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोद्यते ॥ १३ ॥

आजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ।

अपां तत्त्वं दूरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ १४ ॥

नभोनिर्भं नभस्तत्त्वंमर्तिं चर्म तमोमयम् ।

कातरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् ॥ १५ ॥

इन्द्रियाणि शरानाहुः^(१) रांकूतीरस्य ह्यन्दनम् ।

तन्मात्राण्यस्याभिष्यक्तिं सुद्रयाऽर्थक्रियात्मताम् ॥ १६ ॥

धीचरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अनुक्तमन्यदप्येवमूहमित्याह—यावानयं व्यष्टिः पुरुषः स्वमा-
नतः सप्तचित्तिः संस्थयाऽवयवसंस्थानेन मितः परि-
मितः ॥ ९ ॥

भूषणादीत्याह—कौस्तुभस्याकिना । स्वात्मज्योतिः शुद्धं
जीवचित्तमयम् या तस्य कौस्तुभस्य प्रभा तामेव धीचरसं-
विभर्ति ॥ १० ॥

त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रणवम् ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकम् ॥ १२ ॥

अव्याकृतं प्रधानम् यदधिष्ठाय स्थितः तदासनभूतं पद्मं
सत्त्वं सत्त्वगुणः ॥ १३ ॥

मुख्यं तत्त्वं प्राणतत्त्वं “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । दूरवरं
शङ्खम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

आकूतीः क्रियाशक्तियुक्तं मनः अस्य रथस्याभिष्यक्तिं वहि-
रभिष्यक्तं रूपम् सुद्रया धृतत्वाऽर्थक्रियात्मतां धरदामयदाहि-
रूपत्वं विभर्ति तत्समुद्रया तथा तथा भाषयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

धीचरस्येनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

संस्थया अवयवसंस्थानेन ॥ ९ ॥

आत्मज्योतिः स्वोपभूतम् ज्ञानाकारं जीवात्मरूपं कौस्तुभो
जीववर्णाभिमानिनी देवतेत्यर्थः । तत्प्रभा जीवस्य ज्ञानप्रभा
धीचरसादिषु तत्त्वनिवासः पुराणान्तरप्रसिद्धोऽपि श्रुति-
वैविध्यसम्भवात् तन्मुखतया परिद्वर्तव्यः ॥ १० ॥

नानागुणामयी मायां पञ्चभूताख्यकार्यावस्थां प्रकृतिं
भूतपञ्चकमयीं वनमालामित्यर्थः ॥ ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत् स्वरम् उपकीर्ता-
भिमानिनी देवतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं मुख्यं तत्त्वं प्रथमोत्पन्नम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वं महान्वै बुद्धिलक्षणाः बुद्धिश्च गदेति साक्षात्स-
गतं दूरवरः शङ्खः ॥ १४ ॥ १५ ॥

आकूतिः ह्यन्दनं देहाभिमानिनी देवता अभिष्यक्तिः
अर्चावतारेषु आहिकांशः सुद्राज्ञानमुद्राद्यभिमानिनी देवता
अर्थक्रियाकारिताभिमानिनी ॥ १६ ॥

धीमहीराववाचाद्यैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनुक्तमन्यदपि एवमूहमित्याह—यावानिति । अयम् व्यष्टि-
पुरुषः यावान्भावद्वयवत्त्वात् यावत्त्वा स्वमानतः सप्तचित्तिः-
परिमाण्वा संस्थयाऽवयवसंस्थानेन मितः परमितोऽसौ महापुरुषः
परमपुरुषोपि लोकसंस्थया लोकाभिमानिदेवतात्मकादाद्य-

(१) आकूतिः ह्यन्दनं विभोऽपि शुक्लप० विज० पा० । वीर०

श्रीमद्गीतासुखाद्यैक्यं कृतमागवत्सलसुखं विष्णुः ।

यद्यप्यनन्तसंख्येनैव (तावान्) तावदवयवेष्वपि मानं त्वाराधक-
नृक्यनुगुणमिति भावः ॥ ९ ॥

तदेवमङ्गोपाङ्गाद्यभिमतवैकानि नृक्यनिष्कृष्टाऽथ भूय-
याद्यभिमानिद्वैतान्मकमस्तव्याज्याह-कौस्तुभपदवैकानिस्वादिना ॥
अजः परमपुरुषः कौस्तुभपदजन स्वात्मज्योतिर्विमर्ति स्वात्म-
ज्योतिः स्वयेष्वनं ज्ञानाकारं चिदात्मस्वरूपं कौस्तुभं जीव-
वर्गमिमांशो देवतेत्यर्थः । तत्प्रमा जीवस्य प्रमा धर्ममनज्ञानम-
इत्यर्थः । व्यापिनी विष्णो तां प्रभुसंगघानुरमा श्रीवत्स विमर्ति
श्रीवत्सस्तत्प्रमाभिमानिन्दवत्त्यर्थः । पुनरागतविरोधस्तु श्रुति
वैविध्यसम्भावना तन्मूलतया परिहृतेत्यर्थः ॥ १० ॥

नानागुणमयी पञ्चभूताख्यकाशवैक्या भूतपञ्चकमयी स्त्र-
मायां वैक्यावैक्यसत्त्वादिगुणायमयी वा प्रकृतिः जनमाळाख्यां
दधद्विभ्रायाः आख्याजब्दः पूर्ववद्वेदविषयाभिप्रायकः पीतं
पिशङ्गं वासो वस्त्रं कुन्दीमयं गायत्र्यादिच्छन्दोमयं वासः
कुन्दीमिमानिनीदेवतेत्यर्थः । प्रिवृत् प्रिमात्रगकारोकारकारात्मकं
वा स्वरं प्रगावं प्रहस्रं विमर्ति ॥ ११ ॥

साङ्ख्ये च योगश्चेति द्वन्द्वैक्यं तद्वद्वेद्यमे मकरकुण्डले
सर्वलोकोत्तरं पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं मौलिं किरीटं विमर्ति ॥ १२ ॥

यद्येन परमपुरुषेणाधिष्ठितमन्तारं शेषाख्यमासन-
मव्याकृतं मूलप्रकृतिः यत्सर्वं विशुद्धं सर्वं तद्वद्वेद्यानादिभिः
युक्तं पञ्चमुच्यते भाविशब्देन वैशारथ्येभ्योऽप्यमांज्ञाना-
वैराग्यानेश्वर्यविवमलेऽर्कपिणीज्ञानादिकार्योपाग्रही सत्त्वैशानानु-
ग्रहाः संगृह्यन्ते ॥ १३ ॥

अजः इन्द्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिः यत्नं देहिक-
तैर्युतं मुख्यं तत्त्वं मुख्यपागाः "प्रागां वै मुख्यः" इति श्रुतेः । अज-
आक्षेपाः प्रागायत्तत्त्वात्तस्य तद्युक्तत्वं नदेवं गदां दधत् । यद्वा,
मुख्यतत्त्वं प्रथमोत्पन्नतत्त्वं महत्तत्त्वं बुद्धिरिति यावत् "महान्वै
बुद्धिलक्षणाः" इत्यादिस्मृतेः तस्यां प्रसूतायामेवाजःप्रभृतीनि
भवन्तीति तस्यास्तद्युक्तत्वं समर्प्य तत्त्वं जलनत्त्वं दधत् । अजः ॥ १४ ॥
नमोनिमो नमोवर्जितनुमंगवाजमस्तत्त्वं अलिं सङ्गं तमोमयं
चर्म खेदं च दधद्विषयुक्तैरान्वयः । शार्ङ्गं तामं धनुः कालं रूपं
कालमिमानिधनुस्त्वित्यर्थः । तथा कर्ममयः इषुधीर्वाणकाशा-
स्य सः ॥ १५ ॥

इन्द्रियाणीति । इयान् भव्वात्ताकृतिमनः अस्य परमपुरुषस्य
सम्पन्नं । रथः यद्वा, आकृतिवैक्यात्ममिमानो भगवद्वय इत्यर्थः
अस्यमिन्द्रियैरक्षावतारैवादिनां शक्तन्मात्राणि इन्द्रियाणीः
इन्द्रियप्रयोजनानि इन्द्रियाविद्यापारा इति यावत् । तन्मात्रा-
यमस्यामिन्द्रियैरिति शब्दादीनामुक्तत्वात् अस्य क्रियाः
निरक्रियामिन्द्रिया इत्यर्थः । मुद्रात्पर्यक्रियासत्तेतिपाठे मुद्रा
वरदाभयदिमुद्रामिमानिनी देवता सर्वाक्रियात्मना प्रयोजनत-
त्क्रियास्वरूपत्वात्प्रमिमतव्याः मुद्रयाप्यक्रियात्मना इति पाठे
तथा तां विमर्ति इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुखाद्यैक्यं कृतमागवत्सलसुखं विष्णुः ।

साङ्ख्ये च योगश्चेति द्वन्द्वैक्यं तद्वद्वेद्यमे मकरकुण्डले

मितः परिमितोऽसौ महान्पुरुषस्तदन्तःस्वपुरुषो भगवानपि
तावान् तावदवयवेष्वपि मानं त्वाराधक- ॥ ९ ॥

उपाङ्गान्याह-कौस्तुभं । अजो विष्णुः स्वात्मज्योतिः ज्योतिः-
स्वरूपः ॥ यद्वा, आक्षेपनब्रह्मवैक्यातः श्रीवत्सव्याहार्यं साक्षा-
च्छ्रुतस्य श्रीवत्सस्य प्रमा व्यापनोतीति तत्प्रमाव्यापिनीति तादृशं
श्रीवत्समुरमा विमर्ति ॥ १० ॥

सां प्राणां धियम् नानाव्यागुणमयी कुन्दीमयम् । वेद-
स्वरूपं प्रिवृत् प्रिवृणात्मकं स्वरं प्रगाववक्ष्यां ब्रह्मसूत्रं दधत् ॥ ११ ॥
साङ्ख्ये ज्ञानं योगं कर्म एतद्व्याख्ये मकरकुण्डले पार-
मेष्ठ्यं पदं स्थानं मौलिं किरीटम् ॥ १२ ॥

यदधिष्ठितमासने पीठं तद्वद्वेद्याख्यं मन्त्राकृतं विकाररहितं
सर्वं सत्त्वगुणमिमानिनी भीः पञ्चम ॥ १३ ॥

मुख्यतत्त्वं मुख्यपागां रूपं गदां दधत् ॥ १४ ॥

नमोनिमोकाशवर्जितनुमंगवाजमस्तत्त्वं अलिं सङ्गं तमो-
मयं तमोगुणवदाच्छादनकरं चर्मं दधत् । पुण्यकर्मस्वरूपं
इषुधा च ॥ १५ ॥

अस्य हरः स्यन्दनमाकृतिः पृथिवी मस्यामिन्द्रियैः तन्मा-
त्राणि शब्दादीनि इन्द्रियाणीः कर्मोन्द्रियविषयाः क्रियामताः
विसर्गादीनि कर्मणि ज्ञातव्यानि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुखाद्यैक्यं कृतमागवत्सलसुखं विष्णुः ।

कौस्तुभेति । अत्र भूरादीनामिव जीवाख्यस्वात्मज्योतिरादीना-
मपि कौस्तुभादिषु बाहिरङ्गत्वं दर्शितं स्वात्मज्योतिष एव
इन्द्रियद्वारा प्रकाशः श्रीवत्सतया कल्प्यत इत्यर्थः ॥ १०—१५ ॥

आकृतिरिति लक्षणाया क्रियाशक्तियुक्तं मनो यस्य भगवतः
स्वन्दनमाहुः तन्मात्राख्यस्य भगवतोऽमिन्द्रियमाहुः तथास्वा-
स्यायैक्रियात्मनां वरदाभयदिमुद्राणां मुद्रासाहुः मुद्रा-
म-वाहुरित्यर्थः । गोत्रेण गार्ह्यं इतिवत्कुलीया ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुखाद्यैक्यं कृतमागवत्सलसुखं विष्णुः ।

समष्टिव्याप्त्योः प्रायेणैक्यात् व्यष्टिपुरुषस्य प्राकृतव्याप्त्य-
नस्य दर्शनमेव निगलं सखिज्ञानदमयपुरुषं परिचाययति-यावा-
नयमिति । मितः परिमितः ॥ ९ ॥

उपाङ्गान्याह-कौस्तुभं । अजो विष्णुः स्वात्मज्योतिः ज्योतिः-
स्वरूपः ॥ यद्वा, आक्षेपनब्रह्मवैक्यातः श्रीवत्सव्याहार्यं साक्षा-
च्छ्रुतस्य श्रीवत्सस्य प्रमा व्यापनोतीति तत्प्रमाव्यापिनीति तादृशं
श्रीवत्समुरमा विमर्ति ॥ १० ॥

"मकारेणोत्पत्ते विष्णुः श्रीवत्सव्याहार्यं साक्षा-
च्छ्रुतस्य श्रीवत्सस्य प्रमा व्यापनोतीति तत्प्रमाव्यापिनीति तादृशं
श्रीवत्समुरमा विमर्ति ॥ १० ॥

मण्डलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ।

परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७ ॥

भीमाद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारार्थद्वितीयः ।

निकषाश्मनि कानकास्त्रव प्रनुकापि क्षेपा वस्या विभूनी राज्यादि-
सम्पत् ॥ १० ॥

नानागुणमयीमिति—त्रिगुणात्मिका माया वनमात्राया
विभूतिः वास इति पीतवाससो विभूतिश्चन्द्रासि ब्रह्मसूत्र-
मत्युपवीतस्य विभूतीस्त्रिवृत्स्वरः त्रिमात्रः प्रणवः ॥ ११ ॥

एवमेव सर्वत्र स्वविभूत्या सामानाधिकरण्यात् परमेषुत्रं ब्रह्म-
लोकम् ॥ १२ ॥

यत्र अधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितः तदासनम् अनन्ताख्यम्
मन्त्राकृतं प्रधानमुच्यते इति अनन्तस्यैव विस्मृतप्रधाने जगत्
सृष्ट्यादिकारणीभूतं वनमात्राविभूतिर्माया तु ततोपि सूक्ष्मता
क्षेपा तत्र च धर्मादियुक्तमासनं पद्मं तु सर्वं सर्वगुणः ॥ १३ ॥

मुख्यतस्त्वं प्राणतस्त्वं "प्राणो वै मुख्यः" इति श्रुतेः । दूरवर्तकद्रुम्
आभि नमस्तत्त्वं तमानिमम् आकाशतुल्यं निर्मलं च । तमोमयं
तमस्तत्त्वम् ॥ १४—१५ ॥

आकृतं किंशक्तियुक्तं मनः स्पन्दनं रयः रयस्य विभूति
मनः तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अस्मिन्व्यक्तिः अस्य
अस्मिन्व्यक्त्याविभावस्य विभूतयः विषयजिघत्सुरूपस्य समोरपश्य
बाहिरमिन्द्रियकिरूपा एव शब्दादयो विषयाः इन्द्रिय-
प्राणा इत्यर्थः मुद्रया वस्यामयकानरूपया धृतया अर्थक्रिया
विभूतिं यात्मनाम् अर्थक्रियालोकव्यवहारस्तरस्वरूपतां घटे वरव-
त्स्वरूपं अमयदत्तस्य विभूतयस्तास्ता अर्थक्रिया इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसारार्थद्वितीयः ।

प्रनुक्तं लोकप्रसिद्धपुरुषवदुद्यमिस्त्वाह—वाचानिति । अयं लोक-
प्रसिद्धः व्याधिपुरुषः वाचान् सतिवितस्तिपरिमाणवान् यावत्ता
संख्या यावद्वयवसंख्यानैत मितः परिमितः तावान् असौ
अपि समष्टिरूपोऽपि ॥ ६ ॥

आकरोपोपाकृतीनाह—कौस्तुभस्यादिना । अजः कर्मनिर्वाधन-
जरमरहितः भगवान् स्रक्तीयमंशभूतमात्मज्योतिः जीवात्मतत्त्वं
कौस्तुभमव्यपदेशत विभूतिं तत् तस्य कौस्तुभस्य या प्रमा-
धर्मभूतज्ञानात्मिका तां श्रीवत्सं विभूतिं ॥ १० ॥

त्रिवृत्स्वरम् त्रिमात्रम् प्रणवं नानागुणमयी क्षुभितगुणाम् ॥ ११ ॥

परमेषुत्रं चतुर्मुखलोकम् ॥ १२ ॥

बद्धाधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितस्तदुपाकृतं गुणसंख्यावस्या-
पक्वं प्रधानमासनमुच्यते इह आसने धर्मज्ञानाविमियुतं सर्वं
सर्वगुणः पद्ममुच्यते वैराग्यादिरापदार्थः ॥ १३ ॥

मुख्यतस्त्वं "प्राणो वै मुख्यः" इति श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

ममोनिमम् तमोवाचिमेतुम् नमस्तत्त्वमेवास्मिन् ॥ १५ ॥

अस्य भीमगवतः आकृतिः किंशक्तिः मनः स्पन्दनं रयः
तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अस्य रयस्याभिधायिकादुः-
मुद्रया सकटमुद्रया धृतया अस्य रयस्य अर्थक्रियामात्रार्थः
मनमतादिव्यापाराणाम् आत्मा आभयः तस्मात् निप्रहानुप्रह-
रूपायांयमनादिव्यापाराधरूपं रयस्य तन्मुद्रया आवय-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और प्रनुक्त पुरुष वाचने इसी प्रकार जानें, जैसा यह
पुरुष अपने परिमाणसे जान विद्वत् को अवयवसंख्येवाचक
है । इसी प्रकार परमपुरुष भी अपने परिमाणसे लोकों के सङ्खि-
पदेश से उतने ही परिमाणके है ॥ ६ ॥

भगवान् कौस्तुभमणिके नामसे जीव तत्त्वको धारणा करने
हैं, और विभु श्रीहरि व्यापिनी ओ कौस्तुभमणिके की प्रमा-
है, तिसको भीवरसके नाम से वत्तःस्पन्दन में धारणा करते हैं ॥ १० ॥

नाना गुणवाली अपनी मायाको वनमात्राके नामसे धारणा
करते हैं, इसी प्रकार गायत्र्यादि छन्दोमय पीताम्बरको धारणा
करते हैं, तथा भीम मायाको प्रणवको ब्रह्मसूत्र [यज्ञापर्याय] करके
धारणा करते हैं, ॥ ११ ॥

तथा श्रीहरि सांख्य और योग इन दोनों को मकर कुंडलके
नामसे धारणा करते हैं, और सर्व लोक को प्रभव करने वाले
ब्रह्मलोक को किरीट के नाम से धारणा करते हैं ॥ १२ ॥

प्रधान तत्त्व को अनन्त नामको आसन में प्रहणा किया है,
जिनपर चिन्ता है हुए हैं । और धर्मज्ञानावियुक्त जो सर्व है, उसको
पद्मके नामसे धारणा करते हैं ॥ १३ ॥

और यह वत्त इन सहित प्राणतत्त्व को गदाके नामसे
धारणा करते हैं । जलतत्त्वको शङ्ख, और तेजस्तत्त्वको चक्र के
नामसे धारणा करते हैं ॥ १४ ॥

आकाशतत्त्वको नन्दकखड्ग के नामसे, अन्धकारको ढाँके के
नाम से काचतत्त्वको शङ्ख धनुषके नामसे, तथा कर्मको तूणीर
(तरकस) के नामसे धारणा करते हैं ॥ १५ ॥

परमपुरुष इन्द्रियोंको प्राणों के नामसे, मनको रयके नाम
तन्मात्राओंको अभिव्यक्ति करके, अर्थ क्रिया को मुद्रा करके,
धारणा करते हैं ॥ १६ ॥

भीमरसामिकृतभाषाधैर्यटीका ।

मण्डलं देवयज्ञाभूमिं सूर्यमण्डलं चेतः सावयेदित्यर्थः । अन्तः
बहिर्मण्डलं वा दीक्षासंस्कार आत्मनो गुणकता मन्त्रदीक्षा-
मेवाऽऽत्मनोऽनन्तप्राणोऽयं तां सावयेदित्यर्थः । परिचर्या भगवत-
स्तां परिचर्या सत्यं सकलान्प्राणान्प्रायेत्यत्र भावपरिचर्याः ॥ १७ ॥

भगवान् भगवद्वार्थं लीलाकमलमुद्रहन् ।

धर्मं गणश्च भगवांश्चास्मरयजनेऽभजत् ॥ १८ ॥

आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा धामाऽकुतोभयम् ।

त्रिवृदेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पुरुषम् ॥ १९ ॥

अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मना हरेः ।

विष्णवत्सेनस्तन्त्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ।

नन्दादयोऽष्टौ द्वास्थाश्च तेऽणिमाद्या हरिर्गुणाः ॥ २० ॥

वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ।

अनिरुद्ध इति ब्रह्मन् ! मूर्तिव्यहोऽभिधीयते ॥ २१ ॥

सविश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः ।

अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाष्यते ॥ २२ ॥

अङ्गोपाङ्गायुधाऽऽकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम् ।

विभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान् हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥

द्विजशृणु स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णा मायया च स्वयैतत् ।

सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिहृतमावापेक्षीरिका ।

पूर्वमासनपद्ममुक्तमिदानीं करस्य पद्ममाह—भगवानिति ।
भगवद्वार्थमेव यो द्विजाऽङ्गुणयम् ॥ १८ ॥

ह द्विजाः । एकत्रैवान्तो वा पाठः सकुतोभयं कैवल्यं
धाम गृहमभजत् । यज्ञा, वैकुण्ठस्य विशेषणमुक्तोभयं यज्ञा-
मेति विवृत शृणुयुःसामरूपो वेदः "सुपर्णाऽसि गरुत्मा-
स्त्रिवृत्तो शिरः" इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् यज्ञं यज्ञरूपं पुरुषम् "यज्ञो
वि विष्णुः" इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

अनपायिनी हरेः शक्तिः तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वरूपस्य
चिद्रूपत्वात्तस्यास्तद्वेकादित्यर्थः । तन्त्रमूर्तिः पञ्चरात्राद्यागम-
रूपः येऽणिमादयोऽष्टौ गुणास्ते हरेर्त्रारपालाः नन्दादयः ॥ २० ॥

तस्यैव चतुर्व्यूहोपासनामाह—वासुदेवादिचतुर्व्यूहैः पुरुषः
अनासयण एव स्वयं मूर्तिर्भेदेरुपास्य इत्यभिधीयते ॥ २१ ॥

तस्यैवाध्यात्मनि चतुर्भाषासनामाह—स एष भगवान्विश्वादि-
शब्दैर्वृत्तिभिर्जाग्रदाद्यवस्थाभिः परिभाष्यते तद्व्युपाधीनाह,
अर्थो बाध्याः इन्द्रियं मनः आशयस्तुमयसंस्कारयुक्तमज्ञानम्
ज्ञानं त्रितयसाक्षितैः ॥ २२ ॥

उक्तचतुर्व्यूहोपासनेऽपि पूर्वोक्तमङ्गायुपासनमाह—अङ्गेति ।
अङ्गादिर्मरुपकक्षिणो भगवान् हरिर्वासुदेवादिचतुर्मूर्तिः सन्
विश्वादिचतुष्टयं विभर्ति स्म विश्वादिमात्रेऽपि तल्लयन्तुस्तस्य
न जीवावमित्याह—विश्वादिचतुष्टयं विभ्रदपि भगवान्नीश्वर-
एवेति ॥ २३ ॥

तस्यैव ब्रह्मादित्रिमूर्तितामाह—द्विजशृणुमेति । स एष एव भग-
वान् ब्रह्मयोनिर्वेदस्य कारणादिस्थादिहेतुत्रयम् सक्तुतो भेदा-
भावप्येतज्जाग्रदवस्थायां सृजति हरति पातीति कृत्वा
आख्यया ब्रह्मादिरूपयाऽनावृताक्षोऽनावृताक्षानोऽपि विवृत इव
मिश्र इव निरुक्तः आख्येषु ननु मिश्रः भग्न विवृतनुमत्
प्रमाणयति, यतस्तत्परैरात्मत्वेनैव लभ्यत इति ॥ २४ ॥

भीमरक्षैतस्त्रिकृतशुकपक्षीयम् ।

मण्डलं पञ्चाद्याकारं देवयजने यजमानयागसूत्र्यभिमानि-
देवता संस्कारः प्रोक्षणादिः कीक्षा यागकीक्षाभिमानिदेवता
परिचर्या यागपरिचर्याभिमानिदेवता पुरित्तयामिमानिनी
॥ १७—१८ ॥

द्विजा इति सम्बोधनम् ॥ १९—२१ ॥

वृत्तिभिः स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः तुरीय इति परिभाष्यते
इत्यन्वयः । विश्वस्तैजसादि शब्दाः अनिरुद्धादिष्वेव स्पष्टीकृत्यति
संहतिमत्सु जाग्रदवस्थासुषुप्त्यभिमानेषु वर्तन्ते तुरीयशब्दो
मुक्त्यभिमानिनि सासुर्वेदे वर्तते तदेवाह—अर्थेन्द्रियाशयज्ञानै-
रिति । अर्थेशब्दो बाधेन्द्रियाशयमासन्नज्ञानाशयवस्थापरः
इन्द्रियशब्देन मनोविषयेन स्मर्यहेतुना स्मर्यावस्थाद्यैक-
भाष्यते मनस्युपरते वासनामात्रावस्था सुषुप्त्यवस्था आशय-
शब्देन भाष्यते परिशुद्धाऽनवच्छिन्नज्ञानैकाकारवस्था ज्ञान

श्रीसुदेशनसुरिकृतशुक्लपञ्चमः ।

शुद्धेन प्रदृश्यते तत्तदभिमानो भगवान् परिमोक्षयन् इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अङ्गोपाङ्गेति अङ्गोपाङ्गयुधाकरैः विशिष्टः भगवान् चतुर्भुजैः वासुदेवादिकेण तच्चतुष्टयं विभर्ति सृष्ट्यादि चतुष्टयं निर्वहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आख्ययैति उपलक्षितः अनापृष्टाक्षः असङ्कुचितज्ञानः विवृत इव स्फुट इव निरुक्तः ॥ २४ ॥

श्रीमद्दीर्घावधवाचयैकतमभगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मण्डलं तस्यासनस्थं पञ्चाकारं मण्डलं देवयजनं यज्ञभूयः भिमनिदेवताः आत्मनः यजमानस्य क्रीडायागदत्ता संस्कारः प्रोक्षणावघातादिश्च भगवतः परिचर्या तथारभिमानिदेवता परिचर्यैत्यर्थः सैव कुरित्तत्त्वभिमानिनीति ॥ २७ ॥

भगवच्छब्दार्थं भगवच्छब्दस्य यः शब्दो भगवदशब्दस्तद् वचनभूतस्तत्त्वार्थं ज्ञानादिषाङ्गयै तद्विधायि कमलं तदभिमान्यतये लीलाकमलमित्यर्थः । लीलाकमलाभिमन्यतये वाङ्मयस्य वा उक्तं विद्वान् हे भगवः ॥ हे भगवन् ॥ धर्मो यथाश्रित्येते चामरव्यजने अभजत् प्राप्तवान् भगवति पाठास्तम् ॥ २८ ॥

आतपत्रमिति । द्विजा इति सम्बोधनं द्विजेष्वपि क्वचित् पाठः निजधामेत्यपि पाठः नास्ति कुतोपि भयम् यस्मिन्नेकयुगं नाम यजिज्जघाम तदातपत्रमभजदिति सम्बन्धः । वैकुण्ठाभिमानिनी देवता आतपत्रमित्यर्थः । यो यज्ञं यज्ञाद्यैः परमपुरुषं वहति तदाह्वनभूत इत्यर्थः । कोसो सुपर्णाख्यो गरुडः स त्रिवृक्षैः कृष्णजुः सामात्मको वेदः वेदाभिमानिनी देवता गरुड इत्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रीलक्ष्मीः हरेरनपायिनी शक्तिः तज्ज हेतुः साक्षात्परमात्मनः आत्मभूतास्त्वभावः धर्मभूतति यावत् प्रमेयस्य भास्करस्येत्यादिः समस्तैः यः पापेदाधिपः सैतानीविषयकसेनः स तस्य मूर्त्तिर्विश्वविशेष इत्यर्थः ॥ ३० ॥

नन्दादयोऽष्टौ हरेर्होत्रपादाः अग्निमाद्या गुणाः अग्निमाद्यैश्वर्या भिमनिन्यो देवता इत्यर्थः । वासुदेव इति यो वासुदेव इत्याद्वैर्त्ति व्यूहः मूर्त्तिसमूहः स परमपुरुषः स्वमेवामिजीयते न तत्राभिमान्यभिमान्यमात्रोसीत्यर्थः । प्रथमिति सम्बोधनं स इति वासुदेवादितुर्भुजैः वृत्तिभिः जागरणस्तुष्टुपित मुत्तयवस्थाभिर्षो विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीयः मुक्त इति कथ्यते, कीवस्तदभिमानो विश्वादिशब्दैर्जागराद्यवस्थिता जीवा उच्यन्ते ब्रह्मण्येकस्यैव जीवस्यावस्थाचतुष्टयाव्यवस्थापि एकैकस्यैव तत्तदवस्थायां विश्वादिशब्दैर्व्यवहारः जागराद्यवस्थाप्रयुक्तविश्वविश्वकजीवामिमानिषो वासुदेवाद्यवस्थाः । कमस्त्वविवक्षितः तत्र मुत्तयवस्थाभिमानिनी देवता वासुदेवः सङ्कर्षणस्तु संप्रावस्यस्य (प्रयुक्तो जाग्रदवस्था भिमानी सुषुप्त्यवस्थाभिमानो वाग्निरुक्त इति क्षेममिति भावः ॥) इतरी इतरयोरित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तदेवाह—अर्थेन्द्रिय इति । अर्थेन्द्रियो वाद्येन्द्रियैर्भावः भास्वरूपजागरावस्थापरः इन्द्रियशब्देन मनोविषयेण स्वमदेतुना स्वभावस्था लीयते मनस्युपरते वाचनामात्रावशेषा सुषुप्त्यवस्था आशब्दात्वेन ज्ञायते परियुक्तानवच्छिन्नज्ञानं च मुत्तयवस्था-ज्ञानशब्देन प्रदृश्यते तत्तदवस्थाभिमानो भगवान् परिभाष्यते

[४४]

इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तद्वत् तस्याभिमानितया त्रिकपितैर्ङ्गादिमिवैशिष्ट्यमाह, अङ्गनि । अङ्गोपाङ्गयुधाकरैर्विशिष्टो भगवान् वासुदेवादि-चतुर्भुजैः नत्पत्तिश्च चतुष्टयं सृष्टिरिति संहारमोक्षात्मकं विभर्ति निर्वहति, तत्रानिरुक्तः सृजति प्रयुक्तः पालयति सङ्कर्षणः । अङ्गनि वासुदेवो मोक्षयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तस्मैतद्वैव प्रद्वारं प्रयोजयितुया सृष्ट्वसंहर्तुत्वे स्त्राव-तात्तत्त्वेण रक्षितुत्वाह—अङ्गिज्जघामात् । एव भगवान् कोसो यः स्वमायया सृष्ट्यादिकं करोतीति हेतोः आख्यया अङ्गोपाङ्गसंस्थो उपलक्षितः प्रक्षरुणो गुणैश्च निरतिशयबृहद्व्युक्तः सोऽतिः सर्व-कारणभूतः स्वयं हृत् स्वयं सर्वं युगपरमात्मात्पश्यतीति तथा स्वयं प्रकाशीवा ज्येनोचितमन्यावृत्तकता स्वमहिम्नैव पूर्णो अवाप्तसमस्त-कामः अनेन मुक्तमित्यादिष्वजीवव्यावृत्तिः तयोः परिपूर्णतायाः भगवत्सङ्कर्षणस्तत्त्वेन समादिमायत्तत्वाभावादिति भावः अना-पृष्टाक्षः असङ्कुचितज्ञानः अनेन वचनजीवव्यावृत्तिः इत्या-भ्युत किं सर्वेन ज्ञायते इत्यत्राह, विवृत इव गूढ इव निरुक्तः "तं तुर्गुं गूढमनुप्रविष्टम् । गूढात्मा तं प्रकाशते" इत्यादिभिः शास्त्र-गूढत्वेनोक्त इत्यर्थः । तर्हि कैरपि तुर्गुः अनादित्यत्राह—तत्पर-स्तदुपासकैरामना योगपरिशुद्धमनसा लभ्यत इति ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवयजन हरेः पूजास्थानं चकारादिकं मण्डलम् आत्मनः परमात्मनः सकारात्संस्कारः शरीरशुद्धिर्दीक्षा दीक्षया हि वेद-शुद्धिः भगवतः परिचर्या आत्मनः स्वस्य कुरित्तत्त्वः पाप-नाशनम् ॥ ३७ ॥

भगवान्पूजः भगवद्व्यात्मना भगवद्व्यक्त्यैव ऐश्वर्यादिगुण-स्वरूप इत्यर्थः । धर्म यथा आख्ये चामरव्यजने ॥ ३८ ॥

निजधाम तद्वैकुण्ठं तदभिमानिदेवता आतपत्रं त्रिवृतं त्रिविधो वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं पुरुषं यज्ञपुरुषं वहति ॥ ३९ ॥

साक्षाद्वत्परिचर्या नित्याविर्भावो भिर्हरेरभ्यभूतास्त्वदेहा नाम विश्वकसेनः पापेदाधिपो विवृतः तन्त्रमूर्त्तिः तन्त्रप्रण्या-भिमानो ॥ ४० ॥

अष्टौ नन्दादयो ह्यः अष्टौ अग्निमाद्या गुणास्तदाभिनाः मूर्त्तिव्यूहः मूर्त्तिस्थापने वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रयुक्तोऽनिरुक्तः स्वय-मभिजीयते ॥ ४१ ॥

स भगवानेव विश्वादिशब्दाच्च इति भाष्यते अर्थेन्द्रिया-शयज्ञानैः वृत्तिभिः अर्थज्ञानस्तत्तदवस्था जाग्रदवस्था विश्वः मन आदिनिन्द्रियगतवासनास्तत्तदवस्था स्वप्नावस्था तैजसः आशयः सुषुप्तिस्तदवस्था ज्ञानस्तत्तदवस्था वसमानः प्राज्ञः एता-वन्तं कालं सुषुप्तस्यास्य इत्युक्तमत्र किमेते भिन्ना इत्यत्राह, तत इति । ततो व्याप्तोऽपरिच्छिन्न इत्यर्थः बहुत्वे सङ्ख्यामात्रयो-मित्वं नत् मियोमिजत्वम् ॥ ४२ ॥

अङ्गादिकथनस्योपयोगमाह—अङ्गेति । अङ्गादिशब्दाच्च वासु-देवाद्यावरणभगवान्पूजयत्येतदर्थत्वेन कथनमित्यर्थः । अङ्गादि-चतुष्टयस्यापि हरिरेवाधार इत्याह, तदिति । चतुर्भुजैर्भगवानङ्गादि-चतुष्टयं विभर्ति । तत्रायं विभागः अङ्गात्मकाः वासुदेवाद्याः स्वयमुपाङ्गादिषु अङ्गादिषु सञ्निहितत्वेन पूजाकाले तथा स्मरणार्थे स्मृत्युक्तं भगवान्वसिष्ठाद्यन्यतमो नेत्याह—हरिरिति । हरिरपि

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुनर्दृष्टा ह्यत्यन्तमः किं न स्यादित्यत उक्तमीश्वर इति सोऽपि
सहाशिवः स्यादत एव चतुर्मुर्तिसिति सोऽष्टमुर्तिसिति
प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

यदेवान्तवेद्यं तदेवात्र पुनरुपपन्नोच्यते तस्माद्विदं मुमुक्षुभिः
अज्ञोपास्यामिति श्लोकद्वयेनाह-द्विजयध्वजमिति । तत्पर-
स्तरक्तैः आत्मलक्ष्यैः आत्मनि मनसि लक्ष्यः प्रकाशयो मन्वति यद्वा,
आत्मनैव सानुग्रहयोगे लक्ष्यः प्राप्यः "यमेवैष वृणुते तेन लक्ष्यः"
इति श्रुतेः । किं लक्ष्यकः कोऽयं पुरुष इति तत्राह-माययेति । स्वया
मायया स्नेह्यैव सृजतीत्याद्याख्यया निरुक्तः कथं सृजतीति स्रष्टा
हरतीति हरः पातीति पाता "स्रष्टा पाता तथैवास्ता निखिलस्यैक
यव तु" इत्यादेः अत्र किं प्रमाणम् ? तत्राह-ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदादि-
शब्दराशिर्बोनिर्देष्टिकारणं यस्य स तथा वेदादिशब्दराशि-
रस्मिन्नर्थे मानमित्यर्थः । चतुर्मुखस्यापि सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य प्रमि-
तत्वात्कथं हरेरेवेति निश्चीयते "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव"
इति श्रुतिस्त्वतो वाह-ब्रह्मेति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य योनिः कारणं
"यो ब्रह्माणं विदधाति" इति श्रुतेः लोकवत्परोपदेशेन कर्मणि न
प्रवर्तते किन्तु स्वरूपज्ञानेनेत्यनेत्याशयेनाह-स्वयं इति । स्वयं
भूतज्ञानत्वेऽपि कर्मण्यपेक्षाविनाभूतं सृष्टमन्नाह-स्वमहिमेति ।
स्वमहिमि" इति श्रुतेः । स्वयं प्रकाशमानस्य प्रद्योतमानस्य मेघा-
द्यावरणेनैव हरज्ञानस्यापि तस्यादित्यत्राह, अनाहुताच्च इति
भावरणरहितदृष्टिः कथं प्रकाश्यत इत्यत्राह-विसृजत इति । स्रष्टा
अयमित्युपासमानस्य विविधं सृजत इति प्रकाशते संहर्ता
अयमिति ज्ञानवतः संहर्ताव रक्षतीव इतरस्य उपलक्ष्यमेतत्
यान्यान् गुणानुपसंहृत्योपास्ते तच्चद्रूपत्वेन प्रकाशत इति ॥ २४ ॥

भीमजीवशोऽस्मिन्नकृतकमसन्दर्भः ।

देवस्य यजनं यत्र कुञ्चिज्जगत्तः पूजास्थानमेव मण्डलं
मगवतो निजस्थानवलयं संस्कारो मगवतः साक्षरप्राप्ति-
योग्यता ॥ २७ ॥

मगःपुत्रापञ्चिकस्तदतीतश्च लीलाकमलं तु तदतीतमयं तथापि
द्वयोरमेदमयं भावयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

वैकुण्ठं ब्रह्मलोकोपरिष्ठाद्विकुण्ठासुताविर्भावितं तत्पदमस्य
विराड्विष्ठातुः श्रीनारायणस्यातपत्रं भावयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

साक्षादात्मनः परमस्वरूपभूतस्य या हरेर्मगवती श्रीः सैव
जगतः श्रीरिति भावनयेत्यर्थः ॥ ३० ॥

वासुदेवादयः साक्षाच्चतुर्वैहकपा इति वासुदेव इत्यादि-
पद्यद्वयार्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तेषामर्थादीनां चतुष्टयमङ्गाविरूपेण विभर्तीति सङ्गाद्य-
मेवेनार्थादयोप्युपास्या इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यस्मै ते उपासनामेदास्तन्माहात्म्यं दर्शयति, द्विजेति ।
ब्रह्मभोनिर्वादित्रयेण स्वरूपशक्तिर्दर्शिता तत्र मायादीषेण
लिप्तत्वमाद्युपाह, मायया चानाहुताश्च इति तत्र हेतुः स्वया
स्वाधीनमिति । मायां विधिनहि-एतद्विद्वं सृजतीत्याद्या पपातिः

विद्यमानित्येवा एवम्भूतावित्यमाहात्म्योपि । तत्परैर्मर्कैर्विद्वत
इव करकजित इव निरुक्तः प्रतिपादितः । यतस्तेऽस्मानि चित्ते
लक्ष्यः अनुभावितुं शक्य इति ॥ २४ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसुराशयदर्शनी ।

सूर्यस्यैव मगवद्विग्रहस्य यन्मण्डलं तत् देवयजनं देव-
पूजाभूमिं वीक्षा तन्मन्त्रोपदेश एव आत्मनो जीवस्य संस्कारः
तन्मन्त्रप्रयोगस्य विभूतिर्जीवसंस्कार इत्यर्थः । परिचर्येति तत्परि-
चर्याया जीववृत्तित्वेन एव विभूतिः ॥ २७ ॥

मगवद्विग्रहायमं अयंचतुर्(क)ष्टं लीलाकमलं इति लीला-
कमलस्य विभूतयः पञ्चदशभोजनवेरास्याणि प्राकृतानि धर्म-
यशश्च प्राकृतं चामरव्यजनयौविभूतौ ॥ २८ ॥

हे द्विजाः । सकृन्मयं आस वैकुण्ठमेव आतपत्रं कुत्रम् अभज-
रिति लोकगतं याकिञ्चिद्विग्रहं प्रतीयते तत् खलु लक्ष्मणस्य
विभूतिरित्यर्थः । शिवत् क्रमजुस्तसामरुपेवेदः वेदाको यामादि-
रित्यर्थः ॥ २९ ॥

अनपासिनी एककपा साक्षात्स्वरूपभूता शक्तिः अस्याहृदिनी-
शक्तैर्विभूतौलौकिकः स्वेर्माधानकः ऊहाः तन्मसृत्तिः पञ्चसत्ता-
वागमरूपः इति पञ्चरात्राद्यागमाः विश्वकसेनस्य विभूतय इत्यर्थः ।
हरेर्दोःसा ये नन्दावयस्तेऽयिमाद्या गुणा अन्धगता विभूतयः ॥
३० ॥

द्वाःस्थानुकत्वा विचचतुष्टयगतोश्चतुरौ व्यहानाह-वासुदेव
इत्यादि(व्यूह)मूर्त्तिसमूहः स्वयं पुरुषो मगवानेवत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

चतुर्गो व्यहानां विभूतीराह-स इति । अर्थाद्या इन्द्रिय
मनः आशयस्तदुभयसंस्कारयुक्तं सुखमहमस्वाप्समिति सुखं न
किञ्चिदवेविविमित्याकारकमज्ञानं च तथा ज्ञानं चेति तयो विश्व
इत्याद्या वृत्तयस्ताभिः स मगवतिव परिभाष्यते परिचर्यते
चतुर्गो व्यहानामेव विश्वाद्याश्चतुरो वृत्तयो नियन्ता विभूतय इति
भावः । अत्र वासुदेवस्य विश्वः सङ्कुषणस्य तेजसः प्रद्युम्नस्य
प्राज्ञः अनिरुद्धस्य तुरीयो ज्ञानमिति विभूतयो विचचतीयाः
॥ ३२ ॥

व्यञ्जितमेवार्थं स्पष्टयति-मङ्गादिभिः सहित एव चतुर्मुर्ति-
मगवान् (तत्) चतुष्टयं विश्वादिचतुर्कं निषामकमया विभूतिं
सङ्कोपाङ्गायुधाकल्पसहितस्यैव वासुदेवस्य विभूतिर्विश्व इत्येवमेव
सङ्कुषणादीनां तेजसाद्या विभूतयः हृदिस्थित्यासक्तानां दुरित-
हर्ता ईश्वरो विश्वादीनां नियन्ता ॥ ३३ ॥

तस्य चतुर्मुर्तिसामुक्त्वा विभूतिर्माहाह-हे द्विजसुतम् । एव
मगवान् ब्रह्मणो वेदस्य योनिः प्रकाशकः न सास्य कोपि प्रका-
शक इत्याह-स्वयं हृक् स्वप्रकाशः नसास्य साक्ष इति । स्वयं
प्रकल्पपक्षेत्वाह, स्वमहिमपरिपूर्णः किन्तु कीडाद्यैमेव स्वया स्वशक्त्या
मायया माययया ब्रह्माविनाम्ना सृजति कुरुति पाति इत्येवम्
अनाहुताश्चोपि अपरिच्छिन्नज्ञानोपि मायया विवृत इव कृत-
विवरणा इव निरुक्त इव वस्तुतस्तु निर्वक्तुं विवर्तितुं ब्रह्मादिभिः
एवममशक्य एवेति भावः । तर्हि, किमर्थमेतावानायासः कृतः

भीमविश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थद्वितीया ।

तथाह, तत्परैस्तद्वक्तृजनैरात्मना मनसा एतादृशव्याजेन लक्ष्यं
इति अत्र तत्पादादीनां विभूतिभिः पृथिव्यादिभिर्द्रष्टृस्मृताभिरिव
तत्पादादिस्मरणं सुखेन भवेत् तथाहि सर्वदा व्ययस्य मत्प्रभा-
श्रयणस्यैव विभूतिरियं पृथ्वी सर्वदा दृश्यते अतः पृथ्वीमाभिताः
स्थावरजङ्गमाः मत्प्रभाश्रयणाश्रिता एव ते मया सम्माननीया एव
नत द्रष्टव्याः तथा मत्प्रभावेक्षसि धृतस्य कोस्तुमस्य विभूतयः
सर्वेऽपि जीवाः अतस्तेषामेकोऽपि मया द्रष्टुं निमित्तुं वा न युज्यते
इत्येवं भावनेनात्र फलं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्लवर्कतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीमगवता मङ्गलमूर्तेः आङ्गोपाङ्गादिभावनास्थानाविकं सूच-
यति-मण्डलमिति । मण्डलं सूर्यमण्डलमुपलक्ष्यं जैनतु ह्येकं
महाकीर्तिं सूर्यमण्डलदृष्ट्यादिकं देवयजनं दक्षोपासनस्थानम्
कीर्त्त्या गुरुकृता मन्त्रदीक्षा आत्मनः उपासकस्य संस्कारः उपा-
सनायोगसता फलमाह भगवान् परिचर्यां कुरितक्षय इति ॥ १७ ॥

भगवद्वायम् ऐश्वर्यादिषाङ्गुण्यम् ॥ १८ ॥

आतपत्रं तु वैकुण्ठमभजत् द्विजाः सुनयः अक्रुतोभयं धाम
तद्वान्स्थानं भवति त्रिविक्रः शृङ्गजु सामरूपः सुपर्णाक्षः
सुपर्ण इत्याख्या यस्य सः गुरुः यस्तं विष्णुं पुरुषं वदति ॥ १८ ॥

आत्मनः परमात्मनोऽनपायनी साक्षाद्भगवती धर्मभूता ज्ञान-
रूपा शक्तिः श्रीवैष्णवीः चिन्तनीयाः तन्त्रमूर्तिः पञ्चसङ्ग्रामम-
रूपः अग्निमाद्याः गुणाः नन्दादयोऽष्टौ कारणाः द्वारपालाः
मन्तव्याः ॥ २० ॥

वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः अनिरुद्धः इति मूर्तिष्वष्टः मूर्ति-
भेदः पुरुषो वैराजः स्वयमेवामिधीयते ॥ २१ ॥

अथां बाह्या इन्द्रियं मनः आशयः किञ्चिदात्मसुखसंस्पर्शं
जाग्रदवस्थापदार्थविभूतिस्वरूपान्तःकरणवृत्तिभेदः ज्ञानं त्रिष्वनु-
गतम् तैर्विश्वस्तेजसः पादस्तरीय इति या तृतीयोऽवस्थास्तामि-
तिरस्यामिनिर्गन्ता स वैराजो भगवान् परिभाष्यते अनु-
भूयते ॥ २२ ॥

अवस्थामोका स नेत्याह-प्रवृत्तिः चतुर्मुखः चतुर्व्यूहयोपास्यः
तत्तदवस्थानियन्तृतया चतुर्मुखो भगवान् एतच्चतुष्टयमवस्था-
चतुष्टयं नियन्तृतया विभर्ति पुण्याति ननु भुङ्क्ते तत्र हेतुगमाणि
विशेषणानि यतः भगवान् पाङ्गुण्यनिधिः ससारहारिः ईश्वरः सर्व-
कर्त्ता समर्थः स आङ्गोपाङ्गायुधाकल्पैर्विभाष्यते इति पूर्वगान्वयः
जीवस्य विश्वाद्यवस्थानियन्ता भगवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं परब्रह्मपुरुषोत्तमोपासनायामधिकारसिद्ध्यर्थं तदशुभं
वैराजोपासना आशुकोक्तैर्वाकिञ्चिद्विशेषतयोक्त्याय तथा स्थिर-
चित्तैर्मजनीयं प्राप्य स सर्वशास्त्रार्थभूतमनन्ताखिलाद्भुत-
गुणशक्त्याद्याभयं भगवन्तं ब्रह्मादिपदार्थमभयं पुरुषोत्तमं प्रति-
पादयन् तस्य सर्ववैदिकवेद्यस्य स्वप्रकाशपरिपूर्णस्य विश्व-
जन्मादिवैतुषादीन् गुणानाह-द्विज इति । हे द्विजर्षभ । शीतक ।
योऽस्मिन् पुण्यो वैराजादिरूपैः प्रतिपादितः स एव ब्रह्मयानि-
ब्रह्म वेदः श्रीनिः श्वापकं प्रमाणं यस्मिन् सः स्वयं इव

स्वयं प्रकाशः स्वासाधारण्येन महिम्ना परिपूर्णः एतत्
विश्वं स्वयां स्वीकृत्या शक्तिभूतया भाषया सृजति पाति
हरति च यतोऽनापूर्ताज्ञोऽनाच्छन्नज्ञानः इतिशब्दः प्रसिद्धो
प्राख्येया जातावेकवचनम् । प्रसिद्धैर्ब्रह्माकाशप्राणादिनामभिः
“ब्रह्मत्वात् ब्रह्मत्वाच्च तस्मादुच्यते परं ब्रह्म” आ समन्तात्
काशत इत्याकाशः प्रकाशेण अयातीति प्राणा इत्येव विवृत
इव तिरुको यः सः तत्परैः परमात्मोपासकैः आत्मनैव लक्ष्यः
प्राप्यः “समेवैव वृणुते तेषां लक्ष्यः” इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार भावना करता हुआ अधिकारी केवताओं की
पूजा की भूमि को सूर्य मण्डल करके भावना करे, और गुरु-
दक्ष दीक्षा को आत्माके संस्कार की भावना करे, तथा भगव-
त्परिचर्या को अपने कुरितक्षय करने वाली है ऐसी भावना
करे ॥ १७ ॥

भगवान्, भगवद् का अर्थ जो बाहुगुण्य है, तिरुको
जीवा कमल करके धारण करते हैं । धर्म और यश का
धामर और धर्मजन करके सेवा में स्वीकार करते हैं ॥ १८ ॥

हे द्विज ! निम्न स्थान जो श्रीवैकुण्ठ है, उसी को भगवान्
का छत्र जानो ॥ शृङ्गजु सामरूप वेद प्रणी को गुरु में
भावना करो, और यज्ञ में पुरुष की भावना करो ॥ १९ ॥

श्रीहरि की अनपायिनी श्री मै लक्ष्मीजी की भावना करो,
पापदो के अधिपति विश्वक्सेन, पांचरात्रादिनेत्र मूर्ति विदित
हो है । श्रीहरि के अग्निमादिक अष्ट गुण हैं, वही नन्दादिक
अष्ट द्वारपाल हैं ॥ २० ॥

हे ब्रह्मन् ! पुरुष जो स्वयं श्रीतारायण हैं वे ही वासुदेव,
सङ्कर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, इन चार मूर्ति भेदों से उपास्य हैं
दूसरा कोई नहीं ॥ २१ ॥

वे ही भगवान्, अर्थ, इन्द्रिय, आशय, और ज्ञान, इन उपा-
धियों से अर्थात् विषयों के द्वारा जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति
और तुरीय इन अवस्थाओं से विभावित होते हैं ॥ २२ ॥

अष्ट उपांग आशुभ और भूषण इन से उपलब्धित श्रीहरि
वासुदेवादि चतुर्विध मूर्ति होकर जाग्रत आदि चारो
अवस्थाओं का धारण करते हैं, और उन अवस्थाओं के
नियामक हो ने से जीवभाव को नहीं प्राप्त होते, किन्तु
भगवान् ईश्वर ही रहते हैं ॥ २३ ॥

हे द्विज श्रेष्ठ ! वे ही भगवान् वेद के कारण स्वयं
ब्रह्मा अपनी माहिमा से परिपूर्ण श्रीहरि अपनी भाषा से इस
विश्व को रचते हैं, हरते हैं, और पावते हैं, इसी से
विविध आख्याओं (नामों) को धारण करते हैं, और सेवा
जिनका ज्ञान आधुत नहीं होता है । भगवत् को दूर
सरीख कह जाते हैं परन्तु भक्तजनों को आत्माही में प्राप्त
हो जाते हैं ॥ २४ ॥

श्रीकृष्ण ! कृष्णसख ! (१) वृष्णयुषभावनिधुम्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ! ।

गोविन्द ! (२) गोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थश्रवः ! श्रवणमन्त्रल ! पाहि भृत्यान् ॥ २५ ॥

य इदं कल्प उत्थाय महापुरुषलक्षणम् ।

तस्मिन् प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद मुहाशयम् ॥ २६ ॥ ❀

शौनक उवाच ।

शुको यदाह भगवान् विष्णुराताय शृणुवै ।

सौरा गणो मासिमासि नाना वसति सप्तकः ॥ २७ ॥

तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीश्वरैः ।

ब्रूहि नः श्रद्धधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥ २८ ॥

सूत उवाच ।

अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनाम् ।

निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥

एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकुद्धरिः ।

सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्वहुधोदितः ॥ ३० ॥

कालो देशः क्रिया कर्ता कारणं कार्यमागमः ।

द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् ! नवधोक्तौ जया हरिः ॥ ३१ ॥

मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक् ।

लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२ ॥

भीमः स्त्राप्तिकृतमाचार्यदीपिका ।

यस्यैवमुपासनमुक्तं तं श्रीकृष्णं प्रायंवते-कृष्णसख ॥
अर्जुनस्य सखे ! वृष्णिभेष्ट भवनिद्रुहो ये राजन्यास्तेषां वंशस्य
दहन ! अनपवर्गमचीयां वीर्यं यस्य गोपवनितानां व्रजाः समूहाः
भृत्या नारदाद्यस्तैर्गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्तियस्य श्रवणमेव
मङ्गलं यस्य ॥ २५ ॥

एतज्ज्ञापमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानं फलमित्याह-य इति । कल्पे
उपकाले यस्तस्मिन् प्रयतः शुचिश्च स जप्त्वा मुहाशयं
हृदिस्थं ब्रह्म पश्यति ॥ २६ ॥

मयत्वं देवयजनमित्युत्तया बुद्धिमागतौ मूर्तिव्यूहप्रसङ्गेत
स्मिन्व्यूहोऽत्र पुरुषयुते-शुक्ल इति । पञ्चमे ब्रह्म तयाऽप्ये च
शृणुषो गन्धर्वो अप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा
इत्येकैकशः गणाः सत्तेत्यादिना सौरः सूर्यसम्बन्धी सप्तकः
सप्तानां गणाः ॥ २७ ॥

तेषां सप्तानामधीश्वरेस्तत्पतिमिदं सप्तमासाधिकृतसूर्यो
व्यूहं विभागम् ॥ २८ ॥

यत्र तावत् व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं सूर्यरूपमाह-अनाद्य-

विद्यया मायया अयं सूर्यः लोकतन्त्रो लोकयात्राप्रव-
र्तकः ॥ २९ ॥

अतस्तस्य क्रियाभेदीपाधिकमेव नानात्वं न खलु इत्याह-
एक एवेति "सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुषश्च" इति श्रुतेः । जगदात्मा
आदिकृतः सुदिकर्ता हरिरेव सूर्यः सच सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां
मूलं संस्तेतोपाधिना बहुधोक्तः ॥ ३० ॥

कालरूपधारिणो हरिर्ब्रह्मादिकारणं भेदं क्रियोपाधिकं
दर्शयितुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये माहाकृतं नवधा भेदमाह-काल
इति । कालः प्रातरादिः देशः समाधिः क्रिया अनुष्ठानम् कर्मा
ग्राह्यादिः कारणं अगमः कार्यं यागादि मागमो
मन्त्रादिः द्रव्यं मीमांसादिः फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

तत्र च कालरूपधारी भगवान् पृथक् चरति मध्वादिषु
विद्वादिषु लोकतन्त्राय लोकयात्रानिबोहाय ॥ ३२ ॥

भीमदत्तनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

भवनिधुम्राजस्यवंशदहन ! भूमेरपकारिराजस्यकुलच्छेदनदहन !

(१) वृष्णा वृषावनीत्यादि । (२) गोविन्दगोविन्दरावतारेल्यादि । (३) गुणराज च विज० पा० ।

* विजयव्रजतीर्थरीत्याऽमेव दशमाध्यायसमाप्तिः ।

भीमद्विजयवृत्तशुक्रपञ्चीयम् ।

विनाशक-मनपवर्गवीर्यं अतस्त्विवीर्यं इत्यर्थः । येन पावनकीर्तिः शीरेः सध्वजः इत्यर्थः ॥ २५—२८ ॥

अविद्यया ज्ञानविरोधिना प्रकृत्या तस्य क्रियामुत्तमं कावावधिकतया कालो देशोत्पत्तिः कार्यम् अपुन्यम-प्रागमः प्रमाणं भूतो वेदः द्रव्यकालादिपञ्चमं सर्वं क्रिया इति सर्वसाधन-त्वेन प्रमाणं क्रियान्मभूतम् एभिर्विशिष्टा क्रिया इत्यर्थः यथा क्रियया बहुभोक्तः तत्तद्वत्ताद्व्यवशरीरकत्वात् बहु-भोक्त इत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

मध्यादिषु चैत्रादिमासिषु गणैः प्रत्येकं सप्तसङ्ख्यैः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयवृत्तशुक्रपञ्चीयम् ।

तदेवं तत्तत्तत्त्वात्मकभीमगवर्गवीर्यं निरूप्य कुरुतपवन्ध्या-नुपचङ्क्षुः तावत्सहृदवतां समकरीक्षाये प्राययते-श्रीकृष्णो-त्यादि—

“कविर्भूवाचकः शब्दो गद्य निबन्धिवाचकः ।

नयोरिव परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति व्युत्पत्त्या तादृशार्थो ह्येव इत्यर्थः । इमानि नव सम्बोधनानि तत्राद्येन सर्वानन्दयितुं द्वितीयेन सौख्यं तृतीयेन सौख्यं चतुर्थीयेन बुद्धिनिर्वाणकत्वं पञ्चमेनापारवीर्यत्वं षष्ठेन सर्वाधारेण सप्तमेन साधुपरिचरित्वम् अष्टमेन पावनकीर्तिमत्त्वं नवमेना-त्यादरेण भोतवत्त्वं विवक्षितम् कृष्णोऽनुत्तमस्त्व सखे ! तथा अवश्यैर्दृष्टव्यमिति तथा ते राजन्या एव चेद्या वेद्यावस्तेषां बहव नाशन । यद्वा, अर्धानिभूमाजन्मानां वेद्याः सन्तानः तस्य बहव । अतपवर्गवीर्येति पाठः अमरवन्धवीर्येति पाठे परस्वं विवक्षितं गवां द्विजानां सुण्यां जातिं हृत्तीति तथाभूतो उवतारो यस्य तीर्थे पुण्यावहं भवः यशो यस्य अवशमात्रेण मङ्गलप्रदं ! श्रुत्वान् सर्वकान् रक्ष ॥ २५ ॥

मङ्कतमगवर्गवीर्यनिरूपणप्रकरणकीर्तनफलमाह—य इति । कल्पे [प्रातः] प्रभाते उत्थाय इव महापुरुषस्य लक्षणं विद्वन्मन्त्रापावा-द्वादिनिरूपणपरं प्रकरणं तास्मिन् परमपुरुष एव चित्तं यस्य सः समाहितोद्विष्य सः स जप्त्वा गुहाशय इव यगुहाशयस्थितं ब्रह्म वेदं यथावद्विचारित्यर्थः ॥ २६ ॥

अत्र कचिद्व्यायसमातिर्दृष्टते कचिद्येति द्रष्टव्यम् पुनरप-सञ्जिहीर्षामालक्ष्य वासुदेवादिद्व्यवसङ्गत्वात्स्मारितात्सूर्योपा-सकान् व्युद्धान् पञ्चमे स्कन्धे विद्वन्मात्रेण प्रवर्धितान् विस्तरतो वृष्टास्तुः पृच्छति शौनकः-शुक्र इति ब्राह्मणम् । शुण्वते अथवा कुर्वते विष्णुराताय परीक्षिते श्रीशुक्रो यदाह किन्तत् सौर्यः सूर्योपासको गणः सप्तकः सप्तानामादित्यानां समु-द्धारमकः मासिमासि नानावदति नानाविधं कर्म वहतीति च यथाह्यवमुक्तं पञ्चमे “तथान्ये च ब्रह्मणो गन्धर्वा अप्सरसो नागा प्रामथ्यो पानुजाना देवाः इत्येकैकयो गणा सन्त चतुर्दश मासिमासि मगवन्तं सूर्यमात्मानं नानामात्मानं पृथक् नामानः पृथक् कर्मेभिर्बुद्ध्या उपासते” इति ॥ २७ ॥

[५५]

तेषामिति सप्तानां सौरगणां नाम मर्धश्वरैः नियुक्तानां तत्तत्प-तिभिः न सत्त्वासाधकः सर्वनियुक्तानामित्यर्थः । प्रतिमासं सूर्यस्य नाम-मनायिप्रोक्तम् मर्धश्वरैर्गुणि बहुवचनं सान्तरात्ममूनपमात्मानो-मनार्थं सूर्यस्यापि तेषां नामान्तरेण गणामध्ये प्राविष्टत्वात्तदभि-प्रायकं वा अतस्तेन सहैव सन्त चतुर्दशे सूर्यात्मनः सूर्यशरीरस्य हरकत्वात्क तेषां गणानां व्युद्धान् तत्तमानि कर्मणि स भव-ज्ञानानां नोऽस्माकं मूर्ध्नि सत्त्वन्तः ॥ २८ ॥

नञ् व्युद्धानि कर्मणि तावत्सूर्यस्य तत्त्वमाह—अनाद्येति । सर्वदेहिनामन्तरात्मनो विष्णोर्नियाम्यया अनाद्यविद्यया सावि-तद्विद्यया ज्ञानविरोधिना प्रकृत्या निर्मितोऽयं सूर्यः लोकतन्त्रः लोकयात्राप्रवर्तको ऽत एव लोकेषु प्रवर्तते परिभ्रमति अनाद्य-विद्यया निर्मितः इत्यनेन सूर्यविषयः प्रकृतिपरिणामविशेषात्मा-कत्वमुच्यते ॥ २९ ॥

तस्य भगवत्प्राप्तिकरत्वं भवन् लोकतन्त्रतामुपपादयति—एक एव हीति । यो लोकानामादिकत्वं सृष्टिकर्ता एक अद्वितीयः सत्त्व-वत्त्वन्तरादितः सर्वान्तरात्मा इति स एव सूर्यो हरिरिव सूर्यशरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः । कथम्भूतः सर्वानां वेद-क्रियाणां मूलभूतः वैदिकक्रियामुत्तमं कावावच्छेदकतया प्रव-गन्तव्यो अविमिः पराशरादिभिर्बहुधा ब्रह्मज्ञाया उदितः उक्तो ॥ ३० ॥

तत्र ब्रह्मन्माह—कावा इति । हे ब्रह्मन् ! यथा हरिरिव एव कावाविशरीरकत्वेन नवधा उक्तः तद्वदित्यर्थः । तत्र कावो वस-न्तादिकः “समे यजेत” इत्याद्युक्तः क्रियायागविरूपा कर्त्या साधनं कार्यं स्यादिकार्यमपूर्वोक्तस्य प्रागमः प्रमाणभूतो वेदः द्रव्यं चरुपुरोडासादि फलं सगर्गं “ययोको बहुधा हरिः” इति पाठात्तरं द्रव्यकावादिफलपञ्चमिदं सर्वं साधनत्वेन साधयेत् न च क्रियान्तर्मे तस्य एभिर्विशिष्टा क्रिया इत्यर्थः । यथा क्रियया हविर्बहुभोक्तः द्रव्यादि शरीरकत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

विवक्षितमर्थं तावत्सङ्ग्रहेणाह—मध्यादिष्विति । मध्यादिषु चैत्रादिषु ब्राह्मणसु मानेषु कालरूपभूत(क) कालावच्छेदकरूपभूत(क) मगवान् सूर्यः लोकतन्त्राय लोकयात्रानिर्वाहकाय पुण्यब्राह्मणि-गणैः सह चरति एकैकस्मिन् मासे एकैको गणः प्रतिगणं गणितेषु सप्तसप्तैत्यर्थः । यद्यपि पञ्चमे स्कन्धे चतुर्दशोक्ताः तथापि तत्र प्रधानाः सप्त सप्तैवेति तत्र एवोच्यते इति भावः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयवृत्तशुक्रपञ्चीयम् ।

एवमुपास्त कुर्वतः फलमाह—य इत्यभि । कल्पे उपासि महापुरुषवत्तयां जपति स जप्त्वा इव यगुहायां शत इति इव यगुहायां ब्रह्म जानाति कुशोद्यमिति वत् ॥ २६ ॥

(विजयवृत्तशुक्रपञ्चीयम् । २७ ॥)

सर्वोपास्यत्वेनादित्यस्यैव इरेणुहर्षविशेषत उपासितः कर्तव्येति तत्स्थितिप्रकारं कथयत्यात्मब्रह्मण्ये, तत्र शौनकः पृच्छति—शुक्र इति । शुक्रो मगवान् विष्णुराताय पृच्छन्नामकपादि सप्तको गणो मासिमासि नानामात्मानं सूर्यं मगवन्तं जपेव-माद्यः शीरेः सूर्यस्य विद्यमाने सध्वने रथे नाना वसति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“तथा अन्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागाः” इत्यादि पञ्चम-
स्केन्द्रे यदाह ॥ २७ ॥

तथा तेषां पृथङ्नामानि पृथक्प्राणिनां चानुकाशतः भव-
न्नानां नोऽस्माकं लोकाणि महीत्यर्थः । सूर्यात्मनः सूर्यान्तर्या-
मिणो हरिव्युहं । स्थितिर्विशेषः च मयः सूर्यात्मना हरिः प्रथित-
स्थितं तेषां व्युहं पृथक् पृथगित शेष इति चेत् ॥ २८ ॥

अयं कदाचित् हरिव्युहपूर्वं प्रसीतत्वात् अभिप्रायः । इति
भावेनाह-मनादीति । लोकः तन्वयति व्यापारयतीति लोकतन्वो
लोकप्रवृत्तिहेतुरयं सूर्यादिः । लोकेषु पारितो वसते इत्यादि
निमित्तव्यापाराय उक्त्यादिकं गच्छतीत्यर्थः । कीदृशः सर्वदेहिनां
मात्मनो विष्णोः मनाद्यविद्यया * कारणस्यैच्छया निर्मितः
“सूर्यान्तर्यामौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

सर्ततीति सूर्य इति सूरिप्राप्यत्वात्सूर्य इति तच्छब्दप्रवृत्ति-
निमित्तस्य तदेकाधीनत्वानुस्यक्ततां हरिः एक एवेत्याह,
एक एवेति । लोकानामुभयेषाम् आत्मा “सूर्य आत्मा जगत्स-
न्धुषश्च” इति श्रुतिः । दिनस्याविकृतं “कृतीच्छेदेन” इति धातोर्दिना-
दिच्छेदः अस्तकतां च “प्रातरुत्थायाय सन्ध्यामुपासीत” इति श्रुतेः
सर्वदेहोक्तक्रियामूलमत एव ऋषिमिबहुभोदितः । उक्तिमिति
वाङ्मते तत्स्वरूपं नानात्वेन कथितम् अथ ब्राह्मणसूर्यैवेकः स्वयं
हरिरन्यत्रान्तर्गमिष्येनेति विशेषः ॥ ३० ॥

नानात्वमुपपादयति-काल इति । अजया मायया मनाद्यवि-
द्यया नवधाकः कालः प्रातरादिः देवः समादिः क्रिया अनु-
ष्ठानं कर्ता ब्राह्मणादिः कारणमिन्द्रियं कार्यं देहः द्रव्यं चर्मादि
भूतपञ्चकं वा प्राणमो वेदादिशास्त्रं फलं स्वर्गादि कालादिषु
स्थित्वा तत्कर्मकारकत्वेन कालादिशब्दनामैवेति नवधा इति
उक्तः इति ज्ञानद्वयः ॥ ३१ ॥

एक एव हरिः सवि प्रवृत्तीत्युक्तं तत्प्रकारं दर्शयति-मन्वा-
दिष्विति । कालरूपधृक् गमनात् लोकतन्वात् लोकव्यापाराय
मन्वादिषु चैत्रादिषु ब्राह्मणमिन्द्रियादिशब्दकालगुणैः पृथक्
पृथक् चरतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तमेव नामादिग्रहणेन स्पष्टयन् प्रार्थयते । यद्वा, ममस्त्रीदृश एव
स पुरुषार्थ इति व्यञ्जयंस्तद्वशमेव तं प्रार्थयते-श्रीकृष्णेति ।
तत्र श्रीकृष्णसखेयादिना पुरोहिता गोविन्देयादिना व्रजलीला
तत्र व्रजलीलाया व्यञ्जयेनास्ते निदेशाश्चैव निजस्थितिर्निर्दिष्टा
श्रीकृष्णादिना तदुपपत्तिमा गोपाश्च वनितास्तदङ्गनाश्च व्रजस्तत्रस्थ
अन्ये च भूत्यास्तपुषासकाश्च तैर्गोति । विग्रहः वर्तमाने
कः मुख्यः तन्मार्गे वज्रप्रज्ञानस्मान् स्वयमेव तत्र सिद्धिं
संवाहयेति एव श्रीभागवतप्रवचनेन कृतं साधनसाधनैर्यथं दर्शि-
तम् ॥ २५ ॥

प्रवृत्तिः श्रीमद्भागवतस्य गुहाकारं कुरुहमपि ॥ २६ ॥

* अनन्तं न विद्यते प्रायः जायते कारणं यस्याः सा मनाद्य-
या च विद्या सवि तर्थाति विग्रहः सूचितः ।

शुक इति युग्मकम् । तनु, श्रुतभागवततत्त्वस्य तत्र सूर्यगणभरणे
कोऽयमाग्रहस्तत्राह-सूर्यस्यात्मा अन्तर्गामी हरिः तस्मैव व्युहं
तत्रैव पर्यवसानादिति भावः । इति गायत्र्युपासना तत्पर्यवस्त-
व्यञ्जितम् ॥ २७-२८ ॥

मनादिविद्यया वा तत्रा मायया विष्णोरेव सखायाजिगतो
इयं सूर्यः ॥ २९ ॥

अन्तर्गतत्वस्याप्येव हरिरेव सूर्यः हरिर्विशेषणं लोकाना-
मेक एवात्मा इत्यादि अन्त एव सूर्योऽपि तेषामात्मादित्यर्थः
॥ ३०-३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवचित्कृतसारायंकीर्तिनी ।

यदंशस्तेदमुपपासतमुक्तं ते श्रीकृष्णं स्वेष्टदेवं परिचययन्
प्रार्थयते-श्रीकृष्णेति ॥ कृष्णस्याजुनस्य सखे इति पाराडवेषु
स्नेहः स्वधोकारकः वृष्यवृषमेति यादवेषु तत्र किं शोक-
मिष्यत आह-अवनिद्रुहो ये राजन्यास्तेषां वंशस्य दहनं ।
यद्वा, त एव वंशास्तत्परस्परसंमर्दात्यवह ! केच पाराडवानां
यादवानां च वैरिणः संहृत्य तेषां पालक इति अन्तर्पवर्गमस्त्रीणां
कीर्तिं पराक्रमो यस्मादिति पाराडवान् यादवाश्च यो मगवान्
सर्वजायनश्चकारेति भावः । गोविन्देति व्रजस्थलोल्लेखे ततोऽप्यति-
स्नेहः स्वातिवशीकारकः तत्र किं शोकमिष्यत आह-गोप-
वनिनानां व्रजस्य समुद्रस्य यो भूतः “आसामहो चरणांस्तु-
जुषामहं स्याम” इत्युत्तरेणामीषितभूतभाव उज्ज्वलतः गीत
“ता तमस्याभिदं जगौ” इति श्रीशुक्राकथयति त्रीणि जगत्प्रापकं
भवो यशस्तदेव भवयामहेत्युक्तं कथं सुखपरं यस्य ह तेषां
भूतः ॥ २५ ॥

य एव महापुरुषश्चरणां विद्यतस्वरूपं जगत्वा । वेद-
स गुहाशयं परमानन्दं वेदस्यैव ॥ २६ ॥

इत्यानेन शुकपरीक्षितसंवादमयम् श्रीभागवतशास्त्र-
प्रक्रमस्य कथितं तदन्तरमस्मत्पुण्यपुरुषस्य मार्कण्डेयस्य स्मरितं
तदनुष्ठितमभावपूजनतत्त्व चास्मत्प्रवृत्तानुबोधायुक्तम् । इदानीम-
यस्य श्रीभागवतस्य (ता) यद्विषयस्य स्वयं अनावृतम् । इदानीतः
श्रीसूर्यः “कृष्णो स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह । कलौ
नष्टशामेष पुराणा कोऽधुनादितः” इत्येतदुक्त्वा “कृष्णधुमणि-
निस्त्रोच” इत्युक्त्वोक्त्वा आत्मगतस्ते ब्राह्मणात्मकम् सकलग्रह-
राजगणना ब्राह्मणकल्पात्मकपुराणराजसमाप्तिस्मर्ये प्रस्ताव-
यितुमहमर्हामीति मनासि परामुद्रयाह-शुक इति । पञ्चमे यदाह
“तथा अन्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागाः प्राग्रयो मातु-
धाना देवा इत्येकैकशो यस्याः सत” इत्यादिना सौरः सूर्य-
सम्बन्धी ॥ २७ ॥

अधीश्वरः अधीश्वरेण परमेश्वरेणोत्पद्यते । तन्मलं सूर्य-
विषयकेण प्रवृत्तं तत्राह-सूर्यात्मनः सूर्यस्वरूपस्य हरिरेव
व्युहं ब्रूहि ॥ २८ ॥

सखिदानन्दस्वरूपस्य स्वयम् सगवतः कृष्णस्य श्रीभाग-
वतस्य च इदानीभूतोऽयं सूर्यः प्राकृतो भवितुं नादतीति सा-
मेत्या इत्याह-मनाद्यविद्यया । सर्वदेहिनामात्मनो विष्णोः

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसाधपदशिनी ।

देवाय निर्मितः विष्णुनैवाय स्वतजोमूर्तिः सूर्यो ज्ञात-
विद्यया मायया निर्मितः लोकतन्त्रः लोकशास्त्रं प्रवर्तकः ॥२६॥

एक एव लोकानामात्मा हरिः सूर्यो बहुधा ब्राह्मणा-
उक्तः ॥ ३० ॥

न केवलं सूर्यरूपेण बहुधा कर्मप्रवर्तनाय कालादिकरूपे-
णापि बहुवेत्याह—काल इति । कालः प्रातरादिः देशः वेदि-
कादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्ता ब्राह्मणादिः करणं सुगादि कार्यं
यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं व्रीहादि फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

कालरूपधारी भगवानिव सूर्यरूपः सन् लोकतन्त्राय
लोकशास्त्रनिर्वाहणाय ॥ ३२ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

एवंविधः कः इत्याकाङ्क्षायां तं प्रतिपादयन् तमेव स्वानन्व-
मकरचामै प्रार्थयते—भीकृष्ण इति । हे भीकृष्ण । भीयुक्तसदा-
नन्द । हे कृष्णसख । अजुनसखे हे कृष्णयुवम । हे भवनिभ्राजन्म-
कशदहन । भवनिद्रो यो राजन्यास्तद्व्यतिगाद्यक । हे भवपवर्ग-
धीये नित्यधीये, गां वेदवृक्षणां वाणीं विन्दयते इति गोविन्द-
तस्य सम्बोधने हे गोविन्द । गोपवनितामजभृत्यगीततीर्थश्रवः
गोपवनितानां व्रजेः समूहेः भृत्यैः श्रीनारदमिथ्य गीतं तीर्थ-
भूतं श्रवः कीर्तिसंख्य हे श्रवणमङ्गल । श्रवणमेव मङ्गल-
यस्य स तथाभूत । भृत्यान् पाहि स्व ॥ २५ ॥

महापुरुषस्य वैराजस्य इदं लक्षणांमङ्गोपाङ्गादिरूपम् कथ्ये
उषःकाले उत्थाय जपत्वा गुहाशयम् सर्वान्तरात्मानं ब्रह्म
वृद्धस्वरूपगुणादिकं भगवन्तम् परब्राह्मदेवं विश्वकारणं
द्विजक्रमेति श्लोकद्वयोक्तं वेद ॥ २६ ॥

पञ्चमस्कन्धे भीशकेन संक्षेपत उक्तं सूतमुक्ताञ्जुनमापि
भूतिव्यापकसङ्केतं सूर्यस्यैव विस्तरतो बभूवुः पुच्छति—शुक्र-
इति आश्रयम् । पञ्चमस्कन्धे—तथा अन्ते च ऋषयो गन्धर्वाप्स-
रयो नागा मासयो यातुजानाः देवा इत्येकैकशो गम्याः
सन् इत्यादिना शुक्रो यत्तं यमाह स सौरः सूर्यसम्बन्धी गम्याः
सप्तकः सूर्यादिसप्तानां समूहः मासिमासि नाना पृथक्
वसति ॥ २७ ॥

तेषामधीश्वरेस्तद्व्यगमयुः सूर्यः सूर्यक युक्तानां स्त्रो-
त्रे कर्मणि योजितानां नामानि कर्माणि च ब्रूहि सूर्यात्मनः
सूर्यात्मनोऽवतमना स्थितस्य व्यूहं विभागं च ब्रूहि ॥ २८ ॥

तत्र व्यूहमेव सूर्यस्वरूपनिरूपणपूर्वकमाह—अनादीत्यादिना ।
सर्वदेहिनामारमनो विष्णोरेवायमंशभूतः सूर्यः, ननु अंशभूतस्य
क्षेत्रमाश्रय फलं लोकप्रकाशकत्वमिति वाहः अनाद्यविद्यया अनादि-
कर्ममवाहकतया “अविद्याकर्मसंज्ञायां कर्तव्या शक्तिरिष्यते” इति
भूतिप्रसिद्धया निर्मितः अन्तः लोकतन्त्रो लोकशास्त्रनिर्वाहकः
सन् लोकेषु परिचरते लोकान्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

मादिकृतं विश्वकर्ता लोकानां चेतनाचेतनानामात्मा हरि-
देवोऽंशात्मना सूर्यः सन् सर्वदेहक्रियाणां प्रातरादिकालकारा-
मूलं मूलभूतः ऋषिमिवेदुषा वादशोधितः कथितः ॥ ३० ॥

न चैकः सूर्यः एव इत्यात्मकः सर्वकालादिकं इत्यात्मक-
मवेत्याह—काल इति । अजया इत्युपलक्ष्यं चेतनाचेतनभूतानां
शक्तीनां चेतनाचेतनभूतानां शक्तिभिः कालादिरूपो नवधा हरि-
रेवोक्तः तत्र कावः प्रातरादिः देशः समादिः “समे यजेत” इति
वचनात् क्रिया अनुष्ठानम् कर्ता ब्राह्मणादिः करणं सुगादि कार्यं
यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं व्रीहादि फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

विधित्तमाह—मन्त्रादिष्विति । कालं प्रातरादिकरूप-
वतीति कालरूपो सूर्यस्तत्र भूषणोति प्रगल्भते इति कालरूपयुक्तं
भगवान् सूर्यात्मा हरिः मन्त्रादिषु वैशादिकावशात् मासेषु
स्वात्मकैः वादशमर्गैः पृथक् पृथक् लोकतन्त्राय लोक-
शास्त्रनिर्वाहणाय चरति ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

हे भीकृष्ण ! हे अजुन के सखा ! हे युद्धरथ ! हे पृथिवी
के प्रेमी ! हे राजाओं के वंश की भाग ! हे अमित वीर्य
वाले ! हे गोविन्द ! हे गोप वनिता और व्रज के कासों से
गान होने वाले पवित्र कीर्ति वाले ! हे भवण में भगल
रूप । आप हम सब भूतों की रक्षा करो ॥ २५ ॥

जो पुरुष प्रातः काल में उठ कर परम पुरुष में विश्व
लगा कर इन महा पुत्र के लक्षणों को पवित्र होकर
जपे वह अन्तर्यामि ब्रह्म के स्वरूप का ज्ञान वाला होवे ॥ २६ ॥

शौनक उवाच ।

शौनक ऋषि बोले, कि—हे सूत जी ! भगवान् भीशुको-
लाये ने सुनते हुए विष्णु रात राजा परीक्षित के बिचे,
प्रातः मास में सूर्य के समीप रहने वाले ऋषि गन्धर्व
अप्सरा, नाग, यक्ष, राक्षस, देवता, इन सातों का समु-
दाय कहा है ॥ २७ ॥

तबके नाम और कर्म समीक्षर श्रीसूर्य के संयुक्तों के कहे !
क्योंकि ? सूर्यात्मक भीहरि के व्यूह श्रवण करने में हम
लोको की सही श्रद्धा है ॥ २८ ॥

सूत उवाच ।

सूत जी बोले, कि—श्रीविष्णु की अनादि माया से
निर्मित होकर सब देहधारियों के लोक यात्रा के निर्वाह के
लिए ये यह सातों का समुदाय लोकों में परि वर्तन होता
है ॥ २९ ॥

सूर्यात्मक भीहरि सब लोकों के एक ही आत्मा है
सब वेद क्रियाओं के मूल हैं, और ऋषियों ने बहु प्रकार
गाये हैं ॥ ३० ॥

काल देश क्रिया कर्ता करण कार्य आगम द्रव्य और
फल में भीहरि के माया कृत तब मेह है ॥ ३१ ॥

काल रूप यात्रण करने वाले भगवान् सूर्यात्मक भीहरि
इस लोक तन्त्र के चलाने को वैश्व से ज्ञादि लेकर द्वारा
मासों में पृथक् २ वादश गणों से विचरते हैं ॥ ३२ ॥

धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकीरथकन्मुने ।।

पुलस्त्यस्तुम्बुररिति मधुमासं नयन्त्यमी ।। ३३ ।।

अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ।

नारदः कच्छनीरथ नयन्त्येते स्म माधनम् ।। ३४ ।।

मित्रोऽग्निः पौरुषेयोऽथ तक्षको भैरवा हहाः ।

रथस्वन इति ह्येत शुक्रमासं नयन्त्यमी ।। ३५ ।।

वसिष्ठो वरुणो रश्मा सहजन्त्यस्तथा इहूः ।

शुकश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ।। ३६ ।।

इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाऽङ्गिराः ।

प्रम्लोचा राक्षसो (१) वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ।। ३७ ।।

विवस्वानुग्रमेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ।

अनुम्लोचा शङ्खपातो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ।। ३८ ।।

पूषा धनञ्जयो वातः सुषेणाः सुरुचिस्तथा ।

घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ।। ३९ ।।

क्रतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनाजित्तथा ।

विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ।। ४० ।।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थटीका ।

नामैव गङ्गानाहः प्राणेति ह्यारुणः । धाता सूर्यः कृतस्थली
अपसराः हेती राक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः
तुम्बुरगन्धर्वः मधुमासं यज्ञं नयन्त्यनुवर्तयन्ति ।। ३३ ।।

अथौजा यक्षः प्रहेती राक्षसः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो
नागः माधवं वैशाखम् ।। ३४ ।।

मित्रः सूर्यः पौरुषेयो राक्षसः रथस्वनो यक्षः शुक्रमासं
ज्येष्ठम् ।। ३५ ।।

वरुणः सूर्यः सहजन्त्यो यक्षः शुको नाम नागः चित्रस्वनो
राक्षसः शुचिमासमाषाढम् ।। ३६ ।।

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः
वर्यो राक्षस इति स्वयमेव व्याख्यातं नभो मासम् आश-
्विनम् ।। ३७ ।।

विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो
यक्षः शङ्खपातो नागः नभस्याख्यं माघपदम् ।। ३८ ।।

धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुरुचिर्देवः
तपोमासं माघ मासकमातिवह्नुं कौर्मोकादित्यानुक्रमानुसारेण
वैष्णवे तु मासक्रमेणोक्तिः कश्चिन्नामव्यत्ययस्तु कल्पमैवेति
संशयः ।। ३९ ।।

क्रतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सूर्यः सेनाजिह्वारुणः विश्वा
गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुनम् ।। ४० ।।

श्रीसुवर्चनसुत्रिकृतशुक्रपञ्चीवसः ।

धाता आदित्यः कृतस्थली अपसरा हेतीराक्षसः वासुकिः भृगुः
रथकृत् यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः तुम्बुरः गन्धर्वः ।। ३३ ।।

अथौजा यक्षः प्रहेती राक्षसः नारदो ऋषिर्गौतमश्च कच्छनीरो
नागः ।। ३४ ।।

मित्रः सूर्यः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः हहा-
गन्धर्वः रथस्वनो यक्षः ।। ३५ ।।

वरुण आदित्यः सहजन्त्युको यक्षराक्षसो चित्रस्वनः
गन्धर्वः ।। ३६ ।।

इन्द्र आदित्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रः
नागः ।। ३७ ।।

उग्रसेनोऽप्यौ यक्षराक्षसो ३८ ।।
पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः सुषेणो यक्षः सुरुचिर्गन्धर्वः वातो
राक्षसः ।। ३९ ।।

यक्षो आदित्यः पर्जन्यो गन्धर्वः सेनाजिह्वारुणः ऐरावतो नागः ४० ।।

श्रीमद्भिरुचिः । अष्टाध्यायः । अष्टाध्यायः ।

के पुनस्ते प्रतिगणं सप्तगणित इत्यत्राह—धातेत्यादिना, धाता मादित्यः कृतस्थली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिः भुजङ्गः रथकथञ्च हे मुने, शौनक ! पुत्रस्य ऋषिः तुम्बुरुः गन्धर्वः इत्येवं सप्त मधुमासं नयन्ति स्वस्वकर्माभिः सूर्ये गमयन्तीत्यर्थः । मधुमासमिष्यत्यन्तसयोगे द्वितीया एवमपि त्रैयम् ॥ ३३ ॥

अयमेति । अयमा सूर्यः पुत्रहः ऋषिः रथोजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जिकस्थली अप्सराः नारदो यक्षः [गन्धर्वः] कच्छनीरो नागः एते माधवम् वैशाखमासम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठमासम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वरुणाः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजन्धो यक्षः हृद्गन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो राक्षसः शुचिमासं भाषाढमासम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः धोता यक्षः एलापुत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रम्बोचा अप्सराः वर्यो राक्षसः नमो-मासम् आषाढमासम् ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसा-रणी यक्षः भृगुः ऋषिः अनुम्बोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः नमस्याख्य माद्रपदमासम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुराचर्यञ्चः घृताक्षी अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासं माघमासं मासक्रमविषङ्गनेतु कर्मोकादित्यक्रमानुसारेण । यद्वा, मासक्रमो न विवक्षितः स्या गणिनाम् अथवाऽयं क्रमानुसारेण पूर्वस्यादिश्लोकद्वयं तदन्तरश्लोकद्वयात्परतो योज्यं तद्वेद्यादि-श्लोकद्वयं तु तत्पूर्वश्लोकद्वयात्पूर्वं योज्यम् ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षो राक्षसः मरुद्वाजः ऋषिः पर्जन्यः सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुन मासम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिरुचिः । अष्टाध्यायः । अष्टाध्यायः ।

इहानीं तेषां नामान्याह—धातेत्यादिना । धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेतीराक्षसः वासुकिर्नागः रथकथञ्च पुत्रस्य ऋषिः तुम्बुरुर्गन्धर्वः अमी धात्राद्वो मधुमासं नयन्ति ते उक्तक्रिया-प्रवर्तकत्वेन तन्मासमतिपारयन्ति ॥ ३३ ॥

अयमा सूर्यः पुत्रहः ऋषिः रथोजाः यक्षः प्रहेतीराक्षसः पुञ्जिकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः एते माधवमासाधिपति माधवतामानं नयन्ति शरण्यां प्राप्नोपासते एवमुत्तरप्राप्नुसन्धेयम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ ऋषिः वरुणाः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजन्धो राक्षसः हृद्गन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो यक्षः ॥ ३६ ॥

[४६]

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः धोता यक्षः एलापुत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रम्बोचा अप्सराः वर्यो राक्षसः ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसार-णी यक्षः भृगुः ऋषिः अनुम्बोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुराचर्यञ्चः घृताक्षी अप्सराः गौतम ऋषिः ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षो यक्षः मरुद्वाजः ऋषिः पर्जन्यः सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिरुचिः । अष्टाध्यायः । अष्टाध्यायः ।

सौरो गणो मासिमासीति यत् पृष्ठं तत्र प्रथमश्रेयमास-सप्तकमाह—धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिर्नागः रथकथञ्च पुत्रस्य ऋषिः तुम्बुरुर्गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अयमा सूर्यः पुत्रहः ऋषिः रथोजा यक्षः प्रहेती राक्षसः पुञ्जिकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः माधव वैशाखम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अग्निर्मुनिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सरा हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठो मुनिः वरुणाः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजन्धो राक्षसः हृद्गन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो यक्षः शुचिमासं भाषाढम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः धोता यक्षः एलापुत्रो नागः अङ्गिरा मुनिः प्रम्बोचा अप्सराः वर्यो राक्षसः इति स्वयमेव व्याख्यातं नमोमासं भाषाढम् ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसा-रणी यक्षः भृगुर्मुनिः अनुम्बोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः नमस्याख्य माद्रपदम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुराचर्यञ्चः घृताक्षी अप्सराः गौतमो मुनिः तपोमासं माघम् ॥ ३९ ॥

ऋतुवर्षः यक्षो राक्षसः मरुद्वाजो मुनिः पर्जन्यः सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्य फाल्गुनम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिरुचिः । अष्टाध्यायः । अष्टाध्यायः ।

तानेव गणान् तेषु मासेषु विभज्य दर्शयन् तेषां नामानि ब्रूहीत्यस्योत्तरमाह—धातोति धादशमि । हे मुने ! अमी मधुमासं चैत्रमासं नयन्ति धर्तयन्ति तत्र धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिः नागः रथकथञ्च पुत्रस्य ऋषिः तुम्बुरुः गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

एते अयमादयः माधवं वैशाखं नयन्ति तत्र अयमा सूर्यः पुत्रहः ऋषिः रथोजा यक्षः प्रहेती राक्षसः पुञ्जिकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः ॥ ३४ ॥

अमी शुक्रमासं ज्येष्ठमासं नयन्तीत्येके अत आह—मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः इत्येते ॥ ३५ ॥

अथांशुः कश्यपस्ताक्षरः^(१) ऋतसेनस्तथोर्वशी ।

विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥

भगः स्फूर्जोऽरिष्टनैमिरुर्ग आयुश्च पञ्चमः ।

कर्कोटकः पूर्वचित्तिः^(२) पुष्यमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥

त्वष्टा ऋधीकतनयः कम्बलश्च तिलोत्तमा ।

^(३) ब्रह्मापेतोऽथ शतजिह्वतराष्ट्र इषम्भरः ॥ ४३ ॥

विष्णुश्चतस्रो रम्भा^(४) सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ।

विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥

एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ।

स्मरतां सन्ध्ययान्नां हरन्त्यहो दिने दिने ॥ ४५ ॥

द्वादशास्तपि मासेषु देवोऽसौ षडभिरस्य वै ।

चरन् समन्तान्मुने परत्रेह च^(५) सन्मतिम् ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभी वसिष्ठादयः शुचिमासमाषाढम् नयन्ति वसिष्ठः
ऋषिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजन्मो यक्षः इहूः गन्धर्वः
शुक्रोः नागः चित्रस्वनो राक्षसः ॥ ३६ ॥

अभी इन्द्रादयः नभोमासं आवर्ण्य नयन्ति इन्द्रः सूर्यः विश्वा-
वसुः गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः
प्रम्बोचा अप्सराः वयो राक्षसः ॥ ३७ ॥

अभी विवस्वत्प्रभृतयः नभस्याख्यं भाद्रपदं नयन्ति विव-
स्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो यक्षः
भृगुः ऋषिः अनुम्बोचा अप्सराः शङ्खपाखो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः
सुखचिंशः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासं साधमासं
क्रमो वा विवर्त्तितः ॥ ३९ ॥

कतुर्ष्वक्षः वरुणो राक्षसः मरुद्वाजः ऋषिः पर्जन्यः सूर्यः
सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः पेशवतो नागः तपस्याख्यं
फाल्गुणम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तहां चैत्र मास का प्रकार कहते हैं, कि—चैत्रमास को
धाता सूर्य, कृतस्थली अप्सरा, हेति राक्षस, वासुकि सर्प,
रथकृत यक्ष, पुलस्त्य ऋषि, तुम्बक गन्धर्व, ये सातो व्यतीत
करते हैं अर्थात् चलाते हैं ॥ ३३ ॥

अथमा सूर्य, पुलह ऋषि, अथोजा यक्ष, प्रहोति राक्षस, पुजि-

कसली अप्सरा, नारद गन्धर्व, कच्छनीर नाग, ये सब
वैशाख मास को चलाते हैं ॥ ३४ ॥

मित्र सूर्य, अत्रि ऋषि, पौरुषेय राक्षस, तल्लक नाग, मेनका
अप्सरा, हाहा गन्धर्व, रथस्वन यक्ष, इतने जेष्ठ मास को
चलाते हैं ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ ऋषि, वरुण सूर्य, रम्भा अप्सरा, सहजन्म यक्ष,
इहू गन्धर्व, शुक्र नाग, चित्रस्वन राक्षस, ये सब आषाढ मास
को चलाते हैं ॥ ३६ ॥

इन्द्र सूर्य, विश्वावसु गन्धर्व, श्रोता यक्ष, एलापत्र नाग,
अङ्गिरा ऋषि, प्रम्बोचा अप्सरा, वयो राक्षस, इतने आवर्ण्य
मास को व्यतीत करते हैं ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्य, उग्रसेन गन्धर्व, व्याघ्र राक्षस, आसारणो
यक्ष, भृगु ऋषि, अनुम्बोचा अप्सरा, शङ्खपाख नाग ये सब
भाद्रपद मास को चलाते हैं ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्य, धनञ्जय नाग, वात राक्षस, सुषेण गन्धर्व,
सुखचि यक्ष, घृताची अप्सरा, गौतम ऋषि, ये सब माघ मास
को चलाते हैं, यहां मास के कथन का व्यति क्रम है ॥ ३९ ॥

कतु यक्ष, वरुण राक्षस, मरुद्वाज ऋषि, पर्जन्य सूर्य, सेन-
जित् अप्सरा, विश्व गन्धर्व, पेशवतो नाग, ये सब फाल्गुन
मास को चलाते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

अंशुः सूर्यः अंश इति वा पाठः ताक्षरा यक्षः ऋतसेना
गन्धर्वः विद्युच्छत्रु राक्षसः महाशङ्खा नागः सहोमासम् मार्ग-
शीर्षम् ॥ ४१ ॥

१ ऋतसेनः (२ सहोमासम्) (३ अक्षरातः) (४ सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् इति) (५ सूर्याख्यं इति) च वारंवारं

सामग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यसुम् ।

गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥

उन्नहन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ।

चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥

भीमरश्मामिकृतमावापदोपिका ।

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः भरिष्ठनेमिः गन्धर्वः ऊर्गो यक्षः
आयुः कर्कोटको नागः ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जम्बदग्निः कम्बलो नागः ब्रह्मा-
पेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमरा आश्विन-
पालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सूर्यवर्चा गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः
मखापेतो राक्षसः ऊर्जमास कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

एते चादित्यादयः कौर्मो विगज्योक्तः ।

“भाताऽयमा च मित्रश्च वरुणाश्चैव एव च ।

विवस्वानय पूषा च पूज्यश्चाशुरेव च ॥

भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वाकश स्मृताः ।

पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः ॥

गौतमोऽथ भारद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च ।

जम्बदग्निः कौशिकश्च सूनयो ब्रह्मावर्धनः ॥

रथकूर्चोऽरिष्ठनेमिर्ग्रामण्यश्च रथस्थनः ।

रथान्विचरन्तः धेता अरुणः सैनजित् यथा ॥

ताक्ष्यश्चारिष्ठनेमिश्च शतजित्सत्यजित् यथा ।

एते यक्षाः—

अथ इतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा ।

वर्यो व्याघ्रस्तथा ऽऽयुश्च वायुर्विद्युद्वाकरः ॥

ब्रह्मापेतश्च विप्रश्च यज्ञपेतश्च राक्षसः ।

वासुकिः करुकुनीरश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः ॥

एक्षोपश्च ब्राह्मपाक्षस्तथैराक्षतसंज्ञितः ॥

धनञ्जयो महापक्षस्तथा कर्कोटको द्विजाः ॥

कम्बलोऽश्वतरश्चैव अहन्तेन ययाकमम् ।

तुम्बुहर्नारदो ह्यहा हृद्बिश्वावसुस्तथा ॥

उग्रसेनो वसुचिर्विश्वावसुरगोपरः ।

चित्रसेनस्तथोगोयुधुतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥

सूर्यवर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गायता वराः ।

कृतस्यलपत्सरो वर्यो तथाऽन्या पुञ्जिकस्थवा ॥

मेनका सहजश्चा च प्रखोचा च द्विजोत्तमाः ।

अनुमजोचा घृताची च विश्वाची चैविशी तथा ॥

अन्या च पूर्वचिन्तिः स्यादस्या चैव तिलोत्तमा ।

रश्मा चेति द्विजभेदास्तथैवाप्सरसः स्मृताः ॥

इति ॥ ४५ ॥

एतेषां पृथक्कर्मणि निरूपयति—द्वादशस्वपीति त्रिभिः ।

असौ देव सूर्यः षड्भिर्गन्धर्वावभिरस्य जनस्य समस्तान्तर-
शुभां मतिं तनुव गायताऽप्येते स्मृताः ॥ ४६ ॥

तालुङ्गैः सूर्यप्रकाशकैः ॥ ४७ ॥

उन्नहन्ति इदं वेधन्ति ग्रामण्यो यक्षाः नैर्ऋता राक्षसाः ॥
॥ ४८ ॥

भीमशृङ्गानसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ताक्ष्यो यक्षः कृतसेनो गन्धर्वः ॥ ४९ ॥

स्फूर्जो राक्षसः भरिष्ठनेमिः यक्षः ऊर्गो गन्धर्वः पूर्व-
चिन्तिः देवर्षी ॥ ४२ ॥

त्वष्टा वाकित्यः कम्बलाश्वो नागः ब्रह्मापेतो राक्षसः
शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमराः इषमास-
निर्वाहकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सत्यजित् यक्षः मखापेतो
राक्षसः ॥ ४४—५० ॥

भीमशृङ्गानसुरिकृतमागवतश्चन्द्रान्द्रिका ।

भंशुमान् सूर्यः कश्यप ऋषिः ताक्ष्यो यक्षः कृतसेनो
गन्धर्वः ऊर्गो अप्सराः निधुक्कृत्तुः राक्षसः महाशङ्खो नागः
सहमास मार्गशीर्षम् तस्मिन् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः भरिष्ठनेमिः गन्धर्वः ऊर्गो
यक्षः आयुः कर्कोटको नागः पूर्वचिन्तिः अप्सराः पुष्पास
पौष्पास नयन्ति ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयः जम्बदग्निः ऋषिः कम्ब-
लाश्वो नागः तिलोत्तमा अप्सराः ब्रह्मापेतो राक्षसः शत-
जित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमराः एते आश्विनमासानि-
र्वाहकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः रश्मा अप्सराः सूर्यवर्चा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मखापेतो राक्षसः
ऊर्जमास कार्तिकमास नयन्ति ॥ ४४ ॥

अथ द्यूहसमूह[निरूपण]मुपसंहरन् तत्स्मरणफलमाह—रथा
इति । हे विप्र ! सादृश्यस्वरूपिणो भगवन् एताः समाख्याताः
विभूतयः ताः सन्ध्ययाः स्मरतो नृणामहः पापं हरन्ति ॥ ४५ ॥

अथैषां प्रथक्कर्मणामह त्रिभिः—द्वादशस्वपीति । अस्माकं वस्य
रूपो देवः द्वादशस्वपी मासेषु एभिर्कर्मैः षड्भिः प्रतिगणमादिभ्यः
विना षड्भवन्तीति षड्भिरिष्टुकम् । तेन सह सप्त भवन्तीति
तत्कर्मणामह त्रिभिः—नामावहति स्मरन्कर्मैः इष्टुकं पुरस्तात् । षड्भिः
वाकित्यगणोन् सह सप्तस्मरन्मिति तेन विनाऽह षड्भिरिष्टुकं
प्रतिगणमादित्यकीर्तनं तु नामभेदविवेचना आध्यात्मविवेचना वा

भीमहिराक्षवाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विप्रहृष्टनरेण भ्रान्तगत्तमभूतमगवदुपासकत्वविवक्षया वेति विखा-
वनीयं ममन्तापरितन्त्ररन् मस्य जनस्य इह लोके परत्र च लोके
मदगानि शुभां यानि तनुने सन्मतिमिति पाठे इहामुत्र अयोविषयां
मानि तनुने इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सामर्थ्यः ऋषिः यजुर्मिथ तल्लिङ्गे सूर्यप्रकाशकैरमुं सूर्यमृषयः
स्तुवन्ति ॥ ४७ ॥

नागाः रथमुज्ज्वलन्ति इदं वधन्ति ग्रामण्यो यक्षाः नैऋताः
राक्षसाः पृष्ठं पञ्चादयं बोधयन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति ॥ ४८ ॥

भीमहिराक्षवाचार्थकृतपदरत्नावली ।

अशुरादित्यः कश्यप ऋषिः ताक्ष्यस्तदा धृतसेनो गन्धर्वः
उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्खो नागः ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
मायुः ऋषिः कर्कोटक नागः पूर्वचिस्तिरप्सराः ॥ ४२ ॥

त्वष्टा आदित्यः ऋचीकतनयो राक्षसः कम्बलाश्वो नागः
निखोत्तमा अप्सराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः
इषं विप्रतीति इषमराः इषमासप्रणेतार इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतर नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्षा गन्धर्वः
अश्वः राक्षसः सत्यकस्तदा विश्वामित्र ऋषिः ॥ ४४ ॥

उपसंहरन्नेव तत्कथनप्रयोजनमाह—एता इति । आदित्यान्त
र्यामिणो हरेः “ध्येयः सखा सवित्रमण्डलमध्यवर्त्ति” इति वचन-
मत्रप्रमाणम् ॥ ४५ ॥

एतदभिप्रेत्य पुनरपि लोकद्वयोपभोज्यफलमाह—द्वादश-
स्मिति । द्वादशसु मासेषु षडभिर्गोत्राद्वर्तिते षट्सङ्ख्यामुप-
गतेः सह समन्तात्परन् देवोऽस्य सेवकस्येह परत्र च सन्मति
निर्दुःखस्वानन्द्यायुमवलज्जगतां तनुते यथायाग्यं विस्तृत्य
ददातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीं तेषां कर्मावगाह—सामेति । सामर्थ्यजुर्मिस्तिस्त्रि-
ल्लङ्घ्यस्तत्संगमकैर्वाकैर्वो उज्ज्वलन्ति सम्पन्नियोजयन्ति
ग्रामण्यस्तदायाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भीमहिराक्षवाचार्थकृतसारायंदर्शिनी ।

अशु सूर्यः अश इति च पाठः कश्यपो मुनिः ताक्ष्यो यक्षः
ऋतसेनो गन्धर्वः उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महा-
शङ्खो नागः सहामासं मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
मायुर्मुनिः कर्कोटक नागः पूर्वचिस्तिरप्सराः पुष्य पौषम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जमदग्निर्मुनिः कम्बलाश्वो नागः
निखोत्तमा अप्सराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो
गन्धर्वः इषमरा एते आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतर नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्षा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः मखापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकम्
॥ ४४—४५ ॥

असौ देवः सूर्यः षडभिर्गोत्राद्वर्तितः स्वविभूतिभिः सह ॥ ४६ ॥
एतेषां पृथक्पृथक् निरूपयति—सामेति । ताल्लिङ्गेः सूर्यं
प्रकाशकैः ॥ ४७ ॥

उज्ज्वलन्ति इदं वधन्ति ग्रामण्यो यक्षाः रथं योजयन्ति बोध-
यन्ति वधेन नोदनेश्चालयन्ति नैऋताः राक्षसाः ॥ ४८—४९ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगः सूर्यः कश्यप ऋषिः ताक्ष्यो यक्षः ऋतसेनो गन्धर्वः
उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्खो नागः सहामासं
मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
मायुः ऋषिः कर्कोटक नागः पूर्वचिस्तिरप्सराः पुष्यमासं
पौषमासम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जमदग्निः ऋषिः कम्बलाश्वो
नागः निखोत्तमा अप्सराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यक्षः
धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमराः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतर नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्षाः
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मखापेतो राक्षसः
ऊर्जमासं कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

सूर्यव्यूहस्मरणफलं दर्शयति—एता इति । विष्णोः आदि-
त्यस्य आदित्याख्यस्य सूर्यान्तरात्मन इति फलितोऽर्थः ॥ ४५ ॥

कर्माणि ब्रूहीत्यस्यात्तरमाह—द्वादशस्मिति त्रिभिः । असौ
विष्णुः षडभिः ऋष्यादिभिः सह द्वादशसु मासेषु पृथक्
पृथक् धात्रादिसूर्यात्मना चरन् अस्य जनस्य इह परत्र च
विषये सन्मति तनुते ॥ ४६ ॥

अमुं सूर्यरूपं विष्णुम् ॥ ४७ ॥

नागा वासुकादयः रथमुज्ज्वलन्ति इदं वधन्ति ग्रामण्यो
यक्षाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

अशु सूर्यः कश्यप ऋषिः ताक्ष्ये यक्षः ऋतसेन गन्धर्वः
उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रु राक्षसः महाशङ्ख नागः ये सब
मार्गशीर्षे मास को चलाते हैं ॥ ४१ ॥

भग सूर्यः स्फूर्ज राक्षसः अरिष्टनेमि गन्धर्वः ऊर्ण यक्षः
मायु ऋषिः कर्कोटक नागः पूर्व चिस्ति अप्सराः ये सब
पूष मास को चलाते हैं ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः जमदग्नि ऋषिः कम्बलाश्व नागः निखोत्तमा अप्सराः
ब्रह्मपेत राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्र गन्धर्वः ये सब आश्विन
मास के निबोहक हैं ॥ ४३ ॥

विष्णु सूर्यः अश्वतर नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्षा गन्धर्वः
सत्यजित् यक्षः विश्वामित्र ऋषिः मखापेत राक्षसः ये सब
कार्तिक मास को चलाते हैं ॥ ४४ ॥

ये सब आदित्यान्तर्यामी भीविष्णु भगवान् की विभूति
हैं, ये सब दोनों सख्याओं में स्मरण करते पाठे मनुष्यों
के सत् दिन के पापों को हरण करवाते हैं ॥ ४५ ॥

वालाखिल्याः सहस्राणि षष्ठिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

पुरुषोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ १६ ॥

एवं ह्यनादिनिधनो भगवान् हरिरीश्वरः ।

कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य (१) लोकानवत्यजः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैष्णविक्यां

द्वादशस्कन्धे आदित्यव्यूहविवरणं नाम

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

वाल्मीकी महानाओं के विषे ये श्रीसूर्यदेव आपसे व्यति-
रिक्त गन्धर्वादिकों के साथ चारों तरफ विचरते हुए, पर-
लोक और इस लोक में सुन्दर मति का विस्तार करते हैं ॥ ४६ ॥

सब साथ में जाने वाले ऋषि प्रभृतियों का कार्य कहते
हैं, कि—ऋषि लोग साम ज्ञान और सुबद्ध के लो से देव के
प्रकाशक अर्थात् प्रति पादक मंत्र हैं, तिनसे श्रीसूर्य देवकी
स्तुति करते हैं । गन्धर्व लोग गान करते हैं, अप्सरा आगे में नृत्य
करा करती हैं ॥ ४७ ॥

नाग लोग रथ को बांधते हैं, वल्लभ लोग को जोड़ते हैं,
और बलशाही राक्षस लोग पिछले भाग से रथ को
चलाते हैं ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

किञ्च, वालाखिल्या इति एवं प्रतिमासं त एव स्तुवन्ति विभुं
सूर्यम् ॥ ४६ ॥

व्यूह्य विभज्य ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीसूर्यनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानो द्वादशस्कन्धे

श्रीसूर्यनसूरिकृतशुकपञ्चीयम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वालाखिल्या इति । पुरुषोऽभिमुखं सूर्यमावृत्य स्थित्वा
तेन सह यान्ति गच्छन्ति सूर्यं स्तुवन्ति स्तुतिं कुर्वन्ति
चेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उपसहरति—एवमिति । अनादिनिधनं आद्यन्तरहितः नित्यो यो
भगवानित्यर्थः प्रतिकल्पं स्वमात्मानं प्रकृतिपुरुषशरीरकं स्वमा-
त्मानं व्यूह्यैकादशगणरूपेण विभज्य लोकाजयति स्वे स्वे
कर्मणि प्रवर्त्तयति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं गगनमन्तरेणान्येपि सन्तीत्याह—वालाखिल्या इति ॥ ४६ ॥

अध्याचार्यमुपसहरति—एवमिति । तपति आद्यसेवति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथ्यदीशिनी ।

व्यूह्य विभज्य ॥ १७ ॥

इति सारथ्यदीशिनी हविर्वा मकलेतसाम् ।

एकादशो द्वादशोऽथ सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभुं सूर्यरूपं विष्णुम् ॥ ४६ ॥

उपसहरति—एवमिति । स्वमात्मानं विवचिच्छक्तिमन्तं
विभज्य चिच्छक्तिः क्षेत्रज्ञो धात्रादिशरीराभिमानी सच्चि-

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वृद्धकिः क्षेत्रं धात्रादिशरीरं स्वयं तथोर्नियता एवम् व्यूहं
विभज्य भगवान् श्रीविष्णुर्लोकानवति ॥ ४६ ॥

धात्रादिगतक्षेत्रज्ञानाम् "स एष आदित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
दृश्यते" इत्यादिभ्यस्त्युक्तसाक्षिणिरयमयपुरुषस्तत्त्वात् कृतपुरुष
पुञ्जत्वं सर्वपुञ्जत्वादिकमस्त्येव ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

अमलं महाविं साठ हजार वालखिल्य ऋषि, अग्र भाग में
सम्मुख हाथ जोड़कर स्तुतियों से विभु भीसुर्य नारायण का
स्तवन करते हैं ॥ ४६ ॥

इस प्रकार अन्तादि तिष्ठत भगवान् ईश्वर भीहरि कल्प २
में अपने आत्मा का विभाग करके लोकों का पावन
करते हैं ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे भगवद्भवे अध्याय की

श्रीवृन्दाधनस्य पं० सागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सूत उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।

ब्रह्मणोभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्ये सनातनान् ॥ १ ॥

एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतम् ।

भवद्विर्यदहं पृष्ठो नराणां पुरुषोचितम् ॥ २ ॥

अत्र सङ्कीर्तितः साक्षात् सर्वपापहरो हरिः ।

नारायणो हृषीकेशो भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३ ॥

(१) अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवोऽप्यम् ।

ज्ञानं च (२) तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥ ४ ॥

भक्तियोगः समाख्यातौ वैराग्यं च तदाश्रयम् ।

पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यातमेव च ॥ ५ ॥

प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ।

शुकस्यैव च (३) ब्रह्मर्षेः सम्वादश्च परीक्षितः ॥ ६ ॥

योगधारणयोत्क्रान्तिः सम्वादो नारदाजयोः ।

अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽमृतः ॥ ७ ॥

विदुरोद्धवसम्वादः क्षत्रमैत्रेययोस्ततः ।

पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वांथानुक्रमः कृतः ।

प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः ॥

तदेवास्मिन् पुराणे विस्तरेणोक्तानयोऽसङ्क्षेपतो सर्वविषयान् धर्मादीन् प्रणमति-नम इति । महते हरिमकिलचरणाय ब्राह्मणोभ्यो ब्राह्मणान् सनातनान् धर्मानित्युपलक्षणं पुराणोक्तार्थो-
नाम् ॥ १ ॥

पुरुषत्वे उचिते भवणाद्विषयम् ॥ २ ॥

एतद्वपञ्चयति-अवेति । भगवानेश्वर्योविषयः साक्षात् सङ्कीर्तित इति वेधताकाण्डार्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मकाण्डार्थमाह-मत्र ब्रह्म इति । गुह्यं निगूण्यम् प्रभवाप्ययम् प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अण्वेकस्मिन्निव्यप्यम् तच्च तच्च

मनेनाऽऽद्यप्यवधार्यो कश्चितः विज्ञानसंयुतमपरोक्षज्ञानपर्यन्तं ज्ञानम् तदुपाख्यानं तदज्ञानमुपाख्यायते प्रकाशयते येन तज्ज्ञान-
साधनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मकाण्डार्थमाह-भक्तियोगश्च साध्यसाधनरूपः तदाश्रय भक्तियोगेन निष्पादितम् एवं सामास्यतो निरूप्येदानीं ब्राह्म-
णस्कन्धप्रकरणार्थाननुक्रामति-पारीक्षितमुपाख्यातं परीक्षितमादि-
तप्रस्तावाय नारदाख्यातञ्च ॥ ५ ॥

ब्रह्मर्षेः ब्राह्मणोक्तमस्य इति प्रथमस्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

उत्क्रान्तिरर्चिरादिगतिः प्राधानिकः प्रधानकार्यविराड्कर्म-
सर्गः समस्त साक्षितो महदादिकर्मयोग्यः इति द्विती-
यार्थः ॥ ७ ॥

महापुरुषस्य संस्थितिः प्रलये तृतीयमवस्थानम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-४ ॥

अथ नारायणस्य निखिलवेदान्तवेद्यजगत्कारणपरब्रह्मत्वज्ञानाय भक्तिलाभो नारायणप्रबन्धमहावाक्यार्थ उक्तः भवान्तरवाक्यार्थ विशेषानाह—पारीक्षितिमिति ॥ १-८ ॥

श्रीमद्दीर्घवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं कारुण्येन शान्तां बुभुक्षुसामाख्यस्य सुखप्रदणोपादितः प्रबन्धार्थो न सङ्गहेणानुक्रमस्यन् तावदस्य प्रबन्धस्य महावाक्यस्यार्थो नारायण एव वेदान्तवेद्यो जगत्कारणभूतः ब्रह्मशब्दाभिधेय इति प्रवक्तुं स्वगुरुदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रतिजानीते—नम इति कृष्णशब्देनात्र भगवान्तरवाक्यो वादरायणो वा विवक्षितः तत्राद्यधर्माय सिद्धरूपधर्माय कृष्णाय द्वितीये धर्मप्रवर्तकाय कृष्णाय भगवद्भक्तिलक्षणाधर्माय चेति वा वेधसे ब्रह्मणे चतुर्मुखाय ब्राह्मणोऽप्यो नारदवादरायणश्रीशुकादिभ्यः शाश्वताऽनविच्छिन्नोपदेशपरम्पराप्राप्तान् धर्मानितप्रबन्धप्रतिपाद्यान् भागवतान् धर्मान् वक्ष्यामि सङ्गहेणेति शेषः ॥ १ ॥

महावाक्यार्थमाह—एतदिति । एतत्कथितं परमाद्भुतं पुराणविष्णोश्चरितं चरित्रत्वप्रतिपादकं तद्विशिनष्टि—यत्प्रत्यहं सर्वाङ्गः पृष्टः यश्च नराणां जीवानां पुरुषोचितं पुरुषत्वे मनुष्यत्वे सति उचितं भवणादिभोग्यम् ॥ २ ॥

विष्णोश्चरित्रत्वमेवोपयादयति—अत्रेति । अत्र पुराणे भवणमात्रेण सर्वोपाया पापानि हृतीति तथा हरिराश्रितवन्धरः इन्द्रियाधीशः भगवान्बाह्यगुणपरिपूर्णः सकृदालोकः श्रीनारायणः कीर्यते ॥ ३ ॥

तमेव विशिनष्टि—यदिति । गुह्यं वेदान्तरहस्यं जगतः प्रमत्वाऽप्यथ प्रमत्तस्यमादिति प्रमत्तम् अप्येत्यस्मिन्नित्यर्थः । तच्च तत्सृष्टिसंहारकारणमित्यर्थः । अथवा भवान्तरवाक्यार्थानुक्रमस्यस्तावत्प्रथमस्कन्धायां ननुक्रमते—द्वयेन ज्ञानमिति । अत्रेत्यनुषङ्गते साधुपाख्यानं साधूनां भवतामुपाख्यानं प्रज्ञात्मकमुपाख्यानं विज्ञानसंयुतं ज्ञानं च प्रोक्तं तत्र ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविवेचनात्मकं विज्ञानं परमात्मस्वरूपगुणविचारात्मकम् ॥ ४ ॥

तदाभयं भक्तियोगाङ्गं वैराग्यं च समाख्यातम् पारीक्षितं परीक्षितस्यादिः तावत्तत्प्रस्तावाय नारायणस्याख्यानं च ॥ ५ ॥

राजर्षेः परीक्षितो विप्रश्वापात्माशेषवेदश्च व्याख्यातशब्दस्यानुषङ्गस्य यथायोग्यलिङ्गेन विपरिणतस्य प्रथमान्तैः स्वस्वन्धः अथ द्वितीयस्कन्धार्थानुक्रामति साक्षेन शुकस्येति । ब्रह्मैवमस्य ब्राह्मणोत्तमस्य शुकस्य परीक्षिता सह संवाद इति कुरुक्षेत्रस्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

तद्वान्तरार्थानाह—योगधारणयेति । उत्क्रान्तिरर्चिरादिना गतिः नारदाज्योतीरदचतुर्मुखोः स्ववादः तत्राप्सवताशयाः अनुगीतमनुवर्णनम् अनुचरितम् इति पाठे अवतारास्तदनुचरितम्

अग्रतः व्यष्टिस्तुष्टेः पूर्वं प्राधानिकः प्राकृतः सर्गः । महदादितत्त्वं—सर्गः ॥ ७ ॥

अथ तार्तीयार्थानुक्रामति—षड्भिः । विदुरोद्धवसंवाद इत्यादि तृतीयतुष्टीयस्कन्धद्वयस्वरूपप्रदर्शनं पुराणात्मिका या संहिता तस्याः प्रश्नः तदर्थप्रश्नः महापुरुषस्य भगवतः संस्थितिः संग्रहप्रत्ययेऽवस्थानम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहारमुखेनानुसन्धातुं द्वादशस्कन्धात्मकं भागवतार्थं संक्षिप्तं कथयत्यस्मिन्नध्याये—एतच्च इत्यादिना । एतद्विष्णोश्चरितं तद्वत्कथ्यत्वे हेतुमाह—मवद्भिरिति । प्रश्नेति विस्मृतं सूचयति—नराणांमिति । नराणां मध्ये सतां पुरुषाणांमध्ये श्रोतुमुचितं भजनाधिकारसामर्थ्यं सूचितम् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रोतव्यार्थं मुख्यहेतुमाह—अत्रेति । अत्र श्रीभागवते कस्मात् मुख्यत्वमत्राह—सर्वेति । वृक्षादिसर्वपापहन्तृत्वमिन्द्रस्याप्यस्तीत्यत उक्तं नारायण इति नायं साङ्केतिकनारायण इत्याह—हृषीकेश इति हृषीकाणामीशो जीवोऽपि स्यादत आह—भगवानिति ऐश्वर्यादिगुणसमुद्रो हि भगवान् एवंविधो नाभ्य इत्याह, सार्वभौम इति ॥ ३ ॥

संगुणमेवोक्तं निर्गुणमते नेत्याह—यत्तदिति । जगतः प्रमत्वाप्यकथ्यत्वं गुह्यम् अहं तत्प्रोक्तं तद्विषयज्ञानं सताम उपाख्यानम् येन तत् ॥ ४ ॥

सा भक्तिराश्रयो यस्य तत्सदाभयम् अत्रेत्येतत्प्रतिपादयन् मनुसन्धातव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

योगधारणया मन्त्रयुद्धस्मरणसंयुक्तया नारदाज्योतीरवब्रह्मणोः अवताराणामनुगीतं कथनं प्राधानिकः प्रकृतिसर्गः सिसृक्षुत्वविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कृष्णाय इति साख्ययातिप्रसिद्धाय स्वयम् भगवते वेधसे अवतारादिसर्वविधाभे नत्र खर्दयेन पितृभ्यः ब्राह्मणोऽप्यो नमस्कृत्येति सनातनान् “कावेन नष्टा प्रलये वाणीयम्” इत्यादिप्रमाणान् प्रसिद्धास्तु धर्मान् भागवतान् वक्ष्य इति तत्तत्प्रसङ्गानुक्रमेण तान्च सूचयिष्यामि “पतितः स्वलिप्तः” इत्यादिना च साक्षाद्दृष्ट्यागीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रैव भगवच्चरितभवणमेव मुख्यमित्यामिमांशेण तेनैव महाप्रसङ्गमुपसंहारं ताननुक्रमितुमुपक्रमते—एतदिति । नराणां मध्ये ये पुरुषास्तेषामेवोचितं ननु ये तेषां मध्ये पञ्चवक्तेषामित्यर्थ इति तद्विदुर्मुखेभ्यो गालिप्रदानं यथोक्तम् “श्वविद्वन्वाहो वृक्षरैः” इत्यादि वद्धा नराणां जीवानां पुरुषे श्रीभगवति यदुचितम् ॥ २ ॥

अत्र श्रीभागवते हरिभगवदाद्याख्यानं ताविमोचः परमेश्वरस्तावत्मुख्यत्वेन कीर्यते तत्रापि गुणरूपवीकामिः साक्षादेव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कीर्त्यते तस्य च प्राधान्येन भेदक्यं दर्शितमित्याह—नारा-
यणः सर्वजीवाश्रयः हृषीकेशस्तदीयसर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकश्च परमात्मे-
त्यर्थः । इत्येकां भेदः । द्वितीयमाह—भगवानिति । स च सात्वतां
पतिः स्वयं भगवान् श्रीयाद्वैन्द्ररूपत्वेन कीर्त्यते
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र ब्रह्मेति साङ्ख्यकम् । अत्र भगवत्तत्त्वकीर्त्तनेन एव तदीय-
निर्विशेषप्रकाशरूपम् यद् ब्रह्म यदेव जगज्जन्मादिना सामा-
न्यतो लक्षितं तदपि प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

तदर्थमेव ज्ञानविज्ञानभक्तियोगाः यथोक्तसौत्कर्षसोपानवत्
क्रमेण समाख्यातास्तदाश्रयं तदुपयोगिवैराग्यं चेति पद्यद्वयेन
वेदसात्पर्यरूपो ब्रह्मकाण्डार्थो दर्शितः तदेव साक्षात्प्रकं प्रति-
पाद्यमुक्त्वा क्रमोक्तमाह—पारीक्षितमिति ॥ ५—२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसासार्यदर्शिनी ।

प्रथमादित आरभ्योपाख्यानविततेः पुनः ।

अनुक्रमः प्रसिद्धायाः ब्राह्मणे क्रियते स्फुटम् ॥

महते भक्तिलक्षणाय कृष्णाय तत्प्राप्त्याय वेधसे सर्वकारणाय
ब्राह्मणोऽयः व्यासादिभ्यस्तत्प्रकाशकैभ्यः द्वितीयार्थे चतुर्थी धर्मान्
भगवच्चरित्राणि श्रवणकीर्तनादिविषयत्वे सति भगवच्चरित्रा-
न्येव परमधर्मा भवन्तीति भावः । सनातनान् नित्यान् भगवतो
भक्तियोगस्य च तस्मिन्तानां च निर्गुणत्वादिति भावः ॥ १ ॥

नराणां मध्ये ये पुरुषास्तेषामुचितं नतु नराणां मध्ये ये
पशवस्तेषामिति यदुक्तम् “श्वविड्वराहपृथ्वरैः सस्तुतः पुरुषः
पशुः” इति ॥ २ ॥

यः सर्वपापहर्तृत्वेन हरिशब्देनोच्यते यश्च नारस्य जीव-
समूहस्य आश्रयत्वेन नारायणशब्देनाप्युच्यते यश्च सर्वाद्द्रव्याणां
प्रवर्त्तकत्वेन हृषीकेशशब्देनोच्यते स एव भगवानत्र ब्राह्म-
ण्यपि स्कन्धेषु कीर्त्यते स हि क इत्यत आह—सात्वतामुद्धवा-
दीनां पतिः ॥ ३ ॥

तदीयनिर्विशेषप्रकाशरूपं यद्ब्रह्म तदपि प्रोक्तं वागाकीर्न्दिय
प्राप्त्यावाभावाद्ब्रह्म तर्हि कथं प्रोक्तं तत्राह—जगतः प्रभव उत्पत्ति-
रप्ययो लयश्च यतस्तदित्येतत्प्रकारेणैव प्रोक्तं नतु साक्षात्-
प्रोक्तमिति भावः । तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं च तदुपाख्यायते प्रका-
शयते येन तज्ज्ञानसाधनं च विज्ञानमपरोक्षानुभवस्तत्
सहितं च ॥ ४ ॥

भक्तियोगः साधनरूपः साध्यरूपश्च सत्यगुणक्रमोपसंहा-
राश्रयमेवाख्यातः तदाश्रयं तदुत्थम् अथ प्रथमस्कन्धत एव
प्राकरणीकानर्थाननुकामति—पारीक्षितमिति । अत्रानुक्रमशिका-
ध्याये यत्प्रसिद्धमपि किञ्चित् किञ्चिदुपाख्यानमुल्लिखितं नात्रा-
निष्टमाशङ्कनीयमनुक्रमशिका हि नोक्तसमस्तार्थव्यापिनी भवेत्
यत्प्रथमत एव जन्म गुणाध्यायकथा प्रतिप्रसिद्धाप्युल्लिखिता एवं
द्रव्याद्वयवर्त्मनिर्वाण्यधिकया चित्रकेतुत्रिपुरवधविकथा अम्ब-
रीषादिकथा अघासुरवधप्रह्लादनादिकथा बहुशं पञ्चोल्लिखिता
क्रचित् व्युत्क्रमेणाप्युक्ता इति ॥ ५—७ ॥

[४८]

महापुरुषे पञ्चनामे संस्थितिः प्रलये ब्रह्मणस्तदुदरे शयनम्
॥ ८—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्राह्मणेऽध्याये श्रीमद्भागवतार्थे श्रीकृष्णं तत्प्रापकान्धर्मा-
नन्त्यानवान्तरार्थं सङ्क्षेपतः वर्णयित्वा धर्मादीन् प्रणमति,
नम इति । महते श्रीकृष्णप्रापकाय धर्माय नमः वेधसे सर्व-
कारणाय धर्मफलभूताय कृष्णाय नमः धर्मप्रवर्त्तकेभ्यः ब्राह्म-
णोऽयः श्रीसनकनारदव्यासशुकादिभ्यो नमस्कृत्य सनातनान्
गुरुपरम्पराप्राप्तान् धर्मान् कर्मज्ञानभक्त्यादीन् वक्ष्ये श्रीमद्भाग-
वतोक्तार्थसङ्ग्रहेणेति भावः ॥ १ ॥

यद्यदर्थं भवद्भिर्हं कस्मिन् युगे प्रवृत्तेषामित्यादिना गृह्यः
तदेतदुद्भूतं पुरुषोचितं पुरुषाणामुचितं भोक्तुं योग्यं विष्णो-
श्चरितं प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविषयत्वा श्रीमद्भागवतं महा-
पुराणं चो युष्माकं तथा नराणामन्येषां च हिताय कथितम् ॥ २ ॥

अत्र श्रीमद्भागवते हरिनारायणादिपदामिधेयः साक्षाद्भग-
वान् श्रीकृष्णः सम्प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

धर्माताह—मन्त्रेति साङ्ख्येन । अत्र श्रीमद्भागवते गृह्यं विज्ञानसंयुतं
ज्ञानं च प्रोक्तम् कथम्भूतं ब्रह्मपरं परब्रह्मस्वरूपरूपगुणविभूत्यादि-
विषयम् कथम्भूतं जगतः संसारिणः प्रकृष्टस्य भवस्य प्रका-
शयते येन तज्ज्ञानसाधनं कर्म च प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

भक्तियोगः सत्यगुणख्यातः तदाश्रयं भक्तियोगोप-
कारकं वैराग्यं चाख्यातम् अथ प्रथमस्कन्धतः श्रीमद्भागवतो-
क्तान् बहूनर्थान् आह—पारीक्षितुपाख्यानमित्यादिना । अत्र केषाञ्चि-
दर्थानामनुक्तिः केषाञ्चित् व्युत्क्रमोक्तिश्च तत्तत्स्कन्धे प्रसिद्ध-
त्वात् ॥ ५—६—७—८ ॥

भाषा टीका ।

सुत उवाच ।

सुतजी, बोलें, कि—भगवद्भक्तिस्वरूप जो महाधर्म है, तिसको
नमस्कार हो, वेधा जो श्रीकृष्ण है तिनको नमस्कार हो,
अब मैं ब्राह्मणों को नमस्कार करके सनातन धर्मों को अर्थात्
सनातन धर्म प्रचुर पुराणों के अर्थों को निगमन रूप से
कहता हूँ । अर्थात् इस अध्याय में संक्षेप से संपूर्ण श्रीमद्भा-
गवत पुराण के अर्थों को कहता हूँ ॥ १ ॥

हे विप्र हो ! जो तुमने हमसे प्रश्न किया रहा (प्रथम
स्कन्ध में) कि, मनुष्यों के मध्य में पुरुष को जो उचित
होय सो कहो, सो हमने श्रीविष्णु का अद्भुत चरित आप
योगों से वर्णन किया ॥ २ ॥

इस श्रीभागवत पुराण के विषे सब पाप हरण करने
वाले साक्षात् श्रीहरि का कीर्त्तन किया गया है, इस पुराण
का प्रमेय नारायण हृषीकेश भक्तों के प्रति साक्षात् भग-
वान् हैं ॥ ३ ॥

ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये ।
 ततो ब्रह्माण्डसम्भूतिर्वैराजः पुरुषो यतः ॥ ६ ॥
 कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्रवः ।
 भुव (१) उद्धरणोऽम्भोधेहि रश्यात्तवधौ यथा ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वतिर्यग * वाक्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ।
 अर्धनारीनरस्याथ यतः स्वायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥
 शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ।
 सन्तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥
 अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः ।
 देवहूत्याश्च सम्वादः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥
 नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दत्तयज्ञविनाशनम् ।
 ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनवर्हिषः ॥ १४ ॥
 नारदस्य च सम्वादस्ततः प्रियव्रतं द्विजाः ! ।
 नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥
 द्वीपवर्ष (२) समुद्राणां गिरिनद्युपवर्णनम् ।
 ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस श्रीभागवत के विषे परम गोप्य जगत् की उत्पत्ति और नाश के हेतु, परब्रह्म कीर्तित है, ज्ञान और ज्ञान का साधन विशेष ज्ञान सहित निरूपण किया है ॥ ४ ॥

भक्तियोग का इस पुराण में सम्पूर्ण प्रकार निरूपण किया है, तथा भक्ति योग से सिद्ध होने वाले वैराग्य का भी निरूपण किया है । प्रथम से इस पुराण में राजा परीक्षित का आख्यान है, उसके प्रस्ताव क लिये श्रीनारदजी का आख्यान है, ॥ ५ ॥

उसके पीछे विप्र राजा से राजा परीक्षित का प्राचोपवेश आद्योक्त सर्वज्ञ आगकर गंगा तट पर मनचान ब्रत लेने का वर्णन किया है । वहाँ पर ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी का और राजा परीक्षित के सम्वाद का वर्णन है यह प्रथमस्कन्ध की कथा है ॥ ६ ॥

द्वितीय स्कन्ध में योग धारणा से अचिराद्विगति कही, नारद और ब्रह्माजी का संवाद कहा, अवतारों का चरित वर्णन किया, तथा विराट् रूपकी आदि से सृष्टि कही, यह द्वितीयस्कन्ध का अर्थ भया ॥ ७ ॥

तृतीयस्कन्ध में विदुर और उद्धवजी का संवाद, तक्षक-वृक्ष में विदुर का सम्वाद, पुराण संहिता का प्रवेश, और

प्रलयकाल में भगवान् का निर्वाणपर हाकर स्थित होना वर्णन किया है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाशेदीपिका ।

प्राकृतिकः प्रकृतिभवो गुणक्षोभरूपः वैकृतिकाः महदा-
 द्यश्चकारादिकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ६ ॥

गतिः स्वरूपम् उद्धरणो उद्धरणो ॥ १० ॥

अर्धोऽयं नारी च नरश्च तस्य सर्गः ॥ ११ ॥

सन्तानो धर्मपत्नीनामिति नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यानन्तरं
 द्रष्टव्यम् इति तुतीयार्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

चतुर्थस्कन्धार्थमाह—नवब्रह्मणां मरीचिकादीनां समुत्पत्तिः
 सन्तानः ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्धार्थमाह—ततः प्रियव्रतं प्रियव्रतस्य चरि-
 तम् ॥ १५ ॥

द्वीपाद्युपवर्णनं प्रथमं सङ्क्षेपतस्ततो द्वीपादीनां ये गिरयो
 नद्यश्च तेषामुपवर्णनम् पातालानां नरकादीनां च संस्थितिः
 अनेनैव नरकनिवर्तकमजामिषोपाख्यानं गृहीतं ततः परा-
 चीनम् ॥ १६ ॥

(१) उद्धरणोति वी० वि० पा० * मध्यसर्ग इति वी० वि० (२) ततो द्वीप समुद्रादि वर्ष नदीत्यादि पाठान्तरम् ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

अत्र ब्रह्मा वैराजः पुरुषो देवादित्यरीरम् ॥ ६—४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्राकृतिकः प्रकृतिगुणाक्षोभात्मकः ततो वैकृतिकाः सप्त महद्-
हङ्कारभूतपञ्चकात्मका व्याख्याता इत्यर्थः । ततस्तत्तुल्यो वैकृतिको
ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः तद्विशिष्टा यतो यत्र ब्रह्माण्डे ब्रह्मा
वैराजः पुरुषः चतुर्मुखाज्जात इत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मसंघे परमाणुवादि-
वत्सरान्तसूक्ष्मस्थूलरूपेणावस्थितस्य कालस्य गतिः सर्वेषां स्वभावानां
व्याप्तिभूतानामुत्पत्तिः अमोघभूत उद्धरणम् ॥ ६ ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतिर्यगधसर्गः देवतिर्यगधोक्तसर्गः अर्द्धांशं नारी
नरश्च तयोः समाहारः तत्तस्य सर्गः तद्विशिष्टा यतो यत्र
नारीनरे स्थायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥

तस्य सा पत्नी सतरूपा स्त्रीणांमाया प्रकृतिराकृतिस्त एवोत्तमा
तस्य नारीनरस्य सर्ग इति सम्बन्धः ततः कर्दमस्य
धर्मपत्नीनामिति बहुवचनं पुण्याभिप्रायको धर्मपत्न्या देवहत्याः
सन्तानः कलाऽनसूयादिनवकन्यकारूपं सन्तानं तथा कपिलाख्यस्य
अनामनोऽपतारः कपिलेन साकं देवहत्याः संवादश्लोक
इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थोऽयंनुकामति—नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यादिना नारदस्य
च संवाद इत्यन्तेन । पञ्चमोऽयंनुकामने प्रैयव्रत इत्यादिना पातालत-
र्कास्थितिरित्यन्तेन । द्विजा इति सम्बोधनं प्रैयव्रतः प्रियव्रतवृत्तान्तः
आर्षमरुष भरतस्य चानुचरितमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥

क्षीपादीनामुपवर्णनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्राकृतिकः प्रकृतिविकृतः ते सप्त महद्हङ्कारपञ्चभूतानीति
वैकृतिकाः इन्द्रियविषयाः यतो यत्र ब्रह्माण्डे ॥ ६ ॥

पञ्चसमुद्भवो नाभेरिति शेषः अमोघभूत उद्धरणम्
उद्धारः ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतिर्यगधसर्गः देवतिर्यगधसुसृष्टिः अर्द्धांशं नारीनरस्य
ब्रह्माण्डः सकाशात्स्वायम्भुवो समुत्पत्त्यापञ्चस्तथा ॥ ११ ॥

या स्त्रीणां मध्ये आद्या प्रकृतिः स्त्री सा सतरूपा च
यथोत्पत्ता तथा ॥ १२ ॥ १३ ॥

नवब्रह्मसमुत्पत्तिः नवप्रजापतीनां मरीचपादीनां सका-
शात्सृष्टिः तेषामुत्पत्तिर्वा ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसागरार्धविनी ।

भुव उद्धरणममोघः सकाशात् सकारलोपहङ्कारसः ॥ १० ॥

अर्द्धांशं नारी च नाथ तस्य ॥ ११—१३ ॥

नवब्रह्मस्य मरीचपादिस्यः समुत्पत्तिः ॥ १४—२० ॥

श्रीमच्छुक्लकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राकृतिकः प्रकृतिगुणाक्षोभरूपः वैकृतिका महदादयः चका-
रादिकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ९—१०—११—१२ ॥ २३ ॥

नवभूयो ब्रह्मस्य ब्रह्माण्डस्य मरीचपादिस्यः समुत्पत्तिस्त-
त्तदप्यसृष्टिः ॥ १४ ॥

प्रैयव्रतं प्रियव्रतचरितम् ॥ १५—२० ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तरं प्रकृति से होने वाला गुणों के लोभरूप सर्गका
वर्णन, तिसके पीछे प्रकृति के विकार से होने वाली सप्त
पुणित्वादिविकारों सहित महदादिकोंकी सृष्टि कही, तिन सबों
से मिलकर ब्रह्माण्डकी उत्पत्ति कही, जिसमें विराट् पुरुषने
अपने शरीरका अभिमान कर लिया ॥ ६ ॥

तत्पश्चात् स्थूल और सूक्ष्म काल की गति कही, भीशेषशयन
मगधान की नाभिकमल से ब्रह्मा की उत्पत्ति, समुद्रसे पृथिवी
का उद्धार, तथा हिरण्यवक्ष का वध कहा ॥ १० ॥

तदनन्तर उर्ध्व सृष्टि वृत्तोंकी तिर्यक् सृष्टि पशु पक्षियोंकी
अवाक् (भीची) सृष्टि मनुष्योंकी कही, फिर रुद्रकी सृष्टि कही
तदनन्तर ब्रह्माके आधेर मङ्गसे नर नारी की सृष्टि जिन्हीं में
नर स्थायम्भुव मनु हुए, और नारी सतरूपा रानी हुई, जो
सतरूपा सबसे प्रथम स्त्रियों में उत्तम प्रजात हुई, फिर कर्दम
प्रजापति की धर्मपत्नी आदिवह्नी जी की जो कला अनुसूया
इत्यादि सन्तान हुई तिसका वर्णन है ॥ ११ ॥ १२ ॥

तदनन्तर श्रीकपिलदेव के अवतार का वर्णन, फिर देव-
हृति के साथ श्रीकपिलदेव जी के संवाद का वर्णन
है ॥ १३ ॥

फिर मरीचपादिक नव प्रजापतियों की उत्पत्ति [यह
मरीचपादि नव ब्रह्मणों की उत्पत्ति का कथन, कर्दमकी
की सन्तान के कथन के पूर्व जानना चाहिये] यह तृतीय
स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ चतुर्थस्कन्ध में प्रथम दक्ष-
प्रजापति के वध का मङ्ग, फिर ध्रुव जी की स्मृति,
पश्चात् पृथु का चरित्र, फिर प्राचीन बर्हि का चरित्र, इस
प्रकार चतुर्थ स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्ध में पहिले, नारद महर्षि और प्रियव्रत महा-
राज का संवाद, फिर नाभि महाराज का चरित, फिर
श्रीऋषभदेव जी का चरित, फिर भरत महाराज के चरित
का वर्णन है ॥ १५ ॥

तदनन्तर क्षीप समुद्र आदि सगड नदी इनका वर्णन है ।
फिर जोतिष्मक की स्थिति, तथा पाताल और नरक की
स्थिति का वर्णन है ॥ १६ ॥

दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च सन्ततिः ।
 यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्मनस्त्रिधादयः ॥ १७ ॥
 त्वाष्टस्य जन्म निधनं पुत्रयोश्च दितोर्दिजाः ! ।
 दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
 मन्वन्तरानुकथनं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
 मन्वन्तरावताराश्च विष्णोर्हयशिरादयः ॥ १९ ॥
 कौर्म धान्वन्तरं मात्स्यं वामनं च जगत्पतेः ।
 क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थं दिवौकसाम् ॥ २० ॥
 देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ।
 इक्ष्वाकुजन्म तदंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ २१ ॥
 इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमैव च ।
 सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या नृगादयः ॥ २२ ॥
 सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ।
 खट्वाङ्गस्य च मान्धातुः सौभरेः सगरस्य च ॥ २३ ॥
 (१) रामस्य कोशलेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहम् ।
 निमेरङ्गपरित्यागो जनकानां च सम्भवः ॥ २४ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभाष्यदीपिका ।

षष्ठाध्यायमाह-दक्षजन्मेति ॥ १७ ॥
 सप्तमार्थमाह-पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥
 अष्टमार्थमाह-मन्वन्तरानुकथनमिति । कचित्कस्यचिदनुक्ति-
 र्युक्तमोक्तिश्च भक्तिरसाकुलत्वेनेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥
 नवमार्थमाह-राजवंशेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्भरद्वाजमिश्रकृतभाष्यचन्द्रचन्द्रिका ।

षष्ठाध्यायननुकामति-साङ्ख्येन, दक्षजन्मेति । तत्पुत्रीणां दक्षपुत्रीणां
 तां विशिनष्टि-यतो याज्ञो दक्षपुत्रीभ्यो देवादयो बभूवु-
 रित्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वाष्टस्य वृत्रासुरस्य जन्म निधनं मरणं च ॥ अथ सप्तमार्थो-
 ननुकामति-[पुत्रयोश्चेति] दैत्येश्वरस्येत्यङ्गेन । द्विरप्ययमर्थः
 प्रह्लादस्य चरितम् ॥ १८ ॥

अष्टमार्थानाह-मन्वन्तरेत्यादिना देवासुरं महायुद्धमित्यङ्गेन ।
 विष्णोः हयग्रीवादयः मन्वन्तरेष्ववताराः ॥ १९ ॥

तथा जगत्पतेः कौर्मोदीनि कर्पाणि दिवौकसां देवादीना-
 ममृतार्थं क्षीरोदमथनम् ॥ २० ॥

नवमार्थाननुकामते-राजवंशानुकीर्तनमित्यादिना वृद्धिश्च
 गोकुले इत्यङ्गेन ॥ अथ कचित्कस्यचिदनुक्तिः व्युत्क्रमोक्तिश्च
 प्रसिद्धिकृतादनादरादिनि शेषः तदंशे इक्ष्वाकुवंशे ॥ २१ ॥ २२ ॥
 सौकन्यं सुकन्याचारितम् ॥ २३-२७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतः सन्ततेर्देवासुरनरादयः आसन् ॥ १७-१८ ॥
 मन्वन्तरानुचरितं मन्वन्तरराजानुचरितम् ॥ १९-२१ ॥
 तारोपाख्यानं ताराया देव्या उपाख्यानम् ॥ २२ ॥
 सुकन्यायाश्चरितं ककुत्स्थस्य चरितम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजायुक्तकवसिंहकृतसाराधर्शिनी ।

सुद्युम्नस्येत्यत्र उपाख्यानमिति शेषः ॥ २१-२७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुद्युम्नस्योपाख्यानमिति शेषः ॥ २१-२७ ॥

(१) कौशलेन्द्रस्य चरितं मनुजमिति विज० पा० ।

रामस्य भार्गवैन्द्रस्य निःतत्रैकगुणं भुजः ।
 ऐलस्य सोमवंशस्य ययानैर्नहुषस्य च ॥ २५ ॥
 दौष्यन्तेर्भरतस्यापि शन्नताम्नस्तुतस्य च ।
 ययातेज्यैष्ठ्यपुत्रस्य यदोर्वीशोऽनुकीर्तितः ॥ २६ ॥
 यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णारुणो जगदीश्वरः ।
 वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गाकुले ॥ २७ ॥
 तस्य कर्माणि^(१) पाराणि कीर्तितान्यसुगृहिणः ।
 पूतनाऽसुपयःपानं^(२) शकटोच्चाटनं शिशोः ॥ २८ ॥
 तुगावर्त्तस्य निष्पेषस्तथैव बकवत्सयोः ।
 * (अथासुरासुसंहारः कस्य मायाप्रदर्शनम् ।)
 धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलम्बस्य च सङ्कुतयः ॥ २९ ॥
 गोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः ।
 दमनं कालियस्या^(३) हेर्महाहेर्नन्दमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः ।
 प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम् ॥ ३१ ॥
 गोनर्दनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभोरण ।
 यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

पञ्चस्कन्ध में प्रचेतामों से दक्ष का जन्म, दक्षकी पुत्रियों की संतान का वर्णन, जिससे देव असुर तर तिर्यक् जग जग आदिक उत्पन्न हुए ॥ १७ ॥

तदनंतर वृषासुर का जन्म और मरुत का वर्णन है यह वृष स्कन्ध का अर्थ समाप्त भया ॥ सप्तमस्कन्ध में धिति के दोनों पुत्रों का चरित, तथा वैश्वेश्वर महात्मा भीमहाद जी का चरित है, सप्तमस्कन्ध का अर्थ समाप्त हुआ ॥ १८ ॥

अष्टम स्कन्ध में मन्वन्तर का अनुचरित, राजेन्द्र मोक्ष का वर्णन, मन्वन्तरों में श्रीविष्णु के वृषभवादि अवतारों का वर्णन है, यहां पर कहीं २ कथा का व्युत्क्रम कहीं २ अनुरक्ति भक्ति रस के अनुकूलता से है ॥ १९ ॥

तदनंतर कूर्म चरित, मत्स्य भगवान का चरित, नृसिंह चरित, वामनजी का चरित, तथा असुर के लिये देवताओं का समुद्र का मंथन, ॥ २० ॥

तथा देवासुर संग्राम का वर्णन है, यह अष्टम स्कन्ध का अर्थ समाप्त भया ॥ नवम स्कन्ध में राजवंशों का कथन है इक्ष्वाकु महाराज का जन्म, और उनके वंश का वर्णन, और सुधुम्न का चरित है ॥ २१ ॥

फिर सुधुम्न के राजा होने का आख्यान, फिर तारेपाख्यान

कहा, फिर सूर्य वंश का कथन किया, फिर शशाङ्क और नृग मादि नृपों का आख्यान है ॥ २२ ॥

तदनंतर सुकन्या का आख्यान, शर्यातिका आख्यान, भीमान् ककुत्स्थ महाराज का आख्यान, तथा खट्वाङ्ग और मान्धाता महाराज का चरित, सौमरि ऋषि का आख्यान, तथा समर के चरित का वर्णन है ॥ २३ ॥

फिर भीषुर्वाक्यस्याम सर्व लोकाभिराम कोशलेन्द्र श्री रामचन्द्र के पाप नाशक चरितों का वर्णन है ॥ फिर निमि महाराज के मंग का परित्याग, फिर जनक राजा की उत्पत्ति का कथन है ॥ २४ ॥

भीमस्वामिकृतमाचार्यविरचिता ।

सोमवंशादिपुनर्ययस्य चरितम् ॥ २५ ॥

तत्सुतस्य भीष्मस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥

इश्वरार्थमाह—तस्य कर्माणि । पूतनाया असुसंहितस्य स्तनपयसः पानम् ॥ २८ ॥

सहभ्रातुः सप्तस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यज्ञाभिषेकम् यज्ञः पूजा अभिषेकश्च तयोर्द्वैतस्य ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(१) उवागणि इति (२) शकटोत्पाटनम् इति च वीर० पाठः । * इत्यधिकः पठ्यते वीर० । (३) अहो इति वीर० पाठः ।

शङ्खचूडस्य दुर्बुद्धैर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः ।
 अक्रूरागमनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥ ३३ ॥
 ब्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः ।
 गजमुष्टिकचाणूरकसादीनां च यो वधः ॥ ३४ ॥
 मृतस्याऽऽनयनं सूनोः पुनः सान्दीपनेगुरोः ।
 मथुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियम् ॥ ३५ ॥
 कृतमुद्ववरासाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ।
 जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशा वधः ।
 घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थल्या निवेशनम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिन्दिता ।

अथ दशमोऽनुकामति-तस्य कर्मोपायादिना । विप्र-
 शापापदेशेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ २८ ॥
 निस्पेषो वधः अघासुरस्यासुसंहारः प्राणापहारः कस्य चतु-
 मुल्लस्य स्वमायाप्रदर्शनं सहभ्रातुः सवलस्य धेनुकस्य प्रलम्बस्य च
 सङ्क्षयः वधः परिसंपतः इवाग्नेः सकाशाद्गोपानां परित्राणम्
 दमनमनुशिच्यमहो इत्याश्रये नन्दस्य वरुणस्य मोक्षाय साका-
 शादिति शेषः । कन्यानां गोपकन्यानां व्रतचर्या तां विशिष्टां यतो
 यस्यां ब्रजैरनुतस्तुष्टः यज्ञपत्नीभ्य इति चतुर्थधर्मे प्रसादोऽनुग्रहः
 शक्रस्येत्यस्य परिमवायेति शेषः यज्ञाभिषेकः यज्ञः पूजा
 अभिषेकश्च तयोर्द्वैक्यम् ॥ २९—३१ ॥

श्रीमद्भिक्षुयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

सोमवंशोद्भवस्यैवस्येतापुत्रस्य चरितम् ॥ २५—३० ॥
 यत्र व्रतचर्यायाम् ॥ ३१ ॥
 यज्ञः पूजा अभिषेकः तयोर्द्वैक्यम् ॥ ३२—३६ ॥

श्रीमद्भिक्षुगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तस्य वृद्धिश्च गोकुल इति चकाराज्जन्मचेत्यर्थः । अन्यथा
 वृद्धिस्त्वित्येवोक्तं स्यात् अस्य स्थापनं "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न"
 इत्यादौ कृष्णसन्धेर्मे कृतमेव ॥ २७—३० ॥
 विप्रानुतापनं सूक्ष्ममपि अत्राविधापनाय स्मारितं शक्र-
 कर्तृकं सुरमिकर्तृकं च यज्ञाभिषेकम् ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमद्भिक्षुनायककवर्तिकृतसारार्थचिन्तिनी ।

पुतनायाः असुपचः पानं प्राणासहितस्य पयसः पानम् ॥ २८ ॥
 निस्पेषः समर्पः सहभ्रातृभ्यामित्यहितस्य ॥ २९—३१ ॥
 शक्रस्य शक्रेण सुरमेः सुरया यज्ञः पूजनमभिषेकश्च ततः
 ॥ ३२—३५ ॥

श्रीमच्छुक्लवक्त्रकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुतनायाः असुपचः पानं प्राणासहितस्य पयसः पानम् ॥ २८ ॥
 निस्पेषः शिलासामिति शेषः सहभ्रातृः ससखस्य ॥
 ॥ २९—३१ ॥
 यज्ञः पूजा अभिषेकश्च तयोः द्वैक्यम् ॥ ३२—३६ ॥

भाषाटीका ।

फिर भृगु वंशी श्रीपरशुरामजी का पृथिवी को निःक्षिप्त-
 करने का वर्णन, चन्द्रवंशी राजा ऐल ययाति और नहुष महा-
 राज का चरित्र ॥ २५ ॥

दुष्यन्त के पुत्र भरतजी का चरित्र, शंतनु और उनके पुत्र
 का चरित्र, तथा ययाति के केशु पुत्र महाराज यदुके वंश का
 कीर्तन यह नवम स्कन्ध की कथा है ॥ २६ ॥

दशम स्कन्ध में, जिनके यहां जगदीश्वर भगवान् श्रीकृष्ण-
 चन्द्रने अवतार लिया है, उन वसुदेव के गृह में भगवान् के जन्म
 का वर्णन फिर गोकुल में ब्रह्म को प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

तिन श्रीगोकुलचन्द्र के अपार कर्मों का कीर्तन है, तहां प्रथम
 असुर नाश कीला में पूना के प्राणों का पान करना, फिर
 शिशुका शकटासुर का उखाटन करने का वर्णन ॥ २८ ॥

फिर तृणावत का तथा वकासुर वत्सासुर और धेनुका-
 सुर को वध करना, अर्थात् सहित प्रलंबासुर का मारना ॥ २९ ॥

बढती हुई दावाश से गोप लोगों की रक्षा करना, काली
 का दमन और महासर्प से नंद साधु का छुड़ावना ॥ ३० ॥

ब्रज की कन्याओं का व्रत करना और उस व्रत से श्रीकृष्ण
 का प्रसन्न होकर चौर हरण करना ॥ फिर श्रीकृष्ण का यज्ञ
 पत्नियों पर प्रसन्न होना, और शांति माथुर आसनों का
 पश्चात्ताप करना ॥ ३१ ॥

फिर श्रीगिरि गोवर्द्धन का उठावना, इन्द्र और सुरभिने
 श्रीकृष्ण का गोविन्दाभिषेक करना, फिर शरद की रात्रियों
 में ब्रज की स्त्रियों के साथ रास कीला करना ॥ ३२ ॥

आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् ।

रुक्मिण्या हरणा युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरः ॥ ३७ ॥

हरश्च जृम्भणा युद्धे बाणस्य भुजकन्तनम् ।

प्राज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणा च यत् ॥ ३८ ॥

चैद्यपौण्ड्रक(सा)शाल्यानां दन्तवक्रस्य दुर्मतेः ।

शम्बरो द्विविदः पीठा मुरः पञ्चजनादयः ॥ ३९ ॥

महात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम् ।

भारावतरणां भूमेर्निमित्तीकृत्य पाण्डवान् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमात्रार्थदीपिका ॥

द्विषतः शत्रून् प्रमथ्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ये च शम्बरादयस्तेषां माहात्म्यं प्रभावो वधश्च ॥ ३९—४० ॥

श्रीः द्वारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

गजः कुवल्यापीडाख्यः सान्दीपनेशुः पुत्रस्य मृतस्य पुनरान-
यने वसक्य साक्षादिति शेषः । मथुराशामिति । हे द्विजाः उद्धव
रामायां युतेन हरिणा मथुरायां निवसता यदूनां समूहस्य
यत्प्रियं कृतं तच्च यद्यतेन्द्रस्य । कालयवनस्य कुशस्थत्या द्वार-
कायाम् ॥ ३४—३६ ॥

सुधर्मायाश्चादानमिति संबन्धः । द्विषतश्शत्रून् प्रमथ्य हरैर्हरिणा
रुक्मिण्या हरणम् ॥ ३७ ॥

प्राज्योतिषपतिं भीमम् ॥ ३८ ॥

ये शम्बरादयः तेषां माहात्म्यं वधश्चेति संबन्धः ॥ ३९ ॥
निमित्तीकृत्य द्वारिकायां ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजजीयकृतप्रहरणावली ॥

दाहनं दाहनम् ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उद्धवरामायामित्युद्धवस्यापि तादृशत्वं दर्शितम् ॥ ३६—३८ ॥

चैद्यादीनां माहात्म्यं वधश्च ये च शम्बरादयस्तेषां जैत्य-
न्ययः ॥ ३९—४१ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

माहात्म्यं चैद्यादीनां पराक्रमः ॥ ३९—४१ ॥ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्विषतः रुक्मिण्यभ्युत्थानम् ॥ ३७—३९ ॥

माहात्म्यम् भासुरः प्रभावः ॥ ४०—४१ ॥

भाषा टीका ।

फिर बुद्धि शंखचूड का वध, केशोदानव और अदिष्ठासुर
का संहार करना, भकर का व्रज में आना, पीछे श्रीकृष्णचंद्र
और बलदेव जी का मथुरा का प्रस्थान करना ॥ ३७ ॥

फिर व्रजस्थियों के विलाप का वर्णन, तदनन्तर श्रीकृष्ण
का मथुरा देखना, फिर कुवल्यापीडा हाथी मुष्टिक सागरमल्ल
और कंस राजा इनका वध करना ॥ ३४ ॥

सान्दीपन गुरु के मरे हुए पुत्र को फेरकर ला देना,
मथुरा में बसकर उद्धव बलदेव सहित मिलकर यादवों
का प्रिय करना । यह पूर्वार्थ की कथा समाप्ति हुई ॥ आगे
उत्तरार्ध में हे द्विषो ! जरासन्ध की लाई हुई सेना का वध
वार वध होना, फिर कालयवन का सुयुक्त के द्वारा
मारना, और द्वारका के वसान का वर्णन करना ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥

फिर स्वर्ग से पारिजात वृक्ष और सुधर्मा जमा का ले
आना, फिर युद्ध में द्वेषियों को मथकर श्रीकृष्ण का
श्रीरुक्मिणी जी को हरण करना ॥ ३७ ॥

तदनन्तर बाणासुर के युद्ध में महादेव जी का जपहाना,
और श्रीकृष्ण का बाणासुर की भुजाओं का काटना, फिर
प्राज्योतिष्पुर के पति को मारकर कन्याओं का लाना ॥ ३८ ॥

पश्चात् विशुपाख पौण्ड्रक शाल्व और दुर्मति दन्तवक्र
का वध, तथा शम्बर द्विविद पीठ मुर और पञ्चजन इत्यादिकों
का माहात्म्य और वध, तथा काशीपुरी का जलाना, और
पाण्डवों को निमित्त करके भूमी का भार उतारना यह
दशम स्कन्ध की कथा सम्पूर्ण हुई ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ।

उद्धवस्य च सम्वादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥ ४१ ॥

यत्रात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ।

ततो मर्त्यकस्त्रिणाग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ।

चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥ ४३ ॥

देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य भीमतः ।

शाखाप्रणयनमृषेर्माकण्डेयस्य सत्कथा ।

महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४४ ॥

इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठाः ! यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ।

लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥ ४५ ॥

पतितः स्खलितश्चार्तः श्रुत्वा वा विवशो ब्रुवन् ।

हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४६ ॥

सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।

प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽहोऽहमिवातिवातः ॥ ४७ ॥

मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कष्टपते यद्भगवानघोक्षजः ।

तदेव सत्यं तदुहैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ ४८ ॥

श्री भगवान्प्रोक्तवान्साधार्थदीप्तिम् ।

प्रकाशार्थमाह—विप्रशापोति ॥ ४१ ॥

धर्मविनिर्णयो वगाधमधर्मविनिश्चयः मर्त्यकस्त्रिणागो मनुष्य-
रस्यार्यतर्गतम् ॥ ४२ ॥

काशार्थमाह—युगेति । युगलक्षणं तद्वचुरूपं वृत्तिभेदार्थः
त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या चेति ॥ ४३ ॥

उद्धवस्यस्य सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति चोक्तमिति चकाराभ्युपगमो यस्मादभिरिह यत्पृष्टोऽस्मि
तदुक्तमिति किमेव नानार्थकचनेन तत्राऽऽह लीलेति सर्वशः
सर्ववर्णकीर्तनद्वारेणोत्पद्यते ॥ ४५ ॥

तत्कीर्तनेनापि एकमित्यपेक्षायां तत्फलमाह काश्यपः—पतितः
कृपादिषु स्खलितः सांपानादिषु आर्तो बुद्धिस्तः श्रुत्वा श्रुतं
कृत्वा विवशाऽपि ॥ ४६ ॥

सङ्कीर्त्यमानो यस्मा श्रुतानुभावो यस्य स पुंसो चित्तं प्रविश्य
निःशेषं पुनः विधुनोति ह्येति सतामनुमनं प्रमाणादिति प्रको
मिरिगुहादिभ्यस्तत्र धुनोतीत्यपरितोषाद्दृष्टान्तात्तरमाह—प्रति-
पातोऽहमिवातिवातः ॥ ४७ ॥

इति सङ्कीर्तनमेव महाफलं तद्वचनिरिक्तं सर्वं मिथ्यालापमात्र-

मिति प्रपञ्चयति—मृषागिर इति चतुर्विधः । मृषागिरा मिथ्या-
वाक्यः असतीरसत्यः असता कथा यास्तु ताः यद्यासु उत्तम-
श्लोकस्य यशोऽनुगीयत इति यत्तदेव सत्यं तदेव हि मङ्गलम् उह
इति हर्षे भगवद्गुणानामभ्युदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदशेनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

मर्त्यकस्त्रिणागः ॥ ४२—४३ ॥

महापुरुषविन्यासः देवसंस्थानं सूर्यस्य जगदात्मन इति
विन्यास इत्युपपन्नः ॥ ४४ ॥

वैभवं प्रपञ्चमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

पुनराशकथाभ्युपगमो वक्तुं भगवत्कीर्तनभ्रवणात्तुमात्रमाह,
परितः संवतः पतितः स्खलितः सज्जन इत्युपपन्नः ॥ ४६—४७ ॥

भगवद्गुणानुदयः प्रकारो यस्मिन् तद्भगवद्गुणोदय नव नव
इति वचनं इति अथमाद्य इति द्वितीयम् ॥ ४८—४९ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकादशार्थानुक्रमते—विप्रशपेति वक्ष्याम । अपदेशो
व्याजस्तेन ॥ ४१ ॥

संवादं विशिनष्टि-यत्रोति । धर्मविनिर्णयः । वशांशमधर्म-
निर्णयः । मत्स्यपारित्यागः । मत्स्यलोकपारित्यागः । भूमिपारित्यागः । इति
पाहान्तरम् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणार्थानुक्रमते—युगेति ॥ (साङ्ख्येन) युगलक्षणानि तेषु
पृथक्च उपप्लवः कलिकोपैरुपद्रवः चतुर्विधः प्राकृतिको नैमित्तिकः
प्रात्यन्तिको नित्यश्चनित्यश्चतुर्विधः प्रलयः त्रिविधा प्राकृतिकी नित्या
नैमित्तिकी चेति त्रिविधा उत्पत्तिः ॥ ४३ ॥

विष्णुदत्तस्य परीक्षितः महापुरुषविन्यासः अङ्गोपाङ्गादिविन्यास
जगदात्मनः लोकयात्राप्रवर्तनेन नियामकस्य सूर्यस्य गणाविभागः
इत्यर्थः। इति चोक्तमिति चकारादन्यदापि हे द्विजध्वजाः! वो युष्मांसिः
यत्प्रत्यहं पृष्ठोऽस्मि तदुक्तम् इतीत्यम् इह पुराणो सर्वशः कारुण्येन
हरेर्लोलारूपायि भवतारकमांशि एव कीर्तितानि ॥ ४४—४५ ॥

एतत्पुराणकथनप्रवर्णफलं वक्तुं मगवत्कीर्तनप्रवर्णानुमात्रं
माह-पतित इति । क्षुत्त्वा क्षुत्कृत्य अश्वेति वा पाठः तदा
हस्ते नम इति अश्वेतिवयः हस्ते नम इत्येवमुच्यते सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

किञ्च सङ्कीर्णमान इति । अतोऽनुभावो यस्य तथाभूतो वा
हरिः पुंसां सङ्कीर्णतया श्रुतवत्तान्तः नित्यं प्रविश्याशेषं
व्यसनं कुःखं तस्मिन्वृत्तिं वा धुनोति यथाऽकेः सूर्यस्तमो धुनोति
यथावाऽतिवातः चण्डबासुरम् धुनोति तद्वत् ॥ ४७ ॥

किञ्च भगवत्सङ्कीर्तनेनैव महाफलं तद्व्यतिरिक्तं सर्व मिथ्या
लाभमात्रमिति प्रपञ्चयति चतुर्भिः—मृषागिरः इति । यद्यत्र भग-
वानधोक्षजो न कथ्यते न प्रतिपाद्यते ता मृषागिरः मिथ्यावाचः
प्रत्युतासनीरसस्यः दोषावहाः यद्भगवद्गुणानामुदयः प्रकाशो यस्मि-
न्तदेव वाचः सत्यं मङ्गलावहं पुण्यावहं च भक्त्यादरात्प्रतिपदं
तच्छब्दप्रयोगः ॥ ४८ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

यत्रोद्धववीसुद्वसंधावे सात्माविद्याः परमात्मविद्याः अस्तिद्या
अनुवर्तित्वेनोकाः वर्णाश्रमविनिर्णयश्चोक्तः ॥ ४२ ॥

युगलज्ज्यां तदनुकूपा वृत्तिश्च उपपन्नो नाशः राजसादि-
भेदेनात्पत्तिस्त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या वा ॥ ४३ ॥

विष्णुश्चरन् परीक्षितः महापुरुषविन्यासः महापुरुषस्याङ्गो-
पाङ्गाद्विस्थितिबोधः सूर्यस्य स्थितिश्च इति समाप्तिपर्यन्तं
सर्वमुक्तम् ॥ ४४-४५ ॥

श्रुत्या श्रुतं कथा ॥ ४६ ॥

अतिशयितो वातः अथ सनीरं नीरवसिव ॥ ४७ ॥

मधोक्ष्णो मगवान् यामिर्गोमिनं कीर्त्यन्ते तागिरौऽस्त्रकथाः
मृषा निष्फलाः असतीरसखोऽमङ्गलाः यद्वज्रो मगधदुर्गादयं
तदेव सखं यथोक्तफलम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसुन्दरं ॥

पवित्र इति केमुत्पाथंमुक्तिः ॥ ४६—४८ ॥

[40]

मर्त्यस्य मर्त्यलोकस्य परित्यागः आत्मनो योगमायाप्रभावे
इति लोकैर्वर्णितकंता ध्वनिता ॥ ४२ ॥

युगलचरणं तदनुरूपा वृत्तिश्च उपप्लवो धर्मविप्लवः त्रिविधा
प्राकृती नैमित्तिकी नित्या च ॥४३—४५॥

एतत्प्राप्तकथाकीचिन्तनस्य फलं ब्रूहीति चैतन्न कैमुत्येनाह,
पतित उच्यप्रदेशादयः प्रातः स्खलितः समानप्रदेशेऽप्ययथा
पादविन्यासात्प्राप्तव्ययः क्षुत्वा क्षुतं कृत्वा उच्चैरतिघोर-
पापादयि ॥ ४६ ॥

चित्तं प्रविश्य व्यसनं धुनोति भक्तस्तत्र इव सच्च गुह्य-
गतं तमो न धुनोतीत्यपरिज्ञादाह—भविष्यतीत्युक्तिः ॥ ४७ ॥

अस्य शास्त्रस्य कृष्णकीर्त्तन एव तात्पर्यात्सद्व्यक्तीर्त्तन-
मविगीतमपि न कुर्यात् तत्कीर्त्तनं यत्पशुमिविगीतत्वेनोक्तं
तदपि कुर्यादित्याह—मृषेति । ताः सत्या अपि गिरो मिथ्या
एव प्रिया अपि गिरोऽसतीरसत्यः कटूक्त्य एव तथा सर्वा
वितुषामपि कथा असत्कथा एव कुतः यत् यतो भगवाञ्च
कथ्यते इति श्रुतः, सत्यवाद्यपि मिथ्यावादी प्रियंवदोऽपि
कटुभाषी सत्कथकोऽप्यसत्कथक उच्यते इति भावः । स
कल्पितत्वादसत्यमपि भगवद्यज्ञश्चेत् तदेव सत्यं ग्रहाभमविध्वं-
सकथादमङ्गलमपि तदेव मङ्गलं नान्यत् भगवतः परदारह-
रणादिकमपुण्यपद्वेनाथमैरुक्तमपि तदेव पुण्यं यतो भगवतो
गुणस्यैव ननु दोषस्योद्घो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

भूमिच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मर्त्यस्य अनित्यलोकस्य परित्यागः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणानि तेषु युगलक्षणानुरूपा वृत्तिश्च कलौ नृणाम्
उपप्लवः बुद्धिव्यामोहः त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी
नित्या चेति ॥ ४३—४५ ॥

ब्रह्मविद्युपलक्षणां शृणुवन्निष्पत्त्यापि ॥ ४६ ॥

श्रुतोऽनुभावो यस्य सः सङ्कीर्त्यमानः श्रुतानुभावमात्रो
वेत्यर्थः । एतदप्युपलक्ष्यम् “स्मृतो वा श्रुतो वा” इत्यादिः ॥ ४७ ॥

मृषागिरिः निरेर्थिकाः वाजः असतीः असत्यः असता कथा
यासु ताः यन् यासु मगवान् न कथ्यते सत्यं सफुल्लम मरा-
चन्द्राणां मुदयो यस्मात्तन् ॥ ४६ ॥

भाषा टीका ।

फिर एकादश स्कन्ध में ब्राह्मणों के शाय ऊँ मंत्र से
सपने यदुकुल का संहार करना, तिसके पीछे उस्रव और
भीष्मसूदक्ष का मद्भुत सम्वाद है ॥ ४१ ॥

जिस सम्वाद में सम्पूर्ण अष्टात्मविद्या और धर्म का निर्णय किया है । पश्चात् अपने योगप्रभाव से भिक्षु का मनुष्य लोफ का त्यागना, वह एकदश स्कन्ध का अर्थ समाप्त हुआ ॥ ४२ ॥

साधना स्कन्ध में युगों के लक्षण और वृत्ति का कथन,

तदेव (१) रम्यं रुचिरं नवन्नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
तदेव शौकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ४६ ॥
न(य)तद्वचश्चित्रपदं हेर्यशो जगत्पावित्रं प्रगृणीत (२) कर्हिचित् ।
तद्वधाडक्षतीर्थं नतु हंससेवितं यत्राव्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥ ५० ॥
स वाग्विसर्गो जनताऽघसम्प्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्वक्त्यपि ।
नामान्यनन्तस्य सशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ५१ ॥
नैष्कर्म्यमव्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं तिरस्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न ह्यर्पितं कर्म (३) यदव्यनुत्तमम् ॥ ५२ ॥
यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ।
अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादः भवणादिभिर्हरैः ॥ ५३ ॥
अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्पभद्राणि शमं तनोति च ।
सत्त्वस्य शुद्धिं (४) परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥ ५४ ॥
यूयं द्विजाग्या वत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् ।
नारायणं देवमदेवमीश (५) मजस्रभावा भजताऽऽविवेक्ष्य ॥ ५५ ॥
अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् ।
प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च शृण्वताम् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

कलियुग में मनुष्यों की इन वृत्तियों का व्यवहार । फिर चार प्रकार के प्रलय और तीन प्रकार की उत्पत्ति का कथन ॥ ४३ ॥

पश्चात् राजर्षि विष्णुराज परीक्षित का देह त्याग, फिर व्यास जी से वेद की शाखाओं का विभाग, फिर मार्क-
ण्डेय ऋषि की सुन्दर कथा है, महापुरुष श्रीविष्णु के संग
पाण्डव आयुध और वृषणों का विन्यास, फिर जगद्गुरु
श्रीसुधनोरायण का विन्यास कहा है ॥ ४४ ॥

ह द्विजधेष्ठ हो ! जो तुमने प्रदत्त किया सो इसप्रकार
सम्पूर्ण तुम्हारे आगे वर्णन किया, तथा श्रीकृष्ण की
लीला और अवतारों के क्रमों का सर्वत्र कीर्तन किया
है ॥ ४५ ॥

पुरुष उच्चस्थान से गिरपड़े तब, चलने में खिसल पड़े
उस समय में, अथवा भाते होने पर, या छींक लेकर भी
" हरये नमः " इसप्रकार ऊँचे स्वर से यदि उच्चारण करे तो
प्राणी सम्पूर्ण पातकों से छूट जाता है ॥ ४६ ॥

श्रीमन्नन्त भगवान् का कीर्तन करने से तथा प्रभाव
सुनने से वे आप ही स्वयं विषय में प्रवेश कर पुरुषों के सम्पूर्ण

दुःखों को नष्ट करते हैं । जैसे अन्धकार को सूर्य दूर
करता है, तथा जैसे प्रलयक पवन मेघ को नष्ट कर
देता है ॥ ४७ ॥

जिन वाणियों में भगवान् भी अधोक्षज नहीं गाये गये,
वो वाणी मिथ्या और खोटी है, तथा असत्कालप रूप है
और जिनमें भगवद्गुणानुवाद का ही वर्णन है, वो ही
सत्य है, वही वाणी मङ्गल रूप है, और वही पुण्य रूप
है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वागिकृतभावाद्यदीपिका ।

नवन्नवं यथा सञ्चति तथा रुचिरं रुचिप्रदम् महानुत्सवो
मस्मात् ॥ ४६ ॥

चित्राणि पदानि यस्मिन् तदपि जगत्पावित्रयतीति तथा
तद्वचश्चित्रपदं न वर्णयेत्तद्वचो ध्वजकुतार्थं काकतुल्य-
नराणां स्तिष्ठानं नतु वृक्षेक्षोनिभिः खचितम् तत्र हेतुः
यथेति ॥ ५० ॥

स वाग्विसर्गः स एव वाचः प्रयोगो जनताऽघसम्प्लवो जन-
समुदायनाशकः यद्यस्मात्सन्धेवान्यैः कीर्तयमानानि श्रुयन्ति
आतस्ति सति गायन्ति नो चेत्स्वयमेव गृणन्ति ॥ ५१ ॥

(१) पुण्यं । (२) यदि कर्हिचित्कद्वत् । (३) यदव्यकारणम् । (४) परमात्म भक्तिं । (५) अवाद्याभावाभजताविवेक्ष्य । इति विज० पाठाः ।
अवाद्याभावाभजताविवेक्ष्य इति वीर० पाठः ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

इदानीं ज्ञानकर्मोदगादपि भगवत्कीर्तनादिष्वेवाऽऽदरः कर्तव्य इत्याह-श्रिभिः । नैष्कर्म्यं ब्रह्म तत्प्रकाशं यज्ज्ञानं यतो निरञ्जन-मुपाधिविचलकं तदप्यन्युत्तममक्तिवर्जितं चेन्न शोभते नापरोक्ष-पर्यन्ते भवतीत्यर्थः । ईश्वरे न चकारितं तर्हि यदनुत्तमं सर्वोत्तममपि कर्म तदपि पुनः कुतः शोभते यतः शश्वत्साधनकाले फल-काले चामदं कुःस्वात्मकम् ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाश्रमाचारादिषु यः परो महान् परिश्रमः स यशो-युक्तायां श्रियामैव कीर्तिः सम्पत्तिश्च केवलं परः पुरुषार्थ इत्यर्थः । गुणानुवादादिभिर्मित्तु श्रीधरपादपञ्चायोरविस्मृतिर्भवति ॥ ५३ ॥ ततः किमत आह-अविस्मृतिरिति । चिन्तोति नाशयति ॥ ५४ ॥

अयेदानीं श्रोतृनात्मानं चाभिनन्दन्नाह-यूपमिति ब्रूयाम । हे द्विजाभ्याः । यद्यस्मादात्मन्यन्तःकरणे श्रीनारायणमाविवेश्य शश्वद्भूतसम्प्राप्त्यां चोदं भूतिभागा बहुपुराणाः कथम्भूतम् अखिलात्मभूत सर्वान्तर्यामिणम् आत एव देवं सर्वोपायसू-प्रदेवं न देवोऽन्यो यस्य तम् कुतः ईशं यद्वा, यस्माद्युगे भूति-भागास्तप आदिसम्पत्तास्ततो नारायणां भजतेति विधिः ॥ ५५ ॥ ने मया श्रुतम् ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिकृतशुकपञ्चोपम् ।

चित्रपदमपि भगवत्कीर्तनमवर्जितं वचो न शोभते किं तद्धाङ्ग-सौख्यं न वार्णानां यतो नैष्कर्म्येऽप्येव हेमशब्दो निर्मलपुरुषपरः वाग-विसर्गः वाचामुच्चारणं जनतामविच्छेदः विप्लवहेतुः ॥ ५० ॥ ५१ नैष्कर्म्ये ज्ञाननिष्ठा तदापि भगवत्प्रतिपत्तिरहितं चेत् निरञ्जनतया न शोभते किन्तु ज्ञानानां मलरूपं निष्कृष्टं श्रीभगवति ईश्वरे ऽनर्पितं कर्म न शोभते इति किं पुनर्न्यायसिद्धम् ॥ ५२ ॥

वर्णाश्रमाचारादिषु परिश्रमा यत्कीर्तनादेः प्रकृष्टव्याप्यस्याऽति शक्तिः रजस्तमोरादित्यं ज्ञानं प्रकारिज्ञानं प्रकारज्ञानं तदेवम् अत्र पाठान्तरव्याख्या च यस्याराधनीयो देवो नास्ति तमेवदयमावा विषयास्तेषु अवश्यमनसः आत्मन्यभिनिवेशेऽप्यन्तः ॥ ५३-५७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभगवत्संस्कृतान्तरिका ।

रमणीयं तत्त्वं नव सचिदं सचिज्जनकं तदेव शश्वत् स्वदा मनसो महोत्पत्तं महानन्तरकरं श्रीकार्यवस्य शोषणं किं तत् यद्यप उक्तमश्लोकस्य भगवतो यशोऽनुवर्ण्यते भग-वद्गुणोदयमित्युक्तत्वेऽप्यदरात्पुनरुक्तम् ॥ ४६ ॥

एनदेव मन्त्र्यन्तरेणाह ब्रूयाम-नेति । यद्वचः चित्राणि पदानि यद्विस्मयनाभूतमपि जगत्प्रविशं हरेर्यथाः कीर्तिं न वक्ति न प्रतिपादयति तद्वचः ध्वजैर्गिर्यै काकतुल्यानां काश्विनां इति-ज्ञानं ननु हेमशब्दशोभानिभिः सेवितं तत्र हेतुः यत्र प्रवर्ण्यो-अन्युत्तमः प्रतिपाद्य इति शेषः तत्रैव ज्ञमलोः निर्मलान्तःकरणाः स्वार्थैः समन्त इति शेषः ॥ ५० ॥

तद्वाग्विजयोः स एव वाचः प्रयोगः जनसायाः जन-समुद्देश्य अथविशुद्धः पापविनाशकः कांसो यस्मिन् वाग्विजयो

प्रतिष्ठाकमवद्वत्तयपवद्वत्तयुक्तेऽप्यनन्तर्यं भगवतो यस्यशा शङ्क-तानि यशःप्रकाशकानि नामानि वसन्ते यत एवमतः साधवः तद्वाग्विजयं श्रुत्वाचित्तं वक्तृसांशुष्यं भोतसंश्लिष्यं सति कथ-यन्ति तदुभयविरहे केवलं गायन्तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विशुद्धज्ञानयोगानिष्ठापि भगवद्गुणानिदभवाणादिविधुरा न शोभते किम्पुनः कर्मयोगनिष्ठेऽप्यह-नैष्कर्म्यमिति । निर्गतं कर्म यस्मात्त-विष्कर्म तदेव नैष्कर्म्यम् सकलकर्मवन्धविध्वंसकमित्यर्थः तद्विरञ्जनं प्रकृतिसम्बन्धव्यसकमत एव निर्मलं ज्ञानमप्य-न्युत्तमावर्जितमन्युत्तमगुणानुश्रवणाद्यभिसन्धिष्विधुरं चेदलं नितरां न शोभते ततः प्रकृतिसम्बन्धव्यसकमिति भावः । यतो ज्ञानमेवाले न शोभते कुतः पुनः कर्म शोभते कथम्भूतम् ईश्वरे न चार्पितं नार्पितमत एव शश्वत्सदा अभद्रमनुष्ठानकृतायां च पतनशङ्कया कुःस्वावहं किम्बहुना यदप्यनुत्तमं सर्वोत्तम-मपि कर्म कुतः पुनः शोभते अहेतुकमिति पाठ अनभिहितः फलमपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च यशःश्रियामिति यशोयुक्ता या श्रीः सम्पत्तयौ निमित्तभूतार्थं तदर्थमित्यर्थः । यो वर्णाश्रमधर्मः तपोऽप्यनारादिवु तिष्ठाविशेष इति शेषः स परो महान् परिश्रमः परिश्रमफलक एव यशःश्रियोः क्षयिष्णुत्वेन पुरुषार्थाभासत्वादिति भावः । तर्हि तस्य किं फलमित्यत्राह-गुणानुवादादभवाणादरादिभिः श्रीधरपादपञ्चायोर-विस्मृतिः यदि वर्णाश्रमाचारादिषु निष्ठा तर्हि तया भग-वद्गुणानुवादादिभिर्मित्तव्यं तत्तत्तत्पादपञ्चायोरविस्मृत्या एव चेसंश्लिष्यं सकलेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किमविस्मृतेत्यत आह-अविस्मृतिरिति । अभद्राणि दुःख निमित्तानि दुरतानि भुनोति शमं शान्तिं रागाद्यफलुषितां च तनोति सत्त्वस्य शुद्धिं रजस्तमोऽप्यभजति भूतिं सत्त्वगुणा-मिष्टिम् इति यावत् । तत् ततः परमां भक्तिं प्रेमवत्तयां ज्ञानम् यथावस्थितभगवत्स्वरूपज्ञानम् विज्ञानेन प्रकारज्ञानेन विराग्या तदितरविषयान्तरवैमुख्येन च युक्तं तनोतीत्यनुषङ्गः ॥ ५४ ॥

यतो भगवद्गुणानुवादादिमहाफलस्ततो ययमहं च कृतार्थो बभूविमेत्याह ब्रूयाम-यूपमिति । हे द्विजाभ्याः । ययम् भूरिभागाः महाभाग्यवन्तः कुतः यद्यतः सवाह्यभाजः न वाह्याणि विषयान्तराणि भजन्तीति अवाह्यभाजः वाह्यविषयचिन्ता-रहितो इत्यर्थः । नारायणमात्मानि हृदये अभिनिवेश्य ननुयाश्रवणादि द्वारा भजति स्थिरं कृत्वा अभजत लङ्घयैककचनं कथम्भूतमाख-याताम् अन्तरात्मभूतं देवम् खजेजसा दीपमानम् अदेव यस्या-राधनीयो देवो नास्ति इति तमत एव ईशं सर्वानिय-न्तारम् ॥ ५५ ॥

ययं सहोपकर्त्तार इत्यभिप्रेत्याह-ब्रूयामिति । युष्माभिः संस्मा-रितम् आत्मतत्त्वमात्मतत्त्वप्रकाशकं पुराणं यस्य सोऽहं च कृतार्थ इति भावः स्मृतेरनुभूतविषयज्ञातात्मकत्वात् कदम् श्रुतं त्वये-त्यत्राह-श्रुतमिति । मे मया महर्षिषकांस्त्रीशुकमुखांमहतम् ऋषीणां च श्रुत्वा स्मृतां परिक्षितः प्रायोपपद्ये समायासं मया श्रुतमिति सुखवन्धः ॥ ५६ ॥

भीमङ्गिजयस्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

पुनरपि स्तौति-तदेवेति । तदेव पुनरपि पुनरपि रुचिरं सुन्दरं महानुत्सवो येन तत्तथा ॥ ४६ ॥

न यद्वच इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्यानायम् ॥ ५०-५२ ॥

ननु, वर्णाभमाचारादिना निःश्रेयसं क्याङ्गणाभमाचारयुतो गृहस्थोऽपि विमुच्यत इत्यतोऽन्युतभावेन किं तत्राह—यथा इति ॥ यद्यन्युतभाववर्जितस्तर्हि वर्णाभमाचारतपःश्रुतादिषु परः पारिभ्रमः यथाश्रियासेवायै नत्वात्यन्तिकसिद्धये भवति । ननु, अन्युतभावः केन क्याङ्गणाह—अविस्मृतिरिति ॥ गुणानुवादश्रवणादिभिः कष्टानुयुतमकेः पुंसः श्रीधरपादपञ्चयोरविस्मृतिः निरन्तराभ्यासलक्षणां स्मरणं भवति ॥ ५३ ॥

सा कर्तुः किङ्करोति फलमित्याह—अविस्मृतिरिति । सर्वस्यान्तःकरणस्य ॥ ५४ ॥

यूयमवाहमावा अनन्तरमक्ताः अदेव देवेभ्योऽन्यं नारायणं देवमात्मनि मनस्यधिदेव्य भजतेति यद्यस्मात्तस्माद्भरिभागा आति आनयवन्तः ॥ ५५ ॥

अहञ्च भूरिभाग इति ध्वनयति—महश्चेति, भवद्भिरहञ्च आत्मतत्त्वं संस्मारितः ममापीदमात्मतत्त्वमस्मात्तयातः, प्राप्तमित्याह—श्रुतिमिति ॥ प्रसङ्गोऽप्यनुकूल इत्याह—प्रायेति ॥ ५६-५७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

न यादिति । यत्रान्युतो गीयत इति शेषः ॥ ५० ॥

न वाग्विसर्ग इति प्रथमे व्याख्यातमेव उत्तमगायके सति श्रुत्यन्ति स्वस्य तु तादृशत्वे सति गायन्ति तनुमयामात्रे श्रुत्यन्ति गीर्मात्रेणाप्यसन्ति चेत्यर्थः ॥ ५१-५७ ॥

भीमङ्गिजयस्वजतीयंकृतसारार्थदर्शिनी ।

अरभ्यमपि प्रसेनसार्गानुगमनमन्तककविलप्रवेशार्थिकं यत् तत् रभ्यमेव रुचिरमिति भक्तानामशोचकमपि भीमानकीत्यागादिकं रुचिरमेव पुरातनमपि मगवच्चरित्रं नवं नवमेव मासीचानुगमनानन्तरम् रावणकृतसीताहरणादिकं मनसो महोत्सवताशकमपि महोत्सवकरमेव पतिपुत्रादिवैराग्योत्पादकत्वेन शोकार्णवकरमपि तत् शोकार्णवशोषणमेव ॥ ४६ ॥

न यद्वच इति श्लोकत्रयम् भक्तेरेव सर्वोत्कर्षं व्यापकं महापुरुषाणां स्यात् प्रथमेऽपि शेषेऽपि स्थापितं यथा महामन्त्रः कश्चिदाद्यन्तवर्तिना बीजप्रयेण पुष्टितस्यादिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अनुत्तमं श्रेष्ठं निष्कामकर्म ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाभमादिषु यः परे महान् परिभ्रमः स यशोयुक्तायाम् श्रियामेव पर्याप्तः प्रायो भवेत् यथाऽसम्पत्ति-साधक एव ननु मगवत्प्राप्तसाधक इत्यर्थः । इरेगुणानुवादश्रवणादिभिस्तु यः परिभ्रमः सतु श्रीधरपादपञ्चयोरविस्मृतिर्न भवति विस्मृतिर्यस्मात् सः ॥ ५३ ॥

ततः किमत माह—अविस्मृतिरिति । शमं बुद्धेर्भगवन्निष्ठायां “शमो मग्निष्ठता बुद्धेः” इति मगवबुक्तेः ॥ ५४ ॥

तदेव न विद्यते देवो यस्य यस्मादिति वा भजतेति सम्भावनायां लोढ ॥ ५५-५९ ॥

भीमङ्गुलदेवकृतसिद्धास्तप्रकीर्णः ।

तत् वचः एव रभ्यत्वादिगुणवत् यत् यस्मिन् वचसि ॥ ४६ ॥ जगत्पवित्रयतीति तत्तथा इवाङ्गुलीति नराकारकाकसीवतम् ॥ ५० ॥ वाग्विसर्गः स एव वाचकः प्रयोगः ॥ ५१ ॥

निर्गतानि कर्माणि यस्मात्तन्निष्कर्मं तदेव नैष्कर्म्यं केवलं ज्ञानवैषयकं ज्ञानम् निरञ्जनं संवत्सनाश्रयम् तदप्यन्युतभावेन “देहेन्द्रियमनोबाह्यप्राणादिभ्यो विलक्षणाः” ज्ञानस्वरूपः ज्ञातृत्वादिपर्यमकः क्षेत्रज्ञोऽन्युतात्मकः अतोऽन्युत उपाभयणीय इत्येवम्भूतेन वर्जितं चेन्न शोभते यदनुत्तमं नास्त्युत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं निष्कामं कर्माभिश्चरेऽनर्पितं चेत्तदपि न शोभत यथा तदा शब्दमष्टं कार्यं कर्म कुतः शोभते न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाभमाचारादिषु परः मगवत्सम्बन्धवर्जितो यः पारभ्रमः यशोयुक्तायाः श्रियाः सपद्येव चरितार्थो भवति तु सौन्दर्य-फलो भवतीत्यर्थः ॥ इरेगुणानुवादश्रवणादिभिस्तु श्रीधरपादपञ्चयोरविस्मृतिः स्यात् ॥ ५३ ॥

अविस्मृतिफलमाह—अविस्मृतिरिति । शमं श्रीकृष्णप्राप्ति-सुखम् ॥ ५४ ॥

देव सर्वद्योतकमदेवमनन्वद्योत्यम् यतः भजत मतोभूरि-भागाः ॥ ५५ ॥

आत्मा सर्वात्मा भगवान् तत्त्वमुपादेयो यस्मिन् तत्पराणां मे मया परमणः श्रीशुकस्य वक्रात् अधुना तु भवद्भिरहं संस्मारितः स्मृतात्मतत्त्वः कुतः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

जिस वचन में उत्तम श्लोक का यश गाया जाता है वही रभ्य है रुचिर है तथा भक्तों को नवीन २ सदृश जान पड़ता है, और वही सदा मन के महान् उत्सवका करने वाला है और वही मनुष्यों के शोक समुद्र को सुखाने वाला है ॥ ४६ ॥

चित्रपक्षों वाला भी जो वचन कदापि जगत्पवित्र भीहरि के यश को नहीं कहता है, वह काको का तीर्थ है, उसका सेवन हंस नहीं करते, क्योंकि ? जहाँ भी अन्युत मगवान् गाये जाते हैं अमल साधुजन उसी में रमते हैं, ॥ ५० ॥

वह वाणी का उच्चारण जनों के पापों का नाश करने वाला है, जिसमें प्रति श्लोक अवश्य होने पर भी अनन्त मगवान् के यश से भक्ति नाम गाये जाते हैं और जिसको साधु जन वक्ता के मिछने पर श्रवण करते हैं, श्रोताओं के मिछने पर कथन करते हैं, दोनों के सम्भाव काल में आपही मनन करते हैं, ॥ ५१ ॥

ब्रह्म के कथन करने वाला उपाधियों का निवर्त्तक देसा भी ज्ञान हो परंच यदि श्रीकृष्ण के भक्ति से वर्जित होने

एतद्वः कथितं विप्राः ! कथनीयोरुत्कर्षाः ।

माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाशनम् ॥ ५७ ॥

य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षणात्मन्यधीः ।

श्रद्धावान् योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ॥ ५८ ॥

द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान् भवेत् ।

(१) पठत्यनश्नन् प्रयतस्ततो भवत्यपातकी ॥ ५९ ॥

पुष्करै मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ।

उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६० ॥

देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ।

यच्छान्तिं कामान् शृणतः शृण्वतो यस्य कीर्तनात् ॥ ६१ ॥

(२) ऋचौ यजुषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविन्दते ।

मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥ ६२ ॥

पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः ।

प्रोक्तं भगवता [तो] यन्तु तत्पदं परमं ब्रजेत् ॥ ६३ ॥

विप्रोऽधीत्याऽऽप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।

वेश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुध्येत पातकात् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

तौ वह ज्ञान अच्छी प्रकार शोभा को नहीं प्राप्त होता, तब फिर सर्वोत्तम कर्म भी हो और यदि ईश्वर में अर्पण नहीं किया गया हो, तौ वह सदा अमंगल है, इसमें कथा संवेह है ५२
वर्ण्य भाष्य आचार तप इनमें जो परिश्रम है वह फल से युक्त सम्पत्ति की ही कीर्ति है, और हरि के गुणा-नुवाद श्रवणादि से श्रीधर के चरणों के फल का जो अविस्मरणा है वही परमपुरुषार्थ है ॥ ५३ ॥

श्रीकृष्ण के चरणारविन्दों का अविस्मरणा ही समस्त अमंगलों को नाश करता है, और शान्ति का विस्तार करता है, तथा सर्व की शुद्धि परमात्मा की भक्ति और विज्ञान वैराग्य सहित ज्ञान का भी विस्तार करता है ॥ ५४ ॥

हे द्विज श्रेष्ठ हो । आप लोग बड़े भाग्य शाली हो आप लोग, सम्पूर्ण के आत्म स्वरूप सर्वोपाय और जिनका अन्य कोई उपाय नहीं ऐसे श्रीनारायण को अपने आत्मा में ध्यान द्वारा प्रवेश करके निरंतर भावना युक्त होकर उतही को भजो ॥ ५५ ॥

आपने कृपा करके मेरे लिये उस आत्मतत्त्वका स्मरण कराया, जो कि—मैंने गंगा तट पर राजा परीक्षित की सभा

में बड़े २ ऋषियों के सुनते २ पूर्व काल में भीशुकदेव जी के मुख से सुना रहा ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

एतत्पुराणकीर्तनादिकलं प्रपञ्चयितुमाह—एतदित्यदिभिः ॥ ५७ ॥
यामक्षणां याम क्षणं चेत्यर्थः । आत्मानमेव साक्षात्पुनाति ननु स्नानादिवहमात्रम् ॥ ५८—६१ ॥

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलमेतां पठित्वाऽनुविन्दत इति ॥ ६२ ॥

किञ्च, प्रोक्तमिति ॥ ६३ ॥

राजस्य उदधिमेलनां पृथ्वी सन्धिरार्षः ॥ ६४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कालदेशविशेषयोगात् फलविशेषानाह—श्रद्धावानिति ॥ ५८—६० ॥

फलप्रदानाह—देवता इति ॥ ६१ ॥

फलानिश्चयमाह—ऋच इति ॥ ६२—६३ ॥

अधिकारानुरूपफलविशेषमाह—विप्र इति । उदधिमेलनां भूमिम् ॥ ६४ ॥

(१) पठत्यनन्यः प्रयतः पूतो भवति पातकी इति वीर०

[५१]

(२) ऋचयः इति च ।

श्रीमद्गीतरात्रवाचायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतत्पुराणकीर्तनादिफलं प्रपञ्चयन्—प्रष्टमिः, एतदिति ।
कथनीयानि उक्त्यपरिमितानि कर्माणि चोद्दिशन्ति यस्य तस्य
विष्णोः वासुदेवस्य महात्म्यप्रकाशकं चो युष्मत्सु कथितमेतत्पुराणं
सर्वांशुमविनाशकं कीर्तयन् सर्वामङ्गलविघातकम् ॥ ५७ ॥

अथवाफलमाह—य एवमिति । यामं चणं चेत्यर्थः स
आत्मानं पुनारयेत् ॥ ५८ ॥

काव्यविशेषयोगात्फलविशेषानाह—काव्यमिति । यः
पातक्यमपि प्रयतः समाहितचित्तः अनन्यः प्रयोजनान्तररहितः
मनु पठति स पूर्णं भवति अनश्वरिति पाठादन्वयः ॥ ५९ ॥

पुष्कर इति यतात्मवान् समाहितमनः ॥ ६० ॥

सर्वफलसाधनत्वं वदन् फलदानाह—देवतादयः इति । वेदत्र
पुराणोऽनुकीर्त्तिताः ते देवादेयः गृह्यतः कथयन्तः श्रुयन्ती वा पुरु-
षस्य कामानिष्टार्थान्पुच्छन्ति देवताद्यन्तर्यामी भगवान् यच्छ-
तीति भावः ॥ ६१ ॥

फलातिशयमाह—अथ इति । वेदत्रयमधीत्य यत्फलं प्राप्नु-
यान्मधुकुल्यादिषु यत्फलं मध्वादिप्रवाहयुक्तान्मदानाद्यत्फल-
मित्यर्थः । तत्फलं प्राप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किञ्चैताम् पुराणसंहितामधीत्य यद्भगवतः विष्णोः परमं
पदं प्रोक्तं प्रतिपादितं तद्भज्येत्प्राप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अधिकारानुरूपान् फलविशेषानाह—विप्र इति । राजन्यः मधुभि-
मेखलां पृथ्वीं शूद्रः श्रुत्वा पातकान्मुच्यते इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीयैकतमपदस्तावली ।

यामं चणं च नान्यान्तरितार्थो द्वितीयां आत्मानम्
मनः ॥ ५८ ॥

काव्यविशेषमाह—काव्यमिति ॥ ५९ ॥

देशविशेषमाह—पुष्कर इति । पुष्करे महाह्रद्वेके मयात् ससार-
मयात् ॥ ६० ॥

अत्र ये देवादेयः कीर्त्तितास्तेपि संहितापाठादिकुर्वन्तोऽमीष्टानि
वदन्तीत्याह, देवता इति ॥ ६१ ॥

किञ्च, ऋगादीन्मधीत्य यत्फलं मयान्तदेवतसंहितामधीत्य
मयादित्याह—अथ इति ॥ मधुकुल्या मधुनयः मधुनयादिकथनं
सुखविशेषार्थम् ॥ ६२ ॥

न केवलमेहिकं फलं किन्तु मुक्तिरपीति कथयति, पुराणोति
महिम्नाः परमं पदं तद्भज्येत् ॥ ६३ ॥

मधुभिमेखलां भूमिम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसन्वयः ।

एवमिति—आत्मानमेव पुनर्नतीति किं वक्तव्यं काका सर्व-
मेव पुनर्नतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

काव्यविशेषमाह—काव्यमिति चेति यथा यस्यां अते प्रपद्यते तदा
तस्यामेवत्यर्थः ॥ ५९—६३ ॥

विप्रोऽधीत्येत्यादिकं तत्तत्कामाग्रहपराणां प्रवर्त्तनार्थमापात-
फलम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिना ।

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलमेतां
प्रतिष्ठा मनुविन्दते इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

राजन्य उदभिमेखलां सन्धिरावः ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माहात्म्यं माहात्म्यप्रकाशकं महापुराणं वाच्यवाचकयो-
रभेदात् ॥ ५७—६१ ॥

मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलं प्रयतः साधयानः एता-
मधीत्यानुविन्दते यत्पूर्वज वदुःशः प्रोक्तं भगवतः पदं तस्य भजे-
दिति ह्येतेत्यर्थः ॥ ६२—६३ ॥

राजन्योदभिमेखलां भुवं सन्धिरावः ॥ ६४ ॥

भाषाटीका

हे विप्र हो ! कथन करने योग्य हैं चरित्र जिनके ऐसे
श्रीवासुदेव भगवान् के सर्व अशुभों को नाश करने वाला
यह माहात्म्य हमने तुमसे कहा ॥ ५७ ॥

इसको जो पुरुष नित्य प्रहर भर अथवा क्षण मात्र भी
अनन्य बुद्धि होकर अवगा करावे और जो पुरुष अस्वास्वा
होकर अवगा करे, वह अपने आत्मा को अवश्य ही पवित्र
करता है ॥ ५८ ॥

आदशी अथवा एकादशी में अवगा करने से पुरुष आशुष्य
वाला होता है, और जो पुरुष मयस्य पूर्वक उपवास
करके इस संहिता का पाठ करते हैं, उनके समस्त पातक
नष्ट होजाते हैं ॥ ५९ ॥

पुष्कर में मथुरा में अथवा द्वारका में जिनेन्द्रिय होकर
उपवास करके जो पुरुष इस संहिता का पाठ करते हैं, वे ससार
के मय से छूटकर परम धाम को प्राप्त होते हैं ॥ ६० ॥

जो पुरुष इस संहिता का अवगा करने हैं, कीर्तन करने
हैं, तथा मनन करते हैं, देवता मुनि सिद्ध पितर और नृप-
लोक उनकी कामना को पूर्ण करते हैं ॥ ६१ ॥

द्विज वर्यो, ऋग्वेद यजुर्वेद और सामवेद को पढ़ने से
जिन सहन की नदी घन की नदी और दुग्ध की नदी
रूप फल को प्राप्त होते हैं, जो सब इस संहिता के पढ़ने
से प्राप्त होते हैं ॥ ६२ ॥

हे ब्राह्मण हो ! प्रयत्न पूर्वक इस पुराण संहिता को
पढ़कर पुरुष श्रीविष्णु भगवान् के सर्वोत्कृष्ट परमपद को
प्राप्त होता है ॥ ६३ ॥

ब्राह्मण, इस संहिता को पढ़कर बुद्धि को प्राप्त होता है,
चरित्र, सन्तुष्टान्त प्रायश्चित्त के राज्य को प्राप्त होता है,
वेदज्ञ, निधि का पनि होता है, तथा शूद्र, सम्पूर्ण पातकों से
शुद्ध होता है ॥ ६४ ॥

कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्षणम् ।
इह तु पुनर्भगवानशेषमर्त्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैः ॥ ६५ ॥
तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् ।
द्युपतिभिरजशक्रशङ्कराद्यैर्दुर्वलितस्तवमव्युतं नतोऽस्मि ॥ ६६ ॥
उपचितनवशक्तिभिः स्व आत्मन्युपरचितस्थिरजङ्गमालयाय ।
भगवते उपलब्धिमात्रधाम्ने सुरश्रेष्ठभाय नमः सनातनाय ॥ ६७ ॥

❖ स्वसुखनिभूतचेतास्तद्व्यदस्तान्यभावोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ।

व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं तमखिलवृजिनघ्नं व्यामसूनं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥ ❖

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां वैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे द्वादशस्कन्धार्थनिरूपणां नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मस्य पुराणस्यैवमभावातिरेके कारणाभाह-कलिमलानां संहतिं समुद्धं कालयति विनाशयतीति तथा इतरत्र शास्त्रान्तर ॥ ६५ ॥

शास्त्रप्रतिपादितं भगवन्तं तमस्करोति-तमिति द्वाभ्याम् ॥ जगदुदयस्थितिसंयमात्मानो रज मादयः शक्तयो यस्य तस्य द्युपतिभिर्देवैरपि दुर्वलितोऽवातस्तवः स्तोत्रम् यस्य तस्य इति ॥ ६६ ॥

उपचिताभिरुद्रिकाभिर्नवशक्तिभिः प्रकृतिपुरुषमहवदङ्गार-तन्मात्ररूपामिः स्वः आत्मन्येवोपरचितं स्थिरं जङ्गमं चाऽऽलयो यस्य तस्मै भगवते ॥ ६७ ॥

श्रीगुरुं नमस्करोति-स्वसुखेनैव निभूतं पूर्णं चेतो यस्य तेनैव व्युत्पद्यतेऽन्यस्मिन् भावो यस्य तथाभूतोऽप्यजितस्य रुचिराभि-लीलाभिराकृष्टः सारः स्वसुखगतं स्वैरे यस्य सः तत्त्वदीपं पुर-मायैप्रकाशकं श्रीभागवतं यो व्यतनुत ते नतोऽस्मीति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

धीशुद्धजानसूरिकृतशुकपचीयम् ।

अन्धकारवैलक्षण्यमाह-कलिमलेति ॥ इतरत्र राजसादिपुरा-णेषु ॥ ६५ ॥

जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं स्वयमेतद्भूतात्मशक्तिं नव शक्तय इत्युक्ताः ॥ ६६ ॥

उपलब्धिमात्रधाम्ने भगवानसङ्गरहितज्ञानात्मकहेतुलोकः यस्य ॥ ६७ ॥

स्वसुखमाप्मानुसन्धानसुखं तेनानुकूलचेताः तेन व्युत्पन्नान्य-भावः श्रीभगवद्व्यतिरिक्तमङ्गः अपि शब्दः समुच्चये । यद्वा, सुलभ-समाहितया साक्षात्कृतस्वरूपोपि भगवत्स्वीकृतमिराकृष्टमित्यर्थः ॥ तत्त्वदीपम् तत्त्वप्रकाशकम् ॥ ६८ ॥

ज्ञातं ह्यसीतकुलानिलकवाग्विजयसूनुता श्रीरङ्गराजविषयाशालाव-वेदव्यामनापरनामधेयश्रीसुकुशानसुगुह्याऽमिहिते श्रीमद्भाग-वतमहापुराणव्याख्याने श्रीशुकपचीये द्वादशस्कन्धः समाप्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतत्प्रबन्धस्योक्तविषयभावातिशयकारणं प्रवन्धोऽन्तरवैलक्षण्य-माह-कलीति । कलिमलानां संहतिं कालयति विनाशयतीति तथा सोऽखिलजानां हृश्चरो हरिरितरत्र राजसादिप्रबन्धात्तरत्रु अभीक्ष्णं पुनः पुनः न गीयते अत्र तु तत्तत्कारणप्रसङ्गानुप-पत्तिः प्रातिपादितः ॥ ६५ ॥

एतत्प्रबन्धप्रतिपादितं भगवन्तं तमस्करोति द्वाभ्याम्-तमिति । जगदुदयस्थितिसंयमा जगदुदयादिहेतुः आत्मनः रज आदेयः शक्तयो यस्य तं वेदैरुपसृतवन्तितः स्तवः स्तोत्रं यस्य तं नतोऽस्मि इह किञ्च, उपचिताभिः श्रुसि युक्ताभिः कालप्रकृतिसहवदङ्गार-पञ्चभूतात्मिका नवशक्तयस्ताभिरात्मन्येवोपरचिताः स्थिराः स्थावराजङ्गमाश्च आलया यस्य तस्मै उपलब्धिमात्रधाम्ने जादुयः प्रसङ्गरहितज्ञानात्मकतेजःस्वरूपाय सुरश्रेष्ठभाय सनातनाय भगवते नम इति ॥ ६७ ॥

अत्र कचिदध्यायसमाप्तिः कचिज्ज्ञेति हृष्टव्यम् ॥ प्रवन्धोऽन्तरवैलक्षण्यमाह-कलीति । स्वसुखं स्वात्तरान्तरात्मानुसन्धानसुखं तेन निभूतं पूर्णं चेतो यस्य सः तेन स्वसुखेन व्युत्पन्नान्यभावः निवृत्तभगवत्-

* श्रीगीराधनाचार्य [सवबद्विस्तारम्] इति इलाकानन्तरं पठ्यते * तात्रध्यायसमाप्तिः श्रीराधनाचार्य

श्रीमद्दीराववाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यतिरिक्तसङ्गः अपिशब्दः समुच्चये यद्वा सुलभतरसमाधि-
तया साक्षात्कृतान्तरात्मस्वरूपेऽपि भगवल्लीलाभिराकृष्टचित्त
इत्यर्थः । तदीयमजितस्वरूपरूपगुणाविभूतिप्रकाशकं तत्त्वानां चिद-
चिद्वतानाम् अनारोपिताकाराणां दीपमिव प्रकाशकमन एवाखिल-
पापघ्नम् इदं पुराणं यः कृपया व्यतनुत प्रकाशितवान् तं व्यास-
सूनुं श्रीशुकं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवतं महापुराणं द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्दीराववाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अत्राध्यायो न समाप्यते]

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतरपुराणेष्वेऽस्य माहात्म्याधिक्यात्फलाधिक्यं माहात्म्याधिक्यं
च प्रतिपदं प्रत्यक्षं च श्रीनारायणस्य गुणरागप्रतिपादकत्वेन-
स्याह-कलिमलं ससारं च कालयति नाशयतीति
कलिमलसंस्मृतिकालनः इतरत्र पुराणेषु इह पुराणे अशेषमूर्तिः
कथाप्रसङ्गः ॥ ६५ ॥

गुरुनमस्कारान्तरं तदुपदिष्टस्वरूपं श्रीनारायणं नमति, तमिति । यो
भागवतस्याद्यप्यभारक्ष्य प्रतिपादितस्तं नतोऽस्मीत्यन्वयः जगदुदया-
दिषु आत्मशक्ति स्वरूपशक्तिम् आत्मतन्त्रं स्वतन्त्रम् अजं सर्वज्ञं
देहवत एव ज्ञानोत्पत्तेः अस्य तदभावात् स्वज्ञानेनैव सर्वं जाना-
तीति देशतः कालतो गुणतश्चानन्तं छुपतिभिर्ज्ञानपतिमिरज-
शङ्कराद्यैः दुरवसितस्तवम् अनिश्चितस्तुतिम् अच्युतं मायानिमित्त-
च्युतिरहितम् ॥ ६६ ॥

उपचितनवशक्तिभिः मूलप्रकृतिमहद्वद्वक्त्रारमजः पञ्चभूताख्य-
नवशक्तिभिः आत्मनि स्नाधारतया उपरचितयाः स्थिरजङ्गमयोः
येन स तथा तस्मै उपलब्धिमात्रभावेन केवलज्ञानस्वरूपाय सुर-
ऋषभाय देवोत्तमाय सनातनाय शब्दमात्रैकविषयाय नमः
अनेन श्लोकद्वयेन जन्माद्यस्य यत इत्यादेरर्थो दर्शित
इति ॥ ६७ ॥

सूतो ग्रन्थावसानेऽपि गुरुनमस्कारं करोति, स्तुत्येति । स्ना-
तन्त्यात् स्नः परमात्मा तज्जिष्ठं सुखं स्तुत्यं तेन निभृतं पूर्णं
चेतो यस्य स तथा स्वरूपसुखं निभृतज्ञानं स्तुत्यनिभृत-
चेताः चेतो ज्ञानमिति वा तेन सुखेन व्युदस्तान्यभावः निरस्तान्य-
विषयबुद्धिः तेन विज्ञानेन निरस्तान्यज्ञान इति वा अपि कृत-
कृत्योपि अजितस्य हरेरुचिरया लीलया आकृष्टसारः विवशी-
कृतचित्तैर्यैः तस्य हरेः सम्बन्धि अत एव तत्त्वकीपकं पुराणं
व्यतनुत व्याख्यया विस्तृतवान् तं व्याससूनुं शुकं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमच्युतमजं निर्दुःखसौख्योदाधिभ-

निर्दोषामितवेदवेदितमहं वन्दे मुकुन्दं सदा ॥

यद्भक्त्या कमलाब्जजैरिगिरिज्ञानन्तादिदेवाः पदम्-

सायुज्यं मधुरस्वनेकविधया सत्यो विरत्या च तम् ।

व्याख्या भागवतस्य कृष्णरचिता त्वत्प्रीतिकामात्मना-

प्रीतिश्चेत्प्रवृत्तासि तत्प्रतिनिधिं तस्मिन्निष्ठस्यै परान् ॥

प्राङ्निष्कञ्चनतां तव प्रतिभवं पादारविन्दाभना-

ससक्ति सुखतीर्थशास्त्रविजराहारस्य पारं तथा ॥

पदरत्नावलीकण्ठे राजतां हि सुरद्विषः ।

वनमाखिव मालिव मौक्तिकी कृष्णवल्लभा ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कलिमल इति । कालनो नाशनः इतरत्र कर्मब्रह्मादिकप्रतिपादक-
शास्त्रान्तरे अखिलेशो विराडन्तर्यामी नारायणोऽपि तत्पालको विष्णु-
र्वाऽपि न गीयते कचिद्गीयते वा तत्रत्वमीक्ष्य नैव गीयते
तुशब्दोऽवधारणे साक्षात्कृतमगवान् पुनरिह श्रीभागवत एवाभीक्ष्यं
गीयते नारायणादयो वा यत्र वर्णितास्तत्त्वेषा एव सूच-
योऽवतारो यस्य सः तथाभूत एव गीयते नत्वितरत्रैव तद-
विवेकेनेत्यर्थः । अत एव तत्तत्कथाप्रसङ्गैरप्यनुपदं पदम्पद-
मपि लक्ष्यकृत्य भगवानेव परि सर्वतोभावेन पठितो व्यक्त-
मेवाक इति ॥ ६५-६७ ॥

नमस्कुर्वन्नेव वक्तुहृदयनिष्ठापण्यालोचनया समस्तग्रन्थतात्पर्यं
निर्धारयति-स्तुत्येति । अत्राखिलवृत्तिनं तादृशभावस्य प्रतिकूल-
मुदासीनं च सर्वं ज्ञेयम् अजितशब्देनात्र श्रीकृष्ण एवेति प्रथमे
श्रीबादरायणसमाधौ व्यक्तीकृतोऽस्ति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदर्शिनी ।

कालनः विनाशकः अनुपदं प्रतिप्रकरणात्मेव ॥ ६५ ॥

शास्त्रप्रतिपादितं देवं प्रणमति-तम् अजं नतोऽस्मि किं
ब्रह्माणं नमसि न अनन्तं किं प्रधानं न आत्मतत्त्वं चेतन-
स्वरूपं किं शुद्धं जीवं न जगदुदयादय आत्मशक्तितो यस्य
तं किं दुर्गापतिं शम्भुं न छुपतिभिर्देवैरजाद्यैरपि दुरवसित-
स्तवम् अज्ञातस्तुतिकम् अच्युतम् श्रीकृष्णम् ॥ ६६ ॥

तमेव स्वान्तर्गामीत्वेन प्रणमति-तवशक्तिभिः प्रकृति-
पुरुषमहद्वद्वक्त्रारतन्मात्ररूपाभिः ॥ ६७ ॥

स्नेहदेवं प्रणम्य श्रीशुकं प्रणमति-स्तुत्येन ब्रह्मानन्देन निभृतं
परिपूर्णं चेतो यस्य सः तेन तथात्वेनैव व्युदस्तो दूरीभूतो
अन्यत्र भावो मनोव्यापारो यस्य तथाभूतोऽजितस्य कृष्णस्य
हृदिरलीलया कङ्कषां प्रतिबलवत्या आकृष्टः तस्माद्ब्रह्मा-
नन्दात् सफाशादपि स्तस्मिन्जानीतः सारो रसानुसावसान-
युक्तं यस्य सः ब्रह्मरसास्वादादपि लीलारसास्वादे माधु-
र्याधिक्यमनुभूय तत्रैव यः प्राप्तनिष्ठोभूदिति भावः । तेन
लीलारसोयं तस्य न समाधिसंज्ञकः प्रत्यह इति व्याख्येयं तथा

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

त्वे सति तेन पुनरपि तादृशसमाध्ययमेवायानिष्ठत नतु तथा
कृतं प्रत्युत कृपयाऽन्येऽपि तादृशल्लिखारसास्त्रादित्सया तत्त्व-
दीपम् लीलारसतत्त्वप्रकाशकं व्यतनुत अत एवोक्तम् “हर-
गुणाक्षितमतिभगवान् बादरायणिः” इति ‘परिनिष्ठितोपि नैगुण्ये’
इत्यादि च ॥ ६८ ॥

इति सारायं दर्शनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

द्वादशे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुपदं प्रतिप्रकाश्याम् ॥ ६५ ॥

उक्तमाहात्म्यस्य महापुराणस्य विषयं भगवन्तं नमस्करोति,
तस्मिन् द्वादशमां । जगदुदयाद्यात्मानस्तस्मै तवः प्रकृत्याद्याः शक्तयो
यस्य स तम् ॥ ६६ ॥

उपचिताभिः समृद्धाभिः प्रकृतिपुरुषमहद्वङ्कारतन्मात्र-
रूपाभिः नवशक्तिभिः स्तुत्यात्मन्येव उपचिताः स्थिताः स्थिर-
वङ्गमाः आलभ्यो यस्य तस्मै श्रीभरपादपदार्थोक्तिवनेन विग्रहः
गुणाः “हिरण्यमयः पुरुषः” इत्यादिभूतिप्रसिद्धाः सूचिताः । स्वरूप-
गुणान् “अस्थूलः” इत्यादिभूतिप्रसिद्धान् सूचयितुं विशिनष्टि-उप-
लब्धिमात्रभास्ते इति । उपलब्धिमात्रं स्थूलत्वादिप्राकृतदोष-
विषर्जितं धाम स्वरूपं यस्य तस्मै ॥ ६७ ॥

हरिं प्रणम्य गुरुं प्रणमति, स्तुत्यते । स्तुत्येन निभूतं परि-
पूर्णं चेतो यस्य सः तेनैव व्युदस्तो दूरीभूतोऽन्यस्मिन् ऐहि-
कामुष्किकपदार्थे भावो यस्य तथाभूतोपि अजितस्य श्रीकृष्णस्य
रुचिराभिः लीलाभिस्तस्वरूपगुणाद्यतिशयाज्ञाभिः आकृष्टः स्तु-
त्वादपहृत्याकृष्य परमस्वरूपगुणाद्यनुभवानन्दे स्थापितः सारः
येषु यस्य सः अत एव अन्येऽपि तादृशानन्दैस्स-
तदीयं श्रीकृष्णरुचिरलीलाप्रतिपादकं पुराणं तत्त्वदीपं श्रीकृष्ण-

स्वरूपगुणादियाशात्म्यप्रकाशकं कृपया यो व्यतनुत तेन तोस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

कलियुग के मलके समूह को नाश करने वाले श्रीहरि
इनर शास्त्र में निरन्तर नहि गये हैं, और इस श्रीभागवत में
तो अशेषभूति श्रीभगवान् कथा प्रसङ्गों के द्वारा पद पद में
गाये गये हैं, इसी से यह पुराण सर्वोत्तम है ॥ ६५ ॥

जगत् की उत्पत्ति स्थिति और संहार करने वाली जिन
की शक्ति है, ब्रह्मा इन्द्र और शङ्करादि देवताओं से जिनकी
स्तुति होना कुत्सारा है, ऐसे अज अनन्त आत्मतत्त्व जो श्री-
अच्युत भगवान् हैं, तिनको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६६ ॥

वृष्टिको प्राप्त होने वाली नव शक्तियों से अपने आत्मा
ही में स्व है, स्थावर-जंगम प्राणियों का निवास स्थान जिनोने
ऐसे, ज्ञानमात्र स्वरूप वाले, सनातन, देवताओं में श्रेष्ठ, जो
श्रीविष्णु भगवान् हैं, तिनको नमस्कार है ॥ ६७ ॥

निज सुख से भरा हुआ है जिस जिनका, तिसी से दूर
हुआ है अन्य में भाव जिनका ऐसे, और पश्चात् श्रीकृष्ण
लीला से लीला गया है, मन जिनका, ऐसे जिन श्रीकृष्णदेव
जी ने कृपाकर श्रीहरिके तत्त्व को प्रकाश करने वाले इस
पुराण का विस्तार किया, सम्पूर्ण दुःखों के नाशक उन श्री-
व्यासनन्दन को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे मे वारहमे अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः—

वैदेस्ताङ्गपदक्रमोपनिषदैः गीयन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो—

यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥

पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयना—

त्रिद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिकाः पान्तु वः ।

यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभेनाम्भसां—

यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥ २ ॥

पुराणसङ्ख्यासम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजने ।

दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥ ३ ॥

ब्राह्मं दशसहस्राणि पादं पञ्चानपष्टि च ।

श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशतिशैवकम् ॥ ४ ॥

दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ।

मार्कण्डं नव बाह्वं तु दशपञ्चचतुःशतम् ॥ ५ ॥

चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ।

दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्ते लिङ्गमेकादशैव तु ॥ ६ ॥

चतुर्विंशतिवारहमेकाशीतिसहस्रकम् ।

स्कान्दे दश तथा त्रैकं वामने दश कीर्तितम् ॥ ७ ॥

कौमिं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ।

एकोनविंशत्तौपर्णी ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥

अधिरक्षाभिकृतमावायैकीपिका ।

अथोदयो पुराणानां सङ्ख्यामाह यथाक्रमम् ।

दानं दानस्य माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥

सर्वपुराणसङ्ख्यादीनुपवर्णयिष्येऽतस्तत्पाद्यं देवं प्रणमति,
यमिति । स्तवैर्वैदेः स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति उपनिषच्छ्रुत्वाकाश-
न्तरं कृत्वाऽनुशेनेन ध्यानेनावस्थितं निश्चलं तद्गतं च यत्न-
स्तेन यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणाः ॥ १ ॥

वीरोदसयनादौ दुर्जयस्वमेव प्रदर्शयितुं कर्मावतारमनुस्मार-

यज्जाशिवः पार्थयते—पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिगिरिग्रावाग्रकण्डूयना-
चलस्तस्य प्रावागास्तैर्नामग्राणि तेः कण्डूयनास्तेन सुखेन त्रिद्रालो-
निद्राशास्य येषां श्वासानिकानां संस्कारास्तेषां कलाश्च
लेशास्तदनुवर्त्तनवशाज्जलनिधेरम्भसाम् यातायातं न विश्रा-
म्यति । ननु, समुद्रचोमादय तज्ज संस्कारवशात्तत्राऽऽह—वेला-
न्धोमस्तस्य निभेन भिषया ॥ २ ॥

पुराणसंहितानां सङ्ख्यास्तत्तां सम्भूतिं समाहारम् अस्य
तु श्रीभागवतस्य वाच्यं विषयः प्रयोजने च दानं च तस्य
पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधत ॥ ३ ॥

एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।

तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥

इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणो नाभिपङ्कजे ।

स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ १० ॥

आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।

हरिलीलाकथाव्राताऽमृतानन्दितसत्सुरम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथावशो सर्वशास्त्रसाररूपश्रीमद्भागवतभेद्यं चर्चयिष्यन्
तद्विषयभूतभगवन्नतिपूर्वकं पुराणसङ्ख्यासम्भूतिं दर्शयति—
गमिनि साक्षैरहमिः।स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति उपनिषच्छब्दस्याकारान्तत्वं
छान्दसं स्तुतिगानध्यानविषयत्वेऽपीमत्तानवच्छिन्नत्वं दर्शयति,
अन्त न विदुरिति ॥ १ ॥

भगवतः इयं सान्वाच्छिन्नतां कैमुतिकन्यायेन हृदयितुं तदव-
ताराणां कूर्मोपलक्षितानां तुल्यत्वं दर्शयन् समुद्रमयनलीया
अमृतोत्पादनवत्सकलशास्त्रमयनेन श्रीमद्भागवतोत्पत्तिं च द्योत-
यति, पृष्ठे आभ्यत ममन्दोऽतिवेगवान् गरिष्ठश्च यो मन्दरस्तस्य
आवाग्रेः कण्डूयनात् सुखोत्पादकसङ्घर्षात् हेतोर्निद्रावोः निद्रा-
शीलस्य श्वासानिलाः वः पान्तु यत् येषां श्वासानिलानां संस्कार-
कलानुवर्तनवशात् जलनिधेरस्मसामतन्द्रितं निरन्तरं यातायात-
मद्यापि न विश्राम्यति नन्वस्मसां गमनागमनं समुद्रक्षोभा-
ज्वलतीत्यत आह, वेदानिमेनेति । वेदाक्षोभस्तस्य निमेन
मिषेण अनेन त्वायवमिजलादिष्वचेतनपदार्थेषु यत्र यत्र क्रिया सा
भगवत्कर्तृकेवातः स्वभाववाद्वा नाङ्गीकार्ये इति द्योत्यते ॥ २ ॥

पुराणानां पृथक् पृथक् याः सङ्ख्यास्तासां सम्भूतिं समा-
हारमग्रस्य श्रीमद्भागवतस्य वाङ्मयप्रयोजने विषयफले दाने
तन्माहात्म्यं पाठादिर्माहात्म्यम् आदिशब्देन भवणादे
ग्रहणम् ॥ ३ ॥

अथोविशत अथोविशतिः ॥ ४ ॥

वाहमाश्रये दशपञ्च सहस्राणि चत्वारि शतानि च ॥ ५-८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले कि—ब्रह्मा वरुण और मरुत अर्थात् देव
लोक दिव्य स्तोत्रों से जिनकी स्तुति करते हैं। तथा साम
गान करने वाले, अंग पद क्रम उपनिषदों सहित वेदों से
जिनकी स्तुति करते हैं, और ध्यान में स्थित होकर जिन परमा-
त्मा के विषय मन लगाकर योगिजन जिनको देखते हैं, तथा
सुर असुर गण जिनके भक्त को नहीं जान सकते, ऐसे देव
अनाराध्या को नमस्कार हो ॥ १ ॥

पाठ पर श्रमते हुए बड़े भारी महाराज की शिखाओं
के अग्र भाग से गात्र खुजाने के समान निद्रा का अनुभव करने

वाले श्रीकच्छपकृप भगवान् को श्वास से निकले हुए पवन,
तुम सर्वों की रक्षा करो, जिस पवन के संस्कार के लेशमात्र,
अनुवर्तन के वश से समुद्र की लहर के वहाने [मिष] से समुद्र
के जलों का आना जाना निरन्तर अब भी नहीं विभाम
लेता है ॥ २ ॥

सूतजी दो श्लोकों में भगवा चरण करके बोले कि—हे
शौनकादिक हो ! अब तुम पुराणों की संख्या का समाहार
और श्रीमद्भागवत का विषय प्रयोजन और दान तथा पाठ-
दि का माहात्म्य भवण करो, ॥ ३ ॥

ब्रह्मपुराण दशसहस्र १०००० है, अर्थात् ब्रह्मपुराण के
के दश सहस्र श्लोक हैं, पद्मपुराण पचपन सहस्र ५५०००
है, श्री विष्णु पुराण तेईस सहस्र २३००० है, शैवपुराण चे-
वीस सहस्र २४००० है ॥ ४ ॥

यह श्रीमद्भागवत पुराण अठारह सहस्र १८००० है,
नारद पुराण पच्चीस सहस्र २५००० है, मार्कण्डेय पुराण
जब सहस्र २०००० है, अग्नि पुराण पन्द्रह हजार चार सौ
१५४०० है ॥ ५ ॥

अविष्म पुराण चौदह हजार पान्च सौ १४५०० है, ब्रह्म-
वैवर्तपुराण अठारह सहस्र १८००० है, लिंग पुराण एकादश
सहस्र ११००० है ॥ ६ ॥

वाराह पुराण चौबीस सहस्र २४००० है, स्कन्द पुराण
इक्यासीसहस्र एकसौ ८११०० है, वामन पुराण दश सहस्र
१०००० है ॥ ७ ॥

कूर्म पुराण सत्रह सहस्र १७००० है, मत्स्य पुराण चतु-
दश सहस्र १४००० है, गरुड पुराण उन्नीस सहस्र १९०००
है, और ब्रह्माण्डपुराण द्वादश सहस्र १२००० है, ॥ ८ ॥

श्रीधरश्यामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महाभारते विविदिहासः सामान्यं च ऋषिप्रोक्तं काव्यम्
अतः पुराणानां सङ्कोहः समुद्रश्चतुर्लक्षसङ्ख्याक एव
इदानीमस्य वाङ्मयप्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह—तत्रेत्यादिना
॥ ६ ॥ १० ॥

हरिलीलाकथायां व्रातः समूहः स एवाभूत् तेनानन्दिताः
सन्तः सुरादय मेत तत् ॥ ११ ॥

सर्ववेदान्तसारं यद्वद्व्यात्मैकत्वलक्षणम् ।

वस्तुवद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १२ ॥

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमासिंहसमन्वितम् ।

ददाति यो भागवतं स याति परमाङ्गतिम् ॥ १३ ॥

राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सताङ्गणे ।

यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥ १४ ॥

सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।

तद्रसाऽमृततुप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥ १५ ॥

निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामभ्युतो यथा ।

वैष्णवानां यथा शम्भुः पुराणानामिदं तथा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीकापिका ।

तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ १२ ॥

प्रौष्ठपद्यां माद्रपद्यां हेमासिंहसमन्वितं सुवर्णसिंहासना-
ऽऽकृतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तद्रस एवाऽमृतं तेन तुप्तस्य निर्वृत्तस्य ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । मतः पुराणाणां सम्बोधः समूहश्चतुर्विधसंख्याक
एव इदानीमस्य धारणीयं दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥ ६ ॥

इदमिति भगवता श्रीनारायणेन सम्प्रदर्शितं चतुःश्लोक-
रूपेणेति शेषः ॥ १० ॥

यद्यप्यत्रादिमध्यावसानेषु पृथगाख्यानेनाविधेयैराख्याने-
संयुतं तथापि सर्वत्र हरिखीलाकथानां धातः समूह एवाऽमृतं
तेनाऽऽनन्दिताः सन्तश्च सुराश्च येन तत् ॥ ११ ॥

अनेन काच्यं प्रधानं सूचितं—तत्प्रपञ्चेमाह—सर्वेति । सर्व-
वेदान्तेषु यत् सारभूतं ब्रह्मात्मा च तयोर्भावः ब्रह्मात्मत्वं स्वरूपतो
गुणात्तश्च निरतिशयबृहत्त्वमन्तःप्रविश्य षष्ठाक्षनेन भर्तृत्वं च
तदेकैकलक्षणम् असाधारणधर्मा यस्य तत् । यद्वा, ब्रह्मात्मैकत्व-
लक्षणमिति ब्रह्मात्मशब्दवाच्यम् यदेकं यस्तु तस्य भाव-
स्तत्त्वं षष्ठ्यणम् यस्य तद्वितीयं स्वरूपवत्त्वन्तरादिते
वस्तुवद्वितीयं विषय इत्यर्थः । तन्निष्ठं तादृशवस्त्वधीनं कैवल्यं
प्रकृतिसम्बन्धशब्दस्य मुक्तिरिति यावत् सर्वैकं प्रयोजनं
साधनपाठादिप्रयोजनं यस्य ॥ १२ ॥

(श्रीर्ष श्रीवृत्तिमध्याख्यायामेव द्रष्टव्यम्) ॥ १३—२३ ॥

श्रीमद्विजयशङ्करजीयकृतपदरत्नावली ।

पुराणानां सम्बोधः समूहः चतुर्विधसंख्याक एव ॥ ९—१० ॥

हरिखीलाकथानां धातः स एवाऽमृतं तेनाऽऽनन्दिताः सन्तः

[५३]

सुराश्च येन तत् तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ ११ ॥

प्रौष्ठपद्यां माद्रपद्यां हेमासिंहसमन्वितं सुवर्णसिंहासना-
ऽऽकृतम् ॥ १२—१३ ॥

तद्रस एवाऽमृतं तेन तुप्तस्य ॥ १४—१५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतक्रमसूचकः ।

एवमिति । तैः सत्यपुराणोक्तं विशेषः—

आद्याहं पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

भारताख्यानमखिलं जके तदुपबृंहितम् ॥

वक्ष्येऽनेन तत्प्रोक्तं वेदार्थपरिवृंहितम् ।

वाल्मीकिनापि यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् ॥

ब्रह्मणाऽभिहितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरात् ।

आहृत्य नारदं नैव वाल्मीकाय पुनः पुनः ॥

वाल्मीकिना च लोकेषु यत्प्रोक्तं मायसाधनम् ॥

एवं संपादाः पञ्चैते खल्वस्ते परिकीर्तिताः ॥

इति ॥ ६ ॥

इतिमिति त्रिकम् । गमोदकशायिनो नाभिपङ्कजे स्थिताय
ब्रह्मणे भगवता श्रीकृष्णेन प्रकाशितं सन्त आत्मारामा एव
सुराः “इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या” इत्यत्र सच्छब्दात् सर्वेति
ब्रह्मात्मनोर्बदेकत्वं तदेव लक्ष्यं यस्य तद्यद्वितीयं सर्ववेदान्त-
सारं वस्तु तन्निष्ठमित्यन्वयः । अयमर्थः “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इति यस्य स्वरूपमुक्तं “येनाश्रुतं श्रुतम्भवति” इति “यद्विज्ञानेन सर्व-
विज्ञानं प्रतिज्ञाय यस्मिन्ननन्तानित्यसिद्धा एव नानाधर्मा अभ्यु-
पगताः “सदेव सौम्येयमत्र आसीत्” इत्यादिना निखिलं
जगदेककारणत्वात् “स ऐश्वर्यं बहुस्याम्” इत्यनेन सत्यसद्वत्त्वता
च प्रतिपादिता तेन ब्रह्मणा स्वरूपशक्तिभ्यां बृहत्त्वेन अथ
कस्मान्पुरुषते ब्रह्म बृहति बृहयति चेति श्रुतिभिः “बृहत्त्वा बृहत्या-
त्वाच्च यद्ब्रह्मपरमं विदुः” इति विष्णुपुराणादिभिश्च प्रतिपादितेन
सारं भूतेन जीनेतात्मना इत्यादितदीयवचनरूपां श्रुताविद्वन्ता-
निर्देशेन ततो मिश्रत्वेऽप्यात्मना निर्देशेन तदात्माद्यविशेषत्वेन

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

खण्डस्य “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इत्यादिपति-
पादितस्य “मंशो नानाव्यपदेशात्” (१।२।४२) इतिन्यायसिद्धस्य
जीवात्मनो यदेकत्वं तत्त्वमसत्तियादौ ज्ञाता तदंशभूता चिद्रूपत्वं
समानाकारता तदेव खण्डमापाततो ज्ञाने साधकतमं यस्य तथा-
भूतम्—

“वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमव्ययम् ।

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयुते” ॥

इति त्रिधा ऽऽविभूतं यत् सर्ववेदान्तसारमद्वितीयं वस्तु तन्निष्ठ-
मिदं पुराणं तथा कैवल्यैकप्रयोजनं केवलः शुद्धः सच प्रोज्झित-
कैतवो यो भक्तः स एव धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम इत्युक्तत्वात्
तस्य भावः कैवल्यं मोक्षादिकामरादिता भक्तिः “कैवल्यसम्मत-
पथस्त्वथ भक्तियोगः” इत्यत्र कैवल्यमित्येव सम्मतः पन्था भक्ति-
योग इति तैत्तिरीय्यातत्वात् अत्र पन्था इति भगवत्प्राप्त्युपाय इत्यथ
सा भक्तिः प्रेमलक्षणा तस्यैव तत्र मुख्यत्वात् तस्मात्कैवल्यं
भगवत्प्रेमैव पुरुषार्थत्वे प्रतिपाद्यं यस्य तत् साधोक्त्यसाष्टि-
सारूप्येत्यादिवचनवृन्दे ऽय इति ॥ १०—१२ ॥

तद्ज्ञानस्यापि तादृशेव फलमाह—प्रौष्ठपद्यामिति । परमां पर-
मस्य भगवतः सम्बिधिरूपां “ज्ञानेन वैसासकिशब्दितेन” इत्यादेः
इति ॥ १३ ॥

राजन्त इति । स्वर्णसिंहासनाकृतत्वे हेतुतया राजत्वमेव
दर्शितम् ॥ १४ ॥

तदेव व्यनक्ति-सर्वेति । तदसः श्रीभगवद्भक्तिरसः “पिबत
भागवतं रसमालयम्” इत्युक्तेः “नात्यन्तिकं विगण्यस्त्वपि”
इत्यादेश्च अत एवाह, निस्तगानामिति ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायशशिनी ।

तत्राष्टादशेति यथेवावतारत्वादवतारमध्ये कृष्णं गणयित्वा
पुनः “एते चांशकलाः पुंसुः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” इति कृष्णस्य
पृथग्गणना तथैव पुराणत्वात् पुराणमध्ये श्रीभागवतं गण-
यित्वा “तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते” इति पुन-
र्गणना पुराणचक्रवर्तित्वप्राप्तिरिति यथा च तत्र स्वयम् पदम्
सर्वोत्कर्षव्यञ्जकं तथैवात्रापि श्रीमदिति पदम् इदं प्रकान्तं
सम्पूर्णमेव ॥ ६ ॥ १० ॥

वाच्यप्रयोजने चाह हरेर्लीलाकथानां व्रातः समूह एव
अमृतं तेन सातन्दिताः सन्तो भक्ता एव सुखा येन तदिति
लीलाकथानां तद्व्यञ्जने भक्तिरूपं वाच्यं व्यञ्जितम् । स एव
अमृतमिति प्रेमरूपं प्रयोजनं च प्रेमैव भक्तेरमृतवत्साक्षात्त्व-
सिद्धे तेन सहनामानन्द इति प्रेम्णोऽनुभावः अत्र कथाया
अमृतत्वारोपेण तत् सम्प्रदानां सताम् सुरत्वारोपेण च
तत् सम्प्रदातुः शास्त्रस्यास्य मोहिनीत्वारोपो लक्ष्यते मोहि-
न्येव सुरेभ्योऽमृतदानप्रसिद्धेः ततश्च सुरान् स्वभक्तान् स्व-
विदुषः प्रतिभूरिङ्गणेनैव वन्द्यजनालक्षितं यथा ब्रूते स्म
मदाविर्भावस्यास्य युष्मदनुकूल्यमेव फलत्वं प्रयोजनं चा-
सुरान् वन्दयित्वा युष्मदप्यमृतप्रदानं यथा चासुरान् स्व-

तत्त्वमविदुषः प्रत्यापि मुञ्चालनेनैवं स्पष्टमेव ब्रूते स्म मदा-
विर्भावस्य युष्माकं विजयप्राप्त्यमेव कर्तव्यम् प्रयोजनं च
युष्मदप्यमृतप्रदानमिति गौणमेव, मुख्यं प्रयोजनं त्वेतदेव
यदानन्दचमकारं युष्मान् नित्यं प्रापयामि युष्मदङ्गुहस्थितैवेति
तत् प्रथममेतानतिदीनान् निकृष्टान् देवान् किञ्चित् परिवेष-
यामीति तथैवेदं श्रीभागवतं शास्त्रमपि स्वतत्त्वज्ञानं स्वभक्तान्
हरिजीवेत्यदुपपन्नं स्ववाच्यं स्वप्रयोजनं च “परोक्षवादा
ऋषयः परांश्च च मम प्रियम्” इति भगवदुक्तैर्व्यञ्जितवैव
श्रुत्या सर्वलोकालक्षितमुक्त्वा स्वतत्त्वमविदुषः शास्त्रमानिनः
प्रकटमेव स्ववाच्यप्रयोजनं अन्ये एवाह सर्ववेदान्तानां सारं
यत् ब्रह्मणा सह आत्मैक्यमद्वितीयं वस्तु तन्निष्ठं तस्मिन्
वाचकत्वेन निष्ठा यस्य तत् कैवल्यमेकं मुख्यं प्रयोजनं यस्य
तत् केचित् पुनरेव व्याचक्षते शास्त्रेऽस्मिन् भक्तिज्ञानयो-
र्द्वयोरपि भाग्योरुक्तत्वात् भक्तिप्रेमणी वाच्यप्रयोजने उक्त्वा
ज्ञानकैवल्ये अपि वाच्यप्रयोजने आह—सर्ववेदान्तेति । कैवल्य-
मप्येकं प्रयोजनं यस्य तत् अपरे त्वेवमाहुः शास्त्रेऽस्मिन्नुप-
क्रम एव “धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमः” इत्यनेन परमधर्मस्य
भक्तेरेव वाच्यत्वावगमात् ईश्वरः “सद्यो हृद्यवरुणयतेऽत्र कृति-
भिः” इत्यनेन प्रेम्णा एव प्रयोजनत्वावगमाच्च तथा सर्वेष्वपि
स्कन्धेषु ज्ञानात्तत्साध्यान् [मुक्तेरपि] मोक्षादपि सफाशात् भक्तेरेव
प्राधान्यदर्शनात् प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् भक्ति-
प्रेम्णारेवामिधेयत्वप्रयोजनत्वे व्यज्येते तस्मान्मोहिनी साधये-
प्रापकप्रकटार्थमेतत् पद्यमाश्रयन्तरेणार्थान्तरेण योजनीयं तद्यथा
ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणां यद्वस्तु तन्नास्ति ततोपि निःसृत्य विदुषीति
तत्तथा ज्ञानकर्मस्वर्गाद्यमिलाप[युक्त]सहिताः केवला अनन्यभक्ता-
स्तेषां भावः कैवल्यं तदेव प्रयोजनम् यस्य तदिति ॥ ११—१२ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रसर्वमन्थिन्यामिति तद्धिन एव श्रीमन्मुनीन्द्रेण
शास्त्रमेतत्समासीकृतमिति पात्रोत्तरखण्डगतभागवतमाहृतस्ये दष्ट
हेमासिंहसमान्वितमिति सर्वशास्त्रमहाराजस्य पुराणसूर्यस्यास्य
साम्राज्यार्थं सिंहासनोच्चितात् सर्वप्रहराजस्यैतदुपमानस्य सूर्य-
स्यापि तदानीं सिंहराशिगतत्वेन सिंहासनाभिरुढता दष्टेव
भस्य सर्वशास्त्रमहाराजत्वमेवाह—राजन्त इति । अस्यापि पुराणा-
न्यपि प्रायस्तावत् शास्त्रराजमिति शब्दोक्तिः श्रीभागवतं तु
सम्राट्त्वात् शास्त्रमहाराजमिति भावः । यद्वा अस्य पुराण-
सूर्यत्वमाह—राजन्ते दीप्यन्ते रात्रौ नक्षत्राणीवेति भावः ।
यावद्वाच्यन्ते शब्दोक्तिः सति सूर्यो न दृश्यते ॥ १३—१४ ॥

सर्ववेदान्तेभ्योऽपि सारं भ्रष्टं गच्छेति सर्वपापनाशनत्वेन
अच्युत इति सर्वोत्कर्षेण शम्भुरिति सर्वभगवत्सम्पदपूर्वत्वेनो-
पमा ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुक्कवेवकृतसिंहास्तप्रवीपः ।

पुराणानां सन्देहः समूहः श्रीमद्भागवतस्य सर्वपुराणोक्तयो
भगवत्कृतत्वादिना भ्रष्टं वक्तुमाह—तत्रेति । अष्टादशसाहस्र-
मुक्तसङ्ख्यापूरकच्छन्दमानेन ज्ञेयम् ॥ १ ॥

अत्रेदमवश्यम् उपास्यरूपं तदुपासकरूपं कृपाफलं भक्तिरसः

क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ।

तथा पुराणवातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ! ॥ १७ ॥

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।

तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् प्रपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्यते ॥ १८ ॥

कस्मै येन विभासितोऽयमतुलौ ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।

योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्वाताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं वीमाहि १९ ॥

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे ।

य इदं कृपया कस्मै व्याचक्षते सुमुक्षवे ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विशेषरूपेण श्रीमद्भागवतस्यार्थपञ्चकं विषयः "धर्मः प्रोज्झित-
कैतवः" इत्यत्रोपपादितः तत्र 'यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति' इति
श्रुतेमुख्यो विषयो भगवानिति तत्र चोपास्य भगवन्तं विषय-
तयोपासकमधिकारितया विशेषपदार्थं मुक्तिप्रतिबन्धकतया
भक्तिरसं ससाधनं मोक्षोपायतया पदार्थचतुष्टयं पञ्चमं कृपा-
फललक्षणां विषयविशेषमेव प्रयोजनत्वेनाह-इदमिति त्रिभिः । भव-
भीताय मोक्षविशेषविस्तारमययुक्ताय ब्रह्मणो सर्वाधिकारि-
मुखाय भगवतेवेदं श्रीमद्भागवतं प्रोक्तम् ॥ १० ॥

वैराग्यमुपलक्षणं ज्ञानादिसाधनानां ज्ञानवैराग्यादिभिः साधनै-
राख्यायते प्रकाश्यते इति वैराग्याख्याने भक्तिरहस्यं तत्संयुतम्
इदं मुख्यविषयकयानां वातः समूहः स एवामृतं तेनानन्दिताः
सन्तः साधवः सुराश्च अधिकारिणो येन तम् ॥ ११ ॥

कथममृतं सर्ववेदान्तसारम् यद्वा, सर्ववेदान्तानां सारं मुख्यं
प्रतिपाद्यम् अद्वितीयं निःसमानातिशयं ब्रह्मपरमात्मनारायण-
वासुदेवादिपराभिधेयं "वेदैश्च सर्वैरहमेव वैद्यः" इति स्वमुख्यगीतं
यद्वास्तु तस्मिन् ब्रह्म जगत्कारणं सर्वश सर्वशक्ति "सत्यं ज्ञानं
मनस्तपः" धस्तुपदेनोक्तं तत्पदवाच्यम् आत्मानुपरिमाणाकोऽल्पशब्दत्वं
पदार्थः तयोः अंशशयोः स्वभावतः एव गुणगुणितकार्यकारण-
वच्च भिन्नस्वरूपयोः स्वभावतः एवैकत्वं लक्ष्यते ज्ञायते यत्र तत्र
ब्रह्मजीवयोः द्वैताद्वैतसम्बन्धप्रतिपादकमित्थं पुस्तकमित्यर्थः । अनेन
पुराणेन केवलभेदवादिना तार्किकादयः केवलभेदवादिनश्च
साङ्ख्यवादयः निराकृता वेदविरुद्धत्वादिति भावः । केवल्यं केवलस्य
कार्यकारणप्रकृतिसम्बन्धरहितस्य निरञ्जनस्य भावः भगवत्सारम्य-
लक्षणाः केवल्यं तदेकप्रयोजनमिदमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं कर्तव्यं विषयप्रयोजनार्थं ज्ञानं भेद्यं दर्शितम् इदानीं
ज्ञानमाहात्म्यादिकथनेनोद्देश्यं भेद्यमाह—प्रोष्ठपद्यामित्यादिना,
प्रोष्ठपद्यां भाद्रपद्याम् इमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहासनाकृतम्
॥ १३-१७ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार अष्टादश पुराणों को समूह चार खंज ४०००००
है, तब यह श्रीमद्भागवत अठारह खंज १८००० है ॥ १८ ॥

यह श्रीमद्भागवत पूर्व काल में संसार से भयभीत, और
अपने नासिकमल में स्थित, ऐसे ब्रह्माजी को श्रीभागवान् ने
कृपा करके प्रकाशित किया रहा ॥ १० ॥

यह पुराण भादि मध्य और अंत में वैराग्य के आख्यानों
से संयुक्त है, तथा श्रीहरि की लीला कथाओं के समूह
रूप अमृत से साधुजन और देवताओं को आनन्द देने
वाला है ॥ ११ ॥

यह संपूर्ण वेदान्त का सारमृत है, और परब्रह्म के साथ
जीवात्मा के निष्कण्ठ भाव का दर्शाने वाला है, और यह
अद्वितीय वस्तु है, तथा परमात्मा का प्रतिपादक है, और
इसके पठन भवण का मोक्ष ही एक प्रयोजन है, ॥ १२ ॥

भाद्रपदमास की पूर्णमासी में सुबह के सिंहासन पर
विराजमान कर जो श्रीभागवत के पुस्तक का दान करता
है, वह परमगीत को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

अमृत का समुद्र रूप श्रीमद्भागवत पुराण जब तक नहीं
सुनने में आता है, तब ही तक सन्तों के समाज में अन्य
पुराण शोसा देते हैं, श्रीभागवत के आगे कोई भी नहीं शोसा
देते हैं ॥ १४ ॥

यह श्रीमद्भागवत संपूर्ण वेदान्त का सार है, इसके
रसामृत से जो पुरुष तृप्त हैं, उनकी अन्यत्र कहीं भी
प्राप्ति नहीं होती है ॥ १५ ॥

जैसे, कि—नदियों के मध्य में श्रीविष्णुपादोंकी श्रीगंगा
जी सब से भेद्य है, जैसे, देवों में श्री अच्युत भगवान्
सर्वोत्तम है, जैसे विष्णु भक्त वैष्णवों के मध्य में श्रीशंकर
भेद्य हैं, इसी प्रकार पुराणों के मध्य में यह श्रीमद्भागवत
पुराण भेद्य है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यम् नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः
भक्त्या तच्छृण्वणादिपरो विमुच्यते ॥ १८ ॥

श्रीभागवतसम्प्रदायप्रवर्तकरूपेण भगवत्पदानलक्षणां मङ्गल-
माचरति-कस्मै ब्रह्मणे अतुलोऽसमः प्रथमः श्रीभागवतरूपः
पुरा कल्पपादौ तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण नारदाय तद्रूपिणा नारद-

श्रीभरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

कृष्णाय कृष्णाय व्यासाय तद्रूपिणा योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना शुकरूपेण तत्परम सत्यम् श्रीनारायणाय तत्त्वं श्रीमहि इति गायत्र्यैव यथोपक्रममुपसंहरन् गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

तमेव देवतारूपेण गुरुरूपेण च प्रणमति—नम इति, ब्राह्मणम् । व्याचक्ष्व व्याख्यातवान् ॥ २०—२३ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परमहंसं परमहंसैः प्राप्स्यम् ॥ १७—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

किञ्च श्रीभागवतमिति वैष्णवानां प्रियमित्यनेनैव तथा विवक्षितं तत्रानुषङ्गिकं गुणमाह—यस्मिन्निति । विमुच्येत सर्वभक्त्यन्तरायैक्योऽपि निस्तरेत् ॥ १७—१८ ॥

पूर्वं वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठमिति सामान्यतस्तात्पर्यं दर्शयित्वा जन्माद्यर्थेत्याद्युपक्रमपोषकं श्रीभागवत्स्य तस्य परमवसानं दर्शयन्नुपसंहरति—कस्मा इति । कस्मै ब्रह्मणे महावैकुण्ठं दर्शयता श्रीभागवता येन विभासितः प्रकाशितः नतु तदा विरचितः अथ श्रीमद्भागवद्रूपः पुरा पूर्वपरादायौ तदात्मनेत्यस्योत्तरेणाख्यः तत्र तदात्मना श्रीशुकरूपेणोति गच्छं तद्रूपेणेत्यादिमिच्छिमिः पदैर्न केवलं चतुःश्लोकैव तेन प्रकाशिता अपि तु तत्र तत्राविष्टेनाख्यद्वयेन पुराणमिति द्योतितम् श्रीसङ्कर्षणसम्प्रदायप्रवृत्तिस्तु श्रीकृष्णद्वैपायनकृतं कप्रकाशनान्तर्गतमेवेति पृथङ्लोकात् तत्परं सत्यं भगवद्वाक्यं तत्त्वं श्रीमहि "यत्तत्परमनुत्तमम्" इति सहस्रनामस्तोत्रे तच्छब्दस्य तन्नामत्वेन गणितत्वात् परशब्देन च श्रीभागवतैवोच्यते "आद्योवतारः पुरुषः परस्य" इति द्वितीयात् ब्रह्मादीनां बुद्धिवृत्तिप्रेरकत्वेनाभिधानात् गायत्र्यर्थोपलक्षितेन श्रीमहीति गायत्रीपदेनोपसंहारः ॥ १६ ॥

तदेवं श्रीभागवततात्पर्यत्वेनोपसंहृत्य तं सर्वगुरुं श्रीभागवन्तमेव प्रणमति—नम इति । मुमुक्षवे तद्भक्तिं विना सर्वमन्यं स्यादुमिच्छवे ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसारायर्थदीपिका ।

सर्वोत्कर्षप्रवोपपादयति—भागवतं पुराणमेव श्रीमत सर्वशोभायुक्तं न भवन्ति मन्त्राः त्रिगुणोत्था यस्मात्तत् यत् यतो वैष्णवानां प्रियं भक्त्युत्कर्षमतिपादकत्वाकिति भावः । भक्त्युत्थं ज्ञानमपि लोमिमिक्षानसिद्धेरात्मा मेरुप्येतदाभयणीयमेवेत्याह—यस्मिन्निति । परमहंसैश्चो हितं परमहंसं स्वाये भग्नं परमहंसं परं भक्त्युत्थत्वात् भग्नं ज्ञानसाधकैरप्येतद्वद्वयमेवेत्याह—यस्मिन्निति । नैकस्यै सर्वकर्मपरमः ॥ १८ ॥

श्रीभागवतसम्प्रदायप्रवर्तकं रूपं भगवतो ज्ञानलक्ष्यं

मङ्गलमाचरति—कस्मै ब्रह्मणे सर्वनामत्वमार्थम् अथ द्वादशस्कन्धात्मक एव ग्रन्थः पुरा कल्पादौ तद्रूपेण नारदाय तद्रूपिणा कृष्णाय व्यासाय व्यासरूपेण योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना शुकरूपेण भगवद्वाताय विष्णुराताय तत्परं सत्यं श्रीनारायणस्वरूपं श्रीमहीति गायत्र्यैव यथोपक्रान्तवास्तव्यैवोपसंहरन् गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

शास्त्रसमाप्तौ श्रीमोष्टदेवं प्रणमति—नम इति । वासुदेवाय वसुदेवनन्दनाय साक्षिण्ये इति ब्रह्म तस्य भक्तो भक्तिरहितो वा शिष्टो दुष्टो वा तदभिप्रेतमर्थं स्थातुं वेष्टि वा न वेष्टि वा स एव साक्षात्पश्यति तत्कृपैव मे शरणमिति भावः ब्रह्म तावत्को वराको ब्रह्मापि तत्कृपां विना श्रीभागवतार्थं न वेष्टीत्याह—य इदमिति । मुमुक्षवे कृपया व्याचक्ष्व उपदिदेशेत्येतदुपदेशात् पूर्वमेव तस्य मुमुक्षा आसीत् एतदुपदेशानन्तरं तु प्रेमयैवाकाङ्क्षा मोक्षे तूपैवाजानिष्टेति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमहंसैः हेयोपादेशविवेकिभिर्प्राह्यम् नैकस्यै मुक्तिविराधि-कर्मसाहित्यम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्भागवतसम्प्रदायप्रवर्तकभगवद्व्याख्यानसङ्ग्रहं मङ्गलमाचरति—कस्मै काव चतुर्मुखाय, अतुल्यः अनुपमः अथम् श्रीमद्भागवतरूपः ज्ञानप्रदीपः पुरा कल्पादौ येन विभासितः तद्रूपेण चतुर्मुखरूपेण नारदाय तद्रूपिणा कृष्णाय पाराशर्याय तद्रूपिणा योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना भगवद्वाताय परीक्षिते तत्परं पूर्णं सत्यं जगत्कारणं नित्यं परमात्मस्वरूपं श्रीमाह व्यासेन उपक्रमे उपसंहारे च श्रीमहीति गायत्रीपदोपस्थासः अस्य शास्त्रस्य गायत्र्यर्थप्रकाशकत्वं सूचयति ॥ १६ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जैसे पुण्यचेष्टों के मध्य में श्रीकेशव निर्मित काशी भेष्ट है, हे विप्र हो ! इसी प्रकार पुराण समूहों में यह श्रीमद्भागवत सब से भेष्ट है ॥ १७ ॥

श्रीमद्भागवत जो है, सो निर्मल पुराण है, जो कि वैष्णवों को प्रिय है, और जिसमें केवल पारमहंस्य समल ज्ञान गाथा गया है । जिसमें ज्ञान वैराग्य और भक्ति सहित नैकस्यै प्रकार किया है, उसको भक्ति से सुनना हुआ पढ़ना हुआ विचार करना हुआ इस संसार से मुक्त हो जाता है ॥ १८ ॥

अब श्रीमद्भागवत की परंपरा कहते हैं, कि—यद्यपि श्रीनारायणने यह अतुल्य ज्ञान प्रकाश करने का वाचा पुराण ब्रह्मा को प्रकाशित किया, फिर श्रीनारायण रूप ब्रह्मानं नारदमुनि को उपदेश किया, फिर ब्रह्मरूप नारदजी ने कृष्णमुनि श्रीवेङ्कट्यासजी को दिया, पश्चात् नारद रूप व्यासजीने योगीन्द्र श्रीशुक मुनि को दिया, फिर व्यास रूप श्रीशुक ने कथना करके ब्रह्मराज राजा परीक्षित को दिया, ऐसे इस पुराण के प्रतिपाद्य शुद्ध विमल विशोक अमृत पर सब श्रीवरि का हृदय लीग ज्ञान करते हैं ॥ १९ ॥

योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ।

संसारसर्वदष्टं यो विष्णुरातमममुचत ॥ २१ ॥

भवे भवे यथा भक्तिः पादयौस्तव जायते ।

तथा कुरुष्व दैवेश ! नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ! ॥ २२ ॥

नामसङ्कीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।

प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्याम्

अष्टादशसहस्रसंहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तश्चायं द्वादशस्कन्धः ।

हरिः ओम् ॥

भाषा टीका ।

उक्तं साक्षी श्रीवासुदेव ममवाक् को नमस्कार है, कि-जिनने
च पुराणको मुमुक्षु ब्रह्मा के लिये कथन किया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ॥

भाष्यदीपिकामेतां भगवद्भक्तवत्सलाम् ।

परमानन्दपादाब्जभृङ्गश्रीः श्रीधरोऽकरोत् ॥

स्त्रवालजपलाक्षपैः स्त्रलीलापरिनिर्जितैः ।

प्रीयतां परमानन्दमृदुरिः सद्गुरुः स्वयम् ॥

श्रीपरानन्दसम्प्राप्त्यै गुह्यं भागवतं मया ।

तन्मतेरेकमात्रवाते ननु मध्मतिवैभवात् ॥

कद् नामानिगूढार्थे श्रीमद्भागवते क तु ॥

मन्वुत्तिरक्तं कृष्णप्रेम किङ्कि न कारयेत् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तश्चायं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

समाप्ता चैयं भाष्यदीपिका ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीसुवर्णेश्वरकृतशुकपञ्चमम् ।

(श्रीशुकपञ्चमीत्यां द्वादशमिन्द्रायैरेव

समापितोऽयं द्वादशस्कन्धः) ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्दीराववाचार्थकृतमार्गवतचन्द्रचन्द्रिका ।

योऽसौ तुरङ्गवदनो हृदि सज्जिविष्टः—

सञ्चोद्य बुद्धिमत्सकृत्कृपां स्वया मे ।

प्रावीलिखत्कस्तत्रोन्निषेधैवतेन्द्र—

मूर्तिस्तमेनमनघं मनसि परेशम् ॥

[५४]

* योसौ पिशङ्गपरिधिर्वनमात्युदात्त—

मन्वस्मिताकलितधीक्षणाधीक्षितेन ।

सञ्चोदितेन च मया परिदृष्टमूर्तिः—

स्वमे तमेमि शरणां वसुदेवसूनुम् ॥

केव गभीरानिगमान्तरहस्यसार—

काहं सुमन्दमतिरत्र परं निदातम् ॥

धीक्षा यदीयकरुणाकलिता तमेव—

श्रीशैलदेशिकवरं शरणां गतोऽस्मि ॥

चिकीर्षोऽमोघा सा तिरवधिकृपालोक्तकीलिता—

यया यस्याभ्यान्तं विवृतिरचनायाः समगमम् ।

स एव श्रीशैलो गुरुरखिलविद्याजलनिधिः—

मम स्यातां स्वात्तश्चरणकमलो सम्प्रकटयन् ॥

इति श्रीवत्सन्वयपयःपारावारसकासुधाकरस्य श्रीशैलगुरो-

स्तनमेन तत्परणपरिचर्याप्रसक्ततत्सुक्तिसमीपगतश्रीम-

द्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णववासेन श्रीदीराववा-

चन्द्रिकायां विलिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्र-

चन्द्रिकायां व्याख्यायां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

(श्रीमद्दीराववाचीयरीत्या द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥)

समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमन्महेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्य-

विजयध्वजतीर्थमन्दारकस्य कृतौ

श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्ना-

वदयां द्वादशस्कन्धे सुतोको

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तश्चायं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

* काञ्चीकलापपारिधिरिति पाठान्तरम् ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्रापि खोपदेष्टृरूपं प्रणमति, योगीन्द्राय तदात्मनेत्युक्तः । तदेवं तस्य मम हि मानं स्मृत्वा कारुण्यं स्मरति, सत्साराति । सत्सरस्वस्मिन्निति संसारः प्रपञ्चः स एव श्रीकृष्णान्तर्जनि सोढु-मकथयत्वात् संपः सर्वव्यापिविषयः । तेन दृष्टं दृष्टेनवात्यर्थं तद्विरहदुःखेन पीडितं विष्णुरातं श्रीपरीक्षितं योऽमुमुक्षुत्वं तां पीडां त्यक्तुमुत्कण्ठां प्रेरयामास अनस्तक्षकमात्राद्यदुःखं यच्च तस्मान्मोचनं तत्तदुभाभ्यामपि ज्ञातमिति भावः । तादृशप्रेम्णा च हेतुर्विष्णुरातमित्येव तेन विष्णुना यो रातः स भक्तेश्वरः प्रसादी कृतः स परमतदीय एवेति ॥ २१—२३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

नामचिन्तामणिः कृष्णचैतन्यसविग्रहः ।

पूर्णः शुद्धो नित्यमुक्तोऽभिन्नत्वात्प्रामाण्यमिनोः ॥

अत एव—

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गदी ।

सन्न्यासकृत् समः शान्तो निष्ठाशान्तिपरायणः ॥

एवं सहस्रनामोक्तः कृष्णचैतन्यसंज्ञितः ।

मां पायादपराभेदः स्वप्रेमांशेन तुल्यतु ॥

स्वामिपादैः न यद्वचकं यद्वचकं चास्फुटं कवित्वं ।

तत्र तत्रैव विज्ञेयः सन्दर्भः कमसन्दर्भकः ॥

इति कलियुगपावनक्षमजनविमजनप्रयोजनोपतारश्रीश्रीभग-वत्कृष्णचैतन्यदेवत्वरणानुचरविश्वविष्णुवराजसमासमाजनश्री-मच्छ्रीरूपसनातनानुशासनमारतीगर्भे श्रीभागवतसन्दर्भे कमसन्दर्भो नाम सप्तमः स्कन्धः ॥ श्रीकृष्णभानुनन्दिनी जयताम् ॥

समाप्तं प्रायः श्रीभागवतकमसन्दर्भः ॥

श्रीकृष्णचन्द्रो जयति ॥

समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

श्रीगुरुदेवं प्रणमति—योगीन्द्राय भक्तियोगज्ञानयोगकर्मयोगा-ष्टाङ्गयोगविकां महासुखपायं ब्रह्मरूपिणं परब्रह्मस्वरूपाय, संसार-संपदं विष्णुरातमिति यथाज्जुनस्य मोहं गीताशास्त्रेण यथोज्ज्वलस्य मोहमेकादशेन भगवाणिवचनयामास तथैव परिचितः । संसारं भीशुक इति प्राकृतलोकप्रतीत्येवोक्तिस्तुतस्तु अवाया-मेव नित्यपार्षदावाप्तं संसारशङ्कागन्धोपि किन्तु जीवहितमद्वय-त्वातुल्यधुल्यलगां महाकृपापूर्णां महतां कर्मण्येकं महसिद्ध-जनमवलम्ब्यैव दितापदेशसन्ततिरिति नीतिदृष्टा अत एवात्र विष्णुरातमिति प्रयुक्तम् । विष्णुना कृपया युधिष्ठिराय रातः दत्तः स्वयं गृहीतो वा यस्तस्य संसारं कः खलु मन्त्रबुद्धि-राशङ्केतेति भावः । किञ्च, संपदिवहारा मन्त्रा यथा लोके अर्थज्ञान-मपि नापेक्षते तथैवार्थं जानातु न जानातु वा श्रीभागवतीयाः शब्दा एव संसारविषं निर्मूलवन्तीत्याचार्याभिप्रायो ब्रह्मणः ॥ २१—२३ ॥

इति साराथ्यदर्शिनीं हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

त्रयोदशो द्वादशस्कन्धः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

ॐ तत्सत् ॥

जसोऽस्तु गुरवे तस्मै श्रीकृष्णाय नमो नमः ।

कृपाश्रीवाय श्रीलोकनाथाय प्रभवे नमः ॥

कृष्णचैतन्यगौराङ्ग ! साङ्गोपाङ्गसंपाद ! ।

निरुपाधिकृपासिन्धो ! प्रेम्णा मां परिपूरय ॥

जय बुद्धावनकीडाखिसकद्वय ! मां नय ।

स्वप्रियादिगणं गीतमथैतत् कथयं भव ॥

प्रत्यक्षोपि त्वमेवाहं स्वव्याख्यायां प्रवर्तितः ।

हे कृष्ण ! श्रीभागवत ! प्रसीद त्वं तदेतत् ॥

मद्वीरुपि गोपाय ! श्रीकृत्य परिपालय ।

विषयसां पयः प्रीत्या स्वमक्तानपि पायय ॥

ऋतुविषयमिमिते शाके राधाकृष्णसरस्तटे ।

शुकपष्ठ्यां सिते सावे टीकेयं पूर्णतामगात् ॥

टीकेयं वैश्वनाथ ! भवतु भगवतो भक्तलोकस्य रक्षा—

षट्शास्त्रागम्यभासो मधुस्मिन्वहरीखलैकान्तवृत्तेः ॥

यत्तत्साराचक्रवे कतिरतिकृतिनः सर्वसाद्रूपयगयसा—

द्विषत्पाण्डित्यनुराग्यनुपदविभुरा स्यात्तनीयुसंगव ॥

भारतमे परिणामे च विषये अपि न हि क्षतिः ।

श्रीमद्भागवते भक्तेः पुरुषार्थेश्वरोमयोः ॥

व्याख्याऽस्व भक्त्या गम्या सा श्रीगुरोः कृपयस्वते ।

तस्मात्तमो नमस्तस्मै गुरवे गुरवे नमः ॥

हे भक्ताः ! द्वारि ब्रह्मद्वारलक्ष्मीरैख्यं जतः ।

नायाविशिष्टः श्वेवातः प्रसादं प्रमतां मनाक् ॥

श्रीगोवर्धनाय हरिवासवर्षाय नमः ।

श्रीराधाकुरङ्गाय श्रीकृष्णकुरङ्गाय नमोनमः

समाप्ता चेत् साराथ्यदर्शिनी टीका ॥

शुकशास्त्रं च परिसमाप्तम् ।

श्रीराधावेनमोनमः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुं प्रणमति—योगीन्द्रायेति । व्याचक्षते व्याख्यातवान् ॥ २१ ॥

विप्राभिर्जगत्समापुष्टिष्या मौषडादिवत् ।

तं राधाभाष्यं वन्दे कथयाणुगुणसागरम् ॥

सर्वेश्वरमहं त्वमे भीगुरुं तत्पदाक्षयम् ।

पूर्वाचार्योन् सुविषयातान् श्रुतिस्मृत्यर्थभास्करान्

हंसजनकदेवविनिम्बाकप्रमुखान् प्रभून् ।

मैत्रिकान् वेदसिद्धान्तसम्प्रदायप्रवर्तकान् ॥

समालोकाय मुहुस्तेषां कृतोः सम्बद्धमनोरमाः ।

श्रीभागवतसिद्धान्तप्रदीपोऽहं कृतो मया ॥

श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्ये श्रीमद्विष्णुकाकेश्वराय चित्तम्

शुकसुधीप्रणीये श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशस्कन्धीये

त्रयोदशोऽध्यायार्थमकाशः ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

अनुरूप योगीन्द्र श्रीशुकदेवजीको नमस्कार है, जिनने संसार
सर्प के डसे हुए राजा परीक्षित को छुड़ाया है ॥ २१ ॥

अब श्रीसूतजी ग्रन्थकी समाप्ति में श्रीहरिसे प्रार्थना करते
हैं, कि—हे देवेश ! जैसे जन्म जन्म में आपके चररागविन्दों
की भक्ति हमको रहे, ऐसी आप कृपा करो । क्योंकि ? हे
प्रभो ! आप हमारे स्वामी हो ॥ २२ ॥

जिनका नाम सङ्गीत ही संपूर्ण पापों का नाश करने
वाला है, और जिनके विषे प्रणाम करना ही सुमस्त दुःखोंका
शमन करने वाला है, परात्पर उन श्रीहरिको मैं नमस्कार करता
हूँ ॥ २३ ॥

द्वादशस्कन्धभाषायेबोधिनी भक्ततोषिणी ।

भाषा भागवताचार्यकृता संपूर्णताम्रियत् ॥

इति श्रीवृन्दावनरङ्गमन्दिरस्थोभयवेदाङ्गतानिष्ठाततार्किककेसरि-
प्रबोधमहोदधि श्रीसुरार्चनाचार्यादधिगतबोधलेखेन,

श्रीवल्लभसम्प्रदायमित्राभिनेन, श्रीवृन्दावनस्य-

परिदुतभागवताचार्यकृता श्रीभागवत-

द्वादशस्कन्धे त्रयोदशाध्यायस्य

भाषाटीका समाप्ता ॥ २३ ॥

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

समाप्तिं गतध्याये द्वादशः स्कन्धः ॥ २२ ॥

परिसमाप्तश्च वै श्रीभागवतशास्त्रम् ॥

हरिः ओम् तत् सत्

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

—०:०:—

संशोधको आस्य सत्यरत्नरूप काशीमण्डलान्तर्भवति 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्य—'श्रीवृन्दावनरूप' पं० भागवताचार्य ॥

—०:०:—